

TEMPORIS FILIA VERITAS

Monographie collective
à l'occasion du 100e anniversaire
de l'historien français Jacques Le Goff

Consortium scientifico-éducatif international
Lucien Febvre

TEMPORIS FILIA VERITAS

Monographie collective
à l'occasion du 100e anniversaire
de l'historien français
Jacques Le Goff

Paris-Warszawa-2024

Sur la couverture:
Jacques Le Goff,
pages de titre de certains de ses livres

Au dos de la couverture:
Musée de l'Agriculture nommé
en l'honneur du prêtre Krzysztof Kluk
(Ciechanowiec, Pologne
(7 photos)

Éditeurs:
Prof., Dr. Ihor Sribniak,
Dr. Dmytro Hryn

Réviseurs:
Prof., Dr. Nicolas Russev
Prof., Dr. Viktor Hudz

Conception de la couverture:
Ihor Sribniak

Maquette, conception graphique:
Anastasia Zoria

Ajustement:
Équipe

© Éditions:
Lyudmila Afanassieva, Vitali Andreev, Svitlana Andreeva, Olena Arabadji,
Oleksi Andryushchenko, Dmytro Burim, Iryna Boukreeva, Anna Chkan, Ihor Chichanovsky,
Alisa Danylevich, Alexandre Demczyk, Oleksi Dvorsky, Polina Derkach, Oksana Drach, Artem Govoroukha,
Natalia Glebova, Lyudmila Glinska, Serhiy Golovanov, Eva Grabovets, Ioulia Golubnycha-Shlenchak, Anna Hédio,
Inna Horpynchenko, Dmytro Hryn, Alexandre Horban, Victoria Havrina, Olga Iadlovska, Oleg Ivaniouk,
Vitali Jdanov, Vira Krechetova, Anna Matiouchchenkova, Milana Mazinova, Ivan Monolatii,
Hennadiy Nadtoke, Mykyta Pryhoda, Halyna Sagan, Ihor Sribniak, Mykhailo Tsyurupa,
Andriy Temchenko, Alexandre Vishnevski, Vasyl Yablonski, Evguenia Zoubenko

© Éditions:
Consortium scientifico-éducatif international
Lucien Febvre

Paris-Warszawa -2024

Le livre a été préparé avec le soutien de
Comité de la recherche scientifique
CSEI Lucien Febvre

ISBN: 978-2-583-39712-6
№ éditeur 19405
Dépôt légal: décembre 2024

Réplication:
Centre des sciences et de l'édition Omelyan Pritsak
pritsak-center.com

ЗМІСТ

Оксана Драч

«ОЖИВИВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ»: ПАМ'ЯТІ ІСТОРИКА ЖАКА ЛЕ ГОФФА 5

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Поліна Деркач

НАСЛІДКИ НІДЕРЛАНДСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА ТА ЕКОНОМІКИ
ІСПАНСЬКОГО КОРОЛІВСТВА 10

Оксана Драч

ЖІНКА-ЛІКАРКА У СХІДНІЙ ЄВРОПІ МОДЕРНОЇ ДОБИ: ВИБОРЕНА ПРОФЕСІЙНА ПРАВОЗДАТНІСТЬ . 14

Віталій Андрєєв, Світлана Андрєєва, Віталій Жданов

АНТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ АНАТОЛІЇ ЯК ТУРИСТИЧНІ АТРАКЦІЇ: ВІД ПООДИНОКИХ МАНДРІВОК
ДО МАСОВОГО ТУРИЗМУ (друга половина XIX — початок XX століття) 35

Микита Пригода

ПІШКИ НАВКОЛО СВІТУ: ПОДОРОЖ КОСТЯНТИНА РЕНГАРТЕНА
(Мандрівка європейською частиною Російської імперії, серпень-листопад 1894 р.) 60

Іван Монолатій

«ПРИЄМНА АВАНТЮРИСТКА»: ЛЖЕКНЯГИНЯ РОЗУМОВСЬКА В ЗАКУЛІССЯХ
МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ, НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА СПЕЦСЛУЖБ 75

Дмитро Бурім

УКРАЇНЦІ ВШАНОВУЮТЬ ВЕЛИКОГО ІСТОРИКА: ПАМ'ЯТНІ ЗАХОДИ НА ЧЕСТЬ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В НІМЕЧЧИНІ, 1934–1935 рр. (Крізь призму джерел) 90

Василь Яблонський

ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ НА ЕМІГРАЦІЇ У КОНТЕКСТІ
УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ (1945–1991 рр.) 126

Галина Саган

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ДІАСПОРА В ТУРЕЧЧИНІ: НОВА ПАРАДИГМА СПІВПРАЦІ
ІЗ СПІВВІТЧИЗНИКАМИ ПІСЛЯ ОКУПАЦІЇ КРИМУ в 2014 р. 150

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Анна Матющенкова

УРБАНІСТИЧНИЙ ЛАНДШАФТ МАЙДАНЕЦЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ
ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (за матеріалами археологічних досліджень) 156

Єва Грабовець

ПРИЛУЦЬКИЙ ПОЛКОВНИК ДМИТРО ГОРЛЕНКО (1689–1731 рр.): З ІСТОРІЇ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ... 163

Анна Гедьо

СВІДОЦТВА ОЧЕВИДЦІВ: ГРЕЦЬКА ГРОМАДА НІЖИНА В ЗАПИСКАХ МАНДРІВНИКІВ XVIII–XIX ст. 175

Геннадій Надтока, Інна Горпинченко

МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ XX ст.:
ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКИЙ АСПЕКТ 183

Олег Іванюк

ВАРШАВА І КРАКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. У ПОДОРОЖНІХ ЗАПИСКАХ
І СПОГАДАХ МАНДРІВНИКІВ З НАДДНІПРЯНИЩИНИ 194

Анна Чкан

ПОЛІТИЧНИЙ ПЛАКАТ ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ ПРОПАГАНДИ ПІД ЧАС
РАДЯНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ, 1939–1941 рр. 208

Галина Саган

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА В ТУРЕЧЧИНІ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ 219

Олена Арабаджи

ОХОРОНА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КОРИННОГО НАРОДУ УКРАЇНИ:
ДОСВІД ТА ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ 223

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Сергій Голованов

ЗАКОНОМІРНОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ АФІНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УМОВАХ
ПЕЛОПОННЕСЬКОЇ ВІЙНИ 234

Євгенія Зубенко

З ІСТОРІЇ ЯПОНСЬКО-КОРЕЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПРОТИСТОЯННЯ:
ТОЙОТОМІ ХІДЕЙОСІ vs ЛІ СУН СІНА ПІД ЧАС ІМДЖІНСЬКОЇ ВІЙНИ (1592–1598 рр.) 244

Голубничка-Шленчак Юлія, Срібняк Ігор

«ЖИВА ПРАЦЯ [НАВ]КОЛО ДРУКОВАНОГО СЛОВА[...] БУДИЛА ПРИСПАНИ ТВОРЧІ СИЛИ»
(патріотично-виховна місія журнальної періодики у таборі інтернованих
Військ УНР Каліш, Польща, 1921 р.) 256

Михайло Цюрупа, Олексій Андрющенко

УКРАЇНСЬКА ВОЄННО-ГУМАНІТАРНА ТРАДИЦІЯ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗДОБУТКІВ
У ЗБРОЙНІЙ БОРОТБІ ЗА СУВЕРЕНІТЕТ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ УКРАЇНИ 269

Дмитро Гринь

ВІД «ДОКТРИНИ ЛУК'ЯНОВА» ДО ТРЬОХВИМІРНОГО ПОГЛЯДУ НА ПРИЧИНИ
ВІЙНИ, ЩО РОЗВ'ЯЗАЛА РОСІЯ: СПРОБА АНАЛІЗУ ДВОХ СТАТЕЙ ОДНОГО АВТОРА 275

СОЦІУМ

Олександр Горбань, Артем Говоруха

СУБ'ЄКТИВАЦІЯ ПРОСТОРУ-ЧАСУ ЯК СВІТОГЛЯДНА ПРОБЛЕМА В КОНТЕКСТІ
ПРОВІДНИХ ФІЛОСОФСЬКИХ ДОКТРИН 286

Андрій Темченко

ОБРЯДОВИЙ ПРОСТІР І МІФ: ЛОГІКА СМИСЛІВ І ДИНАМІКА ВЗАЄМОДІЇ
(на матеріалі традиційних лікувальних текстів) 293

Аліса Данилевич

ВИСВІТЛЕННЯ ОБРАЗУ ДИТИНИ В УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ 303

Віра Кречетова, Олександр Демчик

ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ: УКРАЇНСЬКІ ОСОБЛИВОСТІ ТА СВІТОВІ ПАРАЛЕЛІ 308

*Людмила Афanas'єва, Ірина Букреева, Наталя Глебова, Людмила Глинська,
Ігор Чичановський, Олексій Андрющенко, Олександр Вишневський, Вікторія Гавріна,
Олексій Дворський, Ольга Ядловська, Мілана Мазінова*

АДАПТАЦІЯ ТА ІНТЕГРАЦІЯ ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ
НАЦІОНАЛЬНИХ ІМЕНШИН: ЧИННИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ
(досвід Мелітополя) 323

«ОЖИВИВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ»: ПАМ'ЯТІ ІСТОРИКА ЖАКА ЛЕ ГОФФА

Жак Ле Гофф — видатний французький історик-медієвіст, спеціаліст з історичної антропології середньовіччя, представник другого покоління Школи «Аналів». Він народився 1 січня 1924 р. у Тулоні і помер у Парижі 1 квітня 2014 р. на дев'яносто першому році життя.

Серед визначальних чинників становлення особистості Жака Ле Гоффа значуща роль належить виховній атмосфері в родині. Його матір — італійка за походженням була набожною жінкою, а батько — шкільний учитель англійської мови — досить закритим щодо релігії. Характери батьків, протилежні і водночас доповняльні один одного, вплинули на сина, зокрема на його вибір щодо свободи совісті. У подальшому, підліткове бажання Жака зрозуміти поведінку свого батька, втілюється в пошукову стратегію осмислення суспільства через заглиблення в менталітет і поведінку людей, сформованих подіями і викликами історичної доби.

З політичними поглядами Жак Ле Гофф визначився в досить юному віці: у 1936 р. школяр не тільки відкрив для себе Середньовіччя, прочитавши роман «Айвенго», а і з ентузіазмом сприйняв соціальні реформи Народного фронту у Франції. Юнак відмовляється марширувати на параді перед Ф. Петеном і виступає проти режиму Віші. Такий учинок не минувся безкарно: він не отримував стипендіальну підтримку під час учнівства, але це не відвернуло його від громадянської активності.

Дійсно, протягом усього життя Жак Ле Гофф уважно стежив за політикою. Після Другої світової війни спочатку підтримував Народний республіканський рух, утім не подався до Французької комуністичної партії, на відміну від багатьох інтелектуалів та істориків його покоління. «Щеплення» від комунізму Ле Гофф отримав у лютому 1948 р., де був свідком «празького перевороту» в Чехословаччині. В роки Алжирської кризи (1958–1962) став активістом Об'єднаної соціалістичної партії П'єра Мендеса-Франса. У 2013 році підписав маніфест Лабораторії громадянського духу¹.

Здобувши середню освіту в ліцеї Людовіка Великого в Парижі, Жак Ле Гофф став студентом Вищої школи на вулиці д'Ульм («ENS»), одного з найпрестижніших освітніх і академічних закладів у Франції. Під час навчання він багато читав, з літератури, передусім, його цікавило Середньовіччя. Свідченням ґрунтовності студій стали здобути

¹ Desjoyaux L. Manifeste d'Esprit civique. Publié le 04/06/2014 URL: <https://www.lavie.fr/actualite/societe/manifeste-desprit-civique-21678.php>

сертифікати з французької, латинської та грецької мов. Принагідно підкреслимо, що Жак Ле Гофф вільно володів англійською, італійською, польською і німецькою мовами.

У 1945 р. подальший напрям руху Жака Ле Гоффа визначило отримання стипендії від Міністерства закордонних справ, отже можливість попрацювати над історією Чехії. Там він вивчив чеську мову і працював над темою «Організація Карлового університету в Празі в середині XIV ст.». Зачарований Прагою, продовжив навчання в Карловому університеті 1947–1948. Саме тоді став очевидцем захоплення влади комуністами в Чехословаччині.

Трудовий шлях Жак Ле Гофф розпочав у 1950–1951 викладачем у ліцеї Ам'єну. Зауважимо, що на конкурсному іспиті з історії, складання якого є допуском до викладання в закладах середньої освіти Франції, Ле Гофф став четвертим за рейтингом (очільником комісії був Фернан Бродель, серед членів — Моріс Ломбард, які невдовзі відіграють вирішальну роль у визначенні його професійної траєкторії). Бажаючи поглибити власну освіту, протягом року навчався в Лінкольн-коледжі в Оксфорді (1951–1952), потім — у Французькій школі Риму (1952–1953), що остаточно пов'язало його з Італією та її інтелектуалами. Науковий співробітник Національного центру наукових досліджень (CNRS, 1953–1954 та 1959–1960), асистент Лілльського університету (1954–1959). Там він знайомиться з медієвістом Мішелем Молла, студіює напрацювання школи Анналів і Анрі Піренна, яких часто цитує, визначається з темою дисертації «Ідеї та ставлення до праці в Середньовіччя». Його остаточно захоплює період XI–XIII ст., стабільність якого супроводжується економічним зростанням і важливими соціальними перетвореннями зі входження міської буржуазії в історію. Жак Ле Гофф поринає в наукову творчість і дослідницький пошук. Відтак саме тоді його легко переконали М. Ломбард — знаний фахівець з обмінів між Європою та мусульманською Центральною Азією доби Середньовіччя і Ф. Бродель — історик величезних морських просторів і «довгого часу» приєднатися до VI секції Практичної школи вищих досліджень (EPHE).

У 1960 р. Жак Ле Гофф отримав посаду в Практичній школі вищих досліджень (EPHE) і досить швидко став керівником досліджень (викладачем). Йому імпонували свобода дослідження і можливість численних інтелектуальних обмінів. Протягом 1962–1992 — очільник групи зі студіювання історичної антропології середньовічного Заходу. Раз на тиждень він проводив семінар з тематики, якій присвячено більшість його досліджень, зокрема, місто і час («Час церкви і час купецтва»), народна культура раннього середньовіччя, пізніше про «народження чистилища». Як керівник наукових проєктів, Ле Гофф цінував командну роботу, започаткувавши масштабне дослідження динаміки середньовічних міст у Франції XIII–XV ст. У 1972–1977 — президент VI секції Практичної школи вищих досліджень (змінив на цій посаді Ф. Броделя), яку 1975 р. перетворив на незалежну установу: Школу вищих досліджень у соціальних науках (EHESS). За його керівництва заклад, спрямований на дослідження і навчання через дослідження, стрімко розвивається і набуває значного міжнародного визнання. У 1978 р. Жак Ле Гофф повернувся до дослідницької роботи у створеній ним в EHESS групі зі студіювання історичної антропології середньовічного Заходу, яку очолював до виходу на пенсію 1992 р.

Перші книги Жака Ле Гоффа зажили йому репутацію далеко за межами світу медієвістів і постійно перевидавалися: «Купці і банкіри Середньовіччя»² (1956), «Інтелектуали Середньовіччя»³ (1957). В останній він не вагаючись використовує анахронізм, називаючи вчителів міських шкіл, а потім і університетів «інтелектуалами», щоб позначити їхню відданість місту⁴. Знаковим став вихід у світ ґрунтового синтезу Жака Ле Гоффа «Цивілізація середньовічного Заходу»⁵, в якому зацікавлена публіка з ентузіазмом виявила абсолютно несподіване Середньовіччя, що суттєво різнилося від звичного образу доби. Уся програма

² Le Goff J. *Marchands et banquiers au Moyen Âge*. Paris: Le Seuil, 1956.

³ Le Goff J. *Les intellectuels au Moyen Âge*. Paris: Le Seuil, 1957.

⁴ Schmitt J. Jacques Le Goff (1924–2014): Un vivant Moyen Âge. *Hermès*. 2014. № 69(2). P.215. <https://doi.org/10.3917/herm.069.0214>.

⁵ Le Goff J. *La civilisation de l'Occident medieval*. Paris: Arthaud, 1964.

роботи вченого по-суті викладена в цій книзі, яка пропонує дороговкази і множить шляхи, які він сам чи інші, разом із ним чи після нього, продовжуватимуть досліджувати. Наукова продуктивність Жака Ле Гоффа є надзвичайною: він автор понад сорока книжок.

Жак Ле Гофф окреслював коло своєї наукової проблематики, як історична антропологія, ідеї, цінності і почуття потребували не меншої уваги, ніж складники матеріальної культури, оскільки засаднича передумова — «людський чинник» (*l'humaine condition*) також мала бути об'єктом вивчення. Палітра наукових інтересів медієвіста Ле Гоффа — це історія тіла, жестів, ритуалів, сновидінь, історія уявного і дивовижного доби Середньовіччя, історія мислення і життя інтелектуала, уявлення пересічних людей про час і простір, їхнє ставлення до смерті та потойбічного світу, еволюція здогадок про те, що чекає на людину після смерті, проблеми періодизації історії європейського Середньовіччя та історична пам'ять.

Досконала глобальна історія, за Ле Гоффом, включає такі рівні: світ «уявного» (світ «мрій і химер», утілений в «образах»); ціннісні орієнтації (цілі, які визначає суспільство); історію ідеологій (історію інтелектуального життя), які поєднуються з вивченням соціального і матеріального життя. По-суті глобальною концепцією історії для Ле Гоффа є історична антропологія, в якій усі правові, соціальні, економічні, політичні, ментальні і культурні феномени втілено в головній дійовій особі історії — індивідові.

У своїй праці Жак Ле Гофф наполягав, що головне завдання дослідника — виявити, з'ясувати і пояснити зміни, що відбуваються, оскільки історик є «фахівець щодо змін». Значний резонанс викликала його робота «Середньовіччя: час церкви і час купця» (увійшла до зб. «Інше Середньовіччя»)⁶, де він розкриває сприйняття часу людиною середньовіччя. Поряд зі звичним циклом аграрного часу, медієвіст акцентував на ціннісних категоріях часу, а також представив час християнський, контрольований церквою. Жак Ле Гофф виявив і обґрунтував, що з XII–XIII ст. поряд з «часом церкви» набуває поширення «час купців», «час комуни» — десакралізований час трудових витрат чи грошового обороту, регульований механічним годинником. Відповідно змінюється ставлення людини до праці і до власного тіла.

Бажаючи втілити ідеал «тотальної» історії, Жак Ле Гофф заглиблює проблему появи релігійних догматів в атмосферу конкретної епохи (бл. 1200), передусім, культурну, соціальну, економічну. Цій темі присвячена робота «Народження чистилища»⁷, у якій Жак Ле Гофф розвиває амбітну гіпотезу про народження «третього місця» християнського загробного життя, чистилища, де майже всі померлі (за винятком проклятих у пеклі і святих у раю) зазнають жахливих страждань і випробувань, але «тимчасових» з упевненістю в остаточному спасінні. На його переконання, «народження» чистилища стало наслідком загальних соціальних змін і трансформацій інтелектуального життя Заходу.

Він одним з перших поставив проблему народної культури, протиставляючи їй (але водночас визнаючи складну взаємодію) культурі освіченої еліти, обґрунтував методику вивчення джерел, що відбивають навіть побічно, уявлення неписьменного населення середньовічного Заходу. Ле Гофф активно студіював літературні пам'ятки Середньовіччя, призначені для масового слухача, зокрема, житія, проповіді, видіння, повчальні «приклади» (*exempla*).

Жак Ле Гофф цікавився історичною біографією і зосередив увагу на двох великих постах — святому Франциску⁸ і святому Людовіку, які представляють різні іпостасі культури і суспільства XIII ст. Об'ємна праця «Святий Людовик»⁹, що стала підсумком багатьох років досліджень і роздумів медієвіста, також є гарним зразком дослідницького методу метра. У ній Ле Гофф із самого початку ставить дивне для біографічного жанру питання: чи існував святий Людовик? У такий спосіб автор стверджує, що зрозуміти реального короля Людовика IX маємо через надто різноманітні джерела, які втілюють «свого» святого Людовика, отже ставлять під сумнів можливість ідентифікувати «справжню» персону короля.

⁶ Le Goff J. Pour un autre Moyen Âge. Paris: Gallimard, 1977.

⁷ Le Goff J. La naissance du purgatoire. Paris: Gallimard, 1981.

⁸ Le Goff J. Saint François d'Assise. Paris: Gallimard, 1999.

⁹ Le Goff J. Saint Louis. Paris: Gallimard, 1996.

У 1987 р. у видавництві Галлімар побачила світ збірка «Нариси еґо-історії», до якої увійшли автобіографічні нотатки семи французьких істориків. Своє есе Жак Ле Гофф назвав «Апетит до історії»¹⁰, яким окреслив підхід до обраної професійної діяльності. Дійсно, «що більше маєш, то більше прагнеш»: чимраз більше дослідних напрацювань медієвіст утілював у тексти друкованих аркушів, тим дедалі сильнішим ставав його ентузіазм щодо нових видавничих проєктів. Увійшовши до складу редколегії часопису «Аннали», — творчої лабораторії «нової історії» — від початку 1960-х рр. і до останніх днів Жак Ле Гофф брав активну участь у його роботі, публікуючи власні доробки, а також критично вичитуючи статті істориків.

Окрім численних індивідуальних праць Жака Ле Гоффа, підкреслимо його значущу роль у низці колективних монографій і енциклопедичних видань. Такими є п'ятитомна серія «Історія міської Франції», для якої він разом із Жоржем Дюбі підготував спеціальний випуск «Середньовічне місто. Від Каролінгів до Відродження»¹¹, і чотиритомна «Історія релігійності Франції»¹², напрацьована спільно з Рене Ремоном. Фундаментальним доробком метра медієвістики стало видання «Словника середньовічного Заходу»¹³, у співавторстві з Жан-Клодом Шміттом. Перекоаний європейець Жак Ле Гофф започаткував видання серії монографій «Створення Європи», що друкувалися п'ятьма мовами. З наміром звернутись до підростаючих поколінь, він опублікував спеціальну книжку «Європа, розказана молодшим».¹⁴

Увесь час професійного та кар'єрного зростання Жак Ле Гофф представляв школу «Анналів» і відіграв вагому роль у розвитку ідей цього наукового руху другої половини ХХ ст. Школа «Анналів» свого часу стала однією з трьох великих історіографічних шкіл (поряд з марксизмом та американською теорією модернізації), що пояснювали історію за допомогою соціально-економічних категорій. З-поміж останніх вона виявилася найбільш життєстійкою, завдячуючи передусім своїм непересічним здібностям до пристосування¹⁵. Молодше покоління дослідників школи «Анналів», до якого належав Жак Ле Гофф, творчо підійшло до спадщини своїх попередників.

Медієвіст Жак Ле Гофф зробив суттєвий внесок у оновлення історичної науки загалом, запропонувавши історикам разом із П'єром Нора «нові підходи», «нові проблеми» та «нові об'єкти». Оновлена програма була окреслена в трьох томах методологічних студій за промовистого титулу «Вивчати історію» («Faire de l'histoire») ¹⁶, а потім отримала назву «нова історія» — за назвою гучної книжки-маніфесту¹⁷. Згадаємо, серед іншого, есеї, де він розмірковує про різницю між поняттями історії та пам'яті¹⁸. Остання книга Жака Ле Гоффа присвячена проблемі періодизації історії, в якій він відстоював необхідність такої методологічної процедури, особливо з освітньою метою, водночас застерігаючи від ризиків «розрізання історії на частини»¹⁹.

Жак Ле Гофф належав до покоління істориків, «окреслених печаткою “довгочасності” (longue durée)», чий ідеї сформовано впливом: марксизму, етнології і праць Ф. Броделя. Вірний такій парадигмі, Ле Гофф сформулював концепцію «довгого Середньовіччя», витoki якого сягають ІІІ ст., кінець — промислової революції ХІХ ст. Визнаючи значущість еволюційних змін у середні віки, Ле Гофф не бачив у ХV–ХVІ ст., які традиційно окреслюють хронологічною межею доби, нічого, що зумовило революційні метаморфози в житті Заходу (за винятком відкриття Америки і Реформації). Він вважав, що справжній переворот мислення принесли Просвітництво (основу сучасного наукового знання), Велика французька революція (вагомні політичні і соціальні зміни) і промисловий переворот (змінив економіку).

¹⁰ Le Goff J. L'appétit de l'histoire. *L'Essai d'ego-histoire* / Ed. P. Nora. Paris: Gallimard, 1987. P.173-239.

¹¹ Duby G., Le Goff J. L'Histoire de la France Urbaine. La Ville médiévale. Des Carolingiens à la Renaissance. Paris: Seuil, 1980.

¹² Le Goff J., Rémond R. Histoire de la France religieuse. 4 vol. Paris: Seuil, 1988–1992.

¹³ Le Goff J., Schmitt J.-C. Dictionnaire raisonné de l'Occident medieval. Paris: Fayard, 1999.

¹⁴ Le Goff J. L'Europe racontée aux jeunes. Paris: Seuil, 1996.

¹⁵ Вісльіч Томаш. Школа «Анналів» та постмодернізм. Ейдос. 1'2005. С.164.

¹⁶ Le Goff J., Nora P. Faire de l'histoire. 3 vol. Paris: Gallimard, 1974.

¹⁷ Le Goff J., Chartier R., Revel J. La nouvelle histoire. Paris: Retz, 1978.

¹⁸ Le Goff J. Histoire et mémoire. Paris: Gallimard, 1988.

¹⁹ Le Goff J. Faut-il vraiment découper l'histoire en tranches? Paris: Seuil, 2014.

Доба «довгого Середньовіччя», яка за Ле Гоффом тривала понад півтора тисячоліття, — це доіндустріальна доба, доба панування християнства, доба непримиренної боротьби Бога і Диявола, доба появи і панування трискладової схеми поділу суспільства на тих, хто воює, тих, хто молиться, тих, хто працює, доба нескінченного діалогу «народної» і «вченої» культури, доба ехемпла та «мандрованих сюжетів», а також доба впродовж якої сформовано складові сучасного суспільства і цивілізації — місто, держава, університет, нація, машини і млини, годинник і час, книга, виделка, білизна, особистість, свідомість і нарешті, революція.

У 1991 р. Жак Ле Гофф отримав золоту медаль від Національного центру наукових досліджень (CNRS) — найвищу наукову відзнаку Франції. У подячній промові він заявив: «Я люблю людей!»²⁰. Це звучало як маніфест і водночас життєве кредо. Дійсно, протягом життя Жак Ле Гофф докладав чимало зусиль задля популяризації історії середньовіччя і поширення наукових знань за межі вузького кола спеціалістів. Простота і доступність авторських текстів, його майстерність лаконічно окреслити й оживити минувшину, його талант оповідача посприяли тому, що глибокі академічні знання медієвіста стали доступними широкій читацькій аудиторії.

У сфері публічної історії в 1968 р. Жак Ле Гофф ініціював створення радіопрограми «Понеділки історії» на каналі France Culture, ведучим якої був до останніх днів життя. Це було місце зустрічей кількох поколінь медієвістів і загалом спеціалістів із гуманітарних і соціальних наук, де обговорювали актуальні теми і нові видання. Останню свою трансляцію Жак Ле Гофф записав за п'ятнадцять днів до того, як потрапив до лікарні, і вона вийшла в ефір у понеділок, 31 березня 2014 р., за день до його смерті.

Протягом життя Жак Ле Гофф набув широкі міжнародні зв'язки. Ще молодого науковця його з ентузіазмом прийняли в Італії, де він зав'язав дружні відносини з колегами по історичному цеху. «Другою домівкою» Жака Ле Гоффа стала Польща, куди 1956 р. його відрядив Ф. Бродель для налагодження наукової співпраці між Практичною школою вищих досліджень і Польською академією наук. Наслідком стали плідні програми академічної мобільності і тривалої дружби з Вітольдом Кулою (Witold Kula), Броніславом Геремком (Bronisław Geremek), Олександром Гіейштором (Alexander Gieysztor), Єжи Клочовський (Jerzy Kłoczowski), Каролем Модзелевським (Karol Modzelewski).

Зв'язки Жака Ле Гоффа з польськими науковцями набули особливої важливості в часи опозиційного руху «Солідарності» й оголошення генералом В. Ярузельським у 1981 р. «воєнного стану» у ПНР. Інформація про арешти серед польської інтелігенції і його друзів стала поштовхом до дій. Жак Ле Гофф виступив з ініціативою запросити 5000 науковців з Польщі, яка викликала значний резонанс на Заході. Багато польських дослідників і викладачів, переслідуваних за свою соціальну і політичну активність, знайшли прихисток і роботу у Франції.

Саме в Польщі для Жака Ле Гоффа відбувся прорив і на особистому рівні — зустріч з Ганкою Васович (Hanka Wasowitch), молодою докторкою медицини, з якою він одружився 1962 р. у Варшаві. У сім'ї народилося двоє дітей, Барбара і Томас. Коли дружини не стало, самотній чоловік втілював власні міркування і почуття в книгу споминів про обраницю життя²¹.

Жак Ле Гофф прожив довге і трагічне ХХ ст., у якому роздуми про глибину історичного часу і очікування громадянина ніколи не роз'єднувалися. Учений ні на мить не припиняв осмислювати теми і проблеми в методологічному проєкті «історична антропологія», відкриваючи нові території для історика, накреслюючи шляхи, шукаючи сенси, мобілізуючи енергію, запрошуючи інших приєднатися, віддаючи себе без останку обраній справі життя.

Оксана Драч

²⁰ Schmitt J. Jacques Le Goff (1924-2014): Un vivant Moyen Âge. *Hermès*. 2014. № 69(2). P. 214. <https://doi.org/10.3917/herm.069.0214>.

²¹ Le Goff J. Avec Hanka. Paris: Gallimard, 2008.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Поліна Деркач

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

НАСЛІДКИ НІДЕРЛАНДСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА ТА ЕКОНОМІКИ ІСПАНСЬКОГО КОРОЛІВСТВА

Постановка проблеми. Відомо, що Нідерландська революція та утворення незалежної Республіки Об'єднаних провінцій Нідерландів стали каталізатором значних змін не тільки всередині Іспанії, а й у Західній Європі, де ключову роль у політиці та економіці відігравали представники буржуазії, які заклали основи демократії. Для Європи ця революція означала зміцнення протестантських ідей, які поступово підривали католицьку єдність. У багатьох провінціях, що проголосили незалежність, панував протестантизм, і їх відокремлення сприяло розширенню протестантських ідей у всій Європі, що додатково ускладнило політичні стосунки між католицькими державами, такими як Іспанія, і новими протестантськими утвореннями. Але не тільки змін в своїй структурі зазнали релігії. Це стало моделлю для інших країн, які прагнули обмежити абсолютну владу монархії та розвинути громадські рухи, спрямовані на розширення прав і свобод громадян. У свою чергу, ці процеси вплинули і на Іспанію, яка поступово ставала більш відкритою до політичних змін.

Дослідженням Нідерландської революції займалися такі вчені, як Йоланда Родрігес Перес, яка досліджувала погляди Іспанії на Нідерландське повстання та його вплив на культуру Золотого віку (*The Dutch Revolt through Spanish Eyes*), а також М. С. Андерсон, відомий роботою *The Dutch Revolt: 1559-1648*, де розкривається перебіг подій і значення революції.

Історик Генрі Кеймен у праці *The Spanish Inquisition: A Historical Revision* аналізує вплив Нідерландської революції на Іспанію, зокрема, на релігійні та політичні аспекти. Крім того, історики Вільям Х. Тібрейк та Джонатан Ізраель у статті «*The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall, 1477–1806*» висвітлюють ріст і занепад Республіки, розглядаючи її досягнення в період після революції.

Тож, їх наукові праці присвячені як дослідженням окремих історичних аспектів Нідерландської революції, так і їх поєднання політичного впливу, економічного, колоніального та релігійного. В даній роботі наведені спроби зробити синтез цих аспектів та визначити вплив кожного з них в загальному поєднанні.

Виклад основного матеріалу. Для Іспанії, яка втратила контроль над Нідерландами, ця подія мала серйозні економічні наслідки. Нідерланди були важливим торговельним партнером і джерелом сировини. Коли ж Іспанія втратила територію Нідерландів то також залишилась без доступу до ключових ресурсів, які підтримували економічний розвиток, і через це почала відчувати економічний спад. Крім того, підтримка війни проти Нідерландів вимагала значних фінансових витрат, що призвело до серйозного збільшення державного боргу. Цей борг обмежував можливості Іспанії інвестувати в інші сфери економіки, зокрема в інфраструктуру та виробництво, що додатково уповільнювало економічне зростання²².

Військові кампанії також виснажили фінансові ресурси Іспанії, призвівши до зниження доходів держави та підвищення податків на іспанське населення. Податковий тиск викликав соціальне невдоволення, зокрема серед середніх і нижчих класів, що підірвало довіру до монархії. Таким чином, Нідерландська революція виявилася подвійним ударом по іспанській економіці: втрата колонії знизила прибутки, а спроби повернути контроль призвели до витрат, які країна не могла відшкодувати²³.

Нідерландська революція вплинула на іспанське суспільство через посилення антикатолицьких настроїв. Ці настрої підсилились у багатьох груп населення, які стали більш відкритими до критики католицької церкви та абсолютизму. Втрата контрольованих Іспанією територій у Нідерландах надихнула певні інтелектуальні кола в Іспанії на переосмислення значення релігійної толерантності та політичної свободи²⁴.

Для Західної Європи Нідерландська революція зумовила поширення протестантизму, адже багато провінцій, які проголосили незалежність, були протестантськими. Це сприяло поширенню протестантизму в Європі та підкопувало католицьку єдність.

Успіх Нідерландської революції став прикладом для тих країн, в яких поширювалися ідеї республіканізму та прагнення до незалежності. Це створило умови для появи республіканських і ліберальних рухів в Іспанії, які виступали за більше політичне представництво та обмеження влади монарха. Зародження цих рухів поклало початок політичним змінам, які поступово ставали помітними в іспанському суспільстві, сприяючи переходу до більш демократичного урядування.

Також створення Республіки Об'єднаних провінцій Нідерландів сприяло розвитку буржуазної демократії, де влада знаходилася у руках представників буржуазії. Це послужило прикладом для інших країн і стимулювало політичні рухи, спрямовані на здобуття більшої політичної участі та прав громадян.

Варто зазначити, що Голландська республіка стала одним з найбагатших та найрозвиненіших регіонів Європи. Вони розвивали торгівлю, мореплавство та промисловість, що сприяло економічному процвітання регіону та зміцненню його впливу в Європі. Нідерланди стали одним із провідних центрів торгівлі, мореплавства та фінансів у Європі. Розвиток текстильної, скляної, цегляної промисловості, а також суднобудування створив економічну основу для торгівлі, яка залучала нові ресурси та капітали до Нідерландів, зміцнюючи їх як провідного економічного гравця в Європі.

Економічний успіх Нідерландів і зростання впливу буржуазії стали прикладом для іспанської буржуазії, яка поступово також почала прагнути більшої економічної та політичної самостійності. Це сприяло активізації буржуазних кіл, які прагнули лібералізації економіки та зниження впливу аристократії, яка історично контролювала велику частину ресурсів Іспанії. Такий процес став основою для поступових економічних реформ, які були реалізовані значно пізніше, але почали формуватися саме під впливом успіху нідерландської економічної моделі.

²² Pérez Y. R. The Dutch Revolt through Spanish Eyes: Self and Other in Historical and Literary Texts of Golden Age Spain (c. 1548–1673). Oxford: Peter Lang, 2008. 336 pp.

²³ Anderson M. S. The Dutch Revolt: 1559–1648. London: Oxford University Press, 1980. P. 152–320.

²⁴ Kamen Henry. The Spanish Inquisition: A Historical Revision. New York: Yale University Press, 1997. P. 45–113.

Втрата торгівельних зв'язків призвела до економічного спаду в Іспанії в цілому, зменшення доходів та втрати контролю над торгівлею. Також це ослабило геополітичні позиції Іспанії в Європі²⁵. Відсутність контролю над цими територіями створила вакуум сили, який швидко заповнили інші країни, такі як Англія та Франція. Англія зміцнила свої торговельні зв'язки в регіоні, а Франція почала активно нарощувати військову міць. Іспанія продовжувала втрачати вплив у Європі, що позначилося на її політичних і економічних інтересах у регіоні. Так, Іспанія зазнала втрат у заморських колоніях, що послабило її позиції як провідної колоніальної держави. Оскільки Нідерланди почали активно розширювати свої колоніальні володіння, Іспанія була змушена зосередити свої ресурси на захисті залишкових територій, що відволікало від інвестицій у нові торговельні шляхи і послаблювало її позиції як світової економічної сили.

Воєнні зусилля та спроби підтримати свою владу в Нідерландах призвели до значного збільшення державного боргу Іспанії. Це поставило Іспанію в складне фінансове положення та обмежило її можливості для інвестицій та економічного розвитку.

Нідерландське повстання створило прецедент та надихнуло інші регіони на протистояння Іспанії. Це призвело до появи інших повстань та внутрішньополітичних конфліктів в Іспанії, які підірвали її політичну стабільність та силу.

Також втрата Нідерландів стала каталізатором для соціальних змін в Іспанії, де посилювалися антикатолицькі настрої. Втрата контрольованих Іспанією територій підштовхнула деякі суспільні групи до критики католицької церкви і абсолютизму. Революція в Нідерландах продемонструвала можливість для протестантських ідей, що в свою чергу спонукало певні освічені кола в Іспанії до інтелектуальних дебатів про релігійну толерантність і політичну свободу. Незалежність Нідерландів показала обмеженість влади Іспанії та сприяла підвищенню статусу інших європейських держав. Це стало початком тривалого занепаду іспанської імперії, що вплинуло на її економічну, політичну та військову міць.

Успіх Нідерландської революції створив нові політичні умови для Іспанії. Зокрема, в Іспанії почали з'являтися республіканські та ліберальні рухи, які прагнули отримати більше прав для народу. Революційні ідеї Нідерландів надихнули протестні настрої в Іспанії, що зрештою призвело до формування нових політичних груп, які ставили під сумнів абсолютну владу монархії. Це сприяло розквіту іспанського політичного ландшафту в напрямку більшої демократизації.

Втрата Нідерландів вплинула на економіку Іспанії, адже ці території були важливими торговими партнерами. Іспанія відчувала серйозні економічні труднощі²⁶, оскільки військові витрати зросли, а доходи від торгівлі значно зменшилися. Втрата Нідерландів спричинила економічний спад, що обмежило можливості для інвестицій і розвитку інфраструктури.

Загалом, нідерландська буржуазна революція завдала удару іспанському абсолютизму, започаткувавши епоху переможних буржуазних революцій в Європі. Це призвело до повалення іспанського панування й обумовила утворення в Північних Нідерландах першої в Європі буржуазної республіки. Революція припала на ранній, мануфактурний період розвитку капіталізму, коли класовий антагонізм між зароджуваною буржуазією, і дворянством, ще не дозрів, і це вплинуло на результат революційного руху. Революція перемогла лише на півночі країни, де більш міцно закріпився капіталізм, а селянсько-плебейський рух був більш організованим і цілеспрямованим. Південні Нідерланди залишалися під контролем Іспанії. Але народні маси, не маючи достатньої соціально-політичної зрілості і організованості, не наклали демократичного відбитку

²⁵ Moses B. The Economic Condition of Spain in the Sixteenth Century. *Journal of Political Economy*. 1893. Vol. 1, no. 4. P. 513–534.

²⁶ TeBrake W. H., Israel J. The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall, 1477–1806 // *The American Historical Review*. 1996. № 101(5). P. 1562–1590.

на зміни, що відбувалися під час революції. Роль міської бідноти була ще дуже незначною. Велика торгова буржуазія, яка була економічно найсильнішим елементом, узурпувала політичну владу, що вирішальним чином вплинуло на подальшу історію країни.

Варто підкреслити, що наслідки Нідерландської революції були не лише локальними, а й мали далекосяжний вплив на соціально-економічні та політичні процеси в Іспанії. Це призвело до змін у релігійних, соціальних та економічних структурах країни, змушуючи Іспанію адаптуватися до нових умов міжнародної політики.

Втрата Нідерландів послабила монархічну владу Іспанії та вплинула на розвиток республіканських і ліберальних рухів, що сприяли поступовим політичним змінам. У той час, як Іспанія зазнала економічного спаду через втрату важливого торговельного партнера та виснаження ресурсів на військові кампанії, Нідерланди мали економічний успіх, який створив прецедент для економічних реформ. Втрата територій, де поширювався протестантизм, стала стимулом для інтелектуальних дебатів про релігійну свободу, що вплинуло на суспільні настрої в Іспанії. Таким чином, вплив Нідерландської революції на Іспанію був надзвичайно масштабним, оскільки мав наслідки не тільки на економічний і політичний стан країни, але й вплинув на культурний і соціальний розвиток іспанського суспільства. Додатково до перерахованих наслідків, варто зазначити, що Нідерландська революція змінила стратегії зовнішньої політики та колоніальної експансії Іспанії.

Після втрати Нідерландів Іспанія почала переглядати свої стосунки з іншими європейськими країнами. Її зовнішня політика стала більш обережною та спрямованою на збереження залишкових територій. Нідерландська революція показала, що надмірні військові кампанії та спроби нав'язати абсолютний контроль над іншими територіями можуть обернутися проти самої Іспанії, призводячи до зниження ресурсів та послаблення впливу²⁷.

У культурному плані Нідерландська революція вплинула на літературу та філософські ідеї в Іспанії. Іспанська інтелігенція почала ставити питання про релігійну толерантність, свободу та права людини, натхненні ідеями протестантів та новими політичними моделями, які зароджувалися в Європі. Революція також сприяла розвитку наукових і філософських поглядів, що поширювалися завдяки зростанню рівня освіти та підвищенню інтересу до європейської культури й науки.

Зміни в колоніальній політиці Іспанії були безпосередньо пов'язані з втратами у Європі. Втрата Нідерландів означала зниження доходів, які Іспанія отримувала від заморської торгівлі через Північне море, що змусило країну більше уваги приділити колоніальним володінням у Латинській Америці. Це привело до того, що Іспанія почала розвивати нові моделі управління колоніями, намагаючись оптимізувати надходження ресурсів та захищати залишкові території від можливих загроз з боку інших колоніальних держав²⁸.

Таким чином, Нідерландська революція мала тривалий і багатогранний вплив на Іспанію, змінюючи її економічну структуру, знижуючи політичний вплив і спонукаючи до змін у колоніальній політиці. Іспанія була змушена адаптуватися до нових геополітичних реалій, зокрема переглядаючи свої стратегічні пріоритети в Європі та колоніях, що вплинуло на подальший розвиток країни та її роль у світовій історії.

Висновки. Отже, підсумуємо результати й наслідки Нідерландської революції: це була перша успішна буржуазна революція, яка мала вплив не тільки на Іспанію, а й на Західну Європу та на світовий колоніалізм; унаслідок революції Нідерланди

²⁷ Vries J. de, Woude van der A. *First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500–1815*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. P. 220–380.

²⁸ Pérez Y. R. *The Dutch Revolt through Spanish Eyes: Self and Other in Historical and Literary Texts of Golden Age Spain (1548–1673)*. Oxford: Peter Lang, 2008. 336 c.

були поділені на дві держави — Голландію (Сполучені провінції Нідерландів) та Бельгію (Південні Нідерланди, що визнали владу Іспанії); у результаті поділу країни сформувалося два народи — голландці-кальвіністи та фламандці-католики; у Голландії встановлено республіканську форму правління, бо до влади прийшли переважно підприємці-купці, буржуазія, нові дворяни.

У країні розпочинається бурхливий економічний розвиток, і зокрема розвивається виробництво вовняних, шовкових, бавовняних тканин, скляне та цегляне виробництво, суднобудування й суміжні з ним галузі; основа розвитку економіки країни становить торгівля; землі, конфісковані у короля та прибічників Іспанії були передані фермерам в оренду або продані; наслідком Нідерландської революції стало те, що Голландія стала колоніальною державою і змогла утворити низку заморських колоній. (Північна Америка, Південна Африка, Індонезія).

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Pérez Y. R. The Dutch Revolt through Spanish Eyes: Self and Other in Historical and Literary Texts of Golden Age Spain (c. 1548-1673). Oxford: Peter Lang, 2008. 336 pp.
2. Anderson M. S. The Dutch Revolt: 1559–1648. London: Oxford University Press, 1980. P. 152–320.
3. Kamen Henry. The Spanish Inquisition: A Historical Revision. New York: Yale University Press, 1997. P. 45–113.
4. Moses B. The Economic Condition of Spain in the Sixteenth Century. Journal of Political Economy. 1893. Vol. 1, no. 4. P. 513–534.
5. TeBrake W. H., Israel J. The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806 // The American Historical Review. 1996. № 101(5). P.1562-1590.
6. Vries J. de, Woude A. van der. First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. P. 220-380.

Оксана Драч

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

ЖІНКА-ЛІКАРКА У СХІДНІЙ ЄВРОПІ МОДЕРНОЇ ДОБИ: ВИБОРЕНА ПРОФЕСІЙНА ПРАВОЗДАТНІСТЬ

У сучасному глобалізованому світі численні статистичні дослідження фіксують значущі зміни соціальних норм і очікувань, порівняно з до недавнім періодом «держави добробуту». Передусім важливим маркером порівнянь і кореляції лишається гендерна свобода в усіх сферах життєдіяльності людини. Утім, забезпечення гендерної рівності, як важлива складова суспільного буття розвинутих держав світу, донині є швидше бажаним орієнтиром поступу і сферою докладання колективних зусиль, ніж реальним утіленням щодення індивідів. Таку тенденцію виявляє чітка і невблаганна статистика, згрупована за найбільш значущими критеріями і показниками.

Вивчення алжирськими дослідниками історії жінок у професійній медицині Греції та Індії виявило, що попри загальносвітову тенденцію до гендерної рівності в сфері медицини, встановлену в Греції, різко контрастують з цим реалії сучасної Індії²⁹. Культурні очікування та стереотипи індійського суспільства, за якими і нині пошлюблена жінка має бути домогосподаркою, стримують кар'єрні можливості жінок у медичній сфері. Ба-більше, багато дипломованих лікарток в Індії, незважаючи на чималі зусилля зі здобуття медичного фаху, йдуть із професії через патріархальні традиції³⁰. Підкреслимо, Індія — друга за чисельністю населення світова держава, отже йдеться про десятки тисяч дипломованих лікарток, для яких міцні гендерні стереотипи стають бар'єром фахової реалізації.

Дійсно, фемінізація професій у галузі медичних наук у сучасному світі стає все більш очевидною. Приміром, у Франції частка студенток на другому освітньо-кваліфікаційному рівні підготовки закладів вищої освіти помітно збільшилася і в 2010 р. становила 62 % дипломованих випускників-лікарів (порівняно з 52 % для попередньої когорти). Науковці пояснюють такі суттєві здобутки наполегливими зусиллями з фемінізації окремих медичних спеціальностей, як-то, лікарів загальної практики, фармацевтів і стоматологів. Водночас, серед випускників інших вузькопрофільних медичних спеціалізацій молоді жінки становлять лише близько 45 % контингенту лікарів³¹.

Про те, що хірургія до нині лишається «чоловічою» фортецею, стверджує дослідниця Е. Золесіо і до прикладу наводить статистику. Зокрема, рівень маскулінізації хірургії становив 83 % у 1994–1995 рр., 87 % у 1997–1998 рр. порівняно з 26 % і 21 % у педіатрії³². На її думку, цьому сприяє не лише підбір контингенту студентства, технічні та організаційні характеристики хірургічної спеціальності, а також відповідна професійна культура.

Безперечно, важливою складовою професійної культури медика є професійна мораль, що базується на загально-суспільному комплексі моральних і поведінкових норм фахівця, громадянина та людини. Зі входженням жінок у медичну професію в останню третину XIX ст. гендерний аспект доповнює і поглиблює змістове наповнення поняття «професійна культура лікаря».

У цьому контексті прагнемо розглянути процес набуття випускницями жіночих медичних курсів кінця 1870-х років фахової компетентності і визнання в професійному середовищі лікарів, що і виявить певним чином їхню професійну культуру, а також процедурне оформлення і нормативне закріплення державною владою Російської імперії їхньої кваліфікації в лікувальній сфері і відповідних правових гарантій.

Актуалізує зазначену проблему і фрагментарність наукової літератури з теми фахової реалізації жінок у медицині в Україні. Авторські роботи біографічного і краєзнавчого спрямування лише побіжно торкаються теми правоздатності лікарток модерної доби, містять досить часто поверхневі і суперечливі твердження, не пропонують аналітичних пояснень і рефлексій щодо чинників змін³³. Окремі спроби огляду питання професійних прав жінок-медиків не йдуть далі констатації відсутності юридично закріплених прав у лікарток, а також складності їхньої професійної адаптації, подальшого поглиблення тверджень не відбувається³⁴.

²⁹ Abid L., Medjahed Y. Women physicians in India and Greece: success and reciprocal influences from antiquity to the present. *Archives of the Balkan Medical Union*. 2022. № 57(2). P. 197–203. doi:10.31688/ABMU.2022.57.2.10

³⁰ Там само. P. 203.

³¹ Accès des femmes et des hommes aux positions de cadres en début de vie active : une convergence en marche? *Femmes et hommes, l'égalité en question*. Édition 2017. Paris: Insee. P. 37.

³² Zolesio E. Des femmes dans un métier d'hommes: l'apprentissage de la chirurgie. *Travail, genre et sociétés*. 2009. № 22(2). P. 117.

³³ Чабан М. П., Шевцова З. І., Гапонов В. В. Тридцять років на земській службі: штрихи до портрету Надії Потапівни Кирпотенко — однієї з перших жінок-лікарів на Катеринославщині. *Gastroenterologia*. 2019. № 53(2). С. 143–152.

³⁴ Нестерцова-Собакарь О. В. Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX — на початку XX ст. Дніпро: ДУВС, 2016. С. 151–152.

«Студентки»³⁵ у польових шпиталях війни 1877–1878 рр.

Функціонування з 1872 р. жіночих медичних курсів у Санкт-Петербурзі (початково — курсів учених акушерок)³⁶ і успішне складання випускових іспитів слухачками першого набору логічно актуалізувало питання щодо службових прав і гарантій працевлаштування випускниць. Утім, зазначене питання мало складну і довготривалу законодавчу процедуру в механізмі державної влади Російської імперії.

Водночас, весна 1877 р. надала неочікуваний шанс випускницям V курсу випробувати себе в практичній медичній діяльності. Справа в тому, що 24 (12) квітня 1877 р. Російська імперія оголосила війну Туреччині, що ознаменувало невдовзі початок бойових дій. Уже влітку 1877 р. на фронт російсько-турецької війни³⁷ до Румунії вирушили професори-хірурги Медико-хірургічної академії, при якій було започатковано жіночі медичні курси. Невдовзі було оголошено ухвалу, що бажаючі слухачки-медикині, які скінчили п'ятирічний навчальний курс, могли приєднатися до роботи військово-польових шпиталів і мобільних лазаретів «Товариства Червоного Хреста» під керівництвом лікарів³⁸. Зауважимо, що перший досвід медичної допомоги жінок (формат сестер милосердя) для догляду за пораненими і хворими у військово-польових умовах апробовано під час Східної війни в Криму як Великою Британією, так і Російською імперією. В останній цю місію патрунував знаний лікар, головний хірург Севастополя Микола Васильович Пирогов³⁹.

Скориставшись можливістю, слідом за своїми викладачами в зону бойових дій для медичної допомоги постраждалим вирушили випускниці першого набору, а саме: Абрамович Ганна, Ангелова Ганна, Бантле Надія, Бестужева Софія, Боград Розалія⁴⁰, Больбот Софія, Васильова Єлизавета, Вашкевич Єлизавета, Дроздова Варвара, Дилева Олександра, Карасинська Катерина, Кирпотенко Надія, Кочурова Надія, Курвуазьє, Юлія, Лапіна Рахіль, Литова Марія, Маляревська Катерина, Маркевич Марія, Маркова Євгенія, Матвєєва Віра, Мельникова Марія, Моравська Глафіра, Мордвинова Марія, Некрасова Варвара, Остроградська Надія, Павлово-Сільванська Любов, Петрова Віра, Пилипенко Ольга, Подрезанд Анна, Пономарьова Надія, Порожнякова Олена, Попова Марія, Савицька Марія, Соловйова Олена, Троцька Естер, Чехова Віра, Еккерт Марія, Яновська Наталія, до яких долучилися 12 слухачок IV курсу⁴¹. Серед зазначених прізвищ курсисток, на той час ще не дипломованих, оскільки не складеними були випускні іспити, нами встановлено особи дівчат з України — це Кирпотенко Надія і

³⁵ Саме такий термін застосовано слухачкою жіночих медичних курсів В. Некрасовою щодо себе і колеганок, тому вважали слухання його використати.

³⁶ Див. детал.: Драч О., Губенко І. Вища жіноча медична освіта Східної Європи: історія становлення. «Terrae motor, solis caelique stator». *Monografia zbiorowa z okazji 550. rocznicy urodzin wybitnego polskiego astronoma Mikołaja Kopernika* / red. Ihor Sribniak. Warszawa-Paryż: Międzynarodowe Konsorcjum Naukowo-Edukacyjne im. Luciena Febvra, 2023. S. 16-43.

³⁷ Збройний конфлікт між Російською і Османською імперіями за вплив над країнами Дунайського басейну та Балканського півострова, зумовлений піднесення національно-визвольного руху в регіоні проти турецького панування. Бойові дії тривали з літа 1877 по січень 1878 рр. за нейтралітету провідних держав Європи. Турецька армія зазнала військової поразки, 2 лютого (21 січня) 1878 було підписане перемир'я.

³⁸ Илинский П.А. Русская женщина в войну 1877–1878 г. Очерк деятельности сестер милосердия, фельдшер и женщин-врачей. СПб.: Тип-литограф. П.И. Шмидта, 1879. С. 179.

³⁹ Див. про це детал.: Драч О. «Працюємо і вдень, і вночі»: військово-польова медицина Східної війни за севастопольськими листами М.І. Пирогова (1854 — 1855). «*Z tarczą albo na tarczy*»: wojny w historii cywilizacji światowej. *Monografia zbiorowa* / red. Ihor Sribniak. Warszawa-Paryż: Międzynarodowe konsorcjum naukowo-edukacyjne im. Luciena Febvra, 2022. S. 145-158.

⁴⁰ Розалія Марківна Боград (в заміжжі — Плеханова; 1856-1949) — уродженка Херсонської губернії, походила з у єврейської родини, дружина російського марксиста, філософа, діяча російського і міжнародного соціалістичного руху Г.В. Плеханова, за якого вийшла заміж 1878 р., так і не склавши кваліфікаційний іспит на лікаря.

⁴¹ Илинский П.А. Русская женщина в войну 1877–1878 г. С. 185.

Мельникова Марія (з Катеринославської губернії) Петрова Віра (з Таврійської губернії), Боград Розалія (з Херсонської губернії)⁴².

Чи легко далось рішення випускницям? Наскільки були обізнані з тим, що їх чекає попереду? Чого очікували, зголошуючись на роботу медиком у фронтових шпиталях? Яких вражень і досвіду набули медицині у військово-польових умовах? Як поставилося до прибулих гендерно одноманітне (чоловіче) середовище пацієнтів та кваліфікованих лікарів? Усе це спробуємо виявити при вивченні наявних матеріалів, у тому числі й его-документів випускниць.

Щонайперше наведемо чим думка думку побивала у волонтерок дорогою на Балканський фронт. Задля цього скористаємося приватним епістолярієм Варвари Некрасової, опублікованим за двадцять п'ять років по тому її сестрою Катериною, як його адресатом⁴³. «Ми ще не знаємо, що нас чекає попереду, куди потрапимо, які покладуть обов'язки на нас. Нас забезпечили квитком на потяг, видали кожній 150 руб підйомних, 75 руб платні за місяць і обіцяли тримати на становищі офіцерів, тобто забезпечити безкоштовне проживання і харчування».⁴⁴ Як розуміємо, відчайдушних випускниць спеціального медичного курсу не лякала повна невідомість, у яку вони добровільно вирушили.

Начальство Медико-хірургічної академії забезпечило волонтерок супровідним посвідченням, де було вказано ПІБ особи, яка скінчила п'ятирічний курс лікарських наук і зазначено, що вона може виконувати медичні обов'язки нарівні зі студентами академії відповідного курсу. Водночас дописувачка ділилася з сестрою непевністю щодо їхнього професійного майбутнього, нарікаючи, що студенти V курсу академії вже випущені, тобто стали лікарями, а вони, «як жінки, не підлягали прискорюваному випуску (курсив авт.); нас, вірогідно, і тепер ще не випустять, попри те, що запропоновано достроково випустити студентів не тільки IV, а й III курсів»⁴⁵. Отже, медицині добре усвідомлювали тривкий гендерний бар'єр на їхньому шляху до набуття лікувальної кваліфікації.

Усіх прибулих випускниць і слухачок перерозподілили між військово-польовими закладами, керівниками яких були професори академії та медичних факультетів університетів Російської імперії. Як свідчать документи, медицині працювали у шпиталях Румунії (Ясси, Браїлов⁴⁶, Фратешти⁴⁷, Зимниця⁴⁸) і Болгарії (Бялу, Булгарені, Систово). Принагідно наведемо зразок адреси, на яку медицина В. Некрасова пропонувала сестрі відправляти їй листи: «У Румунію, Дунайська армія, на станцію Фратешти (на шляху з Бухареста до Журжево), через польову пошту № 11, до військового госпіталю № 46, студентці такій-то»⁴⁹.

Практика виявила, що найбільш сприятливі умови служби прибулі випускниці курсів мали в закладах, якими керували їхні викладачі. Останні гарно знали своїх підопічних, рівень їхньої фаховості і ставлення до роботи, з огляду на що доручили медицинам виконувати обов'язки ординаторів. Утім, толерантність до новоприбулих випускниць медичних курсів у реальному професійному колективі була на той час швидше винятком, ніж поширеним явищем.

Фахову компетентність і авторитетність становища прибулим випускницям спеціального медичного курсу доводилося щоденно виборювати в чоловічому товаристві лікарів.

⁴² Припускаємо, що їх могло бути більше в наведеному списку з огляду на прізвища. Утруднює пошук медицинь з України їхнє подальше працевлаштування в лікувальних установах інших регіонів імперії.

⁴³ Некрасова Е. С. Студентка на війні: письма с войны 1877 г. // Русская мысль. 1898. № 6–7.

⁴⁴ № 1. Съ дороги на войну, 1 августа 1877 г.: Некрасова Е.С. Студентка на войне: письма с войны 1877 г. *Русская мысль*. 1898. № 6. С. 39.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Нині Бреїла, Браїла, Бреїлов (рум. Brăila) — місто на південному сході Румунії.

⁴⁷ Нині Фетешті (рум. Fetești) — місто у повіті Яломіца в Румунії.

⁴⁸ Нині Зимнича (рум. Zimnicea) — місто, раніше село в Румунії. 15 червня 1877 р. у районі Зимниці російська армія переправилася через Дунай у ході російсько-турецької війни.

⁴⁹ № 3. Фратешти, 10 августа: Некрасова Е.С. Студентка на войне: письма с войны 1877 г. *Русская мысль*. 1898. № 6. С. 46.

Скористаємося описом розпорядку дня медицинь, наведеного в листі В. Некрасової. «День минав так: ми просинаємося о 7 год, п'ємо чай у їдальні, де всі збираються разом, тільки сестри і фельдшериці становлять окрему сім'ю, потім обхід наметів. Намети розподілені між лікарями, у кожного з яких є студент / ка, тобто діяльність *студенток* (курсив — *авт.*) зводиться до фельдшерської»⁵⁰.

Не бажаючи миритися зі становищем допоміжного персоналу, В. Некрасова вирішила принагідно переговорити з професором Х. (начальником усіх шпиталів Товариства Червоного Хреста у Румунії) і в такий спосіб дати зрозуміти місцевим лікарям, що прибулі курсистки не бояться мати власне судження. Амбітна волонтерка не бажала виконувати другорядні функції і роль слухняної втілювачки приписів лікаря (за аналогією фельдшериць). Як розуміємо, саме задля можливості виявити набуті компетенції в лікувальній справі випускниці медичного курсу і вирушили на фронт. У разі невдачі спроби змінити їхнє становище в шпиталі на самодостатнє, медицина крайнім заходом планувала вжити негайне повернення додому, про що зізналася в листі до сестри. Наголосимо, що аналогічну позицію поділяли і її колежанки, окремі з яких були готові навіть повернути надані їм кошти.

Неодноразово Варвара картала себе, що не поїхала в шпиталі до професорів академії («наших»), що ослуhalася наказу начальника закладу Козлова. Медицині довелося на собі зазнати неприязне ставлення оточуючих лікарів, які всіляко демонстрували свою зверхність над курсистками, сумнівалися в їхній фаховій обізнаності і спроможності набуті кваліфікації лікаря. Така недоброзичлива атмосфера в шпиталі настільки впливала на ментальне самопочуття В. Некрасової, що проймала до сліз від власного безсилля.⁵¹

До того ж випускниці не забували, що попереду їх чекало підсумкова атестація у формі кваліфікаційного екзамену. «Готуватися до іспиту немає жодної можливості. Головним чином, у нас робота буває тоді, коли прибувають транспорти з хворими. Їх розподіляють по наметах, потім перев'язують, легких, які можуть швидко одужати, залишають тут; хронічних і середніх (непридатних для повторної служби) відправляють далі до Росії, а найважчих теж лишають тут»⁵². Стомленість медицині від важкої й одноманітної роботи («тут так багато роботи і все більше механічної») на перев'язувальному пункті мобільного шпиталю виявляє лаконічний допис щодо життя їхнього нового колективу: «У нас шість лікарів, чотири студенти, три студентки, три фельдшериці, три фельдшери, і ніхто з нас не знає, який сьогодні день»⁵³.

Медицина, яка працювала в шпиталі Браїлова, більш детально описала коло їхніх обов'язків. По-перше, вони сортували поранених, які прибували на евакуаційний пункт, отже мали застосувати набуті фахові компетенції задля виокремлення важких і легких уражень. По-друге, вони доглядали за хворими воїнами, яких лишали одужувати в місцевому лазареті, облаштованому в спеціальному бараці. До таких належали як трудні випадки, так і легко уражені. Діагнози більшості містили інфекційні захворювання, переважно різні форми болотяної лихоманки, дизентерія, з осені — висипний тиф. У хірургічному відділенні курсистки перев'язували поранених⁵⁴.

За спогадами медицині зі шпиталю № 48 у Бялу, вона виконувала ординаторські обов'язки. Пацієнтами були переважно поранені, а також хворі на лихоманку і тиф. За необхідності їх залучали до роботи на перев'язному пункті, де вони разом з лікарями надавали пораненим хірургічну допомогу.

Більш детально обсяги навантаження на жінок у тамтешніх умовах представила медицина військово-польового шпиталю № 63 в Булгарені, якою була випускниця

⁵⁰ Там само. С. 45.

⁵¹ Там само. С. 46.

⁵² Там само.

⁵³ Там само. С. 44, 47.

⁵⁴ Илинский П.А. Русская женщина в войну 1877–1878 г. С. 184.

з України Надія Кирпотенко⁵⁵. «Шпиталь було обладнано для 600 поранених, медичний персонал був розрахований на таку чисельність хворих; крім того, нас [випускниць курсів] було відряджено 4. Згодом виявилось, що протягом кількох днів через шпиталь пройшло 9500 поранених і кожного дня в ньому перебувало близько 3000 осіб. Для того, щоб хоч трохи впоратися з раненими, нам доводилося працювати іноді по 18 годин на добу, бувало і більше»⁵⁶. Авторка зауважила, що їхні обов'язки ординаторок, не вичерпувалися доглядом за пацієнтами, у закріплених за кожною палатах. В умовах напливу поранених, після щоденного обходу й огляду підопічних хворих («своїх»), жінки брали участь у роботах груп, на які було поділено весь лікарський персонал. Одні накладали гіпсові пов'язки, другі робили прості перев'язки; треті входили до складу операційних груп; четверті — діагностичних груп.

Завантаженість ординаторок дещо меншала в умовах стабілізації чисельності поранених у військово-польових шпиталях. Водночас, вивчення робочого графіку медицинь свідчить про зайнятість протягом усього дня. Жінки працювали з 7 год ранку до 10 год вечора. Перепочинок був лише під час обіду на 2-3 години. Також у шпиталі в Булгарені їх призначали черговими по закладу нарівні з лікарями. Так само інтенсивною, за наративом авторки, була їхня праця в шпиталі № 50 у Систово (Болгарія), куди курсисток перевели на початку вересня 1877 р. у зв'язку зі значною концентрацією поранених. Розпорядок дня ординаторок включав щоденний обхід своїх палат, який вони мали завершити до 12 год, тому починали о 7 год ранку. Наступна складова дня медицинь — з 12 до 15 год — допомога при операціях. Час обідньої перерви і певного перепочинку — з 15 до 17 год. Підсумкова частина робочого дня — 17 — 20 год — вечірній обхід хворих у палатах.⁵⁷

Сумлінне ставлення курсисток до праці за фахом сполучалося з товариськістю і взаємодопомогою колегам під час роботи. Приміром, якщо в палатах інших ординаторів накопичувалася робота (накладення гіпсових пов'язок), то після виконання маніпуляцій у палатах своїх підопічних, медицині попри втому допомагали її завершити. Окрім того, раз на тиждень кожна з жінок-ординаторок чергувала в шпиталі вночі. Спеціальної кімнати для чергової не було, тож доводилося ночувати на відкритому балконі, незважаючи на вологі осінні ночі. Ні напередодні, ні на другий день після нічної варті за недужими в шпиталі, чергову не звільняли від щоденних ординаторських обов'язків, тому відпочити вдавалося тільки наступної ночі.

Окремі з медицинь виконували обов'язки ординаторів у спеціальних відділеннях, приміром, В. Некрасова в офтальмологічному. Принагідно наголосимо, що протягом весни і частини літа 1877 р. слухачка перебувала на стажуванні в медичних клініках Відня (Австрія), де поповнювала професійні компетенції з лікування очних захворювань і порушень зору. Уже з перших тижнів праці Некрасової в польовому шпиталі Фратешти до неї, як єдиної вузькопрофільної спеціалістки — окулістки, направляли пацієнтів із проблемами очей. В одному з листів до сестри Варвара хизувалася своїм цілком незалежним становищем фахівчині з очних захворювань («у цій спеціальності все надають у моє розпорядження»), що забезпечувало медицині відносну свободу дій, авторитетність у середовищі шпитального персоналу, а також достатню самовпевненість на тлі решти колежанок⁵⁸.

Утім, не варто думати, що В. Некрасова мала полегшену чи менш інтенсивну роботу в військовому шпиталі. Вузькопрофільність медичної спеціалізації була обставиною, яка доповнювала загальні обов'язки ординаторок шпиталю додатковим обсягом лікувальних завдань щодо пацієнтів цієї групи захворювань. Наведемо рядки

⁵⁵ Див. детал.: Чабан М.П., Шевцова З.І., Гапонов В.В. Тридцять років на земській службі... *Gastroenterologia*. 2019. № 53(2). С. 143-152.

⁵⁶ Илинский П.А. Русская женщина в войну 1877–1878 г. С. 185.

⁵⁷ Там само. С. 186.

⁵⁸ № 8. 26 августа: Некрасова Е.С. Студентка на войне: письма с войны 1877 г. *Русская мысль*. 1898. № 7. С.105.

з епістолярію медицині, в яких вона описує свою працю. «Прокинулася сьогодні рано, обійшла своїх очних хворих (30 осіб), потім пішла причащати терапевтичних, я не називаю тутешню терапію лікуванням... Таким чином, я обійшла з ліками до 300 чоловік, дуже стомилася, ледь трималася на ногах»⁵⁹. Що й не дивно, оскільки Варвара зауважила, що процедура лікарської ревізії недужих тривала весь ранок, до 12 год, а тому по скінченню «зазвичай дуже хотілося їсти», і дівчата іноді вирушали чимось підживитися до буфету на залізничну станцію.

Дописи медицинь розкривають побутові умови їхнього прифронтового щодення, що є важливим для розуміння панівної атмосфери взаємовідносин, настроїв, думок і переконань, ставлень до обов'язків. Приміром, у військово-польовому шпиталі № 46 поблизу Фратешти похідних наметів для розміщення персоналу Червоного Хреста на всіх бракувало, тому медицинам доводилося коротати ночі в купе вагонів. «Ми зі студенткою О-ою⁶⁰ поміщаємось в одному купе. Спати у вагоні можна тільки до 6 год ранку, а потім стіни і ручки дверей так розжарюються, що можна обпектися. Вдень там зовсім нестерпно — до 55°, бувало не знаєш куди подітися»⁶¹.

Н. Кирпотенко представила опис їхнього розміщення у військовому шпиталі в Булгарені, куди доправляли поранених. «Нам довелося жити в поганеньких болгарських хатках, половина яких звично завалена зерном (кукурудзою, вівсом і ячменем). Безперечно, тут уже не до комфорту і зручностей цивілізованого життя. Довелося задовольнятися рогожкою замість постілі, раділи з того, що не довелося спати на глиняній підлозі. Вікна були не засклені, вітер і дощ вільно проходили до кімнати»⁶². Водночас сприятливим чинником перебування авторка позначила зрозумілість болгарської мови, особливо українцям.

Безперечно, це була когорта найбільш енергійних волонтерок, які свідомо обрали важку місію служіння медицині у зоні бойових дій, де їхньої допомоги у військово-польових шпиталях, мобільних лазаретах, перев'язних пунктах потребував гендерно однакний (чоловічий) контингент — солдати й офіцери. Утім, навіть морально налаштовані на важку працю медицині подекуди зазнавали психологічного дискомфорту від воєнних реалій. Уже згадувана Н. Кирпотенко, яка працювала під керівництвом професора М.В. Скліфосовського⁶³, емоційно передала власні почуття від уперше побаченого напливу поранених під Плевною воїнів.

«Я не в змозі описати того приголомшливого враження, яке справили на мене кілька тисяч поранених!.. Хто сам не бував на перев'язному пункті, той не може собі уявити цю жахливу, серцеворушливу картину. Стогін, крики, благання про допомогу, безліч поранених, які лежать просто неба!.. Одне можу стверджувати: цей образ напевно лишиться в пам'яті на все життя!»⁶⁴ Як розуміємо, побачений на власні очі неприглядний бік війни і роботи медико-санітарного персоналу у військово-польових умовах тяжко вразили випускницю.

Усвідомлення медицинами соціальної важливості своєї місії допомоги пораненим і хворим у прифронтових шпиталях спонукало окремих продовжувати виконувати

⁵⁹ Там само. С. 103.

⁶⁰ Вірогідно, це Остроградська Надія.

⁶¹ № 3. Фратешти, 10 августа: Некрасова Е.С. Студентка на войне: письма с войны 1877 г. *Русская мысль*. 1898. № 6. С. 45.

⁶² Чабан М.П., Шевцова З.І., Гапонов В.В. Тридцять років на земській службі... С. 145.

⁶³ Скліфософський Микола Васильович (1836-1904) — лікар-хірург, військовий лікар, учений-новатор, доктор медицини (1863), автор праць з військово-польової хірургії і хірургії черевної порожнини. Випускник Одеської міської гімназії; освіту на медичному факультеті Московському університеті здобував за підтримки Одеської приказу громадського піклування; по скінченню навчання працював у хірургічному відділенні міської лікарні Одеси, де усплавився як талановитий хірург. За рекомендацією М. І. Пирогова запрошений професором до Київського університету (1870), за рік — до Медико-хірургічної академії у Санкт-Петербурзі. Під час російсько-турецької війни — військово-польовий хірург, хірург-консультант шпиталів, провідний хірург Російської імператорської армії.

⁶⁴ Чабан М.П., Шевцова З.І., Гапонов В.В. Тридцять років на земській службі... С. 145.

покладені на них завдання навіть, коли в жовтні 1877 р. частина лікарів повернулася з війни до безпосередніх обов'язків науково-педагогічного персоналу вищої школи. Когорта відданих лікувальній справі і жертвних жінок лишилася в Болгарії, продовжуючи роботу в госпіталях Систово, Тирново, Адріанополі тощо. Серед них була згадувана нами В. Некрасова, яка стала жертвою самовідданості, наукової допитливості, ревності в лікувальній справі, так і не видужавши від тифу.

Праця медицинь на Балканському фронті у візії очевидців

Для з'ясування ступеню готовності випускниць жіночих медичних курсів до виконання обов'язків лікаря і надання кваліфікованої допомоги пацієнтам розглянемо узагальнювальні висновки інституцій і окремі думки посадовців щодо їхньої праці у військово-польових шпиталях протягом серпня — грудня 1877 р.

Щонайперше наведемо відгуки, представлені евакуаційними комісіями Балканського фронту, у перев'язних пунктах і шпиталях яких медицині працювали. Висновки Яської евакуаційної комісії, сформованої переважно з лікарів, містили схвальну оцінку праці підопічних. «Слухачки жіночих курсів за весь час роботи при лікувальних закладах комісії речно і професійно (з науковим розумінням) виконували покладені на них обов'язки і суттєво прислужилися справі надання медичної допомоги пораненим і хворим воїнам»⁶⁵. Аналогічні позитивні відзиви надали Браїлівська евакуаційна комісія, а також багато головних лікарів військово-польових шпиталів.

На підтримку медицинь висловилися професори, під керівництвом яких прибулі на Балканський фронт жінки здійснювали фахову діяльність, у тому числі в сфері оперативної хірургії. Зауважимо, що навіть нині у цій царині медичної спеціалізації переважають чоловіки-хірурги⁶⁶. З огляду на що, перший досвід жіночого оперативного втручання до того ж у польових умовах є надзвичайно показовим і цінним для осмислення в сьогоденні.

Наведемо рядки зі звіту роботи військового мобільного шпиталю № 47, де позначено прізвища медицинь і характер виконаних ними видів хірургічної допомоги. «Жінки-лікарі, які в ньому працювали, прооперували немало пацієнтів. Так, Н. Бантле зробила ампутацію стегна і екзартикуляцію⁶⁷ всіх пальців, О. Соловйова — ампутацію верхньої третини стегна, В. Матвєєва — резекцію ліктя, ампутацію плеча, гомілки, операцію суглоба Лісфранка⁶⁸, Н. Остроградська — ампутацію гомілки»⁶⁹.

Окремо маємо зазначити С.Большот, яка самостійно прооперувала складні травми військових, зокрема, ампутації гомілки і передпліччя у шпиталі Зимниці (за загального керівництва професора хірургії Бергмана). З неменшою запопадливістю медицина працювала і на перев'язному пункті в селі Тучениця при мобільному шпиталі 16-ої піхотної дивізії, де протягом чотириденного перебування наложила близько 30 гіпсових пов'язок і продовжила набуття досвіду оперативного хірургічного втручання, зокрема, звиху плеча, ампутації гомілки, резекції ліктя.

⁶⁵ Илинский П.А. Русская женщина в войну 1877–1878 г. С. 188.

⁶⁶ Див. детал.: Zolesio E. Des femmes dans un métier d'hommes: l'apprentissage de la chirurgie. *Travail, genre et sociétés*. 2009. № 22(2). Р. 117-133.

⁶⁷ Екзартикуляція — це операція виокремлення кінцівки або її частини по лінії суглобної щілини без обпилювання кістки; є різновидом ампутації, проводиться за видимих медичних показів, оскільки після неї кукса часто стає незручною для протезування. Основні етапи: розсічення м'яких тканин; розсічення капсули і зв'язок суглоба; догляд рани.

⁶⁸ Утворений кількома кістками суглоб середнього відділу стопи зветься суглобом Лісфранка на честь французького хірурга Жака Лісфранка (Lisfranc) де Сен-Мартена, який служив на початку XIX ст. в армії Наполеона.

⁶⁹ Цит. за: Илинский П.А. Русская женщина в войну 1877–1878 г. С. 192.

Варто додати, що С. Больбот не тільки була серед тих медицинь, що працювали разом з професорами хірургії і самостійно оперували поранених, а й виконувала обов'язки військового лікаря⁷⁰ під час облоги Плевни⁷¹. Там вона лікувала хворих, перев'язувала поранених, спостерігала за гігієнічними умовами у військовому загоні до моменту капітуляції турецької армії Османа-паші і взяття Плевни, опісля — кілька днів надавала медичну допомогу військовополоненим туркам. Свідченням авторитетності С. Больбот стало її призначення асистенткою завідувача операційного відділення шпиталів Плевни. Обов'язки лікарки-асистентки включали як допомогу при оперуванні, так і завідування трьома хірургічними палатами, що поглибило її досвід самостійного оперативного втручання⁷². Навесні 1878 р. медикinia продовжила службу у військовому шпиталі № 69 в Адріанополі, де виконувала завдання ординатора в хірургічному відділенні.

Задля повноти представлених відгуків наведемо думку найавторитетнішого на той час хірурга держави М. І. Пирогова, який у супроводі доктора медицини С. С. Шкляревського за дорученням Товариства Червоного Хреста восени 1877 р. перевіряв медико-санітарні заклади на фронті і в тилу російсько-турецького конфлікту. Він досить стримано констатував, що поява приватної допомоги у вигляді жінок-лікарів і хірургів на війні ще надто новий феномен, щоб мати про цього судження. Почуте про цю категорію жіночої допомоги, на думку М.І. Пирогова, свідчило лише, що окремі особи і тут показують себе цілком гідними свого покликання. «Я чув, що під проводом проф. Бергмана одна жінка-хірург з великою спритністю та знанням справи робила ампутації на перев'язному пункті»⁷³. Водночас, під час обстеження військового шпиталю № 57 у Зимниці М.І. Пирогов особисто мав нагоду бачити роботу жінки-хірурга при перев'язуванні поранених. «Вона особисто контролювала лікування поранених, доручених їй догляду, і повідомила мені досить точно слушні спостереження щодо загоювання ран та лікування, так, як мало бути»⁷⁴. Отже, побачене на власні очі переконало Пирогова в справжності почутого від колег загалом позитивного враження щодо професійності медицинь («студенток») у хірургії. Водночас, видатний хірург по-діловому сухо і лаконічно занотував свою позицію щодо цього. Припускаємо, що досвідчений високопосадовець і чиновник мав власну позицію щодо правоздатності жінок у лікувальній справі, тим паче в хірургії; не поділяв загального ентузіазму патронів проекту — викладачів медико-хірургічної академії, тому сприймав без зайвої емоційності, покладаючи виважену оцінку професійності лікарки на розсуд часу.

Дійсно, діяльність окремих «студенток» не лише «приємно» здивувала чоловічий медичний персонал ґрунтовністю фахових знань і умілістю їх практичного застосування при оперуванні, а і сприяла змінам на краще у ставленні до жінок-колег у корпоративному середовищі лікарів. Готуючи до друку збірку матеріалів про діяльність жінок на війні 1877–1878 рр., її автор-упорядник професор П.О. Ілінський⁷⁵ навів особисто

⁷⁰ За посадою — молодшого лікаря.

⁷¹ Облога Плевни — військова операція російсько-румунських військ проти турецьких військ Османа-паші (нараховували до 48 тисяч чоловік і 96 гармат), що закріпилися в місті. Облога Плевни тривала з вересня до кінця листопада 1877 р.

⁷² Илинский П.А. Русская женщина в войну 1877–1878 г. С. 194.

⁷³ Пирогов Н.И. Военно-врачебное дело и частная помощь на театре войны в Болгарии в тылу действующей армии в 1877–1878 гг. Пирогов Н. И. *Собрание сочинений в десяти томах. Том VIII. Труды по военной медицине и военно-полевой хирургии (1871–1879)*. Москва: Историко-литературный журнал «Странник», 2022. Ч. 1. С. 7–223. С. 189.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Ілінський Петро Олексійович (1837–1907) — лікар-гігієніст і публіцист; випускник Медико-хірургічної академії (1860), працював міським лікарем у Нерехті Костромської губернії, згодом — в Юр'єві Володимирської губернії, де боровся з висипним тифом і холерою. Публікував статті з медичної статистики і гігієни у часописах. У 1871 р. відряджений до Медико-хірургічної академії «для наукового вдосконалення»; у 1872 — голова Петербурзької лікарської громади; лікар при Головному управлінні військово-навчальних закладів. У період російсько-турецької війни працював у польових шпиталях із Пироговим, автор книги «Російська жінка у війну 1877-78 рр.». У 1876 р. заснував газету «Лікарські відомості», де популяризував науково-практичну медицину

верифіковані усні свідчення очевидців професійної діяльності медицинь у польових лазаретах Румунії і Болгарії. Так, окремі з ординаторів Санкт-Петербурзьких клінік щиро заявили, що, побачивши на власні очі лікувальну діяльність прибулих, спостерігаючи за роботою і заняттями слухачок, які скінчили курс медичної освіти, вони змінили попередню досить упереджену думку щодо марності і недосяжності вищої медичної освіти для жінок⁷⁶. Схвальний відгук про фахові компетенції жінок-ординаторок доповнювала вказівка на їхню високу працездатність і любов до обраної лікувальної справи.

Вищепредставлені відгуки підсумуюмо позицією відповідального за проєкт високопосадовця, військово-медичного інспектора В.І. Присьолкова, який з метою якнайповнішого і неупередженого узагальнення досвіду праці «студенток» запропонував поділитися думками головних лікарів фронтових шпиталів, при яких перебували медицині. Маючи настанову «строго справедливо» оцінити фахову підготовку прибулих, наведемо рядки з повідомлень головних начальників військових лазаретів і шпиталів. «Зважаючи на демонстровані ординаторками методи діагностики і лікування поранених та хворих, переконалися, що слухачки повною мірою оволоділи як медичними науковими знаннями, так і допоміжними. Точність визначення хвороби, тьмушність і вправність при перев'язках уражень засвідчили, що слухачки набули рівня сучасної медичної освіти і жодним чином не поступаються в знаннях молодим лікарям»⁷⁷.

Підсумкові висновки військово-медичного інспектора щодо роботи випускниць у фронтових військово-польових шпиталях містили загальну позитивну оцінку проєкту жіночої роботи в сфері лікувальної справи. Дискурсивна стратегія діловодного наративу базувалася на вихідних обставинах і умовах реалізації цього новаційного досвіду, основу чого вбачали в належній виробничій служливості медицинь. «Загалом слухачки жіночих медичних курсів своєю заповзятістю і чітким усвідомленням свого обов'язку заявили про себе якнайкраще; цілковито виправдали покладені на них надії»⁷⁸. Як розуміємо, тематичну структуру подання військово-медичного інспектора задано маркерами моральних чеснот індивіда («совісність», «доброчесність», «працьовитість», «громадянська повинність»), інтерпретаційні рамки яких застосовано до жіночого лікувального досвіду у воєнних умовах.

Оскільки виказана слухачками курсів хірургічна і терапевтична допомога сповна виправдала очікування вищої медичної адміністрації, а самовіддана праця ординаторок в умовах небезпек і поневірянь, тифозних захворювань, жертвою яких стали непоодинокі випускниці, звернула на себе загальну увагу, то цей перший досвід застосування жіночої лікувальної праці у військовій справі заслуговував на відзнаки і заохочення⁷⁹. Військово-медичний інспектор В.І. Присьолков клопотав про нагородження учасниць війни — слухачок жіночих медичних курсів орденом Станіслава III ступеня з мечами чи іншими відзнаками. У підсумку, кілька медицинь винагородили медалями. С. Больбот, яка виказала себе вправним хірургом, отримала золоту медаль «За старанність»⁸⁰ на георгіївській стрічці і бронзову медаль на анненській стрічці⁸¹. До того ж її було представлено

і гігієну; 1884 р. газета перетворена на часопис «Російська медицина». З 1895 р. — у відставці, працював санітарним лікарем Костроми; брав участь у роботі губернської архівної комісії, публікував краєзнавчі праці.

⁷⁶ Илинский П.А. Русская женщина в войну 1877–1878 г. С. 188.

⁷⁷ К двадцати пятилетию первого выпуска женщин-врачей. *Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1903 год*. СПб.: Тип. П.О. Яблонского, 1903. С. 423.

⁷⁸ Там само. С. 424.

⁷⁹ Тарновская П. Женский медицинский институт и женские врачебные курсы. *Вестник Европы*. 1903. № 8. С. 506.

⁸⁰ Медаль «За старанність» («За усердие») запроваджено в Російській імперії 1801 р. на відзначення цивільних осіб за послуги державі. Медаль випускали у трьох діаметрах: нагрудна — 30(29) мм, нашійна — 51 мм, пам'ятна — 65 мм.

⁸¹ Шмидт А. А., Абашин В. Г., Цвелев Ю.В. К 200-летию со дня рождения Н. И. Пирогова. Женский труд на войне. Участие слушательниц женских врачебных курсов в военных действиях. Софья Ивановна Больбот. *Журнал акушерства и женских болезней*. 2010. Т. LIX. Вып. 4. С. 122.

до нагороди турками, поранених полонених яких вона вправно лікувала⁸². Наголосимо, що тогочасна медична деонтологія освічених націй при наданні першої невідкладної допомоги після бою не вирізняла поранених-переможених («чужих») від поранених-переможців («своїх»)⁸³. Саме такими гуманними принципами послуговувалися медицині при виконанні обов'язків на війні.

Отже, головним підсумком і відчутним суспільним результатом праці випускниць жіночих медичних курсів у військово-польових шпиталях Балканського фронту стали як публічна демонстрація їхньої фаховості і готовності до лікувальної справи, так і фактичне визнання їхньої компетентності медичними установами, персоналом і пацієнтами воєнного часу. Розголос про самовіддану службу медицинь набув поширення і цілковитої підтримки прогресивної громадськості. Представники державної влади Російської імперії зважили на громадську думку і винагородили сумлінних на війні «студенток».

На шляху до кваліфікаційного свідоцтва

Вищевикладений нами досвід став першим застосуванням у соціальній практиці наукової підготовки з лікувальної справи слухачок жіночих медичних курсів зі Східної Європи, який вони гідно представили у військово-польових умовах Балканського фронту російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Водночас, по скінченню бойових дій і поверненню слухачок до освітнього процесу на курсах у столиці перед ними постало неменш значуще і складне завдання — витримати підсумковий іспит на кваліфікацію лікаря, отже вибороти визнання в гендерно одноманітній (чоловічій) корпорації медиків держави. За суттю це означало «професійну ініціацію» дипломованих випускниць жіночих медичних курсів.

Підсумкова державна атестація на Жіночих медичних курсах у Санкт-Петербурзі була організована з належною урочистістю і проходила за присутності членів медичної ради, головного військово-медичного інспектора, членів ради міністра народної освіти, начальника Медико-хірургічної академії, професорів академії, старших лікарів медичних закладів та інших запрошених осіб. Програма випускових іспитів курсисток була ідентичною програмі підсумкової атестації студентів-медиків на кваліфікацію лікаря. Як зазначила одна з них, Парасковія Тарновська⁸⁴, екзаменування минуло успішно і 6 лютого 1878 р. відбувся перший випуск слухачок — 60 молодих медицинь набули статусу випускниць і очікували диплому⁸⁵.

Фінальним етапом становлення вищої жіночої медичної освіти в Східній Європі мало стати законодавче затвердження прав випускниць спеціального жіночого медичного курсу. Оскільки в Російській імперії, здобувши вищу освіту, юнаки діставали відповідні чини, то, ясна річ, що за аналогією засновники вищих жіночих навчальних закладів і зацікавлена науково-педагогічна громадськість поставили питання про відповідні права для випускниць⁸⁶.

⁸² К двадцати пятилетию первого выпуска женщин-врачей. *Ариян П.Н. Первый женский календарь на 1903 год.* СПб.: Тип. П.О. Яблонского, 1903. С. 424.

⁸³ Пирогов Н.И. Собрание сочинений в десяти томах. Том VIII. Труды по военной медицине и военно-полевой хирургии (1871–1879)... С. 449.

⁸⁴ Тарновська Парасковія Миколаївна (в дівоц. Козлова; 1848 — 1910) — лікарка-невропатолог, антропологиня, кримінолог-дослідниця, авторка ґрунтовної праці «Жінки-вбивці» (1902). На Заході відома як Pauline Tarnowsky (Полін Тарновські). Громадська діячка, активна поборниця жіночої освіти. Поділяла ідеї кримінальної антропології про вроджену схильність до рецидиву злочинів. Її роботи містять великий аналітичний матеріал щодо проституції, жіночої кримінальної злочинності.

⁸⁵ Тарновская П. Женский медицинский институт и женские врачебные курсы // *Вестник Европы.* 1903, кн. 8, август. С. 497-518. С. 508.

⁸⁶ Див. детал.: Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX — початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. С. 255.

Зауважимо, що нарада викладачів жіночих медичних курсів при обговоренні програми підсумкових іспитів одностайно ухвалила рішення про доцільність клопотання щодо надання випускницям курсів ученого ступеню і права лікарської практики, за аналогією студентів-медиків. Ймовірно, професори були обізнані з тогочасними настроями членів Ученого комітету Міністерства народної освіти (жовтень 1877 р.), які принципово визнали, що в доступних жінкам професіях — педагогічна і медична — *варто надати однакові з чоловіками права, за умови рівності їхніх знань* (курсив авт.)⁸⁷.

Представляючи службову записку до Медичної ради (лютий 1878 р.) щодо надання прав лікарської практики випускницям жіночого курсу, головний військово-медичний інспектор (М. І. Козлов) констатував, що за рівності освітніх вимог під час навчання та іспитів, учням мають бути надані й однакові права. Отже, справу законодавчого затвердження професійної кваліфікації випускниць спеціального медичного жіночого курсу було зрушено. Утім, як показали подальші перипетії, на хід справи і обсяги нормативно закріплених за медикнями перспектив працевлаштування впливало чимало чинників суспільного життя.

Безперечно, дієвим каталізатором просування питання законодавчого затвердження кваліфікації жінки-лікаря в Російській імперії стала волонтерська робота випускниць медичних курсів у військово-польових шпиталях Балканського фронту російсько-турецької війни 1877–1878 рр., представлена нами у попередніх частинах. Найважливішим результатом діяльності «задунайських трудівниць» став корисний вплив на стереотипи сучасників щодо вищої жіночої освіти та інтелігентної праці. Один з уповноважених Червоного Хреста зазначив, що до війни був заклятим ворогом «усіх жіночих курсів та університетів, вважаючи, що за бажанням вищої освіти приховувалося тільки прагнення до синіх окулярів та стриженого волосся і що жіночі навчальні заклади є тільки середовищем моральної деградації»⁸⁸. Проте, побачивши молодих курсисток у справі, він змінив погляди і з повагою ставився до них.

Вивчаючи аспект надання жінкам прав лікарської практики, варто з'ясувати думку спеціальної комісії, призначеної Медичною радою зі складу її членів за головування М. Ф. Здекауера⁸⁹ для перегляду правил екзаменування на медичні, фармацевтичні і ветеринарні ступені в державі, де розглядали вищезазначену записку головного військово-медичного інспектора М. І. Козлов. До речі, він також був членом цієї комісії, отже мав можливість особисто переконувати її членів у доцільності визначення прав жінок на медичну практику.

Спеціальна комісія медичної ради, обґрунтовуючи своє рішення, зважила на: по-перше, 5-річний термін навчання на жіночих лікарських курсах, отже повний курс підготовки медика в університетах і академії; по-друге, однотипність навчального плану, програм дисциплін і обсягу їх викладання на курсах і в академії; по-третє, програма випускового іспиту слухачок курсів відповідала ступеню лікаря; до того ж успішність самостійного практичного застосування набутих випускницями курсів компетенцій засвідчено відзивами військово-медичних установ і евакуаційно-польових управлінь у Болгарії і Румунії під час російсько-турецької війни 1877–1878 років, отже визнала справедливим

⁸⁷ Исторический обзор правительственных распоряжений по вопросу о высшем врачебном образовании женщин (далі — Исторический обзор...). Санкт-Петербург: Тип. Министерства внутренних дел, 1883. С. 56.

⁸⁸ Щербинин П. П. Военный фактор в повседневной жизни русской женщины в XVIII — начале XX в. Тамбов, 2004. С. 342.

⁸⁹ Здекауер Микола Федорович (1815-1897) — уродженець Фінляндії, лікар, заслужений професор Медико-хірургічної академії, лейб-медик, дійсний таємний радник (1887) Російської імперії. В епоху Великих реформ займався питаннями громадської гігієни. У 1866 р. з його ініціативи засновано головний холерний комітет. Наступним починанням стало Товариство охорони народного здоров'я, незмінним головою якого був. Брав активну участь у роботі медичної ради (з 1884 р. протягом 5 років був її очільником), військово-медичного ученого комітету, Товариства Червоного Хреста. Був головою земських санітарних (повітової і губернської) комісій Санкт-Петербурга.

клопотати про надання випускницям права, *нарівні з лікарями, самостійної лікарської практики, без обмеження жіночою статтю і дитячим віком* (курсив авт).⁹⁰

Виходить, що спеціальна комісія медичної ради, сформована з високопосадових лікарів Російської імперії, висловилися на підтримку фахової правоздатності лікарів без обмеження їхньої приватної практики гендером. Факт досить промовистий, який засвідчує прихильність авторитетних столичних медиків ліберальних ідей, складовою яких була емансипація жінки. На той час уже вийшло друком перекладене видання праці авторитетного британського філософа Дж. С. Мілля⁹¹ «Підкорення жінки», де він констатував, що «головний принцип, який визначає теперішні соціальні стосунки між двома статями — власне правова підлеглість однієї статі іншій, — сам собою хибний і сьогодні є однією з головних завад удосконаленню людства; його мусить замінити *принцип цілковитої рівності...*»⁹². Філософ наполягав, що апіорна перевага має бути надана інтересам свободи і безсторонності. Не повинно бути ніяких обмежень, якщо тільки вони не продиктовані вимогами загального блага⁹³. До речі, саме на таких засадах сконструйовано дискурс спеціальної комісії чиновних медиків, вихідними принципами якого є рівність, уніфікованість, обґрунтованість і справедливність.

На підставі рішення спеціальної комісії медичної ради було сформовано ухвалу головної медичної інституції держави. Мотивувальна частина постанови Медичної ради Міністерства внутрішніх справ (листопад 1878 р.) щодо визначення прав випускниць жіночих курсів включала наступну аргументацію: по-перше, наполегливі клопотання земств щодо працевлаштування медицинь-стипендіаток; по-друге, організаційно-правові зміни освітньої програми жіночих медичних курсів, яка зрівнялася з академічною й університетською; по-третє, обмеження лікарської практики жінок винятково жіночими й дитячими хворобами ліквідовано височайшим повелінням про допуск слухачок медичних курсів до лікування у тимчасових шпиталях воєнного часу⁹⁴. Зважаючи на вищевикладене, у резолютивній частині постанови констатували, що попри законодавчо не затверджені права і обсяги приватної практики випускниць курсу, Медична рада представила заключення на розгляд міністра внутрішніх справ і одностайно клопотала «надати випускницям уже тепер, як тимчасовий захід, право самостійної практики і лікарської діяльності в земських і міських закладах, до вирішення цього питання в законодавчому порядку»⁹⁵.

Факт майже безпрецедентний для тогочасного емансипаційного руху в Європі: вища державна інституція в сфері медицини Російської імперії, за складом винятково чоловіча, за принципом підбору високо професійні медики, ухвалила рішення щодо доцільності присвоєння випускницям спеціального жіночого медичного курсу правоздатності фахових лікарів без гендерних обмежень і без зволікань на довготривалу бюрократичну процедуру нормативного затвердження.

На нашу думку, пояснення цього факту лежить у площині дійсно запопадливої навчальної роботи курсисток, яка вразила очевидців і набагато перевершила їхні очікування, тому в умовах підвищеної уваги суспільства до жіночого питання очільники від медицини виявили свою розсудливість. Оскільки наріжний камінь світогляду інтелігента XIX ст. становила соціальна совість, то тогочасна громадська думка була досить чутливою до дій як окремих індивідів, так і посадовців. На шпальтах преси публіцисти постійно інформували про хід справ із вищої жіночою освітою, у тому числі медичною, що була предметом особливої уваги і підтримки столичних інтелектуалів. Безперечно підтримку

⁹⁰ Исторический обзор... С. 63.

⁹¹ Милль Дж. Ст. Подчиненность женщины / пер. с англ. М. Вовчка; предисл. М. Цебриковой. СПб.: Тип. А. Каспари, 1870. 258 с.

⁹² Мил Дж. Ст. Про свободу: Есе / пер. з англ. Київ: Основи, 2001. С. 368.

⁹³ Там само. С. 369.

⁹⁴ Исторический обзор... С. 66.

⁹⁵ Там само. С. 67.

правоздатності випускниць вищим медичним керівництвом держави забезпечила гідна служба когорти слухачок у військово-польових шпиталях і евакуаційних службах на Балканському фронті, про що зазначено вище. Неменш значущою була й особиста зацікавленість окремих високопосадовців у вирішенні питання (М. І. Козлов), донька якого була серед випускниць.

«Загроза для громадського порядку»: дискурс посадовців міністерства внутрішніх справ щодо курсисток

Утім, реальними повноваженнями для ухвалення відомчої резолюції з актуального громадського питання встановлення нормативного обсягу фахових компетенцій курсисток-медикинь володіло Міністерство внутрішніх справ Російської імперії, у підпорядкуванні якого перебувала медична рада⁹⁶. Як сприйняв клопотання колегиї медиків щодо правоздатності випускниць міністр внутрішніх справ О. Є. Тимашов⁹⁷? Задля з'ясування позиції очільника і чиновництва міністерства внутрішніх справ варто пояснити загальнополітичну ситуацію в Російській імперії кінця 1870-х років.

Реалізація вищевикладених кроків у сфері вищої жіночої медичної освіти відбувалася на фоні загострення соціальних протиріч у країні у зв'язку з активізацією дій революційних народників⁹⁸. На особливій нараді за головування П. О. Валуєва⁹⁹ в червні 1878 р. обговорено пропозиції уряду щодо зміцнення правопорядку в державі. Звернули увагу й на поширення революційних ідей серед учнівської молоді. Щоб уникнути цього, пропонували скоротити контингент слухачів вищих навчальних закладів¹⁰⁰. Після страти 4 серпня 1878 р. революціонерами шефа жандармів М. В. Мезенцова напруга в урядових колах наростала.

Уряд санкціонував розширення повноважень генерал-губернаторів, яким підпорядковувалися всі цивільні установи, у тому числі й навчальні заклади, і посилення влади поліції для боротьби з революціонерами. Пильну увагу з боку поліції відчували всі вищі навчальні заклади, у тому числі і Санкт-Петербурзькі вищі жіночі курси з найбільш численним слухацьким контингентом. У грудні 1878 р. після всепідданийшої доповіді головного начальника таємної поліції, у якій згадувалися столичні курси, імператор затребував дані

⁹⁶ Міністерство внутрішніх справ Російської імперії — орган державної виконавчої влади, який здійснював адміністративно-розпорядчі функції у сферах державної безпеки, громадської безпеки, охорони правопорядку, керівництвомісцевими органами влади, дозвільної системи, цензури в засобах масової інформації та книговидавання. Особливе становище МВС серед решти міністерств зумовлювали як численність і важливість його функцій, так і повноваження примусового здійснення всіх урядових розпоряджень через керівництво поліцією.

⁹⁷ Тимашов Олександр Єгорович (1818–1893) — дворянин, державний діяч Російської імперії, генерал-ад'ютант, член Державної ради. Був керуючим III відділенням власної його імператорської величності канцелярії (фактично вищий орган політичної поліції в державі), 1868–1878 рр. — міністр внутрішніх справ.

⁹⁸ Народництво — ідеологія і суспільно-політичний рух у Російській імперії 1860–1910, що виступав за «зближення» інтелігенції з простим народом у пошуках свого коріння і ролі в державі. Панівна течія соціально-політичної думки 1860–1880. Представники радикальної течії (революційного народництва) прагнули швидкого насильницького повалення режиму царату (ліквідації монархії) і негайного здійснення ідеалів соціалізму. Були представлені таємними товариствами «Земля і воля» та ін., метою яких була підготовка селянської революції; застосовували як агітацію і пропаганду для поширення своїх ідей, так і терор проти представників влади. Відповіддю влади стали репресії щодо народників і їхніх прихильників.

⁹⁹ Валуєв Петро Олександрович (1815–1890) — державний діяч, який набув сумної відомості в Україні через т.зв. Валуєвський циркуляр (1863), що обмежував вживання української мови. У 1861–1868 — обіймав посаду міністра внутрішніх справ, дотримувався консервативних поглядів; 1872–1879 — міністр державних маєтностей; з 1879 — голова Комітету міністрів. У 1879–1880 — брав безпосередню участь у розробці заходів боротьби з революційним рухом; ініціював запровадження інституту тимчасових генерал-губернаторів.

¹⁰⁰ Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини XIX — початку XX ст. Черкаси: Вертикаль, 2011. С. 157.

про них. Інформація, що виходила від шефа жандармів генерал-ад'ютанта О. Р. Дрентельна, негативно характеризувала вищі жіночі курси. Це пояснюється тим, що основним джерелом відомостей були таємні інформатори, анонімні листи та чутки, що циркулювали містом. Курсам закидали відсутність затверджених правил та навчальних програм, підозрілий склад слухачок, серед яких немало єврейок та жінок, що мешкали окремо від чоловіків, сходки курсисток задля вирішення загальних питань тощо. Однак найбільше непокоїла компетентні органи «можливість досягнення рівноправ'я жінок шляхом здобуття вищої та напівкласичної освіти», що вважали метою організаторів навчального закладу¹⁰¹. Отже, аргументація та побоювання відомства політичного нагляду оберталися навколо усталених стереотипів небезпечності емансипаційних прагнень жіноцтва для державності і суспільства.

Громадські ініціативи у сфері вищої жіночої освіти, запропоновані до реалізації в 1879 р., було відхилено через негативний відгук із боку органів правопорядку. Міністр внутрішніх справ у конфіденційному листі Московському генерал-губернатору зазначив, що «слухачки курсів є середовищем поширення антиурядової пропаганди..., в [закладі] уряд бачив небезпеку для громадського порядку»¹⁰². Зі змісту відомчого листування відчувається упередженість до курсисток, у лояльності яких до діючої влади сумнівалися, гіперболізуючи негативний вплив вищої школи.

Упереджене ставлення високопосадовців компетентних відомств до жінок, які бажали «студіювати науки», певним чином пояснює й проведений навесні 1879 р. збір інформації щодо причетності курсисток до політичної пропаганди. Київський губернатор, спираючись на думку начальника жандармського управління, звинуватив у політичній неблагонадійності до ¾ контингенту слухачок повивального інституту при Університеті св. Володимира та вищих жіночих курсів, і навіть гімназисток старших класів¹⁰³. Навіть у віддаленій від столиць Казані, відносно спокійному в цьому контексті регіоні, позаяк жодна з курсисток не помічена в причетності до «політики», спостерігається необ'єктивність в оцінках посадовців. Казанський губернатор не приховував, що курси у виховному аспекті завдавали більше шкоди, ніж були корисними. Контакти зі студентами, ознайомлення з новими ідеями та забороненою літературою, на його погляд, мали, як наслідок, зіпсовану моральність слухачок, що «готувалися не до виконання традиційної ролі матері й дружини, а до якоїсь вищої наукової діяльності з досить різкими судженнями про існуючий державний лад»¹⁰⁴.

Вищевикладені думки та настрої посадовців міністерства внутрішніх справ щодо вищої жіночої освіти свідчать про те, що на адміністративно-поліцейську владу держави значною мірою впливали розтиражовані ретроградами стереотипи й упередження щодо курсисток. Подібної думки тримався і міністр внутрішніх справ О.Є. Тимашов, який «роботою відомства займався небагато, перекладаючи все на директорів департаментів; сам же виїздив у світ та гуляв по Великій Морській»¹⁰⁵. Він не поділяв пропозиції про розширення прав лікувальної практики випускниць медичних курсів, ніж попередньо визначені вузькоспеціалізовані компетенції, базовані на традиційних гендерних уявленнях. З огляду на що, міністр клопотав про височайший дозвіл для осіб, які успішно скінчили спеціальний медичний курс, займатися акушерською, жіночою та дитячою лікарською практикою і працювати лікарками в жіночих, родопомічних і дитячих медичних закладах. У поданні міністра внутрішніх справ було зазначено, що випускниці курсів не допускалися до виконання судово-медичних, медико-поліцейських процедур зі складанням відповідних актів, окрім засвідчення щеплення від віспи¹⁰⁶.

¹⁰¹ Там само. С. 159.

¹⁰² Там само. С. 161.

¹⁰³ Там само. С. 162.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Зайончковской П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. Москва: Мысль, 1978. С. 191.

¹⁰⁶ Исторический обзор.... С. 68.

Підсумком довготривалого (понад рік) процесу розгляду справи правоздатності жінок-медиків стало височайше повеління від 6 квітня 1879 р., що надало право¹⁰⁷ міністру внутрішніх справ допускати лікарську практику випускниць медичних курсів у визначених межах. Підставою для видачі дозволу конкретній особі було відповідне подання губернатора, ґрунтоване на клопотанні міських дум, земських управ і закладів. Обов'язковою складовою супровідної документації до міністерства була якнайповніша інформація щодо заявниці, яка бажала отримати дозвіл на приватну практику¹⁰⁸, зокрема, і від начальника окремого корпусу жандармів¹⁰⁹.

Напрацювання спеціальної комісії щодо жіночої медичної освіти 1879 року

Просування законодавчого затвердження правоздатності дипломованих лікарки і подальший розвиток вищої медичної освіти жінок зумовила біфуркація суспільно-політичної ситуації в Російській імперії наприкінці 1870-х років. Пропозиції вищезгаданої особливої наради за головування П. О. Валуєва було схвалено в частині заходів щодо припинення антиурядової агітації серед учнівської молоді, що містили доручення військовому міністру, міністру внутрішніх справ і міністру народної освіти подати на розгляд Комітету міністрів узгоджені міжвідомчі пропозиції як щодо жіночих лікарських курсів, так і в цілому з питання медичної освіти і прав медичної практики жінок¹¹⁰. Наслідком стала організація чергової державної комісії з жіночої освіти¹¹¹, що функціонувала при Військовому міністерстві за головування Головного начальника військово-навчальних закладів, генерал-ад'ютанта М.В. Ісакова¹¹².

Персональний склад спеціальної комісії щодо жіночої медичної освіти включав представників усіх відомств: від Військового міністерства: начальник канцелярії міністерства, генерал-ад'ютант Д.С. Мордвинов і головний військово-медичний інспектор, таємний радник М. І. Козлов; від Міністерства внутрішніх справ: директор департаменту поліції, таємний радник П. П. Косаговський і віце-директор медичного департаменту, дійсний статський радник М. Є. Мамонов; від Міністерства народної освіти — голова Вченого комітету і член ради міністра, таємний радник О. І. Георгієвський; від III відділення в.й.і.в. канцелярії, дійсний статський радник Д. О. Северцов, від IV відділення в.й.і.в. канцелярії — дійсний статський радник, барон В. Б. Фредерікс. Діловодом комісії було обрано статського радника М. Х. Весселя¹¹³. Задля комплексного розгляду дорученого питання комісією зібрано значний фактологічний матеріал з питання вищої жіночої (педагогічної і медичної) освіти, який було систематизовано й опубліковано¹¹⁴.

¹⁰⁷ Було наголошено на індивідуальному принципі дозволів без загального розпорядження по відомству.

¹⁰⁸ Исторический обзор... С. 68.

¹⁰⁹ Окремий корпус жандармів — формування спеціального призначення збройних сил Російської імперії і спеціалізований державний поліцейський орган (1827–1917), у тогочасних реаліях — політична поліція Російської імперії.

¹¹⁰ Исторический обзор... С. 68.

¹¹¹ Див. детальніше: Драч О.О. Діяльність спеціальних комісій 1870-х рр. із питань вищої жіночої освіти в Російській імперії. *Інтелекція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник*. Серія: Історія. 2011. Вип. 22. С. 30–40.

¹¹² Ісаков Микола Васильович (1821–1891) — генерал від інфантерії (1878), попечитель Московського навчального округу (1859–1863) і член Московського відділу Головної ради жіночих навчальних закладів; головний начальник військово-навчальних закладів (1863–1881), відповідав за реформування військової освіти в Російській імперії доби Великих реформ. Був одружений на Ганні Петрівні Лопухіной (1829–1910), доньці чернігівського повітового предводителя дворянства; вінчання відбулося в маєтку Лопухіних у містечку Златопіль Чигиринського повіту у Свято-Миколаївській церкві.

¹¹³ Исторический обзор правительственных. С. 69.

¹¹⁴ Труды комиссии по вопросу о женском образовании 1879 г.: Материалы по женским врачебным курсам; Записки членов комиссии по вопросу о женском образовании. [Санкт-Петербург, 1879]. разд. паг.

Підсумкові ухвали спеціальної комісії з жіночої освіти 1879 р. за головування генерал-ад'ютанта М.В. Ісакова при Військовому міністерстві містили багато в чому аналогічні висновки до сформульованих спеціальною комісією Медичної ради Міністерства внутрішніх справ (листопад 1878 р.). Концептуальна різниця полягала в тому, що комісія за головування М.В. Ісакова заходами вдосконалення роботи жіночих лікарських курсів убачала поступальне впровадження вимоги атестату зрілості¹¹⁵ для бажаючих стати слухачками і доповнення прав випускниць судово-медичною експертизою¹¹⁶. Зауважимо, що наявність сертифікату «Matura» була загальною підставою для вступу до університету Європи.

Найголовніше, комісія упевнилася, що *жіночі медичні курси*, організовані при Миколаївському військовому шпиталі в Санкт-Петербурзі, *мають бути збережені як освітній заклад* (курсив авт.). Разом з тим задля більшої суспільної ефективності вищого медичного закладу для жінок й уникнення небажаних інсинуацій щодо курсисток пропонували запровадити конкретні організаційно-правові заходи. Серед них поступальне підвищення вступних вимог (з давніх мов і математичних дисциплін) для абітурієнток протягом наступних 7 років задля зрівняння їхнього обсягу знань зі студентами університету; посилення нагляду і навчально-дисциплінарного контролю за заняттями і поведінкою слухачок відповідно до рекомендацій Міністерства народної освіти. Ба-більше, комісія рекомендувала законодавчо визначити права медичної практики випускниць¹¹⁷.

Підсумковим вердиктом спеціальної комісії 1879 р. щодо жіночих лікарських курсів стало визнання ґрунтовності вищої медичної освіти, яку набували в освітній інституції за дотримання зазначених вище заходів. Комісія рекомендувала («визнала справедливим і суспільно доцільним») надати жінкам по скінченні закладу однакові з лікарями *права самостійної медичної практики* (без обмежень її статтю і віком), *права судово-медичної експертизи з присвоєнням їм кваліфікації жінок-лікарок*¹¹⁸ (курсив авт.)¹¹⁹.

Таким чином, попри складну суспільно-політичну атмосферу в державі, нагнітання атмосфери підозр і огульних звинувачень щодо курсисток органами політичного контролю, спеціальна міжвідомча комісія 1879 р., яка функціонувала при Військовому міністерстві, ґрунтовно ознайомившись з питанням функціонування жіночих медичних курсів, висловила підтримку як освітньому закладу, так і унормуванню професійної правоздатності його випускниць. Пояснення, на нашу думку, полягає в персональному складі членів комісії та її головуючого генерал-ад'ютанта М. В. Ісакова, який прихильно ставився до реформування навчальних закладів. Неменшу роль відіграла і прихильність до справи очільника Військового міністерства — Д. О. Мілютіна (1861–1881), який входив до табору реформаторів доби Великих реформ і своїм авторитетом підтримував реалізацію проєкту вищої медичної освіти при Медико-хірургічній академії.

По завершенню роботи спеціальної комісії з жіночої освіти за головування генерал-ад'ютанта М.В. Ісакова напрацьовані нею матеріали передано (вересень 1879 р.) для відзиву міністру народної освіти. Питання жіночих лікарських курсів і прав їх випускниць було заслухано на засіданні Вченого комітету Міністерства народної освіти. У контексті розгляду теми правоздатності лікарток показовою є думка доктора медицини А. Ю. Гіршгорна, висловлена ним на цьому засіданні. Він зауважив, що «вважає абсолютно неможливим обмеження сфери діяльності жінок-лікарок заради пристойності і

¹¹⁵ Атестат зрілості — документ, що засвідчував здобуття повної середньої освіти за програмою чоловічих гімназій. У такий спосіб планували підвищити освітній рівень абітурієнток, які бажали здобути вищу медичну освіту. Охочі дівчата мали самостійно опанувати давні мови (латину і грецьку), а також дещо розшири знання з головних шкільних предметів (російської мови, математики, фізики) відповідно до програми чоловічих гімназій. Вимога представити атестат зрілості слухачкам медичних відділень діяла до 1917 р.

¹¹⁶ Исторический обзор... С. 98.

¹¹⁷ Там само. С. 98-99.

¹¹⁸ У викладі думки комісії наголосили, що рекомендовані професійні можливості медицинь не передбачали право державної служби, оскільки це «не входило в наміри уряду».

¹¹⁹ Исторический обзор... С. 101.

соромливості»¹²⁰. Кваліфікацію лікаря, який присвячує себе полегшенню страждань людей, не варто розглядати винятково з позиції професійності. Для успішності лікування важливе значення має довіра до цілителя, тому не доцільно обмежувати сферу діяльності жінок, які ґрунтовно опановували медицину¹²¹.

Висококваліфікований медик і чиновник А. Ю. Гіршгорн спрогнозував появу нової соціально-професійної групи — фахових лікарток, наслідком чого буде більш конкурентне середовище в медицині, зауваживши, що повсякдення рядового лікаря в державі не настільки привабливе. «Клас жінок-лікарів, який формується в державі, представляє явище небувале, нове, що ознаменує немалий переворот у медичному світі, якщо тільки їм назначено зміцнити своє становище на такому слизькому шляху й успішно змагатися з лікарями-чоловіками, матеріальний побут яких навряд чи настільки сподобний, щоб варто було залучати додатковий конкуруючий елемент»¹²².

Насамкінець він запропонував новацію — жіночу лікарську працю віддати на волю досвідченості і соціальної практики. Медик припустив, допоки в суспільстві зберігалися віковічні поняття моральності, навряд чи хворі на статеві недуги чоловіки будуть звертатися за допомогою до лікарток¹²³. Досвід з'ясує, чи посилюючою стане для жіночого організму фізична праця, пов'язана з медичною практикою, зокрема для заміжніх. Отже, високопосадовий медик підтримував професіоналізацію жінок у сфері лікарювання, усвідомлюючи соціальні виклики і наслідки для корпоративного середовища до того винятково чоловічого.

Учений комітет Міністерства народної освіти, заслухавши всі думки, позиції, зауваження, висловлені його членами при обговоренні питання жіночих лікарських курсів і прав їх випускниць, сформував узагальнені висновки з нього. Головне освітнє відомство держави так само висловилося за продовження подальшого функціонування закладу з належним відбором претенденток (атестатом зрілості) і обов'язковістю дотримання оновлених міністерських правил для вищих жіночих курсів держави. В аспекті правоздатності слухачок-медикинь Міністерство народної освіти рекомендувало присвоювати кваліфікацію лікарки з правом скласти іспит на ступінь доктора медицини і дозволом лікарювати без жодних гендерних і вікових обмежень винятково випускницям з атестатом зрілості¹²⁴.

Таким чином, найвищі чиновники освітнього відомства Російської імперії висловилися на підтримку повної професійної правоздатності лікарток, які посвідчать ґрунтовну середню освіту чоловічого стандарту. Керуючий Міністерством народної освіти, статс-секретар Сабуров погоджуючись з висновками спеціальної комісії за головування генерал-ад'ютанта М. В. Ісакова, в листі до міністра внутрішніх справ висловив лише застереження щодо вимог атестату зрілості для абітурієнток (запропонував спеціальний вступний іспит), а також побажання толерантного ставлення до лікарток у разі їхньої відмови огляду хворого чоловіка старше 14 років¹²⁵.

Маємо констатувати, що головним практичним результатом роботи спеціальної комісії з жіночої освіти за головування генерал-ад'ютанта М. В. Ісакова і підсумком довготривалих міжвідомчих перипетій щодо обсягу правоздатності медикинь у Російській імперії стало височайше повеління від 14 червня 1880 р., за яким випускниці жіночих лікарських курсів при Санкт-Петербурзькому Миколаївському військовому шпиталі присвоєно нагрудний знак¹²⁶, що посвідчував право медичної практики¹²⁷. Спеціальна відзнака для

¹²⁰ Там само. С. 107.

¹²¹ Там само. С. 110.

¹²² Исторический обзор.... С. 110.

¹²³ Там само.

¹²⁴ Там само. С. 112.

¹²⁵ Там само. С. 113.

¹²⁶ Нагрудний знак містив літери Ж. В. («женщина-врач»).

¹²⁷ Правительственный вестник. 1880. № 145.

жінок-лікарок не лише публічно демонструвала їхнє право лікарувати, а й фактично символізувала входження представниць «слабкої статі» до корпорації професійних медиків.

Фінальний вердикт по справі медичної освіти жінок ухвалила Медична рада Міністерства внутрішніх справ (журнал засідань від 19 травня 1881 р.), члени якої врахували наявні на той час законодавчі рішення («височайші повеління»), свої попередні ухвали й аргументи в узагальнювальних висновках комісії.

Подальше функціонування закладу вищої медичної жіночої освіти в державі — Жіночих лікарських курсів при Санкт-Петербурзькому Миколаївському військовому шпиталі — убачали як *спеціальний медичний факультет для жінок* (курсив авт.) на підставі університетського статуту держави. Отже, пропонований вектор розвитку було скеровано на тогочасну європейську освітню модель, апробовану чималою когортаю слухачок, прибулих з Російської імперії до університетів Швейцарії, Франції, Бельгії студіювати медичні науки¹²⁸.

Вища медична корпорація держави врахувала попередні напрацювання і сформулювала конкретні пропозиції задля поступального переформатування жіночих медичних курсів у відповідний факультет університету. Як нами вже зазначалося вище, першою рекомендацією була відповідність середньої освіти абітурієнток вимогам, нормативно визначеним для прийому студентів університету, тобто наявність атестату зрілості. Зважаючи на складність суспільно-політичної ситуації в державі, зокрема, події 1 березня 1881 р.¹²⁹, не менш важливою рекомендацією функціонування освітнього закладу став неослабний та постійний контроль за навчанням і дисципліною слухачок, дотриманням ними усіх вимог внутрішнього розпорядку відповідно до затверджених Міністерством народної освіти правил. Окрім того, навчальний план підготовки здобувачок освіти визнали доцільним доповнити судовою медициною, медичною поліцією, статутом лікарським і складовими законодавства щодо прав і обов'язків лікаря, а також ученням про епізоотії¹³⁰. Було запропоновано створити наглядову раду з медичних представників зацікавлених міністерств задля моніторингу діяльності жіночих лікарських курсів до їх переформатування на жіночий медичний факультет при університеті.

У підсумкових ухвалях медична рада не відступила від заявленого попередньо вектору фахової правоздатності випускниць-медикинь без гендерних обмежень: останні набували право самостійної медичної практики (без вікових чи статевих обмежень) із присвоєнням їм кваліфікації жінка-лікарка¹³¹.

Також Медична рада Міністерства внутрішніх справ надала роз'яснення щодо сфери забезпечення роботою контингенту кваліфікованих медикинь. Дипломовані випускниці курсів могли займати посади лікарів у всіх чоловічих і жіночих медичних закладах відповідно до їхньої спеціальності. Лікарок працевлаштовували тільки як вільнонайманих осіб, до вирішення на законодавчому рівні питання службових прав жінок. Доцільним визнали організацію фармацевтичного відділення при жіночих медичних курсах, випускниці якого здобували кваліфікації фармацевтів з подальшою трудовою зайнятістю в аптеках¹³².

Черговий етап розвитку вищої медичної освіти в Східній Європі буде зумовлено втіленням рішень вищезазначених комісій зі створення окремого медичного факультету

¹²⁸ Див. детал.: Драч О.О. Російська студентка за кордоном (друга половина XIX — початок XX ст.): мотивація, чисельність, повсякдення. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2009. Вип. 160–161. С. 174–179; Драч О.О. Жінки і російські університети: позиція імперської влади (друга половина XIX — початок XX ст.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2010. Вип. 192. С. 107–113.

¹²⁹ 1 березня 1881 р. російського імператора Олександра II було смертельно поранено під час теракту, здійсненого членами підпільної організації «Народна воля» в Санкт-Петербурзі. Прихід до влади Олександра III ознаменував більш консервативний напрям у внутрішній політиці Російської імперії.

¹³⁰ Исторический обзор... С. 114.

¹³¹ Исторический обзор... С. 115.

¹³² Там само. С. 116.

для жінок. 15 вересня 1897 р. розпочне роботу Жіночий медичний інститут у Санкт-Петербурзі, контингент першокурсниць якого становив 150 осіб. Медична освіта, яку здобували слухачки закладу, цілком відповідала факультетській підготовці студентів університету¹³³. Наслідком стане актуалізація правоздатності випускниць закладу і нормативне визначення обсягу професійних можливостей.

Насамкінець XIX ст. при Міністерстві народної освіти створено комісію з питання заходів щодо зрівняння прав лікарів обох статей. Принагідно наведемо ухвалу, висловлену з цього приводу, медичним факультетом Київського університету св. Володимира.

На своєму зібранні 13 листопада 1898 р. члени медичного факультету університету обговорили питання зрівняння прав лікарів обох статей і дійшли таких висновків: «Зважаючи на результати діяльності лікарів на лікарській ниві і з огляду на те, що нині жінки допущені до вивчення медицини у всій повноті, варто визнати необхідним і справедливим зрівняти їх у правах з лікарями-чоловіками без жодних обмежень; тому доцільно було б допустити їх до виконання обов'язків лікарів в установах з військової повинності, а також до набуття ними всіх учених ступенів і пов'язаних з ними прав і переваг»¹³⁴. Вищенаведене міркування медичного факультету поділяв ректор Університету св. Володимира, а також попечитель Київського навчального округу. Як підсумок, позитивний відзив від науково-медичної корпорації регіону щодо зрівняння прав лікарів без гендерних обмежень у липні 1899 р. відправлено до Міністерства народної освіти¹³⁵.

* * *

Підсумком численних засідань, розглядів, обмінів думками й обговорень спеціальних комісій як вузькопрофільних (від медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ), так і міжвідомчих (комісія з жіночої освіти при Військовому міністерстві за головування генерал-ад'ютанта М.В. Ісакова) стало визнання ґрунтовності профільної підготовки, яку надавав єдиний у Східній Європі заклад вищої медичної освіти для жінок — Жіночі лікарські курси в Санкт-Петербурзі (1872–1887).

Фокусом дебатів стало нормативне закріплення кваліфікації медиків у свідоцтві про скінчення підготовки на курсах і зумовлені нею права.

Задекларована вищою владою доступність жіноцтву професійної реалізації в сфері медицини спиралася на підтримку прогресивних представників науково-педагогічної і державно-бюрократичної корпорації медиків (чоловічої за складом), а також прихильність ліберальної когорти високопосадовців-реформаторів інших відомств владної вертикалі. Дилема дискусій полягала в (не)доцільності застосування гендерних обмежень фахової правоздатності слухачок жіночих медичних курсів: лікарка (на засадах підставах лікаря-чоловіка) чи лікарка (спеціалістка винятково з жіночих і дитячих хвороб). Саме цією останньою кваліфікацією (т. зв. «жіночим лікарем для жінок»)¹³⁶ консерватори по всій Європі бажали обмежити професійну діяльність випускниць медичних факультетів.

Усі учасники суспільного діалогу щодо емансипаційної новації медичного світу держави — становлення соціально-професійної групи лікарів («клас жінок-лікарів»)

¹³³ Tarnowsky, Pauline. Auteur du texte. Aperçu sur l'instruction médicale des femmes en Russie. [Sgné : Pauline Tarnowsky.]. 1900. P.13.

¹³⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 707. Оп. 65. Спр. 69. Арк. 6.

¹³⁵ Там само. Арк. 7.

¹³⁶ Tahirović H., Fuchs B. Kornelija Rakić: A Woman Doctor for Women and Children in Serbia and Bosnia and Herzegovina. *Acta Medica Academica*. 2021. № 50(1). p.224.

послугувалися винятково просвітницьким дискурсом «загального блага», яке тлумачили в свій спосіб і з позицій службово-функційних інтересів акторів. Поширені серед високопосадовців й інтелектуалів постулати лібералізму, отже апіорність свободи і гендерної неупередженості, на реальному імперському ґрунті протирічили підходам консервативної публіки, ласої до чуток і жупелів аморальності курсисток, яких не жалували адміністративна влада й органи політичного контролю.

Не менш важливим було і позитивне ставлення освіченого імперського чоловічого загалу до оплачуваної праці жінок, у тому числі заміжніх і матерів, на відміну від Заходу¹³⁷.

Впливовим чинником зрушення справи правоздатності лікарок стала волонтерська робота ординаторок — випускниць медичних курсів у військово-польових шпиталях російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Прибулі на Балканський фронт «студентки» виявили набуті фахові компетенції і публічно засвідчили: жінка здатна лікувати, ба більше, без огляду на стать пацієнтів. Трансформація «емансипаційних» поглядів очевидців самовідданої роботи медицинь з допомоги пораненим і хворим воїнам позитивно вплинула на позицію професійного середовища, громадську думку і стереотипи сучасників щодо лікарювання жінок. Справедливим і суспільно доцільним визнано присвоєнням їм кваліфікації жінок-лікарки і однакові з лікарями-чоловіками права самостійної медичної практики (без обмежень її статтю і віком). Нормативно встановлена і посвідчена спеціальним нагрудним знаком «Ж.В.» кваліфікація жінки-лікарки у Російській імперії стала прецедентом у Європі.

Маємо констатувати, що досвід цілеспрямованих жінок зі Східної Європи, які обирали новаційний у другій половині XIX ст., отже непростий шлях здобуття вищої медичної освіти і кваліфікації в лікувальній справі, вплинув на формування образу «нової жінки» і поступу феміністичного руху у країнах Європи. У сусідній Австро-Угорській імперії жінки допущені до студіювання медицини з 1895 р. в Угорщині, 1899 р. — в Австрії¹³⁸. Зауважимо, що вже за понад століття від описуваних нами подій, працю медицинь буде визнано настільки суспільно значущою, що персоналії тринадцяти жінок-лікарки дадуть найменування кратерам планети Венера, при тому, що семеро з них зробили вагомий внесок у розвиток медичної науки й освіти XIX–XX ст.¹³⁹

¹³⁷ Engel B. A. *Breaking the Ties That Bound: The Politics of Marital Strife in Late Imperial Russia*. Cornell University Press. 2011. P. 329.

¹³⁸ Tahirović H., Fuchs B. Kornelija Rakić: A Woman Doctor for Women and Children in Serbia and Bosnia and Herzegovina. *Acta Medica Academica*. 2021. № 50(1). p.222.

¹³⁹ Saraiya U. Medical women on planet venus. *Journal of SAFOG*. 2021. № 13(3). P. 181-186.

АНТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ АНАТОЛІЇ ЯК ТУРИСТИЧНІ АТРАКЦІЇ: ВІД ПООДИНОКИХ МАНДРІВОК ДО МАСОВОГО ТУРИЗМУ (друга половина XIX — початок XX століття)

Із розвитком туризму в XXI ст. змінюються суспільні функції цього явища. Все більше його розуміємо як соціокультурний феномен і фактор зближення народів, мирного діалогу, ознайомлення з історичною та культурною спадщиною світової цивілізації, метод фізичного й духовного вдосконалення людини. Сьогодні туризм виступає як засіб пізнання та спілкування з культурою та природою окремих регіонів світу. Сплеск масового туризму у Європі, зокрема міжнародного, у другій половині XIX ст. був спричинений багатьма факторами: лібералізацією політичних систем й соціально-економічним прогресом; формуванням середнього класу з його матеріальними можливостями та інтелектуальними потребами; розвитком транспортної та туристичної інфраструктури; усвідомленням європейцями своїх цивілізаційних витоків та загальний інтерес до історії; виникненням великих колоніальних імперій, які не лише підкорювали, але й вивчали найвіддаленіші куточки планети; утворенням єдиного світового економічного простору тощо¹⁴⁰.

Саме цим зумовлено зростаючий інтерес науковців до проблематики історичного розвитку культурного туризму, у якому об'єкти матеріальної культурної спадщини відіграють роль ключових туристичних атракцій. Історія туризму посідає чільне місце в сучасному міждисциплінарному науковому дискурсі, привертаючи увагу дослідників з різних галузей знань, зокрема історії, археології, культурології та туризмознавства.

Вивчення античних міст Анатолії як туристичних об'єктів вкладається у загальний контекст наукового і суспільного інтересу до античної історії й археології, як у модерну добу, так і у сучасності.

Територія півострову Анатолія, що в досліджуваний період була частиною Османської Імперії (нині є територією сучасної Турецької Республіки) — у минулому один з центрів античної цивілізації з високим рівнем урбанізації, матеріальні рештки якої відслідковуються у вигляді значної кількості руїн античних міст. Анатолія, як унікальний географічний та історико-культурний регіон, протягом століть відігравала роль своєрідного мосту між Європою та Азією, слугуючи ареною міжцивілізаційних контактів.

Значна частина найвідоміших археологічних відкриттів XIX — початку XX ст., які суттєво збагатили наукові знання про античну цивілізацію та стали сенсацією для широкого загалу, була здійснена європейськими дослідниками. Цей період отримав назву «Епоха

¹⁴⁰ Опанасюк Н.А. Соціокультурний феномен туризму: дефінітивна характеристика й проблема становлення. Людина, яка породжує: постнекласична парадигма наукових досліджень туризму: мат-ли методологічного міждисциплінарного інтернет-семінару (Полтава, 17 квітня 2021). Полтава: ПУЕТ; 2018. С. 52–60; Андреев В., Андреева С., Каряка О. Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: мандрівки Півднем України та Кримом (Частина II. Крим. Літо 1895 р.). *Київські історичні студії*. 2023. Вип. 1 (16). С. 6–16 та ін.

Великих археологічних відкриттів». Античні міста були розташовані на території всіх історичних областей Анатолії, зокрема Іонії, Лідії, Карії, Фрігії, Еоліди, Мізії, Понту, Віфінії, Кілікії, Памфілії, Галатії та Кападокії, кожна з яких відіграла помітну роль у формуванні політичного, економічного та культурного ландшафту регіону.

Тут відбувалося злиття та взаємозбагачення матеріальної культури, що знайшло своє відображення в унікальному синтезі архітектурних стилів, мистецьких форм, ремісничих технік та побутових практик. Особливої інтенсивності ці процеси набули в період розквіту Римської імперії, експансіоністська політика та активізація торговельних зв'язків якої створили сприятливі умови для прискорення процесу синкретизації різних культур. Якщо спочатку антична цивілізація поширилася на узбережжя Анатолії, то за часів Римської імперії проникла вглиб півострова, відтак переважна більшість археологічних пам'яток цього регіону мають ознаки значного римського впливу та трансформацій, що відбулося в архітектурі, містобудуванні та мистецтві¹⁴¹.

Споруди часів античності — гімнасії, стадіони, лазні, мости, рештки храмів можна було побачити у другій половині XIX століття в Ефесі, Пергамі, Перзі, Сагалассосі, Термесусі, Сельге, Педнеліссусі, Ассосі, Іераполісі, Сардах, Александрії-Троаді, Анкорі та Солі¹⁴². На жаль, багато решток античності на той час були вже втрачені (наприклад, в Ізмірі (Смірні)). Деякі античні міста мали історичне продовження у візантійські/християнські та османські часи, а деякі так і залишалися руїнами протягом століть.

Археологічна спадщина Анатолії античних часів в є цінним джерелом для вивчення та реконструкції історії, культури, соціально-економічного устрою та повсякденного життя населення регіон тих часів¹⁴³.

Означена проблематика єднає Україну з іншими європейськими країнами, сприяючи взаємному культурному обміну та поглибленню взаєморозуміння. Більшість грецьких міст-держав Північного Причорномор'я засновано як колонії вихідцями з Мілету (Іонія), що у західній Анатолії.

Тема набуває особливої актуальності в контексті поточної російсько-української війни, під час якої одним з об'єктів агресії виступає культурна спадщина України. Значна частина пам'яток античності, розташованих на території України (переважно у Криму), зазнає безконтрольного розграбування російською окупаційною владою, а туристична діяльність у цих локаціях є заблокованою внаслідок окупації або через їхнє знаходження в зоні активних бойових дій. Така ситуація має привернути увагу світової спільноти до проблеми вкраденої спадщини та необхідності її захисту та подальшого повернення у власність держави Україна.

Вивчення подорожей та вражень попередніх поколінь туристів допомагає зрозуміти нам, як екскурсії та мандрівки стали важливою частиною сучасного культурного досвіду. Це дозволяє простежити взаємозв'язки між історичними, культурними та економічними процесами, що формували уявлення про минуле та впливали на розвиток туризму, сприяє розумінню механізмів конструювання та трансформації культурної пам'яті, а також ролі туризму в популяризації та збереженні історичної спадщини.

Туристична та рекреаційна індустрія сучасної Туреччини пропонує не тільки високо-класний та доступний відпочинок на морських курортах, а й знайомство з античними пам'ятками, і не в останню чергу — на території Анатолії (Іераполіс та ін.).

Мета даної публікації полягає у з'ясуванні впливу подорожей до античних пам'яток Анатолії на становлення та розвиток масового туризму як феномену європейського

¹⁴¹ Magie D. *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*. Vols. I, II. Princeton: Princeton University Press, 1950.

¹⁴² Murray J. *Handbook for Travellers in Turkey in Asia: Including Constantinople, the Bosphorus, plain of Troy, isles of Cyprus, Rhodes, &c., Smyrna, Ephesus, and the routes to Persia, Bagdad, Moosool, &c. With general hints for travellers in Turkey, vocabularies, etc.* 4th ed., rev. London: John Murray, 1878. P.166.

¹⁴³ Rojas F. *The pasts of Roman Anatolia: Interpreters, traces, horizons*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

соціокультурного життя другої половини XIX — початку XX ст. Буде розглянуто основні туристичні маршрути, розбудову транспортної логістики та туристичної інфраструктури в Анатолії, роль Ізміру як своєрідного туристичного «хабу» в регіоні.

Слід зазначити, що незважаючи на чималий обсяг наукової літератури, феномен масового відвідування залишків античних міст Анатолії в другій половині XIX — на початку XX ст. не отримав комплексного висвітлення в дослідженнях учених. Наявні наукові розвідки (R.Schiffer¹⁴⁴, M.Díaz-Andreu¹⁴⁵, M.Greenhalgh¹⁴⁶) зосереджуються лише на окремих аспектах цієї проблематики, не надаючи цілісного уявлення про її масштаби та значення.

Простежуючи загальні тенденції історичного розвитку туризму, згадаємо Прокопіса Хрістоу, який визначав античні міста та інші відомі пам'ятки греко-римського світу об'єктами раннього туристичного інтересу. На його думку, це був справжній поштовх для розвитку масового туризму в XIX — на початку XX ст. У цей період з'явилися перші підприємці, які організовували туристичні подорожі та екскурсії для європейських мандрівників середнього класу. Ці підприємці стали прототипами сучасних туристичних агентств і операторів, а їхня діяльність знаменувала зародження масового туризму як соціально-економічного явища. Отже, автор чітко зазначає, що хоча елементи туризму існували ще з античних часів, саме у XIX ст. були створені передумови для перетворення туризму на масове явище та сформовані основи для подальшого розвитку туристичної індустрії¹⁴⁷.

Турецькі дослідники, які вивчають історію європейського туризму в Анатолії, часто звертають увагу на його негативний вплив для збереження античної спадщини. Так, Зейнеп Челік розглядає не лише законодавчі акти Османської імперії щодо охорони пам'яток, але й акцентує, що масовий туризм став однією з головних причин, яка призвела до незаконного вивезення цінних артефактів до Європи. Дослідниця стверджує, що поява залізничного сполучення в Османській імперії з одного боку сприяла розвитку туризму, а з іншого — значно прискорила процес транспортування предметів старовини з регіонів Анатолії до портових міст, звідки їх можна було легко вивезти за кордон. Таким чином, авторка висвітлює кілька ключових факторів, що сприяли руйнуванню та вивезенню археологічної спадщини Османської імперії в період активізації європейського туризму в XIX ст.: недосконале законодавство; масовий інтерес мандрівників до історичних пам'яток; розвиток транспортної інфраструктури¹⁴⁸.

Водночас, більшість європейських дослідників вважає, що основними факторами руйнації античних пам'яток на території Османської імперії були природні фактори, свідоме використання решток споруд місцевим населенням для власних побутових потреб, недостатній захист з боку держави й, почасти, недосконалість тогочасних методик археологічних розкопок та фіксації матеріалу.

Дослідження проблеми базується переважно на писемних его-джерелах — щоденники та інші публікації мандрівників й організованих груп, що відвідували античні пам'ятки Анатолії протягом другої половини XIX — на початку XX ст. Ці джерела дозволяють реконструювати фактичну історію відвідування та вивчення руїн стародавніх міст Анатолії, а також зрозуміти світогляд, культурні традиції та сприйняття тогочасними мандрівниками античного спадку.

Джерела особового походження також широко представлені тревеллогами, що являють собою збірки спогадів, нотаток, замальовок та описів, зафіксованих мандрівниками та оприлюднено в друкованих виданнях. Такі літературні твори містили спостереження авторів щодо географічних особливостей місцевостей, їхньої історії, культурних традицій,

¹⁴⁴ Schiffer R. *Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey*. Amsterdam: Rodopi, 1999.

¹⁴⁵ Díaz-Andreu M. *A History of archaeological tourism: Pursuing leisure and knowledge from the eighteenth century to World War II*. Cham: Springer, 2019.

¹⁴⁶ Greenhalgh M. *From the Romans to the Railways: The Fate of Antiquities in Asia Minor*. Leiden: Brill, 2013.

¹⁴⁷ Christou P. *The History and Evolution of Tourism*. Boston: CABI, 2022.

¹⁴⁸ Çelik Z. *About Antiquities: Politics of Archaeology in the Ottoman Empire*. Austin: University of Texas Press, 2016.

способу життя місцевого населення, а також відомості про історичні місця та археологічні об'єкти. Імпресіоністичний стиль оповідей розрахований на читацьку аудиторію, більшість якої, ймовірно, ніколи не мала нагоди відвідати згадані місця. Як правило, твори такого жанру починаються з представлення самого автора та мотивів, що спонукали його до подорожі, чим підкреслювалася достовірність подальшої розповіді як такої, а інформація походить від надійного джерела. Оповідь велася від першої особи у минулому часі, що створювало певну часово-просторову дистанцію між місцем перебування читача та місцями, що відвідував мандрівник-автор.

Автори тревелогів також надають цінну інформацію про маршрути та типи транспорту, якими вони користувалися. Яскравими прикладами є мемуари Вільяма Мітчелла Рамсея «*Impressions of Turkey During Twelve Years' Wanderings*»¹⁴⁹ та Барнабі Фредеріка Густавуса «*On Horseback through Asia Minor*»¹⁵⁰. В них описано не тільки різні типи подорожей, а також прослідковується вплив технологічного прогресу на зміни типів мандрівок та розвитку такого явища як туризм з розважальною метою. Барнабі описує свою подорож верхи, в той час як Рамсей вже активно користується громадськими видами транспорту.

З-поміж тревелогів можна виокремити два основні типи: записки науковців-дослідників, які подорожували задля вивчення історії та археології регіону, складали звіти; подорожні нотатки туристів на відпочинку, зростаючий потік котрих сприяв збільшенню і кількості тревелогів.

Для вивчення мандрівок до Анатолії у період другої половини XIX — початку XX ст. цінним джерелом інформації є тогочасні періодичні видання. Газети та журнали рясніли статтями та репортажами відомих мандрівників, які досліджували цей регіон. Їхні детальні публікації містили вичерпні відомості про всі аспекти подорожей: туристичні атракції, маршрути, умови проживання, місцеве населення, ціни та потенційні небезпеки. В цей період виходили спеціалізовані часописи, присвячені дослідженню античних пам'яток на території Анатолії, на шпальтах яких публікувалися наукові розвідки з археології та географії («*Athenaeum*», «*The Universal Magazine*» та «*Quarterly Review*»). Періодика дозволяє з'ясувати рівень обізнаності тогочасних пересічних мандрівників та знань фахових дослідників про античну спадщину Анатолії.

Більш того, для туристів, які цілеспрямовано цікавилися античними пам'ятками, стали доступні звіти археологів, що базувалися на результатах систематичних розкопок античних міст. Ці наукові джерела відкрили нові горизонти розуміння матеріальної культури античності, доповнюючи та почасти спростовуючи попередні уявлення, які ґрунтувалися виключно на літературних джерелах та враженнях попередніх мандрівників.

Предметом ґрунтовних студій стали руїни міста Ефес, одного з головних туристичних об'єктів Анатолії. Саме тут працював відомий британський археолог Джон Тертл Вуд, він провів масштабні розкопки та опублікував звіт під назвою «*Modern discoveries on the site of ancient ephesus*»¹⁵¹. Його праця стала однією з перших систематичних спроб реконструкції міста на основі археологічних джерел, відкриваючи нову еру в дослідженні античної спадщини Анатолії (Рис.1). Такі науково-популярні звіти, як праця Вуда, дозволили проводити порівняльний аналіз між враженнями туристів, які відвідували ці пам'ятки, та науковою інтерпретацією археологічних знахідок.

Візуальні джерела дозволяють забезпечити необхідний рівень графічної репрезентації, надаючи наочності для адекватної інтерпретації предметів матеріальної культури та подорожей загалом. Зображення руїн античних міст, що зафіксовані на фотографіях та ілюстраціях зазначеного періоду, створюють візуальний контекст для вивчення їхньої архітектури, планування та стану збереження. Ці джерела дозволяють простежи-

¹⁴⁹ Ramsay W. M. *Impressions of Turkey During Twelve Years' Wanderings*. London: Hodder and Stoughton, 1897.

¹⁵⁰ Burnaby F. *On Horseback Through Asia Minor*. London : Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington, 1877. Vol. 2.

¹⁵¹ Wood J. T. *Modern discoveries on the site of ancient Ephesus*. London: Religious Tract Society, 1890.

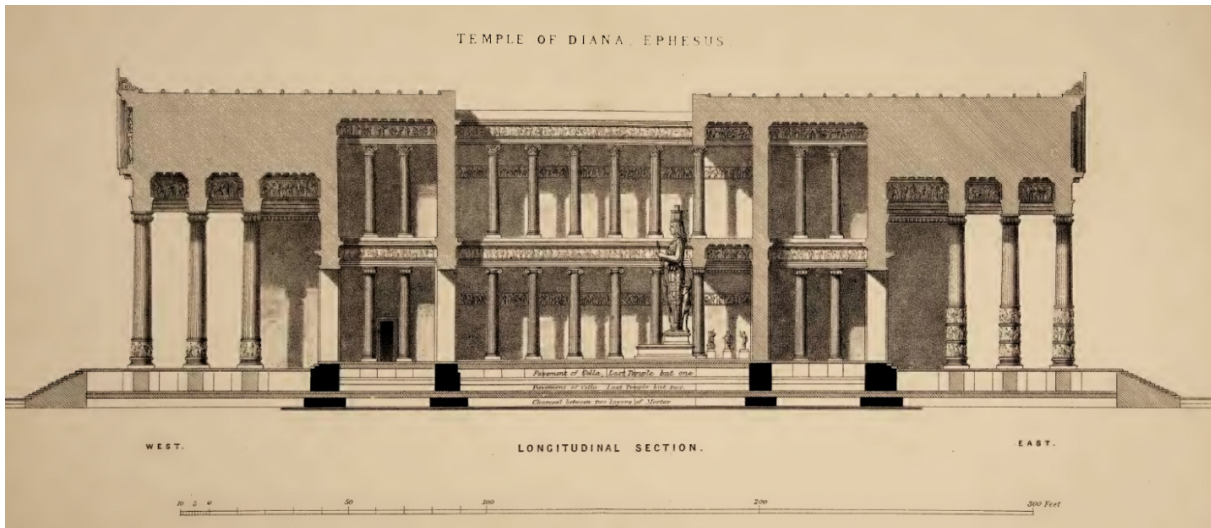

Рис. 1. Реконструкція храму Ефеса за Д. Т. Вудом (поздовжній перетин), 1877 р.
(Wood J. T. *Modern discoveries on the site of ancient Ephesus*. London : Religious Tract Society, 1890)

ти трансформацію стану пам'яток та спостерігати за динамікою змін, спричинених як природними чинниками, так і антропогенним фактором. Крім того, візуальні матеріали відображають стан туристичної інфраструктури, що дає змогу оцінити масштаби та популярність туризму як суспільного явища. Фотографії відомого фотографа і мандрівника Олександра Свободи (Рис. 2)¹⁵², а також виконані британськими художниками Джоном Карне, Вільямом Барлетом та Томасом Алломом¹⁵³ гравюри є прикладами таких джерел.

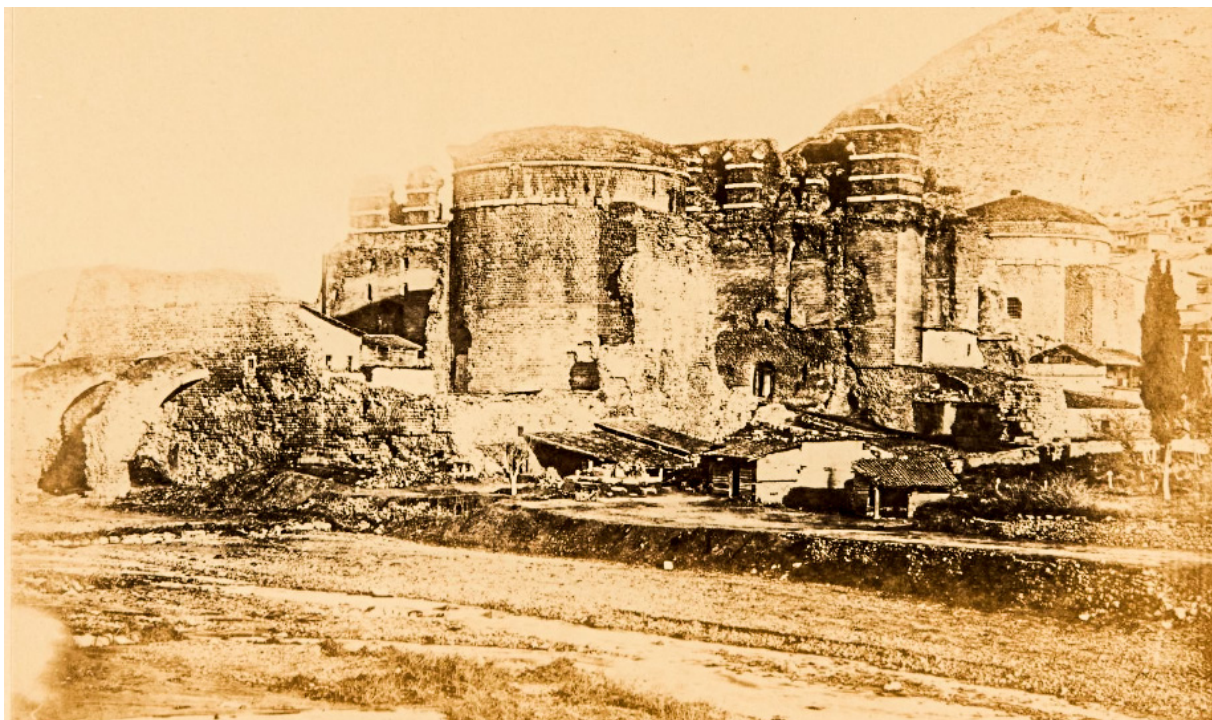

Рис. 2. Пергамський Серапіон (фото Олександра Свободи), 1869 р.
(Svoboda A. *The seven churches of Asia: With twenty full-page photographs, taken on the spot, historical notes and itinerary: With an Introduction by H. B. Tristram*. London : Sampson Low, Son, and Marston, 1869)

¹⁵² Svoboda A. *The seven churches of Asia: With twenty full-page photographs, taken on the spot, historical notes and itinerary: With an Introduction by H. B. Tristram*. London: Sampson Low, Son, and Marston, 1869.

¹⁵³ Carne J., Bartlett W. H., Allom T. *Syria, the Holy Land, Asia Minor*. London: Fisher, Son, & Co., 1836.

Їх роботи фіксують зовнішній вигляд пам'яток, передають атмосферу та обставини, що дозволяє глибше зрозуміти тогочасний культурно-історичний контекст.

Одним з найбільш інформативних джерел, на наш погляд, є путівники, які поєднують в собі елементи довідкових, наративних, візуальних, а також картографічних джерел. Такі дорожні поради є унікальними інструментами для всебічного вивчення як самого туризму як явища, так і туристичних атракцій, включаючи залишки матеріальної культури античної доби. Водночас путівники є описово-статистичними джерелами, що містять детальну інформацію про стан збереження руїн, кількість відвідувачів, туристичну інфраструктуру навколо пам'яток, завдяки чому можна відтворити масштаби відвідуваності та туристичної привабливості античних міст Анатолії. Корисними є також етнографічні відомості про місцеве населення, його ставлення до туристів та взаємодію з ними, що допомагає довершити цілісну картину. Нарешті, ілюстрації в путівниках є візуальними джерелами, які наочно демонструють, як виглядали ті чи інші пам'ятки античності в на момент видання конкретного путівника.

Путівники першої половини XIX ст. зосереджувалися на практичних порадах для мандрівників. Спиралися вони на інформацію

від поодиноких подорожніх, яка не завжди була достатньо точною. Проте, зі зростанням популярності мандрівок та збільшення інтересу до античних пам'яток, путівники стали набувати нових рис — вони перетворювалися на більш точні та інформативні посібники для туристів. Істотно відчувається така трансформація путівників при порівнянні видань різних років. Наприклад — одного з перших видань Джона Мюррея 1840 р.¹⁵⁴ та путівника видавництва Карла Бедекера 1905 р.¹⁵⁵. У першому з них відчувається брак конкретики, інформація про маршрути та місця розташування об'єктів надається в незрозумілій формі, а розклади пароплавів позбавлені систематичності. Натомість, другий, надає чіткі дані про розклади транспорту та детальну інформацію про маршрути (Рис. 3). Покращення якості путівників є істотною ознакою, що дозволяє простежити еволюцію туристичної галузі, розширення переліку туристичних послуг. Завдяки поєднанню різних складових, путівники постають як багатоаспектне комплексне історичне джерело для всебічного висвітлення привабливості та популярності античних міст Анатолії як туристичних об'єктів.

Музейні каталоги, що присвячені античним пам'яткам Анатолії, постають як актові матеріали для вивчення феномену античних міст як об'єктів інтересу широ-

XXIII

v. = vormittags, m. = mittags, n. = nachmittags.

V. Messageries Maritimes, Paris.

a. Postdampferlinie nach Ägypten und Syrien, jede zweite Woche, abwechselnd über Wathy (Samos) und Rhodos.

Erste Woche			Dritte Woche		
Do. 4 n.	Marseille	Do. 8 v.	Do. 4 n.	Marseille	Do. 8 v.
Sa. 5 v.	Neapel	Di. 10 n.	Sa. 5 v.	Neapel	Di. 10 n.
Mo. 8 n.	Piräus	So. 11 v.	Mo. 8 n.	Piräus	So. 11 v.
Mo. 9 n.	Smyrna	So. 5 v.	Mo. 9 n.	Smyrna	So. 5 v.
Di. 12 m.	Dardln.	Sa. 2 n.	Di. 12 m.	Dardln.	Sa. 2 n.
Di. 8 n.	Konstpl.	Fr. 1 n.	Di. 8 n.	Konstpl.	Fr. 1 n.
Mi. 9 v.	—	Do. 4 n.	Mi. 9 v.	—	Do. 4 n.
Mi. 8 n.	Smyrna	Mi. 10 v.	Mi. 8 n.	Smyrna	Mi. 10 v.
Do. 4 n.	Wathy	Di. 12 m.	Do. 4 n.	Wathy	Di. 12 m.
Mo. 8 v.	Beirut	Di. 3 v.	Mo. 8 v.	Beirut	Di. 3 v.
		Mo. 6 n.			Mo. 6 n.
		Mo. 4 v.			Mo. 4 v.
		Sa. 12 m.			Sa. 12 m.

Preise (einschl. Beköstigung und Wein): Marseille-Piräus 225 fr., 150 fr.; Marseille-Konstantinopel 300 fr., 240 fr.; Piräus-Smyrna 65 fr., 40 fr.; Smyrna-Konstantinopel 65 fr., 45 fr.; Smyrna-Wathy 30 fr., 20 fr.; Smyrna-Rhodos 50 fr., 35 fr.; Konstantinopel-Dardanellen 40 fr., 25 fr.

b. Linie nach Konstantinopel-Odessa, jede zweite Woche.

Sa. 4 n.	Marseille	Mo. 9 v.	Sa. 4 n.	Marseille	Mi. 8 n.
Mi. 9 v.	Patras	Do. 4 n.	Do. 4 n.	Piräus	Fr. 6 n.
Mi. 9 n.	Saloniki	Do. 4 v.	Do. n.	Smyrna	Fr. 12 m.
Sa. 9 v.	Konstpl.	Mo. 4 n.	Fr. 1 n.	Dardanellen	Do. 4 n.
Sa. 5 n.	Odessa	Mo. 3 v.	Fr. 11 n.	Konstpl.	Do. 6 v.
Mo. 3 v.		Sa. 5 n.	Sa. n.		Mi. 8 v.
Di. 5 n.		Mo. 5 v.	So. 6 v.		Di. 4 n.
Do. 4 v.		Sa. 8 n.			

Preise (einschl. Kost und Wein; nur I. Kl.): Marseille-Piräus 190 fr.; Marseille-Konstantinopel 225 fr.; Marseille-Smyrna 200 fr.; Piräus-Smyrna 40 fr.; Smyrna-Konstantinopel 60 fr.; Marseille-Saloniki 200 fr.

VI. Fraissinet & Cie, Marseille.

Von Marseille jeden So. über Genua (Mo.) nach Piräus (Sa. nachf.). Von Piräus jeden So. vorm. über Neapel nach Marseille, — jeden zweiten So. vorm. nach Konstantinopel, jeden andern So. vorm. über Saloniki nach Smyrna. Fahrpreis Piräus - Smyrna 35 fr., mit Verpflegung.

VII. Khedivial Mail Line, Alexandria.

Linie Alexandria-Konstantinopel, jede Woche.

Fr. 4 n.	Piräus	Do. 12 m.
Sa. 9 v.	Smyrna	Mi. 7 n.
Sa. 4 n.	Mytilini	Mi. 2 n.
Sa. 9 n.	Konstpl.	Mi. 9 v.
Sa. 11 n.		Mi. 8 v.
So. 8 n.		Di. 8 n.

Preise (mit Verpflegung): Piräus-Smyrna 52 fr., 38 fr.; Piräus-Konstantinopel 61 fr., 51 fr.; Smyrna-Konstantinopel 61 fr., 52 fr.; Smyrna-Mytilini 19 fr. 50, 14 fr. 25; Mytilini-Konstantinopel 51 fr., 41 fr. 40.

Рис. 3 Фрагмент розкладу руху пароплавів за Путівником Карла Бедекера 1905 р. (Baedeker K. Konstantinopel und das westliche Kleinasien: Handbuch für Reisende. Leipzig: K. Baedeker, 1905)

¹⁵⁴ Murray J. A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople: Being a Guide to the Principal Routes in Those Countries, Including a Description of Malta, with Maxims and Hints for Travellers in the East. London: J. Murray, 1840.

¹⁵⁵ Baedeker K. Konstantinopel und das westliche Kleinasien: Handbuch für Reisende. Leipzig: K. Baedeker, 1905.

кої публіки. Вони унікально поєднують інформацію про походження, стан збереження та атрибуцію античних артефактів, пов'язаних з містами Анатолії. Це дозволяє простежити долю конкретних пам'яток та визначити їх автентичність. Каталогів також містять формалізовані описи предметів та вміщують візуальні матеріали, що дозволяє реконструювати архітектурні об'єкти базуючись на їх окремих елементах¹⁵⁶. Включення таких матеріалів у наше дослідження не лише збагачує загальний виклад, а й надає цінну додаткову інформацію для повноцінного вивчення конкретних артефактів, а також розуміння шляхів поширення знань про культуру античності на території Анатолії.

Виставки та музейні експозиції відігравали свою роль у популяризації знань про матеріальну культуру Анатолії античної доби. XIX ст. було часом активного колекціонування античних артефактів. Багато з тих предметів, що були вивезені до Європи з Анатолії, стали частиною колекцій музеїв, таких як Лувр, Британський та Берлінський музеї. Певне лідерство у колекціонуванні предметів античного мистецтва тримав Британський музей, серед каталогів якого артефакти з античних міст Анатолії займали особливе місце¹⁵⁷.

Картографічні матеріали досліджуваного періоду являють собою першоджерела, що містять значний масив інформації для ґрунтовного вивчення та аналізу особливостей, тенденцій та закономірностей розвитку туристичної галузі. Це дозволяє реконструювати туристичні маршрути та місця розташування об'єктів, а також простежити розвиток туристичної інфраструктури та зміни в географії уподобань тогочасних туристів. Спори про кордони між римськими провінціями Анатолії тривали протягом другої половини XIX століття, а ми вирішили орієнтуватися на мапу відомого німецького географа та картографа Карла фон Шпрунера 1856 р. (Рис.4).

Рис. 4 Мапа римських провінцій Анатолії Карла Шпрунера фон Мерца, 1856 р.

¹⁵⁶ Lethaby W. R. Greek buildings, represented by fragments in the British museum. London: B. T. Batsford, 1908.

¹⁵⁷ British Museum. Department of Greek and Roman Antiquities. Smith A. H. (Arthur Hamilton). The Mausoleum and sculptures of Halicarnassos and Priene. London: Printed by order of the trustees, 1900.

Картографічні джерела є свідченням трансформації феномену туризму — від елітарних подорожей до масових форм, коли «білі плями» на картах поступово зникали, відбиваючи зростання доступності і популярності подорожей. Крім того, можна простежити розвиток транспортної інфраструктури, появу нових шляхів та маршрутів завдяки розвитку залізниць, а також виявити тенденції у популяризації певних туристичних напрямків та об'єктів. Ці джерела також можуть містити додаткову інформацію про наявність готелів, ресторанів та інших закладів сфери обслуговування, що свідчило про готовність приймати туристів.

Детальні карти, плани міст та регіонів з позначеними археологічними пам'ятками та географічними особливостями стали важливим інструментом у нашому дослідженні¹⁵⁸. Можна знов згадати доробок Д. Т. Вудом, його плани розкопок Ефеса (Рис. 5)¹⁵⁹.

Також ясно, що джерелом виступають і безпосередньо археологічні рештки античних міст Анатолії та артефакти, що зберігаються в музейних та приватних колекціях по всьому світу.

Таким чином, наведені джерела дозволяють створити комплексну картину розвитку туризму в другій половині XIX — на початку XX ст. на території Анатолії, простежити зростаючу популярність подорожей та відвідування визначних пам'яток серед заможних верств населення та середнього класу Європи і США та еволюцію явища від подорожей поодиноких фахівців та аматорів, авантюристів та поціновувачів античності до масового, почасти організованого культурного туризму.

Дійсно, наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. мали змогу і бажання здійснювати далекі подорожі до різних регіонів світу представники вищих соціальних верств європейських країн, і частково США, з великими матеріальними статками. Цей вид дозволяв був зумовлений прагненням глибше дослідити та осмислити матеріальні й духовні

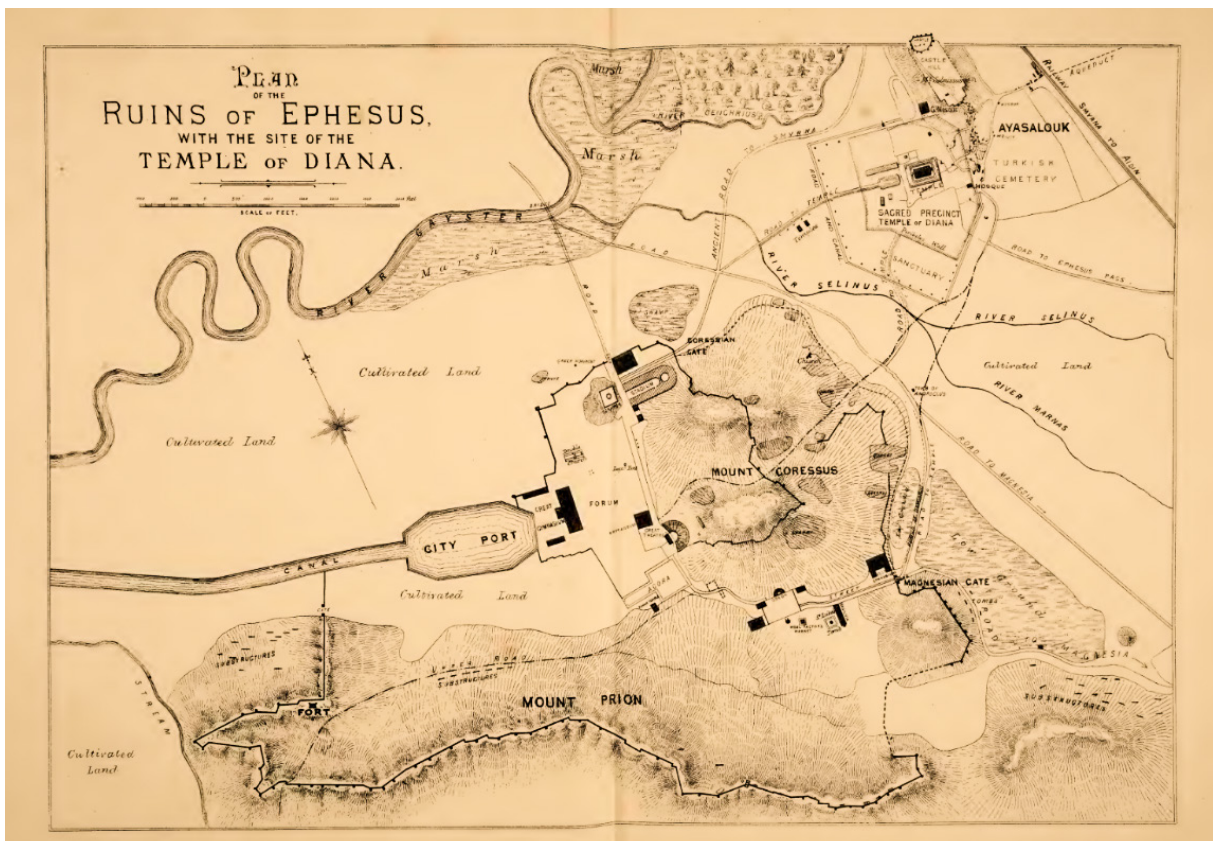

Рис. 5 План розкопок Ефеса за Д. Т. Вудом, 1877.

(Wood J. T. *Modern discoveries on the site of ancient Ephesus*. London : Religious Tract Society, 1890)

¹⁵⁸ Staatliche Museen zu Berlin. *Führer durch die ruinen von Pergamon*. Berlin: Generalverwaltung, 1887 та ін.

¹⁵⁹ Wood J. T. *Modern discoveries on the site of ancient Ephesus*. London: Religious Tract Society, 1890.

надбання інших цивілізацій. Мандрівники вивчали архітектурні пам'ятки та твори мистецтва, опановували іноземні мови, занурювалися в атмосферу маловідомих культур та знайомилися з екзотичними кулінарними традиціями. Такі подорожі відігравали важливу роль у накопиченні емпіричних знань про віддалені регіони та їхніх мешканців, а мандрівники виступали в ролі своєрідних культурних медіаторів. Через свої щоденники, листи та розповіді вони знайомили співвітчизників з розмаїттям світу та сприяли поступовому розвитку міжкультурного діалогу в епоху, коли глобальні комунікації та масовий туризм ще не набули сучасних масштабів¹⁶⁰.

Деякі дослідники безпосередньо пов'язують витоки масового туризму, в його сучасному розумінні, з таким явищем як «Гранд-тур». Це освітня подорож, яку, по завершенні навчального закладу, мали здійснити випускники (молоді люди з аристократичних родин) задля того, щоб побачити світ, вдосконалити знання мов та світські манери. Супутньою метою могли бути лікування, пошук шлюбної партії або приховані під вдосконалення освіти розваги тощо. «Гранд-тур» тривав 12-18-24 місяці й потребував значних коштів, високоосвіченості, вільного часу і був ознакою приналежності до суспільної групи, що мала привілейований статус у державі. Найбільш популярним маршрутом була подорож по Італії і знайомство з античною культурою. Мандрівки до античних міст Анатолії, що приваблювали своїми руїнами, таких як Ефес, Пергам, Мілет, Іераполіс та інші, ставали логічним продовженням Гранд-Туру, але вже зовсім в інших масштабах¹⁶¹.

Протягом XIX ст. «Гранд-тур» поступово втрачає своє значення і припиняє своє існування, коли бізнесмени вивели на авансцену потужне і доступну індустрію розваг та масовий туризм як її різновид.

Вивчаючи характер індивідуальних подорожей, починаючи з кінця XVIII ст., важливо усвідомлювати, що їхня індивідуальність була умовною і сприймалася такою широкою аудиторією європейських читачів подорожніх заміток (як ми вже зазначали, автори вели виклад від першої особи). Показовим прикладом є досвід австрійської письменниці і натуралістки Іди Пфайфер (1797–1858) (Рис. 6), однієї з перших жінок-мандрівниць. Її подорожі, попри номінальну індивідуальність, насправді передбачали присутність тимчасових компаньйонів на окремих ділянках маршруту. Зокрема, у своєму тревелозі авторка згадує про супутників, які долучалися до неї під час локальних екскурсій («У Смірні до нашої компанії приєдналося ще кілька франків»¹⁶² тощо). Ці свідчення демонструють, що навіть для сміливих та незалежних мандрівників того часу абсолютна індивідуальність подорожі була радше винятком, аніж правилом, а соціальна взаємодія та спільний досвід мали велике значення

Фактично, самотійні мандрівники наражали себе на суттєвий ризик, зокрема на небезпеки, пов'язані з умовами транспортування і харчування, небезпеками загубитися чи захворіти, залишитися наодинці у непередбачуваний чи криміногенний

Рис. 6 Іда Пфайфер, 1856 р.

¹⁶⁰ Black, J. *The British Abroad: The Grand Tour in the Eighteenth Century*. New York: St. Martin's Press, 1992.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² Pfeiffer I. *Visit to the Holy Land, Egypt, and Italy*. London: Ingram, Cooke and Co, 1852. P. 85

ситуації. У будь-якому випадку, здійснення подорожі Анатолією у досліджуваний період вимагало наявності компаньйонів, з якими можна було б розділити витрати та організаційні клопоти.

Зокрема, для успішної мандрівки необхідно було найняти досвідченого провідника, який добре знав місцевість та міг забезпечити безпеку групи на маршруті. Не менш важливою була роль перекладача, адже знання місцевих мов та діалектів було запорукою ефективної комунікації з населенням та владою в регіонах, віддалених від великих міст. Крім того, якщо мандрівники, окрім наметів та інших базових аксесуарів для подорожей, використовували також спеціальне обладнання, як-от фотографічні апарати, вимірювальні прилади тощо, виникала додаткова потреба в обслуговуванні та транспортуванні спорядження. Отже, навіть номінально індивідуальні подорожі того періоду насправді вимагали створення своєрідної команди, яка надавала логістичну підтримку експедиції та допомагала в реалізації її завдань.

Однак ці організаційні виклики були менш відчутними для заможних туристів, які мали у своєму розпорядженні власні яхти та достатні фінансові ресурси для забезпечення комфортних умов подорожі морем та суходолом. Наприклад, особи аристократичного походження могли собі дозволити задля зручного відвідування Ефеса висаджуватися в порту Скала Нова (сучасний Кушадаси), який розташований ближче до археологічної атракції Ефеса, ніж Ізмір. Цей варіант особливо приваблював власників приватних яхт, зокрема Його Королівську Високість принца Уельського, який скористався цим маршрутом у 1863 р., та Його Королівську Високість принца Артура, який відвідав Ефес у 1865 р.¹⁶³

Подорожі малими групами зазвичай мали заздалегідь сплановану мету, здебільшого пов'язану з науковими дослідженнями. Склад експедиції визначався її науковими завданнями. Нерідко такі експедиції організовувалися на замовлення урядових, освітніх і наукових установ, товариств колекціонерів та історичних клубів. Показовим прикладом є місія французького археолога-антикознавця Жоржа Перро до Анатолії, здійснена у 1861 р. У своєму звіті «*Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*» він зазначає, що окрім нього до складу групи входили ще два науковця, архітектор і доктор медицини: «Наприкінці березня 1861 року я залишив Францію, отримавши від Державного міністерства наукову місію в Малій Азії. Двоє моїх супутників: пани Гільйом — архітектор, резидент Французької академії в Римі, і Жюль Дельбе — доктор медицини Паризького факультету».¹⁶⁴

У контексті дослідницьких експедицій, важливе значення мали професійні якості та особисті взаємини між її учасниками. Вільяму Ейнсворту, досліднику-географу, пощастило з колегою під час Ефратської експедиції 1835 р., якою керував відомий англійський генерал і мандрівник Френсіс Родон Чесні. Археологічні знахідки, зроблені під час цієї подорожі, викликали значний інтерес у наукових колах. Після повернення до Англії, Королівське географічне товариство спільно з Товариством поширення християнських знань профінансували наступну експедицію, призначивши Ейнсворта її керівником. Його компаньйон, містер Рассам, був родом з тих місць, володів арабською та турецькою мовами, а також мав зв'язки з місцевим населенням. Експедиція була визнана невдалою через перевитрати бюджету та непорозуміння з османською владою. Попри це, її результати були опубліковані Ейнсвортом у 1842 р. і залишаються цінним описом місцевості та руїн античних міст, які він дослідив на шляху зі Стамбула до Сирії через Анатолію у 1839 р.¹⁶⁵

Аналізуючи подорожні нотатки мандрівників, які відвідували місця розташування античних пам'яток, можна дійти висновку, що вони мали різні кваліфікації, знання та

¹⁶³ Murray J. Handbook for Travellers in Turkey in Asia: Including Constantinople, the Bosphorus, plain of Troy, isles of Cyprus, Rhodes, &c., Smyrna, Ephesus, and the routes to Persia, Bagdad, Moosool, &c. With general hints for travellers in Turkey, vocabularies, etc. 4th ed., rev. London: John Murray, 1878. P.166.

¹⁶⁴ Perrot G. *Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*. Paris: Michel Lévy frères, 1864. P.1.

¹⁶⁵ Ainsworth W. *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*. London: John W.Parker, 1842. 364 p.

цілі, незалежно від того, подорожували вони самостійно чи у складі груп. Саме мета подорожі визначала необхідність у команді фахівців відповідного профілю, а також у специфічних інструментах і транспортних засобах. Поодинокий мандрівник середнього класу був обмежений загальнодоступними видами транспорту та облаштованими для туристів місцями проживання, що звужувало коло доступних для огляду локацій.

Деякі автори тревелогів, як-от відома британська письменниця і мандрівниця Юлія Пардо (1806–1862) (Рис. 7), взагалі не виїжджали за межі околиць Стамбула — міста, найбільш пристосованого на той час для масових відвідувань європейцями. Пардо створила чудові описи всіх аспектів життя, включно з оглядом пам'яток, побувала вона у тому числі і на анатолійських околицях османської столиці¹⁶⁶ Також вона опублікувала ілюстрований гравюрами Уільяма Бартлета фоліант про красу Босфору¹⁶⁷.

Такі переваги подорожей малими групами, як можливість встановити намет, мати запасних коней та найняти перекладача, були одним з визначальних факторів успіху в дослідженні античних міст Анатолії. Це робило подорожі більш автономними. Фінансування таких експедицій часто брали на себе установи, які відряджали дослідницькі групи на «полювання» за старожитностями. Яскравим прикладом ефективної співпраці стала команда Річарда Чандлера, до складу якої входили живописець Вільям Парс та знавець античної архітектури Ніколас Реветт. Результатом їхньої експедиції до Анатолії, профінансованої Товариством дилетантів¹⁶⁸, став чудовий фоліант з кресленнями, ілюстраціями, описами та історичними довідками про храми Діоніса в Теосі, Афіни Поліади в Прієні та Аполлона в Дідімах, який, безсумнівно, задовольнив очікування спонсорів¹⁶⁹.

Безпека на території Османської імперії була одним з вирішальних чинників, що впливали на вибір способу подорожі у XIX ст. Особливо це стосувалося мандрівок до пунктів призначення, розташованих поза межами відомих маршрутів. У таких випадках перевага надавалася груповим подорожам, оскільки вони забезпечували більший захист від можливих небезпек. Свідчення очевидців, як-от записи в щоденнику англійського юриста Вільяма Нассау Старшого, який подорожував Анатолією задля відпочинку, проливають світло на тогочасну ситуацію з безпекою та стан кримінального права в Османській імперії. З його нотаток можна зробити висновок, що спалахи злочинності придушувалися владою досить ефективно, хоча й траплялися прикрі інциденти з викраденням іноземців заради викупу. У таких випадках представники офіційної адміністрації, такі як місцеві

Рис. 7 Юлія Пардо, 1838 р.

¹⁶⁶ Pardoe J. The city of the sultan, and Domestic manners of the Turks in 1836. London: Henry Colburn, 1838. P.276.

¹⁶⁷ Pardoe J. The Beauties of the Bosphorus. Londo : George Virtue, 1838. P.22.

¹⁶⁸ Товариство дилетантів (1873 — і донині) створене в Лондоні британськими дворянами та науковцями задля звирання і вивчення творів античного мистецтва.

¹⁶⁹ Chandler R. Ionian antiquities. London: Printed by T. Spilsbury and W. Haskell, 1769. P.1-63.

паші, були безсилі¹⁷⁰. Загальне безпекове становище, навіть у великих містах, зокрема в Ізмірі, який ще в 1857 р. тероризували банди грабіжників, свідчило про небезпеку подорожей для невеликих груп мандрівників¹⁷¹. Ці обставини зумовлювали важливість ретельного планування маршруту та вибору надійних супутників для забезпечення подорожі в умовах нестабільної кримінальної ситуації в регіоні.

Отже, індивідуальні подорожі до Анатолії наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. були рідкісним явищем через ризики, потребу в супутниках і логістичній підтримці. Натомість переважали експедиції малими групами, метою яких були наукові дослідження античних міст. Успіх таких експедицій залежав від складу фахівців, фінансування зацікавлених установ, а також безпекової ситуації в регіоні, що вимагала скрупульозного планування подорожей.

Розквіт європейського масового туризму в період другої половини XIX — початку XX ст. значною мірою був зумовлений трансформацією суспільних поглядів на подорожі. У той час відбулася зміна загальної парадигми сприйняття мандрівок: від елітарної забави для обраних, до доступного явища для ширших верств населення. Це стало підґрунтям для становлення нового соціального феномену — туризму в його сучасному розумінні. Перехід туризму з категорії рідкісних привілейованих вояжів до масового суспільного руху став віхою в культурній історії Європи. Він відкрив нові перспективи міжкультурної інтеграції та взаєморозуміння між різними народами та цивілізаціями. Такі чинники, як технологічний прогрес розвитку людства, поліпшення рівня життя мешканців країн Європи та США, що призвели до розвитку масового туризму як явища світового рівня, є невід'ємними складовими його успішності. Анатолія, як один з об'єктів тогочасного туризму, не вибивалася з загальної картини тенденцій розвитку цього явища, оскільки завжди була в фокусі уваги європейської спільноти.

На думку більшості дослідників, початок організації масового туризму виник завдячуючи англійському підприємцеві Томасу Куку. Промислова революція в Англії означувалася технологічним прогресом (паровий двигун та ін.) формуванням середнього класу. Мешканці міст, що працювали на великих підприємствах, здебільшого займалися важкою працею і це означало необхідність надання працівникам часу на відпочинок. Кон'юнктурою скористався туристичний агент Томас Кук і розпочав організацію групових турів. Змістовна сторона його нововведень полягає в орієнтуванні бізнесу на масову категорію туристів середнього достатку, що у свою чергу було здійснено шляхом здешевлення турів за рахунок збільшення потоків, забезпечення сталого розкладу перевезень та влаштування заходів спрямованих на відпочинок.

Туристична агенція мала успіх, і з часів організації першої невеличкої екскурсії з метою прогулянки для п'ятсот сімдесяти клієнтів на відстань 20 миль з Лестера до Лафборо, що в Англії, 5 липня 1841 р., розвинулася до міжнародної туристичної агенції¹⁷². Географія турів агенції Cook&Son у 1903 р. охоплювала майже весь світ, зокрема й Анатолію. Слід зазначити, що ці тури мали ознаки пакетних турів подібних до сучасних — тих, які сьогодні прийнято називати «All Inclusive». У ціну круїзного середземноморського туру з Нью-Йорка, крім квитка на сам пароплав, входили й залізничні квитки, трансфери, екскурсії (які позначені у програмі туру), послуги локальних екскурсоводів, перекладачів, розміщення у готелях з триразовим харчуванням (там де це було передбачено програмою)¹⁷³. Круїзний пароплав «Мольтке» з початковим пунктом у Нью-Йорку з 18-тю зупинками, заходив також до Стамбула та Ізміра. В Ізмірі в програму туру входили екскурсії з огляду пам'яток

¹⁷⁰ Nassau W. A Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857, and the Beginning of 1858. London: Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts, 1859. P.220.

¹⁷¹ Там само P.75.

¹⁷² Pudney J. The Thomas Cook story. London: M. Joseph, 1953. P. 54.

¹⁷³ Cook T. Cook's Cruise to the Mediterranean, the Orient and Bible Lands. London: Thos. Cook & Son, 1903. P. 21.

у самому місті та поїздка до Ефесу, де пропонувалося оглянути руїни античного міста за додаткову плату 3,5 долара¹⁷⁴.

Поєднання технологічного чинника та факту, що подорожі стали доступними для ширших кіл населення, спричинило різке зростання кількості подорожуючих заради відпочинку та розваг. Розважальний туризм був лише одним з варіантів того, як використати свій вільний час. оскільки на той момент не було чіткого розділення видів туризму. Але пересічні мандрівники із обмеженим бюджетом намагалися використати цей час з максимальною користю, тому поєднували археологічну, релігійну, пізнавальну та рекреаційну мету подорожей.

У європейських країнах інновації у транспортній галузі як одна зі складових технологічного прогресу значною мірою вплинули на пасажиропотоки та призвели до появи сталого розкладу пасажироперевезень, не оминувши й Анатолійські терени. Пароплави значно спростили пересування мандрівників на значні відстані, при цьому підвищилась якість сервісу, з'явилося поняття комфорту. Започаткування австрійською пароплавною компанією «Lloyd» (заснована 1836 р.) регулярних морських сполучень, спочатку з усіма частинами Османської імперії, а згодом, і з важливими морськими містами Європи, стало значним кроком у розвитку транспортної інфраструктури та сприяло поживленню торговельних, дипломатичних і культурних зв'язків між різними регіонами¹⁷⁵. Відтепер пасажир не був залежний від погоди та капітанів торгових чи військових вітрильників, які могли змінювати маршрут відповідно своїх потреб.

Поштові та пасажирські пароплави «Lloyd» курсували до Ізміру як з Трієсту — головного порту компанії, так і з боку Дунаю через Стамбул і Дарданелли. Туристи, купуючи квитки на пароплав мали змогу вибирати, послугами якого судна скористатися¹⁷⁶.

Для оцінки сурвісу звернемося безпосередньо до вражень пасажирів. Леді Доусон Дарнерс у своєму Щоденнику вказує на те, що пароплав «Mahmoudie», який прямував з Афінського Пірея до Ізміра із зупинкою у Сірі¹⁷⁷, порівняно з попереднім, більш просторий, а капітан дуже ввічливий. Леді була задоволена: «Махмуді» виявився найпрекраснішим пароплавом, і, з точки зору простору, перевершував наш милий «Принц Меттерніх», капітан, якщо це було можливим, був настільки ж послужливим, а Джованні ще більше...»¹⁷⁸. Хоча їй і не пощастило із сусідами по каюті, її відгук про якість каюти достатньо позитивний — «...наша гарна каюта та чудові ліжка»¹⁷⁹.

Майкл Джозеф Куїн був ентузіастом мандрівок пароплавами та присвятив своє життя подорожам та журналістській діяльності, він надав ще один чудовий приклад оцінки стану пароплавства. У 1835 р. Майкл вирішив скористатись новою пароплавною лінією по Дунаю: «Мені повідомили, що нещодавно на Дунаї з'явилися пароплави, які дозволять мені спуститися цією річкою до Чорного моря, а звідти до Босфору»¹⁸⁰. Він вирішив піднятися у Пешті на борт пароплава, що прямував до Стамбула. Але ця подорож виявилася змішаною у сенсі видів морського транспорту, оскільки вже зі Стамбула до Ізміра він попрямував вітрильником, який затримався на тиждень за відсутністю попутного вітру¹⁸¹.

¹⁷⁴ Там само. Р. 35.

¹⁷⁵ Scherzer C. Humann C. Smyrna. Mit besonderer Ruecksicht auf die geographischen, wirthschaftlichen und intellectuellen Verhältnisse von Vorder-Kleinasien. Wien: Alfred Hoelder, 1873. P. 271.

¹⁷⁶ Busch M. Die Türkei: Reisehandbuch für Rumelien die untere Donau Anatolien Syrien Palästina Rhodus und Cyprien. Triest: Literarisch-Artistische Anstalt, 1870. S. 13-27.

¹⁷⁷ Сіра/Сірос — острів з архіпелагу Кіклади, місто часів Римської імперії та одноіменний порт, у досліджуваний період входив до складу відродженої держави Греція.

¹⁷⁸ Damer Dawson M. Diary of a Tour in Greece, Turkey, Egypt, and the Holy Land. London: Henry Colburn, 1841. P.69.

¹⁷⁹ Там само. Р.70.

¹⁸⁰ Quin M. J. A Steam Voyage down the Danube. With Sketches of Hungary, Wallachia, Servia, and Turkey. London: Bentley, 1836. Vol. 2. P.1.

¹⁸¹ Там само. Р.263.

На початку XX ст. мандрівники у своїх тревелогах продовжують робити відгуки та порівняння пароплавних компаній: «Подорож з Константинополя до Смірни можна здійснити на пароплавах кількох різних ліній, серед яких найкращими вважаються австрійський «Lloyd» та «Khedival Mail». Хоча пароплави невеликі, їхні каюти комфортабельні, а їжа смачна, тож за сприятливої погоди подорож приносить суцільне задоволення, отже день подорожі не вимагає особливих зусиль. Першого квітня, вдень, ми покинули велику Османську столицю, щоб відвідати античні міста Малої Азії» (В. Гевлі, 1918 р.)¹⁸².

Незважаючи на відкриття пароплавних ліній, що з'єднували Ізмір з Мальтою, Сірою і Дунаєм, настання ери мобільності в Анатолії мало лише половинчастий характер. Пересування сухоходом, враховуючи стан доріг на той час все ще представляло собою випробування на міцність. Брак якісних доріг став причиною занепаду та економічної відсталості Османської держави. Містер Блант, британський консул в Ізмірі, розмовляючи із Вільямом Нассау, вказував на тотальну відсутність доріг¹⁸³.

Будівництво залізниць на анатолійській частині Османської імперії почалося більш ніж через 30 років після того, як перша лінія залізниці започаткувала регулярні перевезення у графстві Кент (Англія), у 1830 р. У 1856 р. Британська компанія (ORC) отримала право на будівництво залізниці за маршрутом Ізмір — Айдин довжиною 130 км на умовах концесії. Маршрут було прокладено через населений пункт Сельчук, що розташувався неподалік античного міста Ефес. Повністю лінія запрацювала 1866 року. Як результат, крім збільшення товаропотоків з провінції до порту Ізміра, була й додаткова користь для туризму — збільшилася популярність Ефеса як археологічної пам'ятки¹⁸⁴.

Одночасно з розвитком транспорту в Анатолії відбулася й активізація готельної діяльності. Ізмір, на той час основний порт Анатолії, став бездоганним прикладом, як за допомогою готельного бізнесу модернізуватися та змінити обличчя міста. Стамбул, що був лідером за кількістю відвідувань мандрівниками у європейській частині Османської імперії, довів, що наявність сучасного пасажирського транспорту, не має сенсу без готельної інфраструктури. Яким би комфортним і швидкісним транспорт не був, проблема розміщення подорожуючих могла бути вирішальною у прийнятті рішення про тур для людини, що звикла до комфортних умов. Таким чином, розміщення у готелі ставало невід'ємною частиною розважального туризму.

В Ізмірі в другій половині XIX ст. з'явилися готелі з першокласним обслуговуванням та інші, більш доступні, варіанти проживання. Готельна справа була імпортована в Османську імперію з Європи, і, насамперед була орієнтована на європейського туриста. Саме Ізмір став основним осередком розвитку мережі готелів в Анатолії, адже мав давні зв'язки з європейськими державами, які в місті свої консульства й торговельні представництва. На початку другої половини XIX ст. у місті на набережній було декілька варіантів для проживання для різних категорій подорожуючих. «Hôtel des Deux Augustes» рекомендували як найкращий варіант; «Salvo's Navy Hotel», що на пристані, мав найкращий вид на море; пансіонати «Rosa's boarding-house», «Marco's Pension Suisse» та «Madame Mara cini's boarding-house» характеризувалися високим рівнем комфорту та доступними цінами¹⁸⁵.

Завдяки готельній забудові на набережній Ізміра утворився цілий квартал у європейських архітектурних стилях, де турист з Європи почувався ніби вдома. Можливість резервування готельних номерів дистанційно — ще одна зручність, що сприяла масовізації туризму у другій половині XIX ст. Оскільки Ізмір вже мав телеграфний зв'язок, то можна

¹⁸² Hawley W. A. Asia Minor. London: John lane the bodley head, 1918. P.58.

¹⁸³ Nassau W. A Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857, and the Beginning of 1858. London: Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts, 1859. P.192.

¹⁸⁴ Hermann S. Das Eisenbahnwesen in der asiatischen Türkei. Berlin : F. Siemenroth, 1914. P. 105.

¹⁸⁵ Murray J. Handbook for Travellers in Turkey in Asia: Including Constantinople, the Bosphorus, plain of Troy, isles of Cyprus, Rhodes, &c., Smyrna, Ephesus, and the routes to Persia, Bagdad, Moosool, &c. With general hints for travellers in Turkey, vocabularies, etc. 4th ed., rev. London: John Murray, 1878. P. 277.

було зарезервувати номер у готелі, відправивши телеграму, інакше можна було потрапити в проблемне становище після прибуття до міста у «високий сезон»¹⁸⁶. На початку ХХ ст. декілька готелів пропонує путівник Карла Бедекера і вказує на приналежність господаря до німецької нації¹⁸⁷. На нашу думку, це є рекламним ходом для приваблення клієнтів-німців та взагалі європейців, які цінували чистоту, порядок, пунктуальність, порядність тощо.

Розміщення у готелях Ізміра було найкращим варіантом для тих, хто планував короткі екскурсії без ночівлі або прогулянки самим містом. Наприкінці 50-х років ХІХ ст. відгуки про готельні номери Ізміра нагадували оцінку готелів туристами кінця ХХ ст.: «Пансіонат мадам Жирар, який нам порекомендували, переповнений, нас поселили в Deux Augustes, який, як кажуть, є найкращим готелем. Кімнати гарні, колись були добре обставлені, але зараз мають сліди занепаду. Піч не працює, і хоча кімната виходить на південь, термометр показує п'ятдесят п'ять. Ми змушені кутатися в гіпюрові пальта і шалики»¹⁸⁸.

Європейські туристи, користуючись довідковою інформацією про Ізмір з путівників, бачили всі ознаки повноцінної міської інфраструктури з притаманними європейським містам атрибутами. Представники цієї цільової аудиторії набували впевненості, що в Ізмірі їх чекають доступні зручності та облаштованість, що й на батьківщині.

Необхідно зазначити, що ця інформація доволі точно відповідала дійсності. Про стан одної з ознак комфортного перебування в Ізмірі, а саме системи громадського харчування, свідчить путівник Мюррея 1878 р. Місто пропонувало гостям з Європи широкий вибір гастрономічних закладів на будь-який смак і гаманець. Ресторани «Theodori's» та «Restaurant Americain» вважалися одними з найкращих. Місцеве вино було низької якості, проте непогані європейські вина можна було придбати в крамницях. На набережній працювало багато кав'ярень різного рівня, деякі — з видом на затоку. Були кав'ярні з більярдними залами та відкритими майданчиками, де грав оркестр або виступала театральна трупа. Біля Караванного мосту знаходився заклад «Azizieh Garden» на березі річки Мелес. На узбережжі, між гаванню і станцією Point, були розташовані кілька простіших кафе. Заклади на березі Бурнабатської затоки поблизу «Лазней Діани» не відзначалися високою якістю. По всіх турецьких кварталах працювали традиційні місцеві кав'ярні, де з напоїв подавали лише каву, а в якості додаткових послуг були кальяни. Ці стислі відомості також засвідчують, що європейські туристи мали доступ як до звичних їм ресторанів із знайомими стравами, так і можливість зануритись у місцевий колорит у більш скромних місцевих закладах. Це робило перебування в Ізмірі не тільки комфортним, а й дозволяло зазирнути в екзотичне середовище азійського узбережжя Туреччини¹⁸⁹.

Проте навіть в Ізмірі були проблеми з медичним обслуговуванням.

У своєму звіті 1873 р. німецький консул і консульський лікар в Ізмірі ставлять у пряму залежність чистоту районів міста від захворюваності на холеру. Медикаментів не вистачало, їхня якість у місцевих аптекарів не викликала довіри. Саме тому прибуття кораблів із запасами ліків (хініну тощо) завжди були очікуваними й бажаними.

Тогочасні німецькомовні джерела, зокрема консульські звіти, свідчать, що у великих містах країни не було достатньої кількості медичних закладів, які б могли надавати якісну допомогу німецьким відвідувачам. Для прикладу, в Ізмірі не існувало окремої німецької лікарні, що створювало певні труднощі для туристів-німців. Натомість, вони могли розраховувати на безкоштовне лікування в австрійській лікарні Св. Антонія. В англійській лікарні німецьким пацієнтам доводилося сплачувати досить значну суму в 3 шилінги

¹⁸⁶ Там само. Р. 78.

¹⁸⁷ Baedeker K. Konstantinopel und das westliche Kleinasien: Handbuch für Reisende. Leipzig: K. Baedeker, 1905. P. 194.

¹⁸⁸ Nassau W. A Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumn of 1857, and the Beginning of 1858. London: Longman, Brown, Green, Longmans, and Roberts, 1859. P.188-189.

¹⁸⁹ Murray J. Handbook for Travellers in Turkey in Asia: Including Constantinople, the Bosphorus, plain of Troy, isles of Cyprus, Rhodes, &c., Smyrna, Ephesus, and the routes to Persia, Bagdad, Moosool, &c. With general hints for travellers in Turkey, vocabularies, etc. 4th ed., rev. London: John Murray, 1878. P.247-248.

6 пенсів за день перебування. Втім, загалом іноземні туристи не могли розраховувати на високий рівень медичних послуг. Мережа лікарень була недостатньо розвиненою, а кваліфікованих спеціалістів бракувало. Це створювало додаткові ризики для здоров'я мандрівників, особливо в умовах поширення інфекційних захворювань та недостатнього рівня санітарії¹⁹⁰.

Епідеміологічна ситуація за межами міста складалася не найкращим чином. Едвін Джон Девіс, що служив капеланом у британській армії, описує гуртожиток «Сади Азізіє» як не дуже сприятливе місце для розміщення. Цей заклад був відмічений у путівниках як зручний для відвідувань Ефесу¹⁹¹. Але Девіс розповідає про страшні випадки у цьому закладі внаслідок захворювань холерою. Так, у 1866 р. там померло 18 англійців, хоча місце утримувалося в чистоті, а питна вода була якісною. Як з'ясувалося, один турок, що проживав у цьому селі купив і привіз додому пальто, що раніше належало померлому від холери чоловіку. В результаті це призвело до епідемії. Місцевий ага наказав спалити те пальто, хоча це вже не могло завадити розповсюдженню хвороби¹⁹². Отже, оцінюючи стан готелів, можна зробити висновок, що у випадку подорожей на дальні відстані за межі великих міст, рекомендації брати з собою намет мали рацію¹⁹³.

Знайомство з Анатолією для пересічного європейського туриста зазвичай починалося з Ізміру, тому в масовій свідомості це місто сприймалося як «Брама в Азію». Ізмір на зламі XIX — XX ст. був відомий серед європейців як Смірна й являв собою зразок мультикультурного урбаністичного центру, в якому гармонійно співіснували та взаємодіяли різні етнічні спільноти, об'єднані прагненням до взаємовигідної кооперації. Це найбільше місто Анатолії XIX ст. вигідно розташувалося на оптимальній відстані від основних портів Греції та столиці імперії Стамбулу.

Різноманітність характеристик Ізміру, наданих європейськими мандрівниками, залежали від багатьох факторів, зокрема — очікування від подорожей і того, наскільки ці очікування виправдалися. Можна констатувати, що більшість з подорожуючих раніше не зустрічалася зі східними традиціями, отже для них достатньо було побачити турецькі (Рис. 8) та єврейські квартали міста, побувати на базарі — і в їхній уяві це вже було глибоким

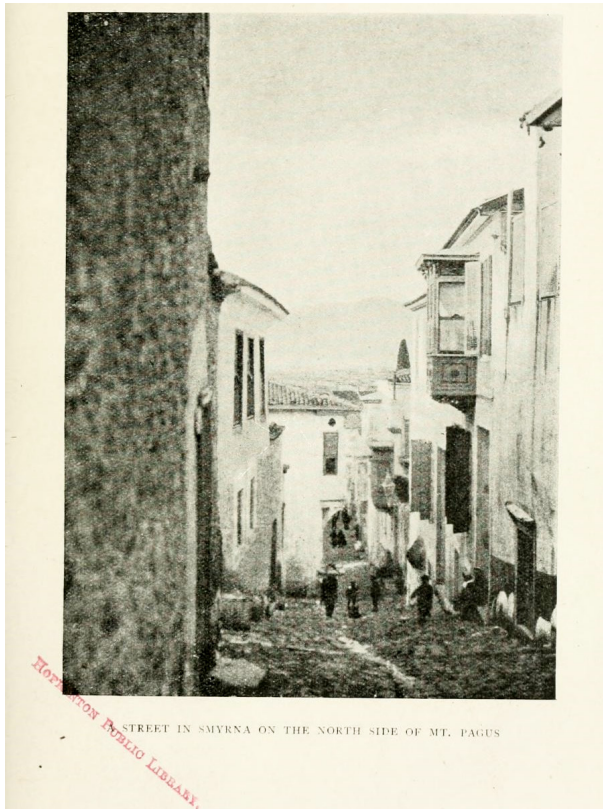

Рис. 8 Вулиця на півночі гори Пагус у турецькому кварталі, Вальтер Гевлі, Ізмір, 1918 р.
(Hawley W. A. *Asia Minor*. London : John Lane the Bodley Head, 1918)

¹⁹⁰ Leudesdorf M. Nachrichten über die Gesundheitszustände in verschiedenen Hafenplätzen: Auf Veranlassung der Deputation fuer Handel und Schifffahrt, Hamburg : L. Friederichsen & Co., 1874. Siebentes Heft. P 14-15.

¹⁹¹ Murray J. Handbook for Travellers in Turkey in Asia: Including Constantinople, the Bosphorus, plain of Troy, isles of Cyprus, Rhodes, &c., Smyrna, Ephesus, and the routes to Persia, Bagdad, Moosool, &c. With general hints for travellers in Turkey, vocabularies, etc. 4th ed., rev. London: John Murray, 1878. P.269.

¹⁹² Davis E. J., *Anatolica or the Journal of a Visit to Some of the Ancient Ruined Cities of Caria, Phrygia, Lycia, and Pisidia*. London : Grant & Co., 1874. P.27.

¹⁹³ Busch M. *Die Türkei: Reisehandbuch für Rumelien die untere Donau Anatolien Syrien Palästina Rhodus und Cyprien*. Triest : Literarisch-Artistische Anstalt, 1870. P.35.

зануренням в східну атмосферу. Для цієї категорії мандрівників сам Ізмір і був тим самим Сходом (Orient), не тільки географічно, а й ментально.

Інша категорія відвідувачів Ізміру, що раніше вже подорожували у глиб Анатолії — переважно науковці, військові, торговці, або європейські експатріанти, що постійно проживали в Ізмірі й почували себе в місті як вдома.

Для обох категорій мандрівників прибережна частина Ізміру, де проживали так звані франки (Franks), без сумніву сприймалася як зона комфорту, де англійці, французи, німці та інші європейці почувалися як у власному соціо-культурному просторі¹⁹⁴. У районі франків інфраструктура була мініатюрною копією системи європейського міста, в яку входили готелі, ресторани, консульства, банки і морський порт, який пов'язував з батьківщиною та глобальним світом.

У повідомленнях туристів початку ХХ ст. зазначається, що квартал франків не розширився, а все ще задовольнявся прибережною смужкою біля набережної. Водночас змальовуються образи кварталу франків, який на той час вже набув виразних орієнтальних рис. За свідченням одного з авторів, на вулицях цього, колись суто європейського району, можна було тепер зустріти чимало місцевих жителів: турків та арабів у традиційному одязі. Ця замальовка відповідає загальній довідковій інформації про етнічно-культурні зміни, які переживало місто в той час (В. Гевлі, 1918 р.)¹⁹⁵.

Аналізуючи сприйняття міста європейськими туристами, треба зазначити, що воно великою мірою залежало й від того, як себе ідентифікував іноземець та які базові уявлення про схід він мав. Не останнє значення має мета, тривалість подорожі та очікування від поїздки.

Демографічні параметри викладені австрійським дипломатом й мандрівником, Карлом фон Шерцером у його довіднику по Ізміру 1873 р. Вони виглядають наступним чином: кількість будинків 18750, населення складається з 75 тисяч греків, 45 тисяч турків, 15 тисяч євреїв, 10 тисяч католиків, 6 тисяч вірмен, 4 тисяч іноземців¹⁹⁶. Греки, франки й всі інші європейці розташовувалися у прибережних районах, а решта у глибині та на околицях міста.

Ті мандрівники, у програму яких входило відвідування археологічних пам'яток Ізміра, ймовірно готувалися та були заздалегідь ознайомленими з його античною історією. Туристи очікували побачити один із найрозвиненіших центрів Іонії, згодом римської провінції Азія, ймовірну батьківщину Гомера, місто, що налічує близько 3 тис. років! Але, на туристів починаючи з середини ХІХ ст. чекали розчарування, оскільки на той час внаслідок впливу антропогенного фактору Ізмір вже не славився як визначне античне місто, руїни якого добре збереглися. Пам'ятки міста античної доби були практично знищені внаслідок розширення сучасного міста та зростання населення. Вже в 1838 р. повідомляється, що колись у минулому розкішний театр, що був найбільшим в Азії, розібраний османами на будівельні матеріали для розташованих поблизу житлових будинків, а його мармурові стіни були використані для будівництва купецьких павільйонів та інших громадських споруд. Даний спогад є яскравим свідченням стану античних пам'яток міста, оскільки наявність театру є класичним індикатором ступеня збереженості руїн міських структур. Зазначимо, що у випадку античних міст Анатолії більшість театрів — театр грецького типу¹⁹⁷. Виключення становили окремі елементи колон, скульптур та написів.

На початку ХХ ст. враження мандрівників від виду на бухту й місто лишаються позитивними, з додаванням згадок про славне минуле Ізміра як одного з провідних античних міст Анатолії: «Розташована у розкішній гавані, куди заходили кораблі з усіх міст Середземномор'я й оточена найродючішими долинами Малої Азії, невдовзі Смірна стала одним з найбільш процвітаючих міст світу. Через її браму проходила торгівля різних народів. Її

¹⁹⁴ Perrot G. *Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*. Paris : Michel Lévy frères, 1864. P.320.

¹⁹⁵ Hawley W. A. *Asia Minor*. London : John Lane the Bodley Head, 1918. P.66.

¹⁹⁶ Scherzer C. Humann C. *Smyrna. Mit besonderer Rücksicht auf die geographischen, wirtschaftlichen und intellectuellen Verhältnisse von Vorder-Kleinasien*. Wien: Alfred Hoelder, 1873. P.46

¹⁹⁷ Schubert G. H. *Reise in das Morgenland in den Jahren 1836 und 1837*. Erlangen: Palm und Enke, 1838. Band 1. P.276.

широкі вулиці були чітко розплановані і вимощені камінням. У ньому були публічна бібліотека, одеон, театр, де ставили п'єси грецьких трагіків, і стадіон, на якому регулярно проводилися ігри, подібні до олімпійських. Тут були храми Діани, Аполлона, Юпітера, а також богині-опікунки міста Кібели»¹⁹⁸.

Образ міста Ізмір як торговельного та комерційного центру сформувався завдяки розвитку порту — другого за значенням у Османській імперії після Стамбулу та найважливішого у Анатолії, яка є природнім мостом між Європою та Близьким Сходом. З Алеппо до Ізміра курсували каравани, потім товари доставлялися залізницею, товари перевантажувалися у порті на пароплави і прямували далі Середземномор'ям. Цей факт також вплинув на формування образу міста, серед яких центральне місце посів Караванний міст — східний сухопутний вхід до Ізміра. Міст, що визнаний однією з найстаріших рукотворних споруд за безперервної тривалості використання, згадується 19 разів як орієнтир для туристів у путівнику Мюррея¹⁹⁹.

Транзитна функція міста зробила Ізмір практично безальтернативним варіантом для більшості туристів, які подорожували Анатолією. Туристи з Ізміру могли дістатись практично до всіх міст Анатолії і далі на схід до Сирії та Месопотамії. Але найбільший інтерес мандрівників викликали екскурсії до найближчих до Ізміру пам'яток, що дозволяло здійснити одноденну екскурсію без ночівлі. Завдяки таким можливостям Ізмір ще більше привертав увагу туристів, які цінували комфорт та переймалися бюджетом. Потік туристів збільшився з введенням в експлуатацію залізниці Ізмір — Айдин із зупинкою на станції Сельчук, що стала початковим пунктом масових екскурсій до Ефесу (варто нагадати, що саме у Ефесі славнозвісний Герострат спалив храм Артеміди!). Подовження залізниці до Касаби відкривало ширші можливості для здійснення екскурсій з поверненням до свого готельного номеру в той самий день.

Таким чином, Ізмір, хоча сам по собі й не був містом великої концентрації визначних пам'яток, як Стамбул, але натомість мав всі елементи сучасного міста, до яких вже звикли європейці середніх статків. Для Ізміру із появою залізничного сполучення та розвитком туристичної інфраструктури відкрилися великі можливості туристичного бізнесу з археологічною орієнтацією. Вигідне розташування дозволяло ефективно з'єднати морські рейси із Європи з подорожами Анатолією суходолом.

Від Ізміру, особливо із появою двох гілок залізниці, спостерігаємо розмаїття туристичних маршрутів та мап, опублікованих в путівниках та подорожніх нотатках мандрівників Анатолією XIX ст. Напрямок подорожі визначався не лише колом інтересів подорожуючих, які, діставшись Ізміру ще не мали остаточно визначеного уявлення про подальший шлях. Іноді остаточне рішення приймалося за порадами місцевих «драгоманів» (перекладачі, вони ж гіді). Серед чинників, що впливали на формування остаточного варіанту, можна назвати рельєф, клімат, унікальність та значимість культурних й історичних об'єктів, транспортна інфраструктура, готелі та ресторани, безпекова та епідеміологічна ситуація, мовне середовище.

Для споживача туристичного продукту у нагоді була мапа з вказаними маршрутами або опис маршрутів разом з прочитаними подорожніми нотатками — такий собі комплексний посібник, який доповнював тиражовані путівники. Особисті враження та спогади мандрівників, що відвідували Анатолію у другій половині XIX — початку XX ст., відбивались на відповідних мапах з маршрутами. Це доповнення перетворювало щоденник мандрівника з простого опису подорожі на джерело інформації для оптимізації туристичних маршрутів для наступних мандрівників та розвитку картографії регіону. Крім

¹⁹⁸ Hawley W. A. *Asia Minor*. London: John lane the bodley head, 1918. P. 66.

¹⁹⁹ Murray J. *Handbook for Travellers in Turkey in Asia: Including Constantinople, the Bosphorus, plain of Troy, isles of Cyprus, Rhodes, &c., Smyrna, Ephesus, and the routes to Persia, Bagdad, Moosool, &c. With general hints for travellers in Turkey, vocabularies, etc.* 4th ed., rev. London: John Murray, 1878. P. 249.

того, візуальне представлення подорожі на мапі суттєво змінювало сприйняття відомостей, наданих мандрівником, вдало доповнюючи та збагачуючи їх²⁰⁰.

За відсутності візуалізації маршруту подорожні нотатки як основа для плану подорожі не були корисними для пересічних споживачів. Деякі мандрівники виділяли інформацію про маршрут окремо в описовій формі з утилітарними цілями. Дипломат та мандрівник Ніл Фредерік Артур у своєму щоденнику додавав спеціальну главу, що містила текстовий опис його шляху включно з Анатолією (на шляху з Месіни до руїн Іераполіса)²⁰¹. Він зазначає, що такий вид оформлення маршруту більше задовольняє його у порівнянні з мапою²⁰².

Покращення якості туристичних мап та точності маршрутів — процес поступовий, він базується на накопиченні досвіду попередніх подорожей, актуалізації знань про географію та пам'ятки певної місцевості, а також на загальних тенденціях розвитку картографування та накладення маршрутів. Туристичні маршрути великою мірою залежали від конкретної мети подорожі. У випадку археологічних об'єктів є певна закономірність і стабільність, оскільки античні міста Анатолії входять у перелік пунктів зупинки більшості мандрівників незалежно від їхнього походження, професії, віку чи конкретних зацікавлень. Географи, геологи, біблійні туристи та інші категорії мандрівників, подорожуючи заради відпочинку, обов'язково мали пунктом зупинки античні міста. Ця традиція не з'явилась на пустому місці. Регіон, що входив до сфери інтересів греків та римлян був дуже добре закартографований починаючи з античних часів.

Вивчення внеску вчених у знання про античне минуле Анатолії через створення картографічних матеріалів виводить на перший план ім'я вище згаданого В. М. Рамсея — визначного англійського археолога. У 1890 р. він опублікував надзвичайно інформативний твір «Історична географія Малої Азії», який включав у себе актуальну на той час інформацію про півострів, у тому числі про античні міста із зазначенням римських провінцій та доріг, що їх пов'язували. Ця праця була опублікована як додаткові документи Королівського Географічного Товариства. Вчений сміливо висунув свій власний варіант визначення меж римських провінцій Анатолії, посилаючись на античних авторів. Використано було такі джерела: Страбон, Птолемей, Аппіан, Амміан Марцелін, Філострат, Евсевій²⁰³.

Можна констатувати, що організовані за державні кошти (переважно Великобританії) географічні дослідження регіону мали визначальний вплив на якість кінцевого картографічного продукту. Королівське географічне товариство публікувало доповіді експедицій в Анатолію відряджених урядом її Величності груп дослідників. Місія на чолі з генеральним консулом Британії сером Чарльзом Вільямом Вілсоном перебувала на малодосліджених східних територіях Анатолії з 1879 до 1882 р., зокрема в Кілікії. Цікаво, що римські дороги у звітах вказувалися в якості географічних орієнтирів і використовувалися як референтні об'єкти картографування²⁰⁴.

Цінний внесок до інформації про туристичну інфраструктуру зробили й журналісти. Наприклад, Граттан Гірі, подорожуючи з Антак'ї (Антична Велика Антіохія) до Ізміра, відзначав дороги доброї якості, що само по собі було рідкісним явищем для Османської імперії на той момент. У його записах наведено деталі стану доріг, які надавали читачеві можливість зрозуміти, які труднощі чи покращення можна було очікувати в подорожі

²⁰⁰ Schiffer R. *Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey*. Amsterdam: Rodopi, 1999. P. 46-48.

²⁰¹ Neale F. A. *Eight years in Syria, Palestine and Asia Minor, from 1842 to 1850*. London: Colburn and Co, Publishers, 1850. Vol. 2. P.263-271.

²⁰² Neale F. A. *Eight years in Syria, Palestine and Asia Minor, from 1842 to 1850*. London: Colburn and Co, Publishers, 1850. Vol. 1. P.7.

²⁰³ Ramsay. W. M. *Royal Geographical society: Supplementary papers. The Historical Geography of Asia Minor*. London: John Murray, 1890. Vol.4.

²⁰⁴ *Proceedings of the Royal Geographical Society and monthly record of geography*. London: Royal Geographical Society, 1884. Vol. 6. No. 6. P.305-325.

тим чи іншим напрямком, допомагали їм налаштовувати свої маршрути та вибирати оптимальні варіанти подорожей²⁰⁵.

Постійними користувачами наданими науковими спільнотами інформації про туристичні маршрути в Анатолії стали видавництва, що друкували путівники для широкого загалу. Вони здобули визнання пересічних туристів, що подорожували з метою відпочинку, розваг тощо.

Прослідковуються зміни довідників у бік покращення якості та точності інформації про маршрути та карти, що містять відомості про Анатолію. Серед найпопулярніших та найлегших маршрутів варто відзначити шлях з Ізміра до Ефесу, який, за відомостями путівника Мюррея 1840 р., поділявся на два шляхи, тривалістю приблизно 12 та 15 годин верхи відповідно²⁰⁶. На жаль, текстовий опис маршруту залишав бажати кращої деталізації, він обмежується лише зазначенням проміжних пунктів, саме залишків конкретних античних міст.

Значний внесок у складання путівників Анатолією зробили видатні дослідники старожитностей, географів та археологів з різних країн Європи, вони надавали актуальні відомості для забезпечення путівників інформацією. У путівнику Мюррея видання 1878 р. вже не було згадок про подорожі верхи до Ефесу, проте він доповнювався інформацією про подорож до цього античного міста залізницею та його археологічною мапою, де детально описані всі об'єкти, на огляд яких туристи мали близько трьох годин²⁰⁷.

З розвитком археології як науки та популяризації античних пам'яток Анатолії спостерігається поява інформаційно-довідкового продукту, розрахованого на зацікавлених у конкретному об'єкті мандрівників. Так, путівник Пергама, з'явився у 1887 р. після дослідження античного міста²⁰⁸. Додатково до нього включено кілька варіантів маршрутів: місцевими пароплавами та суходільними шляхами із зазначенням інформації про трансфери від причалу до місця призначення²⁰⁹.

Поеднання вигідного географічного положення, наявність морського порту та висока концентрація пам'яток античності, зробило Егейський регіон Туреччини починаючи з середини XIX ст. фаворитом серед європейських туристів. Всередині Егейського регіону з кінця 60-х років XIX ст. популярний маршрут змінився із появою залізниці. У путівнику Мюррея зазначено, що до запуску залізниць до Айдину і Касаби відомий і популярний тур «Сім Церков Апокаліпсису» зазвичай починався з Ефесу, потім переходив до Лаодікеї, Філадельфії, Сард, Фіатири і Пергама (або навпаки), але після появи залізничного сполучення туристи могли відвідувати швидкими точковими маршрутами Ефес та Сарди з Філадельфією окремо без необхідності організації багатоденного туру²¹⁰. Цей маршрут, не зважаючи на його назву, охоплює фактично всі міста з найбільш визначними пам'ятками античності.

Маршрути, що наведені в путівниках, часто були недосконалими і не зовсім оптимізованими. Маршрут «Сім Церков», передусім був розрахований на біблійних та археологічних туристів, і згідно християнських вчень був розроблений на основі відомостей про церкви, згадані в посланнях Іоанна-Богослова. Тим не менш, мандрівники зі знаннями

²⁰⁵ Geary G. *Through Asiatic Turkey: Narrative of a journey from Bombay to the Bosphorus*. London : Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington. 1878 Vol.2. P. 275-277.

²⁰⁶ Murray J. *A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople: Being a Guide to the Principal Routes in Those Countries, Including a Description of Malta, with Maxims and Hints for Travellers in the East*. London : J. Murray, 1840. P. 271-272.

²⁰⁷ Murray J. *Handbook for Travellers in Turkey in Asia: Including Constantinople, the Bosphorus, plain of Troy, isles of Cyprus, Rhodes, &c., Smyrna, Ephesus, and the routes to Persia, Bagdad, Moosool, &c. With general hints for travellers in Turkey, vocabularies, etc.* 4th ed., rev. London: John Murray, 1878. P. 6.

²⁰⁸ Staatliche Museen zu Berlin. *Führer durch die ruinen von Pergamon*. Berlin: Generalverwaltung, 1887.

²⁰⁹ Staatliche Museen zu Berlin. *Führer durch die ruinen von Pergamon*. Berlin: Generalverwaltung, 1887. P.5.

²¹⁰ Murray J. *Handbook for Travellers in Turkey in Asia: Including Constantinople, the Bosphorus, plain of Troy, isles of Cyprus, Rhodes, &c., Smyrna, Ephesus, and the routes to Persia, Bagdad, Moosool, &c. With general hints for travellers in Turkey, vocabularies, etc.* 4th ed., rev. London: John Murray, 1878. P. 307.

археології та з фокусом уваги на античну культуру, дивлячись на карту Мюррея помічали можливість зміни маршруту і відвідин ще кількох локацій без істотної втрати часу.

Розглянемо подорож Анатолією 1851 р. і поради Генрі Крістмаса — священнослужителя, літератора і редактора періодичних видань, члена товариства антикварів Лондона. Ймовірно, він користувався путівником Мюррея 1840 р. Таке припущення ми робимо, оскільки готель, що був позначений як найкращий у цьому путівнику, Крістмас, прибувши до Ізміра не знайшов: господар готелю на той момент розорився та продав його. Аналізуючи запропонований у Путівнику типовий маршрут і звіряючи його з мапою, Крістмас міркував про його розширення. У своїх подорожніх нотатках він виступає як знавець античних старожитностей і пропонує включити до маршруту ще кілька локацій, при чому з втратою часу лише в один день: «Сучасний мандрівник вирушає зі Смірни як відправної точки, а найзручніший порядок руху — до Ефесу, Лаодікеї, Філадельфії, Сард, Фіатири та Пергама. Невеликий обхід дозволить йому відвідати Метрополіс, Магнесію-на-Меандрі, Трали, Нісу, Антіохію-в-Карії, Колоси, Іераполіс, Тріполіс, Темнус і Магнесію-на-Гермі. Мілет теж займе лише на день більше, і він вартий цієї затримки»²¹¹.

Екскурсійні маршрути з використанням поїздів принесли більше зручностей туристам: для відвідування основних найпопулярніших атракцій їм більше не було потрібно піклуватись про перекладача, носіїв, коней та всі необхідні засоби для харчування та зупинок на ніч. Хоча, залізниця є видом транспорту з фіксованим маршрутом, та ще у випадку Ізміра — досить обмеженою мережею. Але сам факт її існування спричинив певну свободу в плануванні особистого маршруту: мандрівники могли вже зовсім не орієнтуватись на запропоновані в путівниках екскурсії, а планувати свій власний маршрут уже знаходячись в Ізмірі.

Використовуючи гілку Ізмір — Айдин, відомий німецький візантиніст Карл Крумбахер записав у своєму журналі, що оглядав руїни античних міст вздовж залізниці, але починаючи з кінцевої станції, прямує назад до Ізміра, а не навпаки²¹².

Однак за межами Ізміру для тих, хто наважувався на подорож вглиб Анатолії, залишалися проблеми із розміщенням і ночівлею туристів. (Це і була основна причина пріоритетності «радіальних» одноденних мандрівок з міста!). Вони мали всі шанси познайомитись з новим типом розміщення, представленим такими закладами як хани, кімнатами в оренду у місцевих селян або просто халупами. Хоча намет і був бажаним аксесуаром для подорожей на далеку відстань, більшість мандрівників все ж таки сподівались знайти прихисток на ніч у представлених вище варіантах²¹³.

Заклади такого типу не відзначалися особливим комфортом чи розкішшю. Французький археолог-дослідник Жорж Перро, очевидно не був не був великим шанувальником бюджетного поселення, судячи з його достатньо точного опису ханів. Типовий хан, за його описом — велика прямокутна або квадратна будівля, що оточувала внутрішнє подвір'я з фонтаном у центрі. Перший поверх хана зазвичай займали стайні, де постояльці перебували по сусідству з кіньми та конюхами, які спали поруч зі своїми тваринами. Другий поверх був обладнаний криною галереєю, з якої можна було потрапити до невеликих кімнат. Тут зупинялися мандрівники та торговці, які часто торгували просто з цих кімнат. Самі ж кімнати являли собою чотири голі побілені стіни з чимось на кшталт димаря. Постояльцям доводилося не лише спати в цих приміщеннях, а й готувати собі їжу. Окрім цього, номери не мали жодних меблів, ані ліжка, ані інших зручностей. Фактично,

²¹¹ Christmas H. *The Shores and Islands of the Mediterranean, Including a Visit to the Seven Churches of Asia*. London: Richard Bentley, 1851. Vol. 3. P.130.

²¹² Krumbacher K. *Griechische reise: Blätter aus dem Tagebuche einer Reise in Griechenland und in der Türkei*. Berlin : August Hettler, 1886. P.247-248.

²¹³ Murray J. *Handbook for Travellers in Turkey in Asia: Including Constantinople, the Bosphorus, plain of Troy, isles of Cyprus, Rhodes, &c., Smyrna, Ephesus, and the routes to Persia, Bagdad, Moosool, &c. With general hints for travellers in Turkey, vocabularies, etc.* 4th ed., rev. London : John Murray, 1878. P.7.

постоялець отримував лише порожню кімнату і дах над головою. Хани були прийнятним варіантом для бюджетних мандрівників, не звиклих до розкоші.²¹⁴

Відтак, подорожуючі стояли перед вибором: або зупинятися в хані, або шукати приватний будинок, в чому зазвичай допомагав драгоман. Ми можемо стверджувати, що ці описи ханів мандрівниками Анатолією достатньо точно збігаються з тими, що надаються до уваги подорожуючих у тогочасних путівниках. Однією з важливих особливостей ханів є необхідність потрапити всередину до заходу сонця, інакше ніхто не відчинить браму до самого ранку.

Однак путівники підказують вихід з такої ситуації у вигляді невеличкого хабарю — «бакшиша». Для іноземців, що подорожували Османською Імперією, бакшиш часто ставав своєрідним універсальним засобом для вирішення різноманітних проблем та незручностей, з якими стикалися туристи. Зокрема, як свідчать тогочасні путівники, за допомогою бакшишу, можна було потрапити до закритих на ніч ханів або пройти через міську браму, уникнувши необхідності ночувати просто неба²¹⁵. Бакшиш став невід'ємним елементом туристичного досвіду європейців, які подорожували Османською імперією у другій половині XIX — початку XX ст. Бакшиш допомагав долати мовні та культурні бар'єри, забезпечував доступ до необхідних послуг та й загалом сприяв полегшенню умов перебування в незнайомій країні.

Якість обслуговування за свідченнями відвідувачів такого типу розміщення різнилась. Очевидно, що в ханах таких віддалених районів як Кілікія, іноземний турист, що подорожував з метою відпочинку — не частий гість. Відтак й клас обслуговування відповідав місцевим стандартам — іноді турист не наважувався навіть увійти до житла цього типу: «Ми висадилися у хана приблизно через чотири години їзди. Зовнішній вигляд нашого житла був не дуже привабливим, і я вважав за краще спати на дворі на лавці, ніж у кімнаті, яку нам запропонував господар хана»²¹⁶. Опції сервісу були не дуже різноманітними: «У хані не було нічого, крім поганої води і кількох тліючих вуглин для нашого кальяну, але через деякий час слуга хана виклопотав для нас трохи хліба й «петмеза» (виноградної патоки), гидкого і дорогого, за який взяв 7 піастрів, а за три маленькі буханці хліба ще 7 піастрів»²¹⁷.

Санітарний стан помешкань такого типу був одним з ключових аспектів, що визначав якість проживання та затишок для подорожуючих. Увага, яка приділялась захисту від бруду та паразитів у таких ханах стала предметом цінних порад досвідчених мандрівників у їхніх тревелогах: «Якщо ви завбачливі, то перед тим, як зайняти спальне місце, постеліть водонепроникний чохол на килимки або подушки, адже на подушках і килимах завжди повно пилу і блох, а паразити ненавидять водонепроникний чохол, до того ж, він не дає пилу підніматися вгору»²¹⁸.

У деяких випадках приватні європейські інвестиції були покликані покращити готельні сервіси. Вдалим прикладом можна вважати готельний бізнес мадам Тадії. В її готелі в Ескішехірі (античне місто Дорілеум) зупинялись видатні археологи та туристи. Іноземні мандрівники, які відвідували Ескішехір, зупинялися у цьому готелі й добре відгукувалися про нього та його власницю мадам Тадію у своїх подорожних нотатках, завдяки чому готель займає важливе місце в історії туризму в Анатолії²¹⁹.

Зупинимось докладніше ще на деяких непересічних подорожах Анатолією, які відбилися у авторських тревелогах.

²¹⁴ Perrot G. Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure. Paris : Michel Lévy frères, 1864. P. 42.

²¹⁵ Busch M. Die Türkei: Reisehandbuch für Rumelien die untere Donau Anatolien Syrien Palästina Rhodus und Cypern. Triest: Literarisch-Artistische Anstalt, 1870. P.6.

²¹⁶ Davis E. J. Life in Asiatic Turkey: A Journal of Travel in Cilicia (Pedia and Trachoea), Isauria, and Parts of Lycaonia and Cappadocia, Map and Illustrations, From Original Drawings by the Author and Mr. M. Ancketill. London: Edward Stanford, 1879. P.152.

²¹⁷ Там само. P.215.

²¹⁸ Ramsay W. M. Impressions of Turkey During Twelve Years' Wanderings. London: Hodder and Stoughton, 1897. P.7.

²¹⁹ Там само. P.197.

Містер Фредерік Барнабі, капітан її Величності, відбуваючи свою відпустку в Анатолії у 1876-1877 рр., віддав перевагу подорожі верхи і найняв місцевого провідника. Археологія й антична культура не входили в фокус його уваги. Насамперед, його цікавило вивчення місцевих традицій, релігії, становища вірмен в Османській Імперії та політики Порти. Потрібно відмітити, що він готувався добре до цієї мандрівки, володів турецькою та арабською мовами на задовільному рівні. Більш ніж 2000 міль, зі Стамбулу через всю Анатолію до Батумі — вражаюча дистанція, беручи до уваги спосіб переміщення. Прямуючи через Зелу, поблизу якої у 47 р. до н.е., Гай Юлій Цезар розбив армію царя Боспора Фарнака II — сина Мітрідата VI Євпатора, він скористався нагодою та оглянув античну цитадель, що була збудована римськими легіонами під час проїзду Цезаря через цю місцевість: «Я знайшов замок у напівзруйнованому стані, стіна навколо нього мала ознаки того, що була побудована з руїн якоїсь дуже давньої споруди, подекуди в стінах огорожі лежали важкі мармурові брили та інші уламки, які були просунуті вглиб огорожі»²²⁰. Хоча археологічних відомостей у книзі Фредеріка Барнабі майже не було, цей тревелог став бестселером завдяки як надзвичайно насиченій подорожі з пригодницькими елементами, так і самій неординарній особистості автора.

Подорожуючи з професійною метою, або перебуваючи у відрядженні, деякі мандрівники, користувались нагодою відвідати й руїни античних міст. Вільям Кочран у подорожі Анатолією початково мав професійну мету й відвідував ферми з розведення шовкопрядів, щоб перейняти тамтешній досвід цієї сільськогосподарської галузі. Посилаючись у своїх путювих нотатках «Pen and Pencil in Asia Minor» у 1887 р. на біблійника та археолога, мандрівника першої половини XIX ст. Френсіса Арандела²²¹ порівняв стан кількох античних міст з описами, прочитаними їм раніше. Особливу зацікавленість виявив він до античних старожитностей Ієраполіса. За свідченнями Кочрана, на території античного Ієраполіса збереглася значна кількість мармурових уламків у жалюгідному стані. Здебільшого то були фрагменти пілястр та колон з майже повністю втраченим різьбленням. Лише окремі понівечені екземпляри архітектурних деталей ще можна було розгледіти серед куп уламків, які вкривали всю площу міста. Кочран реалізував свою археологічну допитливість використовуючи сучасні на той час способи переміщення: пароплав Ліверпуль — Гібралтар — Мальта — Сіра — Ізмір, потім поїздом до Айдіна, далі — оренда коней на станціях для здійснення екскурсій²²².

Анатолійська земля багато в чому відповідала запиту тогочасних біблійних мандрівників. Туристи, що прибували здалеку, планували обов'язкові відвідування Палестини, Сирії та Анатолії в одне турне (це дозволяла територіальна близькість цих суміжних провінцій). Подорожуючи по Анатолії після відвідування Сирії, доктор Дж. Фріс завітав до Ізміра та Ефесу, що входили до переліку «Семи Церков Апокаліпсису». При цьому він не забув оглянути й античні руїни, про що зазначив у подорожніх нотатках: «Від стародавнього Ефеса мало що залишилося, хоча розкопки, що ведуться зараз, ще можуть відкрити антикварам деякі об'єкти, що представляють інтерес. Тут, нагадаємо, розташовувалася ще одна з семи церков Азії»²²³. Більша частина його маршруту була здійснена пароплавами, на одному з котрих, що прямував до Ізміра, сталася аварія внаслідок зіткнення з іншим пароплавом. Це свідчить про щільний рух в районі цього порту²²⁴.

²²⁰ Burnaby F. On Horseback Through Asia Minor. London: Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington, 1877. Vol. 1. P.236.

²²¹ Arundell F. V. J. Discoveries in Asia Minor including a description of the ruins of several ancient cities, and especially Antioch of Pisidia. London: Richard Bentley, 1834. Vol.2. 439 p

²²² Cochran W. Pen and Pencil in Asia Minor; or, Notes from the Levant. London: Sampson Low, 1887. P.242-256.

²²³ Freese J. R. Travels in the Holy Land: Syria, Asia Minor, and Turkey as They were and are. Philadelphia: Crombarger & Co, 1882. P.482.

²²⁴ Там само. P.478.

Подорожі до Анатолії з екскурсіями до археологічних об'єктів, парків або діючих розкопок з пізнавальною метою відповідають поняттю археологічного туризму. Під таку дефініцію підпадає вже неодноразово згадуваний містер Едвін Джон Девіс (служив капеланом британській армії, згодом — при британському консульстві в Александрії). Він щиро цікавився античною історією та археологією. Його інтерес до античного спадку був викликаний прочитаним ще у дитинстві тревелогом видатного дослідника Чарльза Феллоуза²²⁵. Його приклад надихнув Девіса провести свою відпустку у 1874 р. в Анатолії і оглянути руїни античних міст²²⁶.

Скориставшись послугами пароплавної компанії Lloyd, він прибув до Ізміра з Александрії. Там, знайшовши компаньйона-німця, він спланував свою подорож суходолом. Його першими оглядовими археологічними майданчиками були Ефес та Айдин, куди він дістався поїздом. Продовживши подорож верхи, він відвідав Антіохію на Меандрі, Афродізіас, Іераполіс, Сагаласос, Анталію, Аріасос та інші місця, після чого повернувся назад до Айдина, а потім на поїзді до Ізміра²²⁷. Його тревелог «Анатоліка» привернув увагу читачів та потрапив у перелік літератури і британських та американських авторів²²⁸.

З метою отримання знань про античні міста Анатолії у 1879 р. Девіс здійснив подорож до східних історичних регіонів: Кілікія, Ісаурія, Лікаонія та Каппадокія. Початковим пунктом його шляху суходолом було Сирійське узбережжя²²⁹. На нашу думку, Девіс є найбільш яскравим прикладом типового туриста, що цікавився античними містами Анатолії у зазначений період. Його захоплення археологією та прагнення відвідати руїни античних міст Анатолії, викликані читанням тревелогів відомих дослідників, спонукали Девіса здійснити кілька подорожей, під час яких він детально задокументував свої враження від огляду пам'яток.

Такий вид туризму як піший, хоча й не був розповсюдженим у Анатолії у досліджуваний період, але мав своїх представників. Зробити свою подорож не схожою на всі інші, та водночас насолодитися видами східної Туреччини — з такими намірами у 1911 р. Вільям Джон Чайлдз відправився у подорож пішки з чорноморського міста-порту Самсуна до середземноморської Александрети. Оскільки Чайлдз виявляв інтерес до античних старожитностей, і сам був нумізмом, у програму його туру входив огляд археологічних пам'яток. Описуючи римські дороги та руїни античних міст, він вважає, що Анатолія може принести визначні археологічні знахідки: «Ви дійсно можете знайти майже все, що завгодно, якщо вам пощастить, перебуваючи серед стародавніх пам'яток Малої Азії. Це переконання охоплює вас і стає нав'язливою ідеєю, коли ви блукаєте серед стін і розкопок, які простояли дві або три тисячі років; стояли на землі, за яку часто боролися з тих часів, коли люди вперше усвідомили переваги цієї місцевості»²³⁰.

Цікаво, що до кола інтересів Чайлдза ймовірно входила й шпигунська діяльність, на яку в його тревелозі немає жодного натяку, крім підозрілого епізоду його арешт та допит турецькою поліцією в місті Амас'я. Дослідники діяльності Чайлдза стверджують, що він і раніше займався стеженням за військовими об'єктами в Стамбулі, а метою пішої подорожі східною Анатолією було не тільки огляд античних старожитностей, але й розвідка

²²⁵ Fellows C. An account of discoveries in Lycia, being a journal kept during a second excursion in Asia Minor. London: J. Murray, 1841.

²²⁶ Davis E. J., *Anatolica or the Journal of a Visit to Some of the Ancient Ruined Cities of Caria, Phrygia, Lycia, and Pisidia*. London: Grant&Co., 1874. 374 p.

²²⁷ Davis E. J. *A Journal of Travel in Cilicia (Pedias and Trachoea), Isauria, and Parts of Lycaonia and Cappadocia*. London: Edward Stanford, 1879.

²²⁸ Allibone S. A. *A supplement to Allibone's Critical dictionary of English literature and British and American authors: containing over thirty-seven thousand articles (authors), and enumerating over ninety-three thousand titles*. Philadelphia: Lippincott, 1902. Vol. 1.

²²⁹ Davis E. J. *A Journal of Travel in Cilicia (Pedias and Trachoea), Isauria, and Parts of Lycaonia and Cappadocia*. London: Edward Stanford, 1879.

²³⁰ Childs W. J. *Across Asia Minor on foot*. New York: Dodd, 1917. P81.

в районі гілки залізниці Стамбул — Багдад²³¹. Піші подорожі Анатолією не належали до широко практикованого туризму на той час, але цей вид переміщення все більше набуває популярності у наші дні, й Анатолія відноситься до одного з найпопулярніших місць з всесвітньо відомими пішими маршрутами.

Щоб мати повну картину туризму в Анатолії треба розглянути таку категорію як «безтурботний турист». Туристи такого типу у своїх поїздках більш за все цінують комфорт та приємні розваги і не дуже люблять археологічні атракції — на їх думку на них не варто витрачати час. Георг Швайцер, німецький мандрівник-письменник, що присвятив свою творчу діяльність подорожній літературі, проводив свою відпустку у Туреччині у 1890 р. Після Стамбула він прямував до Ізміра, насолоджуючись гарною каютою, до того ж з можливістю відкривати ілюмінатори коли завгодно, якщо погода була не дуже штормова. Екскурсія до Ефесу не припала йому до душі і проходила переважно в ресторані залізничної станції, де він мав можливість замовити все що завгодно англійською мовою на тому мінімальному рівні, яким володів: «Мушу зізнатися на наш сором, що село при залізниці з його турецькими руїнами, яке лежить неподалік від місця колишнього храму Артеміди, такого відомого своєю пишністю і своєю пожежею, було для нас набагато цікавішим, ніж мізерні залишки, що стирчать тут з піску. Так і хочеться звернутися до цього безлюдного місця: Поверніть нам білу мисливицю з незайманими грудьми!». Вся його археологічна екскурсія закінчилась придбанням двох відкопаних світильників для доповнення власної колекції²³².

Характеристика типів подорожей до Анатолії другої половини XIX — початку XX ст. віддзеркалює складність та різноманітність мандрівок того часу. Зазвичай, середньостатистична подорож починалася з придбання квитка на пароплав, або пакетного круїзного тура через туристичну агенцію, готельного бронювання через телеграф, ознайомлення з переліком екскурсій, переглядом подорожньої літератури та вивчення досвіду попередніх мандрівників. Потрапивши до «туристичного хабу» Ізмір плани подорожі могли кардинально мінятися в залежності від обставин. З'являється такий тип туристів, який можна було б охарактеризувати як «безтурботний» — такий, що під час відпочинку надає перевагу розважальній складовій екскурсій замість пізнавальної. Це по справжньому вказує на доступність подорожей та підвищення комфорту переміщення як морем, так і суходолом. Археологічні античні об'єкти Анатолії входять до маршруту таких мандрівників заради того, щоб підтримувати попередньо складений план подорожі з можливістю придбання невеличких сувенірів та написання яскравих тревелогів.

Археологічні відкриття, здійснені європейськими дослідниками XIX — початку XX століття відіграли ключову роль у формуванні образу Анатолії як важливого осередку античної цивілізації. Сенсаційні знахідки опинилися в центрі уваги європейської громадськості та стимулювали інтерес до старожитностей регіону, а діяльність європейських археологів сприяла систематизації підходів до розкопок та введенню археологічних об'єктів на території античних міст Анатолії у науковий обіг. Оприлюднення відомостей про античну спадщину відбувалося через різноманітні канали, що зробило пам'ятки регіону відомими та доступними для широкої аудиторії, сприяючи зростанню інтересу до подорожей з метою їх безпосереднього огляду. Таким чином, популяризація знань про старожитності Анатолії стала одним з чинників розвитку історико-культурного туризму.

Упродовж досліджуваного періоду, відбулася знакова трансформація характеру подорожей до Анатолії: від поодиноких та групових елітарних мандрівок наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. до зародження масового туризму у другій половині XIX — на початку XX ст. Ключову роль у цьому процесі відіграли технологічний прогрес, розвиток

²³¹ Fisher J. GENTLEMAN SPIES IN ASIA. Asian Affairs. 2010. Vol. 41, no. 2. P. 202–212. URL: <https://doi.org/10.1080/03068371003747829> (date of access: 24.05.2024).

²³² Schweitzer G. Auf Urlaub im Orient: Reise-Erinnerungen. Berlin: K. v. Decker's, 1890. P.68.

транспортної інфраструктури та поява середнього класу, для якого подорожі стали доступнішими. Античні міста перетворилися на головні туристичні атракції, приваблюючи мандрівників, які подорожували з різноманітними намірами.

Розвиток мережі туристичних маршрутів в Анатолії був тісно пов'язаний із розширенням наукових знань про географію та археологію регіону. Найпопулярнішими напрямками стали егейське узбережжя з центром в Ізмірі та долина ріки Меандр, де зосереджувалася основна кількість античних пам'яток, відомих на той час. Ізмір став відправною точкою для подорожей углиб півострова завдяки розвиненій інфраструктурі та вигідному розташуванню. Туристична інфраструктура Анатолії зазнала активного розвитку, передусім у місті-порту Ізмір, де з'явилися готелі, ресторани та інші заклади, орієнтовані на обслуговування туристів. Водночас, у віддалених регіонах переважали примітивні умови розміщення, а рівень санітарії та медичного обслуговування залишався недостатнім. Утім, у досліджуваний період були закладені підвалини сучасної туристичної галузі, що знайшло відображення у розвитку транспортної мережі, випуску путівників та появі організованих екскурсій.

Отже, подорожі європейців до античних міст Анатолії відіграли роль каталізатора у розвитку туризму від індивідуальних подорожей, експедицій малими групами до масового туризму та популяризації археологічної спадщини регіону в другій половині XIX — початку XX ст. у Європі. Водночас комерціалізація та неконтрольований розвиток туристичної активності, створювали додаткові виклики для збереження археологічної спадщини. Утім, саме в досліджуваний період були закладені концептуальні та інфраструктурні підвалини туристичної індустрії Туреччини, яка й дотепер значною мірою спирається на винятковий потенціал археологічних пам'яток Анатолії, а визнання значення туризму зафіксовано створенням спільного міністерства Культури та Туризму.

Микита Пригода

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

ПІШКИ НАВКОЛО СВІТУ: ПОДОРОЖ КОСТЯНТИНА РЕНГАРТЕНА (Мандрівка європейською частиною Російської імперії, серпень-листопад 1894 р.)

Сучасна індустрія туризму забезпечує широкий спектр доступних напрямів і форм подорожування, полегшуючи доступ до віддалених природних зон, культурних пам'яток та інших надбань народів світу. Не дивлячись на популярність дешевих туристичних маршрутів, важливою складовою дозвілля для багатьох поціновувачів активного відпочинку залишається пішохідне подорожування. Так, в окремих країнах, враховуючи розповсюдженість, доступність та розвинену інфраструктуру, піший похід часто позиціонують як один з ключових елементів літнього туризму.

У XIX ст. популяризація піших мандрівок стала можливою завдяки соціально-економічним й соціокультурним перетворенням, що відбулися в тогочасному західному суспільстві. Швидкий розвиток транспортного сполучення, готельної інфраструктури й активні глобалізаційні процеси сприяли стрімкому підвищенню попиту на масове подорожування. Чимдалі «мандрівників» усе частіше називають «туристами».

Тим не менш, починаючи з другої половини XIX ст., представники середнього класу, підхоплюючи культурні традиції буржуазії доби романтизму, відкривали для себе піше подорожування як особливий вид освіченого дозвілля — один з найбільш доступних й ефективних методів дослідження навколишнього світу, відпочинку та фізичного розвитку²³³. Численні товариства, асоціації та окремі ентузіасти, враховуючи зростання популярності спорту й активного відпочинку, спрямовували зусилля на відкриття туристичних та гірських клубів, нових пішохідних шляхів, створення масиву навчальної літератури, картографічного матеріалу і путівників, встановлення дорожніх вказівників тощо. Пішохідне подорожування поступово перетворювалося на масовий рух. До прикладу, тільки у складі Німецької асоціації гірських й туристичних клубів, станом на 1908 р. налічувалося більше 60 товариств та 160 тис. учасників²³⁴.

До кінця XIX ст. в західному соціокультурному просторі співіснували вже усталені традиції пішого подорожування та модерні варіації туризму індустріальної доби. Гонитва за автентичним досвідом стала наріжним каменем у номінальному протистоянні мандрівників та туристів. Освітня й культурна складова подорожей виконували роль конкурентного аспекту, який виявлявся ключовим аргументом у процесі сепарації мандрівників від туристів. Відповідно, автентична культура, прихована за межами «второваного шляху», яким користується турист, була доступна виключно «чутливому» мандрівнику²³⁵.

Значним викликом для багатьох пішоходів пізньомодерної доби стала ідея здійснення навколосвітньої пішої подорожі. Перша відома спроба належить англійському капралу Ледіарду, який розпочав свій маршрут у 1786 р., однак задум завершився невдало через його арешт на території Російської імперії. Вихід друком у 1873 р. пригодницького роману Ж. Верна «Навколо світу за 80 днів» не аби як популяризував ідею кругосвітньої мандрівки, а кількість пішоходів охочих реалізувати подібний задум, протягом останньої чверті XIX ст. невпинно зростала.

Серед тих, хто намагався подолати навколосвітній маршрут пішки можна згадати таких мандрівників: Крістіан Шафер (1866), Марк Грейсон (1875), Джон Боцум (1891 р.), Самюел Вільсон та Хорас Йорк (1893 р.), Чарльз Рендал (1894 р.), Анрі Жильбер (1895 р.), Михайло Бернов (1896 р.), Джордж Мелвін Бойтон (1897 р.) та Пітер Аттіас (1899 р.)²³⁶. Утім, не дивлячись на значну кількість спроб обігнути Землю пішки, випадки вдалої реалізації такого задуму були скоріше виключенням і стосуються мандрівок Костянтина Ренгартена (1894–1898), Густава Кьогеля, Гейне Ступа (1894–1896) та Джорджа Метью Шиллінга (1897–1904).

Саме К. Ренгартен був першим пішоходом, чия навколосвітня мандрівка детально висвітлювалась в пресі та власних тревелогах. Формат його подорожі дозволив не тільки перетнути континенти без допомоги транспортних засобів (за винятком подолання океанів), але й ознайомитись з культурою, звичаями та способом життя далеких народів, фіксуючи побачене у серії з більш ніж 450 газетних публікацій та подорожніх записок. Важливо, що упродовж мандрівки Російською імперією, шлях К. Ренгартена проходив частиною територій сучасної України (тодішні Харківська й Катеринославська губернії),

²³³ Lüdtker N. Fußreisen (1999). URL: <https://www.reisegeschichte.de/doku.php?id=wiki:fussreisen> (дата звернення: 20.11.2024).

²³⁴ Vom Allgemeinen Deutschen Tourismusverband zum «Verband Deutscher Gebirgs- und Wandervereine». URL: <https://www.wanderverband.de/verband/historie> (дата звернення: 20.11.2024).

²³⁵ Buzard J. The Beaten Track The Beaten Track: European Tourism, Literature, and the Ways to «Culture», 1800–1918. Oxford: Clarendon Press, 1993. P. 2–17.

²³⁶ Crocket D. Around the world on Foot — Part 1 (1875–1895). Url: <https://ultrarunninghistory.com/around-the-world-1/> (дата звернення: 15.03.2024).

Рис. 1. К. Ренгартен
*Фото (Konstantin von Rengarten. Jala ümber
 maailma. Jürjewis, 1898. pp. 1.)*

жувати і в доволі юному віці відвідав Африку, Азію та Європу. Закінчивши початкову школу, він продовжив свою освіту у Псковській гімназії, де у віці 13 років вже здійснив пішохідний похід на відстань у 140 верст (151 кілометр), на що, без жодних труднощів, витратив рівно три дні.²⁴¹

де відомому пішоходу вдалось зафіксувати й опублікувати безліч важливих відомостей, зокрема й про життя та побут українців.

Попри очевидну непересічність поста-ті К. Ренгартена, його виключну роль у ході розвитку пізньомодерного туризму та ви-никненні феномену навколосвітнього пішо-хідного подорожування, діяльність відомого мандрівника довгий час не привертала на-лежної уваги дослідників та не висвітлюва-лась в науковій літературі. Окремі відомості щодо навколосвітнього походу К. Ренгартена були зазначені в першій частині досліджен-ня В. Андрєєва, С. Андрєєвої та О. Каряки, присвяченому подорожам М. Бернова²³⁷.

Відомості щодо біографії К. Ренгартена вкрай обмежені, й в основному містяться у передмовях до власних видань мандрівни-ка²³⁸ та в окремих публікаціях зі сторінок німецької та російської преси кінця XIX ст. Винятком можна вважати статті «Прибал-тийский Магелан» та «По следам «Рижс-кого Мегелана»», надруковані у 70–90-х рр. XX ст. на сторінках часописів «Советская молодежь». Основним джерелом для ав-торів слугувала брошура К. Ренгартена — «Пешком вокруг света» та відомості з пе-ріодики. Очевидно, що жодна з публікацій не може виступати достовірним джерелом інформації про життя та подорожі К. Рен-гартена, однак деякі важливі деталі для ви-світлення епізодичної біографії мандрів-ника вони все ж містять²³⁹.

Костянтин Костянтинович Ренгартен (26.09.1864 — 02.1906) походив з роду ост-зейських німців. Народився майбутній пі-шохід в містечку Ігумен Мінської губернії, де його батько, — Костянтин Федорович Ренгартен, — обіймав посаду повітового ін-спектора в Акцизному управлінні²⁴⁰. Відомо, що з дитинства К. Ренгартен мріяв подоро-

²³⁷ Андрєєв В., Андрєєва С., Каряка О. Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: подорож Іспанією та Алжиром (Частина I. Іспанія. Листопад 1893 — лютий 1894 р.). *Київські історичні студії*. 2021. 2(13). С. 58-66.

²³⁸ Konstanty Rengarten. *Pieszko do Chin*. Warszawa: LTW, 2011. 174 p.

²³⁹ Советская Молодежь. 29.09.1973. С. 4; Советская Молодежь. 01.03.1975. С. 4; Neatkariga Cina. 12.05.1994. Р. 6.

²⁴⁰ Libausche Zeitung. 16. 01. 1899. Р. 2.

²⁴¹ Die Gartenlaube. № 18. 1895. Р. 298-300.

Після завершення навчання К. Ренгартен мав дворічний досвід роботи на флоті, де суворі методи загартовування стали в нагоді. Тим не менш, присвятити себе морській справі майбутньому мандрівнику завадила хвороба. У 80-х рр., обіймаючи одну з чиновницьких посад на Кавказі й в Закаспійському краї, активно подорожує, знайомлячись із Північною Персією, Хівинським і Бухарським ханствами а також частиною Туркестану²⁴².

Невдовзі, через нестачу коштів, К. Ренгартен вимушено повертається на батьківщину і певний час, за прикладом батька, займається акцизними зборами. Згодом отримує посаду в Дерпті (суч. Тарту), а потім — в Ризі, де остаточно оселяється і одружується.

Вже в січні 1894 р., кілька місцевих часописів повідомляють про звільнення К. Ренгартена з посади директора міського поштового відділення, а за 5 місяців на шпальтах численних видань з'являється анонс його навколосвітньої подорожі²⁴³.

На відміну від більшості пішоходів, навколосвітня мандрівка К. Ренгартена не була зумовлена попереднім парі. Тим не менш, попри достатню фінансову забезпеченість, він підписав контракти з десятима німецькомовними виданнями для постійної публікації деталей подорожі за гонорари.

Примітно, що за два місяці до початку походу К. Ренгартена, із Сан-Франциско вирушили в навколосвітню подорож пішки два мандрівники німецького походження — Густав Кьогель та Фред Тернер. Звістка про цю подію була надрукована в багатьох європейських газетах і лунала в інформаційному просторі довгий час²⁴⁴. Можемо припустити, що приклад західних колег певним чином підштовхнув К. Ренгартена до початку власної мандрівки в серпні того ж року.

Згідно запланованого маршруту, пішохід мав рухатись через південь Росії, Кавказ, Персію, Закаспійський регіон, Бухару й Туркестан, Сибір, Китай та дістатись до Японії. Після перетину Тихого океану кораблем подорож мала продовжитись Південною та Північною Америкою, звідки мандрівник планував повернутись до Європи і завершити свій похід в Ризі.

За результатами подорожі, що завершилась в Ризі 27 вересня 1898 р. і тривала 4 роки, 1 місяць і 12 днів, К. Ренгартен зміг реалізувати більшу частину анонсованих задумів і пройшов, за його власними оцінками, близько 25104 версти (26780 км.). Під час повернення в Ригу, на російсько-німецькому кордоні для пішохода встановили урочисті ворота, а в самому місті мандрівника вітав багатотисячний натовп²⁴⁵.

Успіх походу К. Ренгартена як і його особисті враження та досвід викликали не аби який інтерес в тогочасному суспільстві. Відомо, що мандрівник провів серію з кількох сотень добре фінансованих публічних лекцій в Німеччині та Російській імперії, а у 1898 та 1899 рр. естонською та польською мовами були опубліковані його подорожні нариси²⁴⁶.

У листопаді 1899 р. в пресі з'являється анонс нової подорожі К. Ренгартена та його нового супутника — лейтенанта Кройцмана, — до Тибету та Індії (через Східний Кавказ, Хіву, південь російського Туркестану й Памір)²⁴⁷. Однак, враховуючи значну нестачу коштів, амбітний похід довелось скасувати.

Про подальшу долю К. Ренгартена відомості майже відсутні. Лише в березні 1906 р. у кількох німецьких газетах публікують згадки про смерть мандрівника під час його перебування в Забайкаллі, внаслідок запалення легенів. На жаль, обставини подій, як і причини перебування відомого пішохода у згаданому регіоні, залишаються невідомими²⁴⁸.

²⁴² Libausche Zeitung 16. 01. 1899. P. 2.

²⁴³ Revalsche Zeitung. 20.06.1894. P. 3.

²⁴⁴ Der Westbot. 15. 11. 1894. P. 11.

²⁴⁵ Revalsche Zeitung. 28.09. 1898. P. 3; Рижский Вестник. 28. 09.1 898 С. 3.

²⁴⁶ Konstantin von Rengarten. Jala ümber maailma. Jurjewis, 1898. 1028 p; Konstanty Rengarten. Pieszo do Chin. Wrażenia z podróży. Warszawa: Wyd. Granowski i Sikorski, 1898. 184 p.

²⁴⁷ Džina Zeitung. 02. 10. 1899. P. 1.

²⁴⁸ Libausche Zeitung. 01. 03. 1906. P. 3.

К. Ренгартен — непересічна постать, а успіх його подорожі, на мій погляд, надихнув багатьох мандрівників до здійснення нових спроб навколосвітніх мандрівок упродовж 90-х рр. XIX ст. Так, з преси дізнаємось про: П. Аттіаса, який 1 січня 1898 р. розпочав свою навколосвітню подорож в рамках парі з Лондонським спортивним клубом на 25 тисяч доларів; Є. Грюнара — мандрівника, що вирушив з Парижа, маючи в кишені 50 сантиметрів та його співвітчизника Анрі Жильбера, відомого своїм тривалим походом по узбережжю Австралії та успішною втечею від тигра в Індії; американських пішоходів — Дж. Бойтона, Дж. Шилінга та ін²⁴⁹. Романтизоване, іноді дещо перебільшене прагнення зустрітись з небезпечним й невідомим²⁵⁰, долати труднощі й випробовувати себе заради продовження шляху як основної мети, або ж подальшої репрезентації побаченої автентичної культури — незмінні риси багатьох мандрівників.

Європейська частина маршруту К. Ренгартена реконструйована на основі низки джерел, основу яких складають подорожні записки мандрівника, що протягом 1894–1898 рр. регулярно публікувались у часописах «Revalsche Zeitung» та «Libausche Zeitung» під заголовком «Zu Fuß um die Welt» (укр. — «Навколо світу пішки») або ж виходили друком як повноцінні видання²⁵¹. Окремі епізоди мандрівки висвітлювались на сторінках латвійських («Blass», «Baltijas Vēstnesis», «Dienas Lapā»), німецьких («Hamburgischer Correspondent», «Die Gartenlaube», «Abendblatt der Illinois Staats-zeitung») або ж англomовних («The Day», «The Journal», «Daily News») видань тощо.

Задум К. Ренгартена з самого початку зацікавив багатьох поціновувачів пішохідного подорожування. Преса зазначає, що більше 30 мандрівників з Німеччини та інших країн відгукнулись із пропозицією приєднатись до навколосвітнього пішого походу. Загалом, в умовах злету популярності пішохідного подорожування, ідея К. Ренгартена не була новою, але чітко контрастувала на фоні типових пропозицій, що зустрічались на численних рекламних туристичних плакатах, у той час як сам туризм розвивався зі швидкістю становлення індустріального суспільства. Порівняно зі справжнім мандрівником, турист, за словами Евелін Во, — це «інша людина»²⁵², яка часто має простіші й зрозуміліші цілі та мотиви.

У одній з перших подорожніх заміток К. Ренгартен зазначав, що для багатьох його ідея здійснення навколосвітньої подорожі може здатись незрозумілою, однак він вбачає в ній важливу ціль — втілення власного покликання. Вибір пішого формату подорожі мандрівник пояснив так: «Оскільки мені недостатньо сприймати слова «кажуть» і «чув» за чисту монету, я хочу шукати і знаходити матеріал для своєї роботи з власного досвіду, а для того, щоб здійснювати це у вказаний спосіб, я подорожую «per pedes apostolorum» (пішки як апостол)»²⁵³.

Окремої уваги заслуговує досить цінна інформація щодо технічної підготовки до подорожі. Так, в одному з номерів часопису «Hamburgischer Correspondent» зазначається, що К. Ренгартен планує взяти з собою у подорож слугу, собаку й фотоапарат. Мандрівник хотів, щоб спорядження було виготовлене з алюмінію, а зброя також була якомога легшою²⁵⁴, що дозволить краще долати довгі відстані. Крім згаданого, К. Ренгартен мав при собі ранець з білої шкіри, рушницю, револьвер та великий мисливський ніж.

Під час підготовки до подорожі К. Ренгартен звернувся за порадою щодо екіпірування до головного німецького гігієніста доктора Густава Ягера²⁵⁵, який рекомендував вдягну-

²⁴⁹ Crocket D. Around the world on Foot — Part 3 (1894–1898). URL: <https://ultrarunninghistory.com/around-the-world-3/> (дата звернення: 20. 03. 2024).

²⁵⁰ Л. Хунт зазначає, що в Італії англійців часто називали «божевільними» через небезпеки, на як вони наражаються. Вони люблять дивувати тубільців «зайвою небезпекою».

²⁵¹ Konstantin von Rengarten. Jala ümber maailma. Jurjewis, 1898. 1028 p; Konstanty Rengarten. Pieszo do Chin. Wrażenia z podróży. Warszawa: Wyd. Granowski i Sikorski, 1898. 184 p.

²⁵² Buzard J. The Beaten Track ... P. 1.

²⁵³ Revalsche Zeitung. 26. 08. 1894. P. 1.

²⁵⁴ Hmburgischer Corespondent. 26. 08. 1894. P. 13.

²⁵⁵ Густав Ягер — відомий вчений-натураліст німецького походження. Широку популярність здобув після виходу друком книги «Нормальний одяг як спосіб озорови здоров'я». Вовняний одяг виробництва компанії

ти виключно вовняну білизну, одяг й спеціальний плащ-пальто з верблюжої вовни. Із записів пішохода дізнаємося, що плащі, виготовлені за технологією доктора Ягера, складались з квадратного полотна тканини з верблюжої вовни з прорізом посередині, що дозволяло просунути голову, а два звисаючі кінці захищали тіло та рюкзак на спині. Ця важлива частина екіпірування неодноразово ставала в нагоді під час довгого шляху за несприятливих погодних умов, а сам пішохід зауважував: «Той факт, що плащ надає нам вигляду верблюда, анітрохи не применшує цінності цього практичного предмета одягу, який доводить свою цінність як намет, ковдра, підстилка й подушка»²⁵⁶.

Такий варіант верхнього одягу для мандрівників не був новинкою. У «катехізисі» Ю. Мейрера, присвяченому технічним аспектам подорожування та порадам для пішоходів та альпіністів, знаходимо інформацію про два найбільш популярні та оптимальні варіанти верхнього одягу для здійснення гірських походів в усі сезони, серед яких є вже згаданий вище універсальний вовняний плащ (Рис. 2), що має назву «Wettermäntel» (погодне пальто)²⁵⁷.

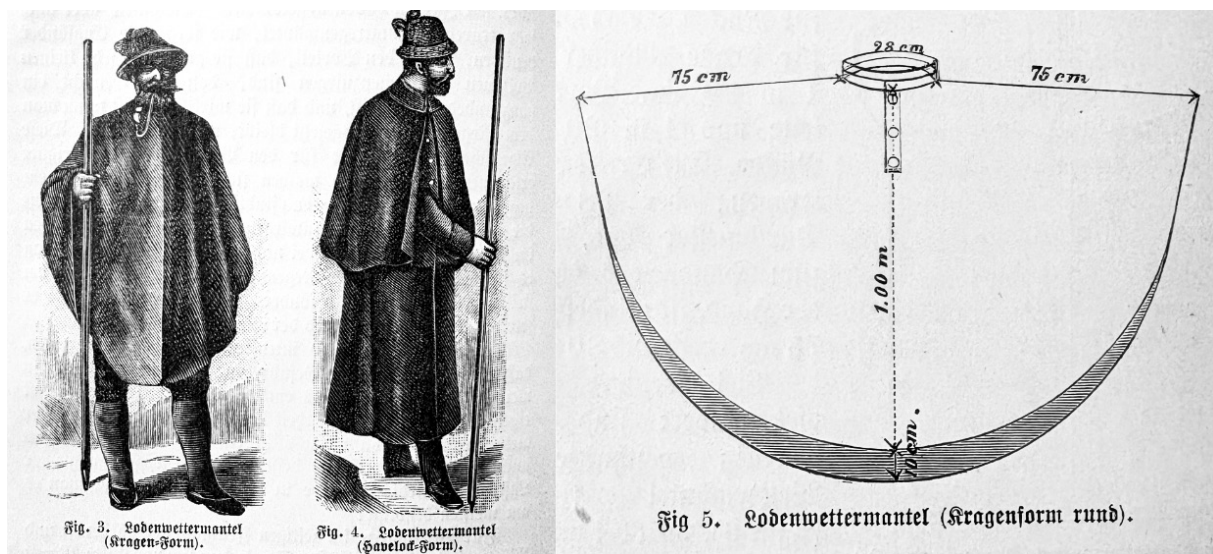

Рис. 2. Лоденові погодні пальто

Фомо (*Katechismus für Bergsteiger, Gebirgstouristen, Alpenreisende. Leipzig, 1892. pp. 96–97.*)

Навколосвітня пішохідна подорож К. Ренгартена розпочалась 15 серпня 1894 р. О червортій годині ранку мандрівник, у супроводі свого товариша Миколи Грайнерта — відповідального за підтримку фізичного здоров'я «експедиції», — і собаки, без особливих урочистостей вирушив з Риги у південно-східному напрямку.²⁵⁸ Маршрут подорожі К. Ренгартена європейською частиною Російської імперії в напрямку географічного кордону з Азією реконструйований на основі його власних публікацій²⁵⁹. Шлях проходив Ліфляндською, Вітебською, Могилівською, Смоленською, Орловською, Курською, Харківською й Катеринославською губерніями, Областю війська Донського та Кубанською областю.

Згідно інформації з опублікованих записів мандрівника та часописів, можемо вказати такі ключові точки маршруту К. Ренгартена (Рис. 3): Рига — Фрідріхштадт (суч. м. Яунелгава, Латвія) — Кокенузен (суч. Кокнесе, Латвія) — Кройсбург (суч. Єкабпілс, Латвія) — Двінськ (суч. Даувгапілс, Латвія) — Креславка (суч. Краслава, Латвія) — Придруйськ

Г. Ягера набув широкої популярності серед представників заможного класу, серед яких імператор Вільгельм II та Оскар Вальд.

²⁵⁶ Revalsche Zeitung. 26. 08. 1894. P. 2.

²⁵⁷ Julius Meurerer. Katechismus für Bergsteiger, Gebirgstouristen, Alpenreisende Leipzig, 1892. P. 96-97.

²⁵⁸ Revalsche Zeitung. 17. 08. 1894. P. 2.

²⁵⁹ Konstantin von Rengarten. Jala ümber maailma. Jurjewis, 1898. 1028 p; Konstanty Rengarten. Pieszo do Chin. Wrażeni z podróży. Warszawa. Wyd. Granowski i Sikorski, 1898. 184 p

(суч. Друя, Латвія) — Шатрово (суч. Шатрово, Білорусь) — Полоцьк — Вітебськ — Рудня — Смоленськ — Рославль — Брянськ — Крачев — Орел — Котовка — Кроми — Фатеж — Курськ — Белгород — Харків — Рогань — Малинівка — Чугуїв — Нагарково (суч. Гракове, Харківська обл.) — Ізюм — Кам'янка — Слов'янськ — Бахмут — Луганське — Бруннвальд (суч. Малоорлівка, Донецька обл.) — Кутейникове — Амвросівка — Голодаївка (суч. Куйбишево, Росія) — Лисогорка — Ростов на Дону — Батайськ — Кущівка.

Окрім зазначених місць К. Ренгартен та М. Грайнерт на своєму шляху відвідували й менші населені пункти, назви яких автор часто не уточнює. Так, наприклад, тогочасні новоутворені німецькі та латвійські колонії на сході Катеринославської губернії ідентифікувати не вдалося. Утім відправка подорожніх нарисів та, подекуди, більш тривалий відпочинок, відбувалися в зазначених у маршруті містах.

Протягом усього походу К. Ренгартен мав вносити підписи та позначки від уповноважених осіб у спеціальний дорожній журнал в кожному населеному пункті. Часто пішохід згадує кількість таких відміток чи подорожніх листів, залишених в журналі за певний проміжок часу, або ж зазначає пройдену відстань у верстах, ніби підсумовуючи невеликі частини свого шляху. Загалом, під час подорожі європейською частиною Російської імперії, К. Ренгартен за 2 місяці і 18 днів подолав близько 1900 верст, що дорівнює 2026 км.

Рис. 3 Реконструкція маршруту подорожі К. Ренгартена європейською частиною Російської імперії (1894 р.). Карта-схема

Від початку подорожі, рухаючись територією Ліфляндії, в бік Вітебської губернії, К. Ренгартен детально фіксує усі події у власних нарисах. На початковому етапі, подібно до письменників-романтиків, пішохід концентрує увагу на власних переживаннях, описує свій сум за домом і сім'єю, тугу за рідними краєвидами, але щоразу згадує про мету, важливість наміченого шляху і власний обов'язок. Поряд з тим, у своїх спостереженнях

він часто фокусується на регіональних, культурних й соціально-економічних особливостях життя населення європейської частини імперії.

Так, на шляху до Двінська, у містечку Кройцбург, К. Ренгартена та його супутника місцеві прийняли за «екзотичних» гостей, що викликало неабиякий інтерес у дітей, які юрбою проводили пішоходів до останнього будинку. Мандрівник зазначає, що тутешні городяни торгувались буквально за усе «що було на нас та навколо нас», адже навіть на стару білизну був жвавий попит, який ледь не супроводжувався актами насильства²⁶⁰.

Примітним для нього був відрізок шляху між Лівенгофом та Двінськом, який мандрівник назвав місцем зустрічі усіх народів, оскільки за короткий час пішоходи встигли зустріти поляків, росіян, латвійців, литовців та євреїв. Разом з тим, німецька мова (К. Ренгартен називає її латинською) в цих місцях мала сильне забарвлення, запозичене з інших діалектів і окремі слова мандрівник розрізняв тільки уважно прислуховуючись. Перед кожним великим селищем, у цій частині Ліфляндської губернії, подорожуючі помічали шлагбаум з хатинкою сторожа, звідки фіксували усіх хто проходить чи проїздить²⁶¹.

Варто зазначити, що на початковому етапі походу, попри широке розповсюдження інформації про подорож в пресі, впізнавали К. Ренгартена досить рідко, а сам мандрівник пов'язував це з відсутністю власних часописів у більшості повітових міст губернії. Двінськ — місто, з населенням у 70 тис., яке слугувало перехрестям для чотирьох найбільш важливих «транспортних артерій» імперії вдавалось для К. Ренгартена бездиханням через цілковиту відсутність місцевих газет. Зокрема, пішохід зазначав, що місто щороку відвідує значна кількість мандрівників, приносячи з собою цікаві новини, які буквально нікому висвітлювати. Важливою подією стала випадкова зустріч з шанувальником в місті Придруйськ. У записках К. Ренгартен зафіксував, що за всю дорогу, цей «інтелігентного вигляду» хлопець був єдиною людиною, яка знала бодай щось про його навколосвітній похід²⁶².

Час від часу К. Ренгартен згадує реакцію зустрічних на його «незнайомий і простий мисливський гардероб» та вже згадане «пальто доктора Ягера». Так, під час військових маневрів, що проходили на шляху мандрівників, один підполковник не аби як глузував з подорожуючих, порівнюючи обох з музикантами або акробатами. Кількома днями пізніше, поспішаючи до Полоцька, щоб отримати листи з дому, пішоходи зустріли «добросердечну» єврейку, яка благословила обох, приймаючи за грішників, що каються. Інший курйозний випадок пов'язаний із вовняним плащем К. Ренгартена, трапився під час його візиту в Ростов-на-Дону в кінці жовтня 1894 р. Кореспондент часопису «Приазовский край» повідомляє, що пішоходу ніяк не вдавалось знайти місце для ночівлі, оскільки жоден готель міста не погоджувався його прийняти через подібний зовнішній вигляд, не дивлячись на наявність документів та передплату за кілька ночей.

Рухаючись територіями Вітебської губернії, мандрівник фіксує досить цікаві соціально-економічні й культурні особливості. До прикладу, німецького населення на цих територіях вже не було помітно, натомість тут проживали поляки й білоруси, які сповідували римо-католицьку та греко-католицьку віру, а більшість з них належала до скасованих в 1865 р. греко-угорських громад²⁶³. Крокуючи повз села Маскаляни й Ряцино, усе більш помітними для пішохода були відмінності сільських будинків, також привертала увагу велика кількість рогатої худоби й гусей, котрих, попри згадану розповсюдженість, продавали досить дорого. Зацікавила й відсутність у селян традиції вживання чаю, котрий сам пішохід називає «російським національним напоєм», що на нашу думку є не коректним визначенням, враховуючи високу вартість цього продукту. Звертаючи увагу на вбрання селян Вітебщини, подорожній знаходить багато спільного з культурою жителів балтійських провінцій, вважаючи місцевою особливістю білу хустку, яку носять жінки.

²⁶⁰ Revalsche Zeitung. 27. 08. 1894. P. 1.

²⁶¹ Там само.

²⁶² Feuilleton-Beilage der Revalschen Zeitung. 03. 09. 1894. P. 2.

²⁶³ Там само;

Показовою антропологічною рисою місцевих чоловіків мандрівнику здалося те, що серед сотень побачених селян, включно з 90-річним чоловіком, під час маршу до Полоцька, він не побачив жодної «лисої голови».

Цікаві наслідки розвитку транспортного сполучення другої половини ХХ ст. згадує у своїх записках К. Ренгартен, зазначаючи, що майже цілковите зникнення хижих тварин місцеві пов'язували із появою залізниці, яка «з'їла» усі великі ліси. Крім того, однією з найбільших тутешніх проблем вважали поширення туберкульозу — «фтизарії», чим пояснювали високу смертність серед молоді²⁶⁴.

Цінними є згадки про техніку, якою користувались місцеві. До прикладу, виготовлена тамтешнім ковалем молотарка, що приводилась в рух двома кіньми, могла обмолотити 16 рядів зерна за 2 години²⁶⁵. У наступних записках К. Ренгартен згадував цікаві деталі щодо економічного розвитку регіону та господарства маєтків Вітебської губернії, яке ведеться не тільки раціонально, але й відповідно до найсучаснішого досвіду, враховуючи достатню кількість добрив й землеробських машин²⁶⁶. Дізнаємось, що для місцевих багатопільних господарств розповсюдженням є вирощування конюшини і тимофіївки (різновид кормової рослини), розведення племінної худоби тощо. Однак, врожайність цих земель не була високою, про що свідчать скарги селян, які згадує мандрівник.

У той же час, власник одного з маєтків, де зупинялись на ночівлю К. Ренгартен та М. Грайнерт, вважав Вітебщину «темним краєм» і був глибоко переконаний щодо існування більш щасливого й безтурботного життя в центрі Російської імперії²⁶⁷.

Діставшись до міста Полоцьк, що знаходилося за 385 верст (410 км) від Риги, К. Ренгартен не був вражений. Навпаки, з примітних пам'яток пішохід відзначив лише монументальну колону, присвячену перемозі російських військ над французькими в битві поблизу міста, у ході війни 1812 р. Бажаючи втамувати духовний голод, мандрівник відвідав дві книжкові крамниці, де був неприємно здивований відсутністю німецько-російських словників, у той час як в «неєврейській» книгарні неформальний тон обслуговування покупців викликав в обох обурення й сміх.

Залишивши місто 1 вересня, подорожуючі продовжили свій шлях в бік губернського центру — Вітебська. Упродовж шляху К. Ренгартен часто ночував просто неба, використовуючи алюмінієві каркаси та водонепроникні плащі розробки німецького доктора, на випадок дощу, або ж зупиняється на сінниках, у фермерських будинках, шинках, готелях, переповнених селищних установах та у небайдужих людей, які пропонують заночувати та поповнити запаси провіанту. За 89 верст (95 км) до Вітебська, К. Ренгартену та М. Грайнерту, випала нагода заночувати в Дубовнику — колишній поштової станції, де під час свого візиту, у супроводі Г. Потьомкіна, ночувала Катерина II. Там, в компанії німецьких колоністів, подорожуючі провели затишний вечір, куштуючи «густе молоко», чай, свіжий хліб і масло²⁶⁸.

У подорожніх нарисах мандрівника, відмічаємо, що у його ставленні до оточення важко помітити зверхність, чи видимі прояви імперськості, юдофобії або ж шовінізму, хоч перелічене і вважається досить розповсюдженим явищем в тогочасному «вищому світі». До прикладу, неодноразові зустрічі з євреями як і окремі епізоди їх життя та побуту К. Ренгартен описує без будь-якого негативного упередження, позитивно відзначаючи їх сімейні традиції та освіченість.

Тим не менш, у Вітебську мандрівник не стримував критики. Не дивлячись на досить позитивне перше враження, згодом пішохід відзначив, що попри його сприятливу оцінку єврейства, враховуючи їх таланти та непересічні розумові здібності, організований ними

²⁶⁴ Там само;

²⁶⁵ Там само;

²⁶⁶ Revalsche Zeitung. 14. 09. 1894. P. 2.

²⁶⁷ Feuilleton-Beilage der Revalschen Zeitung. 03. 09. 1894. P. 2.

²⁶⁸ Revalsche Zeitung. 14. 09. 1894. P. 2.

в місті «купецький лад», перешкоджає розвитку²⁶⁹. Першопричиною такого висновку був характер місцевого та загально-губернського виробництва, де більшість товару, що проходила через місто, відправлялась як сировина. Таким чином, ігнорування здобутків фабричного виробництва та багатьох інших надбань індустріального суспільства, на думку самого К. Ренгартена, дозволяла йому подібним чином оцінювати рівень економічного процвітання краю. Враховуючи зазначене, мандрівника не здивувала наявність лише однієї офіційної «Губернської газети» та додатку до неї²⁷⁰.

Перетнувши кордон Могилівської губернії К. Ренгартен не приховував своїх радісних почуттів, враховуючи досвід відвідування Вітебська та загальні враження від економічного становища губернії. Попри доволі короткий марш цим регіоном, пішохід згадував, що вбрання селян виглядало як хулігансько-народне, а місцеві корчми були переповнені простолюдом, що прямував на ярмарку, або ж повертався назад²⁷¹.

Щойно мандрівники потрапили до першого села Смоленщини, помітними стають кардинальні відмінності в селянському одязі. Зазначається, що зникає те незначне, що не було ні російським, ні латиським, ні чимось іншим характерним, натомість починається беззаперечне панування російського національного одягу. Характеризуючи вбрання колоритної пари, що поверталася з міста, мандрівник згадував досить цікаві деталі, а саме: «Вона — струнка блондинка в червоному сарафані (спідниці), такого ж кольору ліфів й кокошнику, з білосніжною, червоно-коричневою сорочкою на повних плечах; він був одягнений у хутряну шапку і високі чоботи, а темний кожух був підперезаний зеленим кушаком²⁷²». Подібні описи вважаємо цінним джерелом, що дозволяє краще простежити відмінності в усталених етнокультурних традиціях народів, що проживали в європейській частині Російської імперії.

Під час своєї європейської подорожі мандрівники досить часто рухались вздовж залізниць, йдучи по насипу, або ж використовували загальні дороги. Прямуючи до Смоленська, К. Ренгартен фіксує, що після пройдених 880 верст (938 км), на що пішоходи витратили 29 днів «на марші» та 8 днів для відпочинку, середня витривалість значно зросла, що дозволяло їм долати 40 верст на день без втоми, незважаючи на вагу рюкзака²⁷³.

Смоленщина припала до душі К. Ренгартену, починаючи від губернського центру, і закінчуючи мальовничою осінньою природою, на якій повсякчас акцентує увагу. Крім того мандрівник зауважує, що рівень освіченості місцевої молоді значно зріс завдяки обов'язковому відвідуванню школи, що стало можливим після проведення освітньої реформи 1863 р. У той же час, багато людей похилого віку навіть не знають молитви «Отче наш», замінюючи її вдаванням різних гримас²⁷⁴.

Місцеві селяни були наділені землею, мали великі родини і, загалом, дуже імпонували пішоходу²⁷⁵. Однак, примітною негативною рисою чоловіків Смоленської як і Вітебської губерній, К. Ренгартен вважає лінощі, аргументуючи це тим, що місцеві не здійснюють потрібних зусиль за для реалізації збіжжя кукурудзи та пшениці, воліючи брати гроші в борг і відпочивати на печі.

В іншому, мандрівник повсякчас виказує симпатію ефемерному образу «російського селянина», який для нього є виключно хорошою людиною з широкою душею²⁷⁶, безстрашним перед обличчям смерті, наче один з героїв І. Тургенєва зі сторінок «Щоденника

²⁶⁹ Revalsche Zeitung. 15. 09. 1894. P. 2.

²⁷⁰ Там само.

²⁷¹ Там само.

²⁷² Там само.

²⁷³ Вага рюкзаків К. Ренгартена та М. Грайнерта на момент початку походу складала 34 та 32 фунти, що в середньому дорівнює 15 кг для кожного.

²⁷⁴ Revalsche Zeitung. 26. 09. 1894. P. 1.

²⁷⁵ Там само;

²⁷⁶ Konstantin von Rengarten. Jala ümber ... P. 21.

мисливця»²⁷⁷. Зазначимо, що для людини його часу подібний світогляд та позиція не були незвичними.

Крокуючи з губернії в губернію, К. Ренгартен систематично акцентує увагу на змінах навколишньої природи й клімату, часто порівнюючи їх з балтійськими. Радість від успішно пройденої Вітебщини мандрівник обґрунтовував тим, що остання виявилась «вічно довгою й нудною», у той час як краєвиди Смоленщини запам'яталися за рахунок гарних лісів та каменів, що нагадували вже знайомі, північні брили.

Загалом, найбільших незручностей упродовж маршруту К. Ренгартену приносили по-стійні дощі, непрохідні дороги та холодні температури. До прикладу, наприкінці вересня, поблизу Смоленська, автор згадував: «Важко знайти якусь чарівність у зимовому, безплідному пейзажі, і я не намагаюся фальсифікувати свої почуття, за винятком згадки про дуби, яких зараз дуже багато і на які я завжди дивлюся з особливим благоговінням»²⁷⁸.

Мандрівник, розмірковуючи про природу й навколишній світ, часто зосереджується на незначних моментах, виявляє увагу до найменших деталей. Як приклад, прямуючи до Рославля, він згадує нещодавно знайдений лист конюшини аномальної форми, у чому вбачає певний символізм та інтерпретує це як добрий знак для подальшої подорожі.

Окреме місце в тревелогах мандрівника посідають локальні назви, притаманні різним регіонам Російської Імперії, на яких він повсякчас акцентує увагу. Так на території Вітебської губернії розповсюдженою є «кварта» — міра рідини, що дорівнює приблизно трьом пивним келихам. У тому ж регіоні, під час розмови з фермером, той назвав своє збіжжя незрозумілим для мандрівника словом «жито», яке К. Ренгартен переклав як «зерно». Хліб з житнього борошна місцеві називали «ситник», а варіацію шнапсу — «горілка». На Брянщині з'являються такі назви як «кубань» (гличик), «хутор» (хата), двір (садиба). У Ростові на Дону пішохода зацікавила назва популярної там кавказької м'ясної страви — «шашлик»²⁷⁹.

Яскраво характеризує мандрівника згадка про зустріч з біглим каторжником, який зустрівся подорожнім на шляху до Рославля. Попри неприємний зовнішній вигляд, К. Ренгартен віддав чоловіку майже усі запаси їжі, згадуючи мудрість: «Не судіть, та не судимі будете». Із записів пішохода дізнаємось, що подібних втікачів на цих територіях досить багато і ближче до зими, втомлюючись від безцільного бродіння, вони здаються владі, щоб отримати вирок як бездомні волоцюги та повернутись назад до Сибіру на вільне поселення²⁸⁰.

Сам Рославль у характеристиці К. Ренгартена постає маленьким, затишним містом, що може здатись старомодним і простим. Традиційно, мандрівник приділяє багато уваги зовнішньому вигляду місцевих жителів, зазначаючи, що жінки тут носять досить оригінальний костюм, котрий складається з кокошника, розшитого мішурою, перлами і бахромою, довгої білої сорочки з найгрубішого полотна і фартуха, який не можна зав'язувати спереду назад, а тільки навпаки. Взуваються жінки в луб'яні черевики, а ноги обмотують білими ганчірками до колін²⁸¹. На його думку, такий вигляд обов'язково має вразити будь якого чужинця.

Шлях до Брянська не відзначився розмаїттям подій та вражень, оскільки більшість часу пішоходи рухались залізничним насипом — найшвидшим із можливих шляхів. Єдиним і досить прикрим випадком була пожежа на Бешицькому залізничному заводі, яка призвела до втрати значної частини сільськогосподарських будівель, про що із сумом згадує автор. Діставшись міста — важливого індустріального центр Орловської губернії, К. Ренгартен звертає увагу на чистоту, широкі вулиці, значну кількість церков та місцевий театр з великими залами, обставленими в московському стилі й велетенських

²⁷⁷ Там само.

²⁷⁸ Revalsche Zeitung. 26. 09. 1894. P. 1.

²⁷⁹ Revalsche Zeitung. 03. 09. 1894. P. 2; Feuilleton-Beilage der Revalsche Zeitung. 03. 09. 1894. P. 2.

²⁸⁰ Konstantin von Rengarten. Jala ümber ... P. 23.

²⁸¹ Revalsche Zeitung. 26. 09. 1894. P. 2.

механічним органом. Від Риги до Брянська мандрівники подолали відстань у 1005 верст (1072 км)²⁸².

Продовжуючи шлях до центру губернії — міста Орел, у своїх подорожніх записках К. Ренгартен згадує особливості місцевої економіки, зазначаючи, що ключовим предметом торгівлі для багатьох селян в губернії є коноплі, котрі ростуть буквально скрізь, навіть у містах. У той же час, через відсутність власних пасовищ, місцеві селяни розводили лише овець, через їх оцадливість у харчуванні.

Орел приголомшив мандрівника, перш за все, своїм плануванням. К. Ренгартен вказує, що широкі вулиці, гарні мости (особливо Маріїнський міст через Оку), будівлі в європейському стилі — загалом здатні заспокоїливо впливати на усіх іноземців, котрі відвідують місто. Зі слів пішохода: переходим, працівникам пошти або ж навіть службовцям в державних установах характерна ввічливість, що межує з добротою.

На думку подорожнього, центр Орловської губернії виступає фактичною межею між північчю і півднем Російської імперії, а на шляху до Курська, усе помітнішим стає неприхований інтерес до України, у той час як географічні знання місцевих часто сягають навіть Кавказу²⁸³. Дорогою до Курська, мандрівників радо супроводжували члени місцевого велосипедного клубу.

Не дивлячись на, подекуди, значну образність й художність нарисів К. Ренгартена, за потреби автор детально зупиняється на висвітленні окремих особливостей економічного розвитку регіонів імперії. У першу чергу він звертає увагу на характер ведення господарства. До прикладу, в Орловській губернії, населення якої у 1896 р. пережило голод, ціни на зерно були настільки сприятливими, що після дводенної роботи заробітна плата, яку може вимагати працівник, дорівнює одному пуду житнього борошна, тоді як у Ліфляндії, наприклад, річна потреба людини оцінюється в 9 пудів.

Висвітлюючи географію та кліматичні особливості Орловської губернії К. Ренгартен вказує, що навіть верблюди, яких активно використовували для роботи, також добре акліматизувались, а місцеві фрукти (яблука та груші), за смаком більше нагадують південні. Чорноземи, що починаються південніше Орла, мандрівник називає «благословенням, дарованим Творцем півдню Росії»²⁸⁴.

Попри, здебільшого, позитивне ставлення до російських селян, в розповідях К. Ренгартена можна віднайти досить цікаві епізоди, пов'язані з культурою й світосприйняттям останніх. На шляху до Курська, під час ночівлі в селі Салтиково, в одного з місцевих заможних селян, мандрівники стали свідками цікавих подій. Під час вечірньої розмови, господарю будинку дружина повідомила про вбивство його зятя, на що той відреагував більш ніж дивно. Пішохід описав це так: «Замість того, щоб переконатися в тому, що сталося, вони відклали це до наступного ранку, добре поїли і ще краще спали, і тільки одна з дочок фермера проявила свій пригнічений настрій...»²⁸⁵.

Цікавими є для нас свідчення К. Ренгартена про досвід ночівлі в корчмі міста Кроми, де пішоходи зупинились, прямуючи до Курська. Ставлення власників та умови проживання настільки обурили обох пішоходів, що в своїх, зазвичай нейтральних, нарисах подорожній записав наступне: «...за межами великих міст шановні корчмарі є синонімом нахабства і грубої, похмурої поведінки»²⁸⁶.

Прибувши 30 вересня до Курська, К. Ренгартен зустрівся з представником місцевої газети, поповнив запаси і разом зі своїм супутником вирушив до Харкова. Цікаво, що в пресі як і в опублікованих замітках, пішохід вказує вкрай мало інформації про власні враження від міста, як і про свого супутника М. Грайнерта, не дивлячись на їх дружні стосунки.

²⁸² Там само. С. 1

²⁸³ Revalsche Zeitung. 07.10.1894. Р. 1.

²⁸⁴ Там само.

²⁸⁵ Там само. С. 2

²⁸⁶ Revalsche Zeitung. 07.10.1894. Р. 2.

Ближче до кордону Курської й Харківської губерній, автор підкреслює, що місцевий малоросійський «мужичок» зовсім не схожий на великороса, чий образ міцно тримався в уявленні пішохода²⁸⁷. Також, відмінною є й худоба, яка вбачається мандрівнику сильнішою за прибалтійську: «Українських биків зрідка можна побачити на оранці бурякових полів, продукція яких йде на цукрові заводи і вирощується на глибині приблизно від 1 до 4 футів, але молочна худоба цієї породи тут все ще дуже рідкісне явище»²⁸⁸.

Примітним епізодом під час зупинки в одному з фермерських будинків на Курщині був цікавий екскурс з «кримінального права», проведений місцевими селянами. На сторінках нарисів знаходимо наступне: «Якщо селянина підозрюють у крадіжці, його добрі друзі та вірні сусіди, гуртом йдуть до нього в гості і, залишаючи осторонь справжню мету, б'ють його доти, доки він не пожертвує достатню кількість шнапсу; потім процедуру продовжують у «напівзбудженому» стані, доки він не зізнається у крадіжці, а коли все випито, відбувається «загальне покарання» як спокута за злочин»²⁸⁹.

К. Ренгартен, не дивлячись на подібні «звичаї», українських селян характеризує досить позитивно, називаючи їх доволі м'якими, неупередженими, толерантними до іноземців і такими, котрі поважають німецьких колоністів на півдні. Також пішохід підкреслює їх неймовірну любов до співу та билинного епосу²⁹⁰.

Подібно до К. Ренгартена, німецький мандрівник Йоган Георг Коль, який подорожував територіями Лівобережної й Слобідської України у 1838 р., вказує схожі характеристики для місцевих жителів. Так, прямуючи з Москви повз Білгород й Харків, дослідник зазначає: «Українці — це мабуть найспівочіший народ у світі, і хоч вони не дарували ще Європі жодного знаменитого композитора, співають вдень і вночі, як на прогулянці, так і за роботою... Одружені жінки під час найтяжчої праці безупинно співають, мов солов'ї. І тяжко живо переказати читачеві лише словами цю повну життя картину!»²⁹¹.

Власний шлях з Курщини до Харкова не був докладно, описаний мандрівником, за прикладом попередніх міст. Маємо лише короткі роз'яснення щодо назви міста Белгород, яка, зі слів пішохода, походить від численних крейджаних кар'єрів, котрі розташовуються поблизу, та кілька згадок про місцевих «мужичків»²⁹².

Прибувши до Харкова, за підрахунками подорожнього їх загальний маршрут склав 1377 верст (1469 км). Майже ідентично до Й. Г. Кьоля та Й. Базіліуса, які в рамках власних подорожей також відвідували місто, К. Ренгартен характеризує Харків як миле й розлоге місто, яке нагадує йому Ригу і окремо позитивно відзначає наявність університету, потужного наукового середовища, вишуканих ресторанів й приємний звук тротуарів²⁹³.

М. Грайнерт — супутник, та вірний друг мандрівника, — не зміг витримати холодної дощової погоди, що супроводжувала їх на шляху до Харкова, вирішує зійти з маршруту і повернутись додому. Судячи із газетних заміток, К. Ренгартена вразив подібний поворот подій, але відмовляється від власного задуму пішохід не збирався, наголошуючи, що подорож на самоті не завадить йому продовжувати милуватись великою Божою книгою, яка називається світом.

Маємо відзначити, що тревелоги та газетні публікації К. Ренгартена містять чимало цінних свідчень про особливості життя й культури українців, а також специфіку ведення місцевого господарства. Під час маршу територією східної «Малоросії» мандрівник окремо відзначає характерні особливості місцевого тваринництва, зокрема — величезні стада овець породи мерінос, кількість яких коливалась від 1300 до 2000; велику українську

²⁸⁷ Так само.

²⁸⁸ *Revalsche Zeitung*. 20.10.1894. Р. 1.

²⁸⁹ Konstantin von Rengarten. *Jala ümber ...* Р. 43.

²⁹⁰ *Revalsche Zeitung*. 20.10.1894. Р. 2.

²⁹¹ Бриницький П., Бочан П. Німці, Французи французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях. Чернівці: Технодрук, 2011. С. 70.

²⁹² *Revalsche Zeitung*. 20.10.1894. Р. 2.

²⁹³ Konstantin von Rengarten. *Jala ümber ...* Р. 45.

рогату худобу, що зустрічається виключно тут і вирізняється світло-сірим кольором, правильно сформованими рогами і довжиною в понад фут²⁹⁴. Подорожній зазначає: «Ця худоба насправді заслуговує на те, щоб називатися м'ясною, а не молочною, а розмір биків (іноді також корів) робить їх чудовими тягловими тваринами для плугів і возів, а копита тварин навіть взуті у відповідні залізні черевики, що складаються з двох частин»²⁹⁵.

У ході подорожі Харківською губернією, подібно до Й. Г. Кьоля, мандрівник дивується специфічній будові сіл, які настільки протяжні, що нагадують невеликі міста і налічують сотні будинків. Оселі селян, що живуть від Чугуєва до Слов'янська, зазвичай мають кілька кімнат і поділяються на два типи: звичайні будинки та «напівземлянки». Зі слів пішохода, їжа місцевого населення чудова у порівнянні з великоросійськими селянами, і вперше з моменту початку подорожі К. Ренгартен мав змогу спробувати широкий вибір м'ясних продуктів, випічки й добре приготованих овочевих страв.

Одяг українців півдня Харківської та Катеринославській губерній, згідно записів подорожнього, відрізнявся особливим, своєрідним кроєм, що одразу привертав увагу й виглядав чистим та охайним. Мандрівник зазначав, що гостинність й охайність українців справили на нього приємне враження, а прогулянка «півднем Росії» запам'ятається надовго.

Зовсім непривітними видавались пішоходу рівнини на сході України, однак залишки «первозданного» степу складали не аби яке враження. К. Ренгартен згадує Теплянку та Ізюм, де на окремих ділянках, залишених в незайманому вигляді, росли лопухи й трави висотою в людський зріст, а місцеве сіно, за рахунок великої кількості полину, мало дуже насичений запах²⁹⁶. Згадуючи подорож територіями Харківської й Катеринославської губерній, у нарисах мандрівник зазначає: «Я ніколи не забуду моїх мандрів по лугах південної Росії, моєї втечі від північної зими, мого перебування в чистих кімнатах валлійця і козака, я ніколи не можу забути забавні години, проведені на луках з німецькими поселенцями німецької релігії!»²⁹⁷.

Упродовж 17-денного шляху з Харкова до Ростова довжиною у 436 верст (згідно записів у журналі подорожнього) мандрівник мав змогу відвідати Слов'янськ, який характеризує як процвітаюче курортне місто, де приймають природні мінеральні ванни, багаті вмістом хлористого натрію, котрий допомагає проти різних недуг, а також може невдовзі сприяти перетворенню цього міста на центр третинної меліорації. Крім того, пішохід відзначає наявність кількох великих солеварень, що є великою перевагою для Слов'янська²⁹⁸.

У тамтешніх селах К. Ренгартен став свідком цікавого весільного обряду який докладно описав, зазначаючи, що побачив наречену, багато прикрашену паперовими квітами, коли повз нього проходила група молодих дівчат. За ними йшли юнаки і завжди зупинялися перед заїжджим двором. Обидві групи співали гарні пісні та «їли насіння гарбуза та конвалій у жажливій кількості: гірке кусали, жували та спльовували з такою люттю, що аж серце боліло»²⁹⁹.

Під час перебування в Бахмуті, К. Ренгартен відвідав голландську шахту ім. «Петра Великого», де зміг на власні очі побачити соляні копальні, розташовані на глибині в 1,5 милі, а керівництво об'єкту зустріло пішохода найкращим чином, про що він згадував окремо. Продовжуючи шлях повз село Луганське, мандрівник придбав собі вівчарку на ім'я Сірко, однак невдовзі втратив її³⁰⁰.

Дорогою пішохід відвідав кілька німецьких колоній в Катеринославській губернії, де спілкувався з управлінцями, ознайомився з місцевими традиціями й звичаями.

²⁹⁴ Konstantin von Rengarten. Jala ümber ... P. 48.

²⁹⁵ Revalsche Zeitung. 28.10.1894. P. 3.

²⁹⁶ Там само.

²⁹⁷ Konstantin von Rengarten. Jala ümber ... P. 53.

²⁹⁸ Revalsche Zeitung. 05.11.1894. P. 3.

²⁹⁹ Konstantin von Rengarten. Jala ümber ... P. 55.

³⁰⁰ Konstanty Rengarten. Pieszko do ... P. 11.

К. Ренгартен зазначає, що німці запозичили у місцевих еквівалент хутра й шапок, солов'ячих огірків, кавунів, помідорів, а також турецького перцю і, за винятком кави без цукру, їх раціон тепер майже ідентичний. Приємно вразили подорожнього інтер'єри осель в колонії Брунвальд. Так, меблі, на відміну від російських, додавали цим помешканням затишку і склалися з лавок із боковими упорами, пропорційно збудованих печей, кількох ліжок, шаф і комодів. У той же час, картини маслом та гравюри на дереві, які також були розповсюдженими складовими місцевих інтер'єрів, — розмішені на стінах не симетрично³⁰¹.

Напрочуд цікавою культурною особливістю, яку фіксує К. Ренгартен був так званий «Шульценхамер». Суть цієї традиції мандрівник визначає наступним чином: «Якщо сільський староста має видати наказ членам громади, дві копії наказу наклеюються на маленькі дерев'яні молоточки, а потім один з цих молоточків несуть праворуч, а інший — ліворуч вздовж вулиці через усе село, після чого кожен, прочитавши наказ, негайно передає його сусідові, а сам йде до сільської ради. Людина, на якій зустрічаються два молотки, приходить до канцелярії останньою, а на того, хто запізнився, накладається штраф³⁰²».

Не дивлячись на чудові враження, які К. Ренгартен отримав, крокуючи «Малоросією», пішохід радо залишає одноманітні українські рівнини й прямує на південний схід, в бік

Ростова на Дону. Через кілька днів шляху, за 95 верст від пункту призначення, мандрівник побачив перших чайок, що викликало не аби яку радість в колишнього моряка³⁰³.

Діставшись Ростову-на-Дону, де подорожній зупинився для короткого відпочинку він детально описує проблему конкурування міста з його вірменським сусідом — Нахичеваном-на-Дону, де Ростов, будучи більшим торговельним осередком, перемагає. Водночас, досить дивним, на думку К. Ренгартена був той факт, що найкращі посади в місті були низькооплачуваними, а спеціалісти вимушені поневірятись. Особливо вразив пішохода специфічний вплив східної культури на місто, що простежується як в традиційній кухні, так і в місцевому рівні гостинності. Характеризуючи місто він зазначав наступне: «Особливо красивими і привабливими як за своїм практичним виглядом, так і за оздобленням є ринкові крамниці в Ростові. Те ж саме можна сказати і про гостинність міста, подібну до якої не знайти ніде. Ростов населений людьми різного статусу, статі та фінансового стану, і, здається, гонитва за прибутком тут панує всюди»³⁰⁴.

Пішохідна подорож в бік кордону з Азією, який співпадав з північною межею Кубанської області, продовжилась 31 жовтня, о 3 годині дня, коли пішохід після 4-денного відпочинку попрямував до 2000 версти

Rengarten w stroju podróżnym.

Рис. 4. К. Ренгартен
(Konstanty Rengarten. *Pieszko do Chin*. Warszawa.
Wyd. Granowski i Sikorski, 1898. pp. 3.)

³⁰¹ Revalsche Zeitung. 05.11.1894. P. 3.

³⁰² Konstantin von Rengarten. *Jala ümber ...* P. 60.

³⁰³ Revalsche Zeitung. 05.11.1894. P. 3.

³⁰⁴ Konstantin von Rengarten. *Jala ümber ...* P. 62.

свого маршруту. Наступного дня, поблизу Ростова-на-Дону, у містечку Батайськ, селянка привітала подорожнього зі словами «Доброго ранку, швидкий бігунє!», що сам пішохід пов'язав із записами у місцевій пресі. На територію Азії К. Ренгартен ступив 2 листопада, в день народження своєї дружини, а останній «європейський» звіт закінчував словами подяки «невідомому шанувальнику»³⁰⁵.

Подорожні нариси К. Ренгартена, на нашу думку, є цінним історичним джерелом, що, в контексті теми дослідження, дозволяє не тільки дізнатись загальні враження самого мандрівника, але й оволодіти значною кількістю інформації щодо особливостей життя населення європейської частини Російської імперії наприкінці XIX ст. Завдячуючи виключній підготовці, загальній ерудованості й обізнаності щодо багатьох аспектів тодішнього життя, упродовж свого шляху, мандрівник зміг зафіксувати напрочуд цікаву та цінну інформацію. Попри очевидну неоднорідність соціально-економічного та культурного розвитку губерній Російської імперії, відомості, подані К. Ренгартеном як в газетних публікаціях, так і в опублікованих нарисах, насичені різноплановою інформацією про відвідані ним регіони.

«Європейська» частина унікальної навколосвітньої подорожі К. Ренгартена, що тривала відносно короткий час, дозволила пішоходу зібрати численні автентичні відомості, щодо етнокультурних традицій та повсякденного життя народів Російської імперії, у тому числі й українців. Фіксує важливі дані у власних подорожніх нарисах, відомий мандрівник не тільки знайомив широке коло читачів з детальним перебігом власної навколосвітньої подорожі, а й здійснював своєрідну просвітницьку місію, даруючи усім бажаючим знання про віддалені куточки Російської імперії.

Попри усі складнощі, кількомісячний пішохідний марш, довжиною 2026 км, дозволив К. Ренгартену фізично підготуватись до тривалої подорожі Азією та Північною Америкою в рамках його навколосвітньої пішохідної подорожі.

Іван Монолатій

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

«ПРИЄМНА АВАНТЮРИСТКА»: ЛЖЕКНЯГИНЯ РОЗУМОВСЬКА В ЗАКУЛІССЯХ МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ, НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ТА СПЕЦСЛУЖБ

Історія американського героя та українського авантюриста, а ще й співробітника американської секретної служби, уродженця підавстрійської Галичини, другого лейтенанта Корпусу Морської Піхоти ВМС США Якова Макогона (1880–1956) вже дочекалася

³⁰⁵ Revalsche Zeitung. 05.11.1894. Р. 3.

свої першої документальної біографії³⁰⁶ та студій над специфікою його шпигунської діяльності³⁰⁷.

Натомість про його дружину, американку ірландського походження С'юзен (у дівочтві Фаллон (у першому заміжжі — Шил) Макогін (1891–1976), яка, імовірно, була агенткою американської секретної служби у міжвоєнній Європі та під час Другої світової війни, сьогодні відомо не надто багато, як хотілося б. Відтак ця студія заповнює лакуни в історії міжнародного шпигунства, зокрема в його «українському» вимірі, адже С. Макогін цілком заслужено можна назвати творчинею міту і легенди її відомого чоловіка Якова — найбільшого українського авантюриста першої половини ХХ ст.

Макогонова дружина народилася у Брукліні (де подружжя мешкало після одруження за рахунок молоді³⁰⁸) 29 травня 1891 р., а отже, наприкінці 1920 р., була майже 30-літньою³⁰⁹. Невідомо, де і коли саме вони познайомилися, однак, це могло бути 1909 р.³¹⁰ До того ж Макогонова наречена мала ірландське походження, мешкала з родичами у Нідемі (графство Норфолк, штат Массачусетс)³¹¹. Коли і як познайомилося майбутнє подружжя, достеменно не відомо. Однак відомості про закоханих них містяться у документах ФБР.

Цей сюжет має свою історію. Був час, коли Я. Макогін служив у військово-морській в'язниці Бостоні 1912–1913 рр., а його товаришем по службі був Роберт Г. Шил, уродженець ймовірно 1883 р. з Пенсильванії³¹². А що поміж вояками стала жінка, американка ірландського походження С'юзен Фаллон, до якої вони у 1912–1923 рр. підбивали клинці, вона мусила врешті обирати. І обрала, звісно, як це часто буває, не Я. Макогона. А він мав стати другом сім'ї, адже на своє нещастя був ще й дружбою на їхньому весіллі. Тож вдаючи зацікавлення нібито подружкою пані Шил, Я. Макогін все ближче підбирався до своєї коханки. Позаяк влітку 1913 р. його перевели у Форт Лівенворт, штат Канзас, а потім у Вашингтон, він почав писати любовні листи до вже заміжньої жінки — С. Шил. Кожне таке послання мало близько восьми сторінок приватно-інтимного характеру. Відколи Р. Г. Шил про все дізнався, коханці почали користувалися вигаданими шифрами, про що повідомляли агенти ФБР³¹³, яких це справа зацікавила геть з інших причин — знаної на той час шпигуноманії в США щодо іноземців.

Я. Макогін був ще той вигадник, адже вже тоді підписував телеграми, що їх пересилав «Western Union», як «Леон». Ось дешифрація шифрів: «one» — «голубий», «two» — «зелений», «three» — «рожевий», «four» — «жовтий», «five» — «коричневий», «six» — «чорний», «seven» — «білий», «eight» — «фіолетовий», «nine» — «червоний», «ten» — «помаранчевий», «hundred» — «нічого», «your letter received» — «ложка», «will never your letter to day» — «ніж», «wire at once» — «день», «wire instruction» — «ніч», «latter» — «вода», «I always will love you» — «сад», «I will do as you asked me to» — «чудово», «I will not agree as you asked me to» —

³⁰⁶ Монолатій І. Макогін псевдо Розумовський. Уявлена українська людина. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2023. 448+16 с.

³⁰⁷ Монолатій І. Друг чи ворог УГКЦ? «Приватний шпигун» Яків Макогон та «церковні справи» 1930-1940-х років // Історія релігій в Україні. Львів, 2024. Том 1, № 34. С. 239-250; Монолатій І. Інформаційні «вкиди» Якова Макогона: геополітичні міркування приватного шпигуна про повоєнне облаштування світу // Медіафорум: прогнози, інформаційний менеджмент. Чернівці, 2024. Том 24. С. 327-344.

³⁰⁸ Zięba A. Lobbing dla Ukrainy w Europie międzywojennej: Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do roku 1932). Kraków: Księgarnia Akademicka, 2010. S. 195.

³⁰⁹ Інформація Британського паспортного контролю у Римі про подружжя Макогонів. 23.02.1940 р. The National Archives, Kew. Reference: KV 2/1240: Jacob MACOWEN, alias MAKOHIN; Інформація капітана МІ5 Лідделла про Якова Макогона. 15.08.1934 р. // The National Archives, Kew — Security Service. Reference: KV 2/1239: Jacob MACOWEN, alias MAKOHIN.

³¹⁰ Zięba A. Op. cit. S. 186, 199.

³¹¹ Ibidem. S. 186.

³¹² Ibidem.

³¹³ Звіт агента ФБР Джона К. Говарда щодо розслідування про сержанта Корпусу Морської піхоти ВМС США Якова Макогона. 06.01.1916 р. // National Archives (The U.S. National Archives and Records Administration). Investigative Case Files of Bureau of Investigation 1908–1922, Case Number 8000-814, Suspect Name: Sergeant J. Makohin, Publication Number: M1085.

«письмовий стіл», «I am coming to you» — «голубка», «I am not coming to you» — «ворона», «Please write to me» — «вовк», «Please don't write to me» — «ведмідь», «high» — «будинок», «low» — «школа», «belly» — «церква», «head» — «друк», «is not home» — «число», «Please do love me» — «земля», «Please don't forget me» — «ліс», «I am feeling fine» — «Мічиган», «I don't feel well» — «Дакота», «Are you» — «Каліфорнія», «Are you sick» — «дуб», «Telegraph your condition» — «камінь», «One extra tire» — «шерсть» та інші. Зокрема шифр «lion» означав пана Шила («Роберт (Боб)»), «below» — Джорджію, куди той часто виїжджав, «perfume» — «кохаю тебе», «allach» — «любов»³¹⁴.

Зазвичай зашифровані телеграми містили різні технічні подробиці, назви автомобільних марок, їхнього обладнання і цін. Враховуючи підозріливість до будь-якого шпигунства на своїй території, пам'ятаючи скандальну історію посла Габсбурзької монархії у США Константина Теодора Думби (1913–1915), якого вислали з країни через підозри у шпигунстві³¹⁵, а також голосну справу львів'янина, полковника австрійської контррозвідки Альфреда Редля (до того ж нібито «русина»), котрий роками діяв на користь Петербурга³¹⁶, тоді-то ФБР й «узялося» за Я. Макогона і його «шифри». Детективам впали в очі не лише Макогонові телеграми, а й національність. Його почали вважати «австрійським агентом». Зокрема під час слідства ФБР, у лютому 1916 р. лейтенант ВМС США Волтер Етлі Едвардс (майбутній командувач американського флоту, лейтенант-командер) повідомляв, що «розповсюдилася новина про затримання австрійського шпигуна на військово-морській верфі»³¹⁷, маючи на гадці Я. Макогона.

А позаяк той, на той час, до листопада 1915 р., перебував із якимсь завданням в американському посольстві у Пекіні³¹⁸, за якийсь час після його повернення до Пенсаколи, 11 грудня 1915 р. лейтенант Кеннет Вайтінг (згодом — відомий військовий летун міжвоєнної та початку Другої світової війни) повідомив своє керівництво про підозрілу, на його думку, активність Я. Макогона. Шеф ФБР Александр Брюс Беласкі 22 грудня того ж року повідомив прокурора Джона Л. Нілі: «Сержант Макогін отримав низку підозрілих телеграм. [...] Військово-морське відомство бажає отримати копії телеграм, надісланих Макогоном у відповідь на ці повідомлення, а також інших повідомлень, надісланих або отриманих ним упродовж останніх кількох місяців. Домовтеся, будь ласка, з телеграфною компанією (*Western Union*. — *I. M.*) про виготовлення цих повідомлень, видачу повістки великого журі у разі потреби. Я припускаю, що, якщо у вас немає іншого способу отримати повістку, вона може бути видана у справі Сполучених Штатів проти Макогона та інших (підкреслення в оригіналі. — *I. M.*) за змову з метою обману шляхом надання військово-морських секретів стороннім особам»³¹⁹.

Тоді-то й розпочалася історія, «найлагіднішим» відлунням став зокрема любовний трикутник «Роберт — С'юзен — Яків». Якщо першим враженням слідчих був переляк, що

³¹⁴ Звіт агента ФБР Джона К. Говарда щодо розслідування про сержанта Корпусу Морської піхоти ВМС США Якова Макогона. 06.01.1916 р. // National Archives (The U.S. National Archives and Records Administration). Investigative Case Files of Bureau of Investigation 1908–1922, Case Number 8000-814, Suspect Name: Sergeant J. Makohin, Publication Number: M1085.

³¹⁵ Dumba Konstantin Theodor // Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. Band 1. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1957. S. 203.

³¹⁶ Broucek P. Redl, Alfred // Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. Band 9. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988. S. 7, 8.

³¹⁷ Свідчення лейтенанта ВМС США Волтера Етлі Едвардса Офісові військово-морської розвідки про Якова Макогона. 03.02.1916 р. // National Archives (The U.S. National Archives and Records Administration). Investigative Case Files of Bureau of Investigation 1908–1922, Case Number 8000-814, Suspect Name: Sergeant J. Makohin, Publication Number: M1085.

³¹⁸ Zięba A. Lobbying dla Ukrainy w Europie międzywojennej: Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do roku 1932). S. 190.

³¹⁹ Конфіденційний лист шефа ФБР Александра Брюса Беласкі до прокурора Джона Л. Нілі про Якова Макогона. 22.12. 1915 р. // National Archives (The U.S. National Archives and Records Administration). Investigative Case Files of Bureau of Investigation 1908–1922, Case Number 8000-814, Suspect Name: Sergeant J. Makohin, Publication Number: M1085.

Я. Макогон міг викрадати і передавати австрійцям креслення катапульти для пілотів у випадку збиття літака, то враження друге, коли вони «розважалися» над тлумаченням шифрів, потрактувавши їх надзвичайно простими і банальними як для військових, було не користь Я. Макогона. Його назвали звичайним «дурником», котрий «романсував» із заміжною жінкою, хоч як не намагався Г. К. Річардсон переконати себе й інших, що той міг скопіювати креслення катапульти, адже сам використовував цей винахід³²⁰.

Натомість слідство встановило, що Я. Макогін листувався не лишень із С'юзен Шил, а ще й з її давньою приятелькою Енн Еліс Мілнс і таємничою «графинею Фр.» з Колорадо-Спрингс, яку так і не вдалося відшукати. Тож слідство нічого не довело, окрім того, що «шифри» Я. Макогона свідчили виключно про його зв'язок з коханкою, а також зацікавлення автомобілями (цінами і технічними характеристиками), що продавалися у Бостоні в останні місяці 1915 р.³²¹

Наречена, а, фактично, вже тепер колишня коханка, була не з лякливого десятку. Ще 1916 р., під час розслідування ФБР, спеціальний агент так охарактеризував її особу: «вона (С. Шил. — *I. М.*) — жінка великого розуму, дуже незалежна, і не належить до наречених, які втрачають над собою контроль, навіть, коли закохані; має міцні нерви, уже під час нашої першої зустрічі, побачив, що буде майже неможливо щось витягнути з неї, хіба що буде сама цього хотіти [...] не виглядала на жінку, яку якийсь чоловік може використати як знаряддя, вона занадто яскрава [...] відповідала, що ні Макогін, ані будь-який інший чоловік не спроможний її використати без її відома, і як думаю, має тут (С. Шил. — *I. М.*) цілковиту рацію»³²².

Пікантності додає твердження, що, мовляв, Я. Макогін одружився на дочці-багачці адмірала американського флоту, через те, що, «нібито він сам служив у військово-морській розвідці США». Ці чутки, як повідомляв інформатор британської спецслужби у 1947 р., поширював сам Я. Макогін³²³. Про те ж саме, у 1934 р. знали українські націоналісти, які розповідали: «В час війни (Першої світової. — *I. М.*) дослужився він до ступня капітана і одруживсь з дочкою якогось адмірала»³²⁴. Та й українська преса 1930-х прямо називала причину одруження С'юзен із Яковом: «дочку адмірала закортіло бути жінкою будучого гетьмана і вона вийшла за нього заміж, а адмірал дав дочці велике придане»³²⁵.

А що ця обставина не на жарт непокоїла усіх тих, з ким волів познайомитися «наречений», себто мій герой, цікавими були вигадки польських дипломатів у 1930-х:

«Американський адмірал одначе швидко і рішуче відхилив старання амбітного моряка про руку його доньки. Одночасно Макогін, не бажаючи програти, вигадав свого роду жарт. На підставі ніде і ніколи не перевічених документів відкрив таємницю свого аристократичного походження, стверджуючи, що він є прямим нащадком останнього гетьмана України Розумовського. Макогонів розрахунок щодо поширеного серед американців снобізму, виявився успішним. Відтак адмірала і його доньку вдалося переконати, а перспектива споріднености з князем родом Розумовських зробила Макогона зятем

³²⁰ Свідчення лейтенанта ВМС США Волтера Етлі Едвардса Офісові військово-морської розвідки про Якова Макогона. 03.02.1916 р. // National Archives (The U.S. National Archives and Records Administration). Investigative Case Files of Bureau of Investigation 1908–1922, Case Number 8000-814, Suspect Name: Sergeant J. Makohin, Publication Number: M1085.

³²¹ Zięba A. Lobbying dla Ukrainy w Europie międzywojennej: Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do roku 1932). S. 192.

³²² Звіт агента Джона К. Говарда для шефа ФБР Александра Брюса Беласкі щодо розслідування про сержанта Корпусу Морської піхоти ВМС США Якова Макогона. 11.01.1916 р. // National Archives (The U.S. National Archives and Records Administration). Investigative Case Files of Bureau of Investigation 1908–1922, Case Number 8000-814, Suspect Name: Sergeant J. Makohin, Publication Number: M1085.

³²³ Конфіденційна інформація «Данила» про Якова Макогона (Макогона). 07.05.1947 р. // The National Archives, Kew — Security Service. Reference: KV 2/1240: Jacob MACOWEN, alias MAKOHIN.

³²⁴ Онацький Є. У Вічному місті. Записки українського журналіста. 1934 рік. Торонто: Видавництво «Новий Шлях», 1989. С. 317.

³²⁵ Байки з тисячі і одної ночі про українського князя Макогона // Діло. 1930. 15 лист., с. 5.

адмірала, який торував собі шлях у товариські та урядові сфери. А що адмірал був заможною людиною, то Макогін отримав великий посаг, що зробив його незалежним із матеріального погляду»³²⁶.

Була ще й версія, нібито Макогоновий тесть був працівником якоїсь верфі без фінансових можливостей³²⁷. А от треті, повідомляли таке: «він (Я. Макогін. — *І. М.*) не є оженений з ніякою донькою американського адмірала, але з бідною дівчиною з Бостону, якої брат є там звичайним робітником, що ріже каміння, що в американській маринарці він був лише підстаршиною й лише при відході дістав рангу четаря [...]»³²⁸. А вже четверті твердили, що вона була донькою співвласника корабельних ліній «Cunard Yard»³²⁹. Ще більшої іронії додають повідомлення агентів ЦРУ, датовані жовтнем 1946 р., що, мовляв, Я. Макогін народився на Буковині, а у США одружився на доньці багатого виробника ковбаси!³³⁰

Тому й для українців Макогонова дружина, зокрема у 1930-ті, була загадкою: греко-католицький єпископ І. Бучко розмовляв з нею по-англійському, бо вона українською знала лише кілька слів, а ще відзначав її сміливість подорожувати з Польщі до Німеччини літаком³³¹; журналіст Є. Онацький вважав, що «вона робить враження інтелігентної, симпатичної жінки, але безмірно амбітної, що видно з тисячі дрібниць. Має вона бути дуже багатою, бо її брат — власник бостонського банку, в якому і вона має великі інтереси», а Макогонові успіхи — «чисто особисте підприємство, що завдячує своє існування саме амбітності цієї жінки, яку можна було б використати навіть із користю для української справи»³³², робила «враження [...] — дуже амбітної людини, яка провадить справу в своїх особистих цілях для зискання відповідального становища»³³³. У своїх колах українці називали її «Макогонихою»³³⁴.

«Чоловіча» правда була іншою, адже, як стверджував Роман Сушко у 1930-х, «судячи з усього, пані Макогін є або була агентом американської секретної служби в Європі (тут і далі писемівка моя. — *І. М.*); і, нарешті, [...] пані Макогонова тільки прикидається дружиною Макогона»³³⁵. З черги, П. Кожевніков згадав про свою зустріч в Італії з подружжям Макогонів у грудні 1938 р.: «Під час цієї зустрічі пані МАКОГІН показує мені декілька моїх фотографій, що їх вони зробила в Аллясіо у кількох видах. Жартівливо вона сказала мені, що зуміла сфотографувати їх так, що я навіть і не зауважив коли саме. Вочевидь *тут не просто любов до фотомистецтва, а щось значно більше*»³³⁶.

³²⁶ Додаток про особу Якова Макогона до листа міністра внутрішніх справ Другої Речі Посполитої Славоя Феліціяна Складковського міністру закордонних справ Августові Залеському про затримання Вільяма Дея та Якова Макогона на Галичині. 03.11.1930 р. // Archiwum Akt Nowych. Zespół 513, sygnatura 265. S. 85–86.

³²⁷ Меморандум. Яків Макогін псевдо Яків Маколін, псевдо Яків Макогон, псевдо Джек Мак-Овен, псевдо граф Яків Розумовський, псевдо князь Мазеппа. 20.10.1937 р. // The National Archives, Kew — Security Service. Reference: KV 2/1240: Jacob MACOWEN, alias MAKOHIN.

³²⁸ Лист Володислава Біберовича до митрополита УГКЦ Андрея Шептицького. 16.03.1938 р. // Центральний державний історичний архів України у м. Львові. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 217. Арк. 18.

³²⁹ Zięba A. Lobbying dla Ukrainy w Europie międzywojennej: Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do roku 1932). S. 186.

³³⁰ The Ukrainian Nationalists Movement in Interim Study October 1946, <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp83-00764r000500040001-3>

³³¹ Онацький Є. У Вічному місті. Записки українського журналіста. Роки 1931–1932. Торонто: Видавництво «Новий Шлях», 1981. С. 102–103.

³³² Онацький Є. У Вічному місті. Записки українського журналіста. 1934 рік. С. 292–293.

³³³ Там само. С. 297.

³³⁴ Там само. С. 97.

³³⁵ Копія таємного меморандуму «Яків Макогін, званий Джеком Мак-Овеном, званий князем Яковом Розумовським», підписана Георгієм Курдидиком. Грудень 1936 р. // Архів Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці [Архів Яна Токаржевського-Карашевича, ф. 38. Матеріали про справу Якова Макогона. 1936–1937], арк. 7; Конфіденційний Ре-меморандум. Яків Макогін, псевдо Джек Мак-Овен, псевдо граф Яків Розумовський. 01.06.1936 р. // Library and Archives Canada — Bibliotheque et Archives Canada. Department of External Affairs. Record Group 25. Volume 1838. File number 538: Activities of J. Makohin. 1937.

³³⁶ Протокол допиту Кожевнікова Петра Яковича начальником 4 відділу управління контррозвідки Північної групи військ, підполковником Бохановим. 17.08.1946 р. // Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 6. Спр. 74182-ФП. Т. 1. Арк. 100.

Для відомої української громадсько-політичної діячки Олени Кисілевської, нато-мість, вона «весела й усміхнена», вразила сенаторку заявою, що «в справах національних всі українці зеднані без різниці партій чи груп [...] Вони всі тільки українці»³³⁷. Сенаторка розповідала й про таке своє враження у 1936 р.: «[...] серед круга знайомих послів і льор-дів чекає на нас пані Макогін, пана Макогона тоді не було в Лондоні. Походить вона із знаменитого староамериканського роду, знаного з своїх філантропійних прикмет. Гарна, молода ще жінка, одягнена в чорну, елегантну сукню з китицею пахучих тубероз при гру-дах. Вона й знайомить мене зі своїм товариством.

— О, яка шкода, що я не знаю англійської мови, — кажу заклопотано до свого това-риства.

На це несподівано пані Макогін по-українськи:

— Не журіться, поможемо!

Пані Макогін, як показується, не тільки перейнята щирим українським патріотизмом, але й потроху розуміє, а навіть дещо володіє українською мовою»³³⁸.

Цікаво, що саме О. Кисілевській інформацію про подружжя Макогонів надіслав 1935 р. митрополит УГКЦ Андрей Шептицький. Зокрема у документі, автора якого досі не вста-новили (можливо, це копія довідки II-го відділу французької поліції про Я. Макогона), зауважувалося: «Оженений є з Американкою, яка також до інтернаціональної спіонажі належить. [...] То чоловік (Я. Макогін. — *І. М.*) незвичайно небезпечний, бо йому помагає його жена дуже інтелігентна. [...] Богацтва ті приписує (Я. Макогін. — *І. М.*) своїй жєні, згл. супружеству»³³⁹.

Аналогічно й для українських соціалістів у США, пані Макогін асоціювалася з її загад-ковим чоловіком: «[...] зате всім українцям є відома пані Макогін [...] Макогонова пані знає добрі нагоди до створення держави. [...] Не досить розшпигувати, що його (Я. Макогона. — *І. М.*) пані адміральська дочка і мільйонерська дочка. Не досить ніби підтверджувати це в газеті такими заявами, що українці, мовляв, знають її старий американський рід. Нічого не знають, і не важно, чи вона походить від Майової Квітки чи ще від Адмірала Колумба. Коли Макогін справді має за собою мільйонові спадщини маєтки, прибутки, то треба сказати, по кім саме і де вони. Такі речі не є в Америці ніяка не тайна. Коли ж не має, то не вистачить сховати “українські справи в Європі” за спідницю Макогонихи. Чиї гроші?»³⁴⁰.

Для її сучасників С. Макогін була спритною особою, яка вміла використати ситуацію на свою користь. Зокрема восени 1930 р., «Дружина п. Я. Макогона осталась у Львові. Одначе, непочуваючи себе певною відіхати через польську територію в Румунію, вона приїхала в неділю, 19 жовтня, своїм автот під прапором Злучених Держав Америки в супроводі й під охороною американського консуля, діставши на переїзд дипломатичні папери»³⁴¹. Натомість для советської спецслужби дружина Я. Макогона була, по-перше, багатою американкою і, по-друге, саме їй імпонувала значна роль, яку відігравав її чоло-вік в українському політичному житті 1930-х, а тому, «засобів на цю роботу американка не шкодує»³⁴². По-третє, Макогонову дружину в 1940-х називали «американською розвід-ницею»³⁴³. А ще у 1930-х її вважали англійкою, котра постійно живе в США, «на Флориді, маючи там свою віллу»³⁴⁴.

³³⁷ Кисілевська О. У пятиліття Українського Бюра в Лондоні // Діло. 1936. 6 трав., с. 4.

³³⁸ Монолатій І. Макогін псевдо Розумовський. С. 106.

³³⁹ Лист митрополита УГКЦ Андрея Шептицького до сенаторки Олени Кисілевської. З додатком про Якова Макогона. 25.02.1935 р. // ЦДАЛ. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 198.

³⁴⁰ Цеглинський М. Справа з Макогоном. Робітнича громада. 1937. № 4, жовтень, с. 12, 14, 16.

³⁴¹ Як було справді з візитою Дея й Макогона в Галичині // Свобода. 1930. 21 лист., с. 2.

³⁴² Витяг з архівних матеріалів І Управління НКДБ УРСР за 1932 р. // Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України. Ф. 1. Спр. 9770. Т. 1. Арк. 6.

³⁴³ Довідка на Макогона Якова (він же Полтава-Розумовський). 23.04.1947 р. // ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 9770. Т. 1. Арк. 102.

³⁴⁴ Повідомлення джерела Ж/55 про Макогона, Антончука та інших. 29.04.1937 р. // ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 9770. Т. 1. Арк. 56.

Цікаво інше: советська спецслужба не надто задавала собі труду з'ясувати, ким, насправді, була «пані Макогін», однак змалювала її прецікавий портрет. Він, цей портрет, абсолютно не образ якоїсь мисткині замолоду, а навпаки — цілком упевненої у собі зрілої особи, сьогодні є надзвичайно важливим для з'ясування того психотипу тієї жінки, яка стала дружиною і спільницею Я. Макогона: «Що представляє собою п[а]ні Макогін — сказати важко, позаяк вона цілковито уникає будь-яких стосунків з емігрантами, окрім вибраних, і не володіє іншою мовою, окрім англійської, знаючи лише трохи німецької. Це дама понад 40 років, високого зросту, дуже енергійних жестів, з рішучим, чоловічого типу обличчям і різким владним голосом, вміє управляти авто і аеропланом, їздить верхи, займається спортом. Вочевидь вона є головною рушійною силою у діяльності Макогона, який також [є] цілісною і надзвичайно рішучою людиною, спокійною, потайною, яка вміє вибирати людей та їм наказувати, а ще 100% українець, котрий знає умови життя на українських землях і менталітет українських діячів»³⁴⁵.

Така оцінка советами (спецслужбою та її прислужниками) дружини Я. Макогона, вочевидь, не випадкова, адже ще у 1934 р. співрозмовник С. Макогін, американський дипломат Джеймс Макдональд (пізніше — перший посол США в Державі Ізраїль) занотував у своєму щоденнику: «[...] Пані Макогін виявляла надзвичайне знання ситуації в Україні та гостру люту ненависть до більшовиків. Вона сказала, що євреї самі винні в тому, що для них не було більшої підтримки, ніж проти нацистів, тому що вони (євреї. — І. М.) в усьому світі ніколи не протестували проти більшовицьких звірств, які спричинили мільйони і мільйони політичних вбивств»³⁴⁶.

Окремим сюжетом щодо ділових якостей С. Макогін є й те, що вона у 1930-х рр. працювала понад 300 селянок з Буковини, які виробляли предмети народного мистецтва і експонати для її бостонської крамниці. Хоча, правду кажучи, не надто шанобливо відгукувалася вона про українок з Польщі, висловившись про них, мовляв, вони «усі дуже дурні, а водночас свято переконані, що знають все про усе»³⁴⁷. Про підприємливість Макогонової дружини свідчить й той факт, що саме вона — С'юзен Маргарет Макогін — вказана бенефіціаркою «Vereinigte Shoe Machines, A. G.» у Цюриху³⁴⁸.

Впадає в око інша характерна особливість Макогонової дружини — її непохитна віра у нібито династичну спадковість її чоловіка і впевненість в тому, що, за умов реставрації монархічної влади в Україні, вона зможе посісти належне собі місце, не без допомоги американського елітарного оточення. Зосібна С. Макогін мусила мати величезний вплив на свого чоловіка. Адже, як констатував Арнольд Марголін для Державного департаменту США вже під час Другої світової війни, «про Макогона було багато історій. Цікавість щодо нього серед українців була великою через його незалежність від українських організацій і через те, що фінансове забезпечення його діяльності не було прозорим. *Можливо, особистих коштів дружини вистачає на оплату його діяльності* (письмівка моя. — І. М.) Українські лідери напевно не отримали жодних доказів, які б змусили їх повірити, що Макогін був підтриманий будь-якою іноземною державою. Проте в декотрих українських лідерів виникають певні підозри щодо чистоти його намірів»³⁴⁹.

³⁴⁵ Там само. Арк. 56, 57.

³⁴⁶ Advocate for the Doomed. The Diaries and Papers of James G. McDonald 1932–1935. Edited by Richard Breitman, Barbara McDonald Stewart, and Severin Hochberg. Bloomington: Indiana University Press, 2007. P. 470.

³⁴⁷ Zięba A. Lobbying dla Ukrainy w Europie międzywojennej: Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do roku 1932). S. 199.

³⁴⁸ Виправлена компенсаційна відомість ветерана Якова Макогона. Аплікаційна форма № 52725. Н/д. // National Archives (The U.S. National Archives and Records Administration). Record Group 127: Records of the U.S. Marine Corps, 1775–9999. Series: Official Military Personnel Files 1905–1998. File Unit: Official Military Personnel File for Jacob Makohin. Service number 000155045.

³⁴⁹ Меморандум перемовин Арнольда Марголіна та Лоя В. Гендерсона з Державним Департаментом США про Якова Макогона. 24.04.1941 р. // National Archives (The U.S. National Archives and Records Administration). Record Group 59: General Records of the Department of State, 1763–2002. Series: Central Decimal Files, 1910–1963. File Unit:

Тому найкращим поясненням намірів подружжя Макогонів може бути їхнє оточення, зазвичай неукраїнське. Про ці тенденції, хоча й не безпосередньо, згадувала українська преса: «[...] в останньому часі на американському терені наступило розщиплення серед українського монархічного табору. З'явився новий претендент в особі гр. Розумовського, мабуть останнього з Розумовських. Ширшому українському загалові він мало відомий, хоч у часі війни працював у користь антанті в контакті з теперішнім чехословацьким президентом проф. Т. Масариком між иншим проти русофільської концепції Крамаржа. Гр. Розумовський *не має значніших впливів серед американських Українців, але зате має значні впливи серед американських капіталістів* (письмівка моя. — І. М.)»³⁵⁰.

І саме С. Макогін завела свого чоловіка у впливовий світ бізнесу, політики, спецслужб, кіномистецтва. Окремі мікросюжети, прихований сенс яких майже не угледити, змушують замислитися про почет, що створив політично-фінансову легенду подружжя Макогонів, а воно ним вдало скористалося. Найперше — це впливові бостонці Горацій та Аррія Фрейзер (з дому Коттонів) Морісони. Дружба з родиною Морісонів була такою тісною, що їхня наймолодша донька Мері у листах до Я. Макогона називала його «дядько Лі»³⁵¹. Ще цікавішими є причинно-наслідкові зв'язки. Зосібна Г. Морісон під час Першої світової війни служив капітаном у Санітарному корпусі, а після її завершення — майором у Американському Червоному Хресті. У 1919 р. він був заступником комісара цієї міжнародної організації у Румунії, а потім працював певний час у Парижі. Натомість Морісонова дружина, мала зв'язки з вашингтонським офісом ФБР і зосібна її директором А. Б. Беласкі. Саме вона допомагала ФБР вистежувати «активність ворога» у США³⁵².

Другим подружжям, яке впливало на Макогонів, були Вільямси. Саме чоловік Анни Кларк Вільямс (Майрон Кларк Вільямс) був нащадком знаної родини політиків, банкірів і філантропів, очільником кількох фінансових установ і державним контролером банків у Нью-Йорку, членом Республіканської партії. Під час Першої світової війни він керував Американським Червоним Хрестом на європейському фронті, в 1-й піхотній дивізії. Дружба Макогонів і Вільямсів відбувалася, головним чином, через їхніх дружин³⁵³. Ще одним бостонцем, якому завдячують своїми зв'язками Макогони, був Френсіс Ван Вік Мейсон — випускник Гарварду, романіст, потомствений антиквар, а перед тим — учасник Першої світової війни у лавах французької і американської армій. Ф. В. Вік Мейсон подорожував Європою, Азією, Африкою, при чому свого часу мандрував Румунією разом з Макогонами, зокрема був у Чернівцях. Під час Другої світової війни Ф. Ван Вік Мейсон був полковником штабу генерала Двайта Айзенгавера в Європі. Макогони також дружили з його дружиною Дороті Лузі (з дому Макредів), яка була знаною особою у товариських колах Нью-Йорка. Цікавим є уривок його листа, датований 27 квітня 1934 р. Зосібна Ф. Ван Вік Мейсон повідомляв Макогонів, що завершив написання детективного роману «The Budapest Parade Murders» про незаконну торгівлю зброєю, дія якої розгортається у Будапешті. Натомість про свій роман 1933 р. «The Shanghai Bund Murders» (інша назва — «The China See Murders»), автор зазначив: «Це була ваша книжка»³⁵⁴.

Окрім цього, Макогони активно ангажувалися в американський політикум, обираючи своє політичне і бізнесове оточення. Зокрема ключовою постаттю для них був лікар-гомеопат Роял Самюель Коупленд — сенатор США від штату Нью-Йорк 1923–1938 рр., який

Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of the Ukraine: 860E.00/131 THRU 860E.01/238: 1940–1944 (Microcopy 1286, Roll 4).

³⁵⁰ Нові надії // Діло. 1926. 7 вер., с. 1.

³⁵¹ Zięba A. Lobbings dla Ukrainy w Europie międzywojennej: Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do roku 1932). S. 199.

³⁵² Монолатій І. Макогін псевдо Розумовський. С. 139–140.

³⁵³ Там само. С. 140.

³⁵⁴ Лист Френсіса Ван Вік Мейсона до пана і пані Макогін. 27.04.1934 р. // The National Archives, Kew — Security Service. Reference: KV 2/1239: Jacob MACOWEN, alias MAKOHIN.

вдало маневрував між Демократичною і Республіканською партіями. До слова, українцям він був відомий тим, що 1929 р. вніс пропозицію щодо призначення дипломатичного представника США при еміграційному уряді УНР³⁵⁵. Макогонова дружина намагалася активно наслідувати американську політиkinю, членkinю Палати Представників США від штату Огайо 1940–1969 рр. Френсіс Пейн Болтон. І хоча з «українським питанням» Ф. П. Болтон не мала нічого спільного (хоча вона ґрунтовно займалася питаннями Советського Союзу, країнами Східної Європи, Балканами і Близьким Сходом), а у її оточенні надзвичайно швидко поставали нові ідеї і проєкти, зацікавлення С. Макогін «українськими справами» було, як вважають, «копіюванням» стилю поведінки Ф. П. Болтон у її ставленні до нагальних проблем світу, а, отже, своєрідною школою громадської і політичної активності. Для Макогонів знайомство з Ф. П. Болтон було бажаним й тому, що родина пані Болтон належала до історичної еліти США, була надзвичайно впливовою в Демократичній партії, в Огайо і Вашингтоні, мала спільний інтереси з бізнесменами і філантропами Рокфеллерами, Гуттенгаймами, Вандербільтами. Додаймо фінанси родини, а також твердий характер і сильну особистість, що уможливили Ф. П. Болтон ключові позиції у родині, реалізацію політичних амбіцій³⁵⁶.

Важливою для Макогонів була й родина чиказьких багатіїв Крейнів. Один з них — симпатик панславізму і промотор російської культури в США Чарльз Річард Крейн. Він, як і чимало інших друзів подружжя Макогонів, подорожував до екзотичних країн Азії, Південно-Східної Європи, активно протегував філантропію з міжнародними відносинами, був свого роду *éminence grise* американської політики у міжвоєнній Середній Європі, колекціонував твори російського мистецтва, зокрема іконопис, встановлював вивезені з Росії дзвони Данілового монастиря на головній вежі Гарвардського будинку Ловелла та і бібліотеці Бейкера Гарвардської бізнес-школи. Послужний список Ч. Р. Крейна чималий: директор Національного банку Чикаго, представник Президента США Вудро Вільсона у Росії, учасник Паризької мирної конференції, член комісії з розподілу Османської імперії, посол США в Китаї. Був відомий своїми антисемітськими висловлюваннями і підтримкою нацистського режиму в Третньому Райху. Син Ч. Р. Крейна — Річард Теллер Крейн II — був першим американським послом у Чехословаччині з титулом «Надзвичайного Посланника і Повноважного Міністра»³⁵⁷. З-поміж осіб, з якими приятелювали Макогони, були й окремі канадійці. Зосібна відомий вінніпезький лікар-невролог Вільям Фредерік Дей, який під час Першої світової війни був військовим лікарем, у 1927–1930 рр. практикував у Карлових Варах, подорожував з Макогонами Західною Україною 1930 р.³⁵⁸

Відтак на авансцену міжнародної політики Я. Макогін та його його дружина зійшли у 1930-х рр.: із досі непомітного американського офіцера запасу за досить короткий час перетворюється на впливового актора міжнародної політики, приміряючи на себе ефемерну корону майбутнього українського володаря. Зокрема вже тоді румунські спецслужби переконували, що, мовляв, «українські емігранти, як монархісти-гетьманці, так і націоналісти-республіканці, не мають ревізіоністських нахилів. Вони лишень думають про визволення своєї Батьківщини, яка сьогодні перебуває під залізним ярмом Комуністичного Інтернаціоналу, зосереджуючи на це усі свої зусилля. Стосовно “репрезентанта” Маког[он]ма, то вони рішуче стверджують, що він діє про людське око, а насправді є комуністичним провокатором. [...] Мета цього дивного українського „патріота” є зрозумілою: розгром українських антикомуністичних організацій і організація умілої служби,

³⁵⁵ Америка й Україна. Ще про внесення сенатора Копеланда // Діло. 1929. 25 груд., с. 1.

³⁵⁶ Монолатій І. Вказ. пр. С. 142.

³⁵⁷ Там само. С. 142–143.

³⁵⁸ Як було справді з візитою Дея й Макогона в Галичині // Свобода. 1930. 21 лист., с. 2; Монолатій І. Вказ. пр. С. 153–167.

шпигунства на користь Советів. Саме таким він є ще небезпечнішим, оскільки багато щирих українців потрапили у його пастки як провокатора, а згодом мусили гірко каятися»³⁵⁹.

Польські спецслужбисти вважали, що «Макогін нав'язав тісний контакт з американським Intelligence Service, для якого має збирати інформацію про політичні проблеми на Сході Європи. Для цього він неодноразово здійснює подорожі до Румунії і Польщі. Перед українцями виступає Макогін як довірена особа президента [Герберта] Гувера, який нібито доручив йому надання інформації та висвітлення українського питання. Головна база розвідувальних поїздок Макогона міститься у Чернівцях на Буковині, де він не приховує перед місцевими українцями своїх претензій на престол України, покликаючись на свого ймовірного предка, який був останній гетьманом і на підтримку, що її надає йому президент Гувер і американський уряд задля отримання українського престолу. Свої розвідувальні експедиції Макогін використовує ще й тому, щоб витягнути зі своєї заможної дружини чималі [фінансові] засоби, стверджуючи, що він об'їжджає осередки своїх підданих»³⁶⁰.

Британці з MI5, натомість, використовуючи записи нацистів, якийсь час покладалися на свідчення італійського журналіста Енріко Інсабато, який нібито заявляв таке: «У 1930 році він зустрів Макогена у Лондоні і у нього закралася думка, що той перебуває на службі у британській та американській розвідувальних служб. Подальші спостереження підштовхнули Інсабато до висновку, що Макоген, швидше за все, був на службі у більшовиків. [...] Макоген підтримує таємні зв'язки з різними сумнівними особами, яких підозрюють у зв'язку зі шпигунською службою більшовиків у Румунії»³⁶¹. Ба більше: то й же Е. Інсабато заявляв, що «він знає, що Макогін служить в англійській розвідці, і що навіть під час війни, коли він був в американській армії, він подавав інформації до англійської розвідки»³⁶².

А ще італійський журналіст періодично надавав інформацію про діяльність опозиціонерів советського режиму, зокрема й про український політичний рух в еміграції й зосібна про Макогонів напередодні Другої світової війни: «У разі війни, у яку втягнули б Советський Союз, усе було б поставлено під сумнів і могла б стати можливою сьогодні абсолютно нездійсненна революція, на яку нині покладають абсурдні надії подружжя Макогонів та їхні друзі. [...] Вони присвятили себе насамперед внутрішнім чварам і звичайним заколотникам, а потім покладали всі свої надії на краще майбутнє на іноземні держави, які захищали їх у минулому або продовжують захищати їх для цілей власної зовнішньої політики: Скоропадський і Коновалець в Німеччині, в Англії (Детердінг), Андрій Ливицький у Польщі і т. д. Усе це, знову ж таки, звичайно, за нинішнього стану речей, не є серйозним. Нарешті, що стосується пана Джейкоба (Якоба чи Джакомо) Макогона та його дружини С'юзен, американської громадянки, вони були абсолютно невідомі королівському (італійському. — І. М.) посольству, незважаючи на їхні фінансові можливості, стосунки та здібність бути лідерами групи української еміграції (скільки ж їх є?) напередодні цікавої звістки з цього приводу, що міститься в ноті, надісланій телексом, на яку я відповідаю»³⁶³.

³⁵⁹ Газетна вирізка «In atenția Siguranței Statului. Istoria lui Max Cohen, israelit din Galiția emigrat în America, ajuns spion sovietic și „iredentist” Ucrainian» з інформацією про Якова Макогона. Не пізніше 22.08.1935 р. // Державний архів Чернівецької області Ф. 30. Оп. 1. Спр. 99. Арк. 135.

³⁶⁰ Додаток про особу Якова Макогона до листа міністра внутрішніх справ Другої Речі Посполитої Славоя Феліціяна Складковського міністру закордонних справ Августові Залеському про затримання Вільяма Дея та Якова Макогона на Галичині. 03.11.1930 р. // AAN. Zespol 513, signatura 265. S. 86.

³⁶¹ Інформація капітана MI5 Міллера про Макогона. Н/д. (1934?); «Макоген»: переклад записів у зовнішньополітичному департаменті нацистської партії. Н/д. // The National Archives, Kew — Security Service. Reference: KV 2/1239: Jacob MACOWEN, alias MAKOHIN; Теж саме. Неавторизована інформація «Макогон — відомості приватних осіб та преси». 28.04.1935 (?) р. // ЦДІАЛ. Ф. 406. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 339.

³⁶² Онацький Є. У Вічному місті. Том 3. Записки українського журналіста. 1933 рік. С. 224.

³⁶³ Копія телексу Посла Італії у Советському Союзі Пьетро Ароне до Міністерства закордонних справ у Римі «Діяльність українського підданця Якова Макогона». 02.10.1935 р. // Archivio Centrale dello Stato. Ministero dell'interno. Direzione generale pubblica sicurezza. Divisione polizia politica (1927–1944). Fascicolo personali 758 (Makoin Lee).

Для французької поліції Я. Макогін був також загадковою особою, адже заявляв, що він є особою без визначеної професії, ні з ким не листується, ні з ким не спілкується. «Його велика стриманість кілька разів інтригувала персонал цього закладу (готелю у Парижі. — *І. М.*), де він *представляється таємничим персонажем* (письмівка моя. — *І. М.*). Лише кількадечне спостереження дозволило б встановити, якими є його справжні заняття»³⁶⁴. Попередні висновки французької поліції про Я. Макогона звучали недвозначно: «Об'єкт нашого зацікавлення може бути частиною американської секретної служби або «Секретної служби розвідки»»³⁶⁵.

Не переконаний, що простою відповіддю про «таємничість» мого героя буде та, котра б пояснювала обставини зацікавлення американцями європейськими «справами», однак варто пригадати слова Є. Онацького, написані ним у Римі в серпні 1931 р. Їхнє уважне прочитання може дещо пояснити у спробі позиціонуванні мого героя у хитросплетіннях міжнародної політики 1930-х років: «Симтоматичним є взагалі це нове несподіване зацікавлення Америки європейськими справами. [...] Фактично, політичний світ був досі перед фактом існування великої держави, як Зеднані Штати, якої почуття її *інтернаціональної відповідальності* не відповідало а ні її сили, а ні її значінню. [...] самого матеріяльного фактору було мабуть ще за-мало, щоби примусити Америку відмовитися від своєї традиційної політики невтручання. Для цього треба було досить довгої психологічної підготовки, яка відбувалася завдяки масовим подорожам до Європи [...] все ж ці подорожі залишали глибокий слід у новій психіці американців, що для них Берлін, Париж, Рим, Прага, Відень перестали бути якимись абстрактними пунктами на географічній мапі, але зробилися повними живої конкретної дійсности — реальностями»³⁶⁶.

Відтак, щоби повноцінно зрозуміти контекст доби з її проблемами у царині міжнародних відносин, додаймо сюди ж рядки з листа вже згаданого В. Кедровського до Макогової дружини, датований 30 грудня 1930 р.: «Сполучені Штати будуть у майбутньому вирішальним чинником у світовій політиці та економіці, і ми завжди повинні мати тут групу українських інтелектуалів, які б були в контакті з американським політичним та економічним життям, могли б сприяти українській справі»³⁶⁷. Для журналіста і громадського діяча української діаспори Омеляна Рев'юка, свідчення якого заслухала у 1939 р. спеціальна комісія Палати Представників США, «він (Я. Макогін. — *І. М.*) скоріше *людина-загадка*. Ким він є, ніхто насправді не знає. Ймовірно, в різних українських газетах були *запитання: хто ця людина?* (тут і далі письмівка моя. — *І. М.*) [...] люди досі не знають, які він має зв'язки, з яким урядом тощо. Він не представляє нікого в цій країні (США. — *І. М.*), окрім себе, але у нього є багато грошей, щоб займатися такою розрізненою діяльністю, і тому люди питали, *хто цей чоловік?*»³⁶⁸.

Додаймо, що упродовж цілого міжвоєн'я (особливо до вбивства Є. Коновальця) український націоналістичний рух час від часу сильно лихоманило від діяльності Я. Макогона як самозваного «князя Розумовського»³⁶⁹.

³⁶⁴ Інформація для відділу контролю за іноземцями МВС Франції, надана Головним управлінням національної безпеки. Об'єкт спостереження: Макогін, Яків. 12.10.1931 р. // Archives Nationales. Intérieur. Fichier central de la Sûreté nationale: dossiers individuels de MA à MAR (fin XIXe siècle — 1940). 19940462/50 Dossier 4792 MAKOHIN, Jacob. 1931–1935.

³⁶⁵ Конфіденційний лист голови відділу контролю за іноземцями МВС Франції про необхідність встановлення спостереження за Яковом Макогоном. 28.09.1931 р. // Archives Nationales. Intérieur. Fichier central de la Sûreté nationale: dossiers individuels de MA à MAR (fin XIXe siècle — 1940). 19940462/50 Dossier 4792 MAKOHIN, Jacob. 1931–1935.

³⁶⁶ Онацький Е. На міжнародні теми // Розбудова Нації. 1931. Ч. 7-8 (43-44). С. 194–196.

³⁶⁷ Zięba A. Lobbing dla Ukrainy w Europie międzywojennej: Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do roku 1932). S. 472.

³⁶⁸ Testimony of Emil Revyuk — Resumed // Investigation of UN — American Propaganda Activities in the United States. Hearings before a Special House of Representatives. Seventy-Sixth Congress. First Session on H. Res. 282. Volume 8. September 18, 19, 20, 22, 23, 25 and 27, 1939 at Washington, D. C. P. 5308.

³⁶⁹ Монолатій І. Макогін псевдо Розумовський. С. 176–218.

Не відставала від нього й С. Макогін, яка вигадала (або для неї виградали) легенду не лише «княгині Розумовської», а ще й «графині Ессекської». Про цей факт із обґрунтованою підозрою щодо Макогонів як міжнародних авантюристів повідомляли французькі джерела напередодні Другої світової війни: «Справжнє ім'я князя Леона РОЗУМОВСЬКОГО — Яків МАКОГІН. Колишній емігрант з Галичини, він є американським громадянином. Підозрілий персонаж, міжнародний авантюрист, МАКОГІН стверджує, що є нащадком останнього гетьмана України, РОЗУМОВСЬКОГО, фаворита Єлизавети I, уродженої графині ПОТОЦЬКОЇ. Він також стверджує, що його дружина була народжена графинею Ессекською. Насправді ці твердження не відповідають дійсності, [...] а ПОТОЦЬКІ ніколи не мали нічого спільного з РОЗУМОВСЬКИМИ. [...]»³⁷⁰.

Натомість ким є Макогонинова дружина, які її особисті прагнення, вже тоді розуміло чимало сучасників. Зокрема у липні 1938 р. в Празі вона отримала малу золоту медаль за колекцію українських поштових марок³⁷¹. Як повідомляла преса, переказуючи допис «The Daily Telegraph», «ця збірка (С. Макогін. — І. М.) була одною з найкращих і безсумніву зробила українські філіателистиці чималу рекляму. Складалася вона з 400 аркушів, які творили цілість, три прегарні альбоми, оправлені в синє полотно зі золотим тризубом і написом»³⁷².

Відтак, окрім досить видимої для європейських спецслужб (у т. ч. й совєтської) розвідувальної діяльності нарівні з чоловіком, С. Макогін — була пристрасною колекціонеркою антикваріату. Зокрема інвентар власності Макогонихи у перші роки Другої світової війни, що залишалася в Італії (у Генуї та Аляссіо), щонайменше, нараховував 162 найменування, у т. ч. із «Villa Franca» 81 найменування: у контейнері № 4 — 64 предметів швейцарського, російського, французького, італійського, китайського антикваріату; у контейнері № 5 — 17 предметів антикваріату, порцеляни, столового срібла; з «Argeo Villa» в Генуї, де на складі знаходилися меблі — 28 найменувань; під охороною «Banca de Galleani» в Аляссіо — 63 найменування антикваріату, зокрема й перші книжкові видання творів Персі Шеллі, Джона Кітса, Чарльза Діккенса³⁷³.

Однак найцікавіше, мабуть, як С. Макогін, сказати б, робилася акторкою першого і/або другого плану в шпигунських іграх чоловіка. Показовим тут буде історія літа 1941 р., коли подружжя ще перебувало в Італії (зауважмо, що Макогони свого часу мешкали у Лондоні, Женеві, Римі, Аляссіо, відвідували тогочасні Польщу, Чехословаччину).

Зосібна посол США в Італії Вільям Філліпс 22 квітня 1941 р. повідомляв Державний департамент у Вашингтоні так: «Пані Дж. Л. Макогін завітала до мене сьогодні вранці на прохання свого чоловіка, який зараз перебуває на їхній віллі в Аляссіо, щоб ознайомити мене з проблемою, яка зараз стоїть перед ним. Вона нагадала мені (факт, який я вже знав), що її чоловік був американським громадянином українського походження, що він завжди дуже цікавився долею України, і що з моменту одруження вони завжди працювали на незалежну Україну. [...] Вона була впевнена, що Вашингтон має багато звітів, які надходять із трьох вищезазначених джерел проти її чоловіка. Далі пані Макогін розповіла, що

³⁷⁰ Таємна доповідна записка 2 управління відділу розвідки Генерального штабу армії Французької Республіки «Стосовно українського князя Розумовського». 10.12.1938 р. // Service historique de la Défense (SHD), Vincennes. Département de l'armée de la terre (DAT). Série GR 7 N. Carton 3127 (Service de renseignement). За люб'язно наданий документ щиро дякую докторові історичних наук, професорові УКУ Вадиму Адаурову.

³⁷¹ Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Частина Перша. Прага: Б. в., 1942. С. 306; Zięba A. Lobbings dla Ukrainy w Europie międzywojennej: Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie oraz jego konkurenci polityczni (do roku 1932). S. 198.

³⁷² Золота медаль за збірку українських марок // Діло. 1938. 20 лип., с. 8.

³⁷³ Додатки до листа С'юзен Ф. Макогін до Державного департаменту США щодо захисту її власності в Італії. Інвентарі майна у контейнерах № 4–5; на складі в Генуї і банку в Аляссіо. 23.07.1942 р. // National Archives (The U.S. National Archives and Records Administration). Record Group 59: General Records of the Department of State, 1763–2002. Series: Central Decimal Files, 1910–1963. A1 205 Central Decimal Files, 1940–1945. Box 1296, located at: 250/31/13/05. File unit: 365.115f Makohin, Susan F.

німці раптом дуже зацікавилися її чоловіком і підбадьорювали його, а врешті запропонували йому співпрацювати з ними в справі незалежної української держави. Від німецького уряду до нього на віллу в Аляссіо приходили часто емісари, і нарешті він отримав певну пропозицію приєднатися до німецьких планів щодо України і врешті-решт стати одним із керівників нової держави [...].

Пані Макогін розповіла, що її чоловік найбільше хвилюється через проблему, яка стоїть перед ним. Він відчуває себе «на місці», і йому важко прийняти рішення. *Він усвідомлює, що так звана “незалежна Україна” фактично була б зміною господарів із Москви на господарів у Берліні, але вірить, що українцям, які є глибоко антикомуністичними, було б набагато краще за німецького режиму, ніж під контролем комуністів. Як американський громадянин, який має американський паспорт, він не бажає робити нічого, що суперечило б інтересам Сполучених Штатів. Проте він вважає, що в інтересах Сполучених Штатів мати проамериканця на важливій посаді в Україні* (письмівка моя. — І. М.). Він нічого не хоче і не просить від Америки. Він просто хоче повідомити нам про те, що, хоча він завжди ненавидів німців, до нього раптово прибули емісари німецького уряду з надзвичайною пропозицією співпраці. Він відчуває, що якщо він не прийме рішення, то для цієї мети буде обрано багатьох інших українських лідерів. [...] Я сказав, що мені, звісно, було б цікаво дізнатися, яке рішення прийняв її чоловік»³⁷⁴.

Ця несподівана для американського посла у Римі зустріч мала своє продовження. Наступного дня, 23 квітня С. Макогін знову завітала у дипломатичне представництво. Як зазначив В. Філліпс: «Я нагадав їй, що завжди існує ймовірність того, що її чоловік може втратити свій американський паспорт, з огляду на певні випадки, які, однак, на даний момент важко передбачити. Вона сказала, що я можу бути впевнений, що *якби Сполучені Штати та Німеччина перебували у стані війни, її чоловік нічого не зробить на підтримку Гітлера, і вона дала зрозуміти, хоча вона не сказала про це прямо, що він відмовиться від своєї посади голови Української держави* (письмівка моя. — І. М.)»³⁷⁵. Того ж дня посол В. Філліпс таємною телеграмою поінформував Державний департамент США у Вашингтоні про наполягання Берліна щодо ухвалення Я. Макогоном рішення, що він, ймовірно, очолить новопосталу Українську державу — після завершення його туру Німеччиною, або через місяць, наводячи слова Макогонової дружини, що «український народ з ентузіазмом зустрів би його на цій посаді»³⁷⁶.

Реакцією на цю інформацію стала зустріч А. Марголіна та заступника шефа відділу європейських справ Лоя В. Гендерсона у Державному департаменті США, яка відбулася вже 24 квітня. Скоріш за все співрозмовники, більшою мірою ґрунтуючись на оцінці Я. Макогана, яку дав саме А. Марголін, зійшлися на думці про його незначну роль в українському націоналістичному русі, а відтак засумнівалися у тому, що він

³⁷⁴ Таємний меморандум посла США в Італії Вільяма Філліпса для Державного Департаменту США про зустріч з С'юзен Макогін у Римі. 22.04.1941 р. // National Archives (The U.S. National Archives and Records Administration). Record Group 59: General Records of the Department of State, 1763–2002. Series: Central Decimal Files, 1910–1963. File Unit: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of the Ukraine: 860E.00/131 THRU 860E.01/238: 1940–1944 (Microcopy 1286, roll 4).

³⁷⁵ Таємний меморандум посла США в Італії Вільяма Філліпса для Державного Департаменту США про чергову зустріч з С'юзен Макогін у Римі. 23.04.1941 р. // National Archives (The U.S. National Archives and Records Administration). Record Group 59: General Records of the Department of State, 1763–2002. Series: Central Decimal Files, 1910–1963. File Unit: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of the Ukraine: 860E.00/131 THRU 860E.01/238: 1940–1944 (Microcopy 1286, roll 4).

³⁷⁶ Таємна телеграма посла США в Італії Вільяма Філліпса Державному секретареві США про розмову з С'юзен Макогін 23 квітня 1941 р. 23.04.1941 р. // National Archives (The U.S. National Archives and Records Administration). Record Group 59: General Records of the Department of State, 1763–2002. Series: Central Decimal Files, 1910–1963. File Unit: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of the Ukraine: 860E.00/131 THRU 860E.01/238: 1940–1944 (Microcopy 1286, roll 4).

може розглядатися ким-небудь як потенційний лідер українців на той час, назвавши його «самотнім вовком»³⁷⁷.

Витоки цієї задалегідь заплутаної Макогони історії криються також й у розслідуванні італійських правоохоронців. Зокрема йшлося про ймовірну «шпигунську діяльність», адже, як зауважувалося у матеріалах МВС Італії 1941 р., «можна зробити висновок, що Макогін робить шпигунство професією і що, враховуючи хиткість свого теперішнього становища, він пропонує себе тому, на кого, на його думку, у цей момент можна більше покластися. Мало того, але, враховуючи випадки з ним, можна припустити, що своєю пропозицією він намагається грати в подвійну гру і що, будучи спритним агентом, що, безумовно, так, усвідомлюючи, що ті, хто перебувають на німецькій службі, залишаться недоторканими в Італії, запропонував свої послуги, щоб уникнути вигнання з Королівства. *Військова розвідка, знаючи про переговори між Макогоном і німецькою службою, на цей момент продовжує стеження, не вважаючи за потрібне вживати заходів, обмежившись постійним наглядом*»³⁷⁸.

Історія літа 1941 р., коли Макогони, скоріш за все, стояли на роздоріжжі власних і американських державних інтересів, знайшла своє підсумування у таємному листі вже згаданого Посла США в Італії В. Філіпса. Зміст цього документу в дечому привідкриває завісу таємничості місії цього подружжя:

«Як показують мої депеші з Риму, до певної міри Макогони — це таємниця. У цей момент вони грають з ідеєю незалежної України під адміністрацією Райху. Макогін був українцем і, за словами його дружини, яку я знаю набагато краще за нього, він є нащадком одного з правлячих родів України. Хоча він став американським громадянином, його діяльність, принаймні протягом багатьох років, була зосереджена навколо руху за звільнення України з-під комуністичного панування. Він став провідником цього руху і свого часу мав офіси в Лондоні та Женеві. Я ніколи не знав точно, звідки взяли гроші, але було очевидно, що Макогони мали значне багатство, оскільки вони не лише керували офісами в Лондоні та Женеві, але мали чудову віллу в північній Італії, на якій довгий час проживали. Була інформація, правдивість якої я не можу гарантувати, що *одна впливова леді з Бостона надала великі суми грошей для руху, але не була задоволена тим, що гроші були використані* (Я. Макогоном. — І. М.) належним чином. Можливо, два чи три роки тому, я вважаю, вона відмовилася від своєї підтримки (тут і далі письмівка моя. — І. М.).

Мої телеграми до Держпартаменту повідомлять Вам дату поїздки пані Макогін до Риму — для ознайомлення мене з їхніми проміжними планами. Вона відверто розповіла мені, що було в їхніх думках і в міркуваннях німців, які надіслали їм запрошення відвідати окуповані країни Європи та вивчити методи німецького контролю. *За підсумками подорожі вважалося, що настав час для повстання в Україні і Макогона було оголошено главою нової держави.* У відповідь на мій запит про те, чому українці мають віддати перевагу німецькій неволі, а не советській, пані Макогін, здавалося, була переконана, що для українців це буде краще, ніж продовжувати перебувати під жорстким советським режимом. Вона вважала, що вся країна з вдячністю прийме її чоловіка як свого нового лідера, навіть якщо він потрапив під заступництво німців.

Усе це мало відбуватися під час сприятливого розвитку німецької кампанії в Росії. Пані Макогін, мабуть, була в захваті від цієї схеми, і вона думала, що вони з чоловіком

³⁷⁷ Меморандум перемовин Арнольда Марголіна та Лоя В. Гендерсона з Державним Департаментом США про Якова Макогона. 24.04.1941 р. // National Archives (The U.S. National Archives and Records Administration). Record Group 59: General Records of the Department of State, 1763–2002. Series: Central Decimal Files, 1910–1963. File Unit: Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of the Ukraine: 860E.00/131 THRU 860E.01/238: 1940–1944 (Microcopy 1286, Roll 4).

³⁷⁸ Інформація для Головного управління політичної служби Міністерства внутрішніх справ Італії (відділ політичної поліції) «Шпигунська діяльність Макогонів». 10.03.1941 р. Archivio Centrale dello Stato. Ministero dell'interno. Direzione generale pubblica sicurezza. Divisione polizia politica (1927–1944). Fascicolo personali 758 (Makoin Lee).

приймуть запрошення німців здійснити запропоновану поїздку туди й назад до окупованих Німеччиною країн, але *я не впевнений, що це відбулося*. Жінка наполягала на тому, що, оскільки її чоловік є американським громадянином, *вони не будуть робити нічого, що суперечило б інтересам Сполучених Штатів*. Я попередив її бути насторожі щодо цього, і вона запевнила мене, що їхній намір такий самий.

Деякий час я нічого не чув ні про кого з Макогонів, аж поки не отримав від неї листа, надісланого з Марселя, у якому повідомлялося, що вони обоє повертаються додому. Вона просила моєї допомоги звільнити їхні меблі та предмети домашнього вжитку, які перебували на італійській митниці в Генуї. Я відразу вжив заходів і, за моєю інформацією, власність врешті-решт відпустили.

Мені шкода, що я не можу надати вам більше інформації про самого Макогона, оскільки більшість моїх контактів із цією парою відбувалися через його дружину. *Те, що він був одним із визнаних лідерів руху за визволення України, не викликає сумніву, і, отже, само собою зрозуміло, що він глибоко антисоветський, і в Москві буде відомий саме як такий*. Фактично, це стало зрозуміло мені під час розмов, які я мав з його дружиною. Також здається очевидним, що *хоча він був готовий грати в гру з Німеччиною, щоб досягти своєї мети, він не бажав вчиняти жодних дій, які можна було б витлумачити як такі, що суперечать інтересам цієї країни (США. — І. М.)*. І тому мій висновок такий: *вони повернулися додому, коли стало очевидним, що час для подальших дій щодо зміни статусу України не настав. Пані Макогін можна вважати приємною авантюристкою, яка радше грала роль із її азартом та інтригами. Вона завжди була відвертою зі мною, розкриваючи їхні плани, і, безсумнівно, діяла як його речниця (Я. Макогона; накреслення жирним моє. — І. М.)*. Сподіваюся, що, задля ваших цілей, я достатньо добре пояснив стан речей»³⁷⁹.

Такими є, в основному, основні штрихи до шпигунського досьє С. Макогін, народженої Фаллон, а Шил — у першому подружжі. Поза межами цієї студії залишаю й факти і вигадки про нібито адміральську доньку і справжнє фото, що його підписав Макогонісі американський герой Першої світової війни Дж. Дж. Першинг, переміщення С. Макогін культурних цінностей за кордон, її діяльність як меценатки української культури тощо³⁸⁰, позаяк ці факти не переважають у її первісній діяльності як ймовірної агентки американської секретної служби.

Припускаю, що Макогонову дружину, американку С. Фаллон можна назвати «героїчною жінкою», услід за визначенням, що його дала Сімона де Бовуар: «Більшість героїчних жінок належить до породи авантюристок, дивачок, які привертають увагу не стільки значимістю їхніх вчинків, скільки окремішністю призначення [...] Щоб змінити обличчя світу, треба спочатку ґрунтовно закорінитися в ньому, але ґрунтовно закорінені в суспільство лише зневолені жінки; інші, поодинокі, позначені провидінням — і тоді вони виявляють себе такими ж здібними, як чоловіки, — майже монстри: марнославна кар'єристка, героїня...»³⁸¹.

Саме такою була С. Макогін, якщо зважимо на історію подружжя Макогонів, а також, що важливо, на оточення і зв'язки самої героїні цього розділу. І якщо факти особистого життя Макогонів приховувалися від широкої публіки і/або були доступні лише вузькому колу знайомих, членів (її) родини, завжди за лаштунками був секрет. Його фрагменти, вирвані з контексту, уміло і/або навмисне вкинуті Макогодонами в тогочасний публічний простір, надавали секретові ще більшої ваги у хитросплетіннях справжніх, а не прихованих намірів Я. Макогона і його дружини-спільниці, адже завжди у його розвідувальній діяльності вона була поряд.

³⁷⁹ Копія таємного листа посла США в Італії Вільяма Філіппса до Джеймса Клементя Данна про Макогонів. 05.02.1942 р. // National Archives (The U.S. National Archives and Records Administration). Record Group 226: Interallied and Interservice Military Agencies Records. Other OSS Records Pertaining to Safehaven Operations and Related Matters. COI/OSS Central Files 1942–1946. Entry UD 92, File 5, 190/05/30/04, Box 207.

³⁸⁰ Монолатій І. Макогін псевдо Розумовський. С. 30–57, 122–123, 271, 274–275.

³⁸¹ Бовуар де С. Друга стаття. В 2-х т. Том 1; пер. з франц. Н. Воробйова, П. Воробйов, Я. Собко. Київ: Основи, 1994. С. 137.

Досі у пам'яті американців вона залишається «княгинею Розумовською», яка знайшла свій вічний спочинок разом із чоловіком на Арлінгтонському національному цвинтарі, штат Вірджинія, США: «Нью Йорк. — Швидко після зустрічі в Українському Інституті Америки з нагоди двадцятої річниці смерті полк. Й. П. Макогона, приєднавши до цієї зустрічі його дружина Сузанна померла в лікарні на удар серця в п'ятницю 12 березня 1976. На зустрічі в Нью Йорку Покійна Сузанна дуже живо цікавилася заввагами поодиноких доповідачів і довше посиділа в дружній товариській розмові. Похорони відбулися в понеділок в Шароні, а у вівторок поховали її на військовому цвинтарі в Арлінгтоні б. Вашингтону. Відпочиває біля свого покійного чоловіка. На вічну дорогу відправили її родина та найближчі приятелі. Покійна називала себе інколи „принцесою”, виводючи свій рід від історичної шляхетської родини Розумовських»³⁸².

Якою ж насправді була фігурантка численних подій авантюрного життя Я. Макогона — його дружина С'юзен, мусять аргументовано довести історичні джерела, які досі зберігаються у спеціальних фондах розвідувальних служб США та європейських країн.

Дмитро Бурім

*Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України*

УКРАЇНЦІ ВШАНОВУЮТЬ ВЕЛИКОГО ІСТОРИКА: ПАМ'ЯТНІ ЗАХОДИ НА ЧЕСТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В НІМЕЧЧИНІ, 1934–1935 рр. (Крізь призму джерел)

Джерела до історії вшанування пам'яті професора Михайла Грушевського в Німеччині у 1934–1935 рр. можуть бути умовно поділені на: архівні неопубліковані джерела та опубліковані джерела. Хронологічно джерела охоплюють згадувані роки, переважно грудень 1934 р. — лютий 1935 р. Архівні джерела до обраної теми зберігаються в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України — фонд 4158 (Український науковий інститут в Берліні), опис 1, у т.ч.:

Справа 5. Листування Українського наукового інституту з німецькими установами відносно пропагування української культури, друкування різних статей, видачу стипендії студентам та ін.

Справа 8. Листування з німецькими виданнями та різними особами про надрукування наукових праць та статей Інституту.

Справа 9. Окремі номери журналу «Вісті Українського Наукового Інституту в Берліні», «Курс торгового права» і статті з німецьких газет відносно книги Івана Мірчука «Довідник України».

³⁸² Померла Сузанна Макогін, вдова по полк. Й. П. Макогоні // Свобода. 1976. 17 бер., с. 1.

Справа 15. Листування з німецькими установами, видавництвами і редакціями та різними особами про видання праць Інституту, пропагування української науки і культури, надання матеріальних коштів для утримання Інституту та ін.

Справа 26. Окремі номери журналу «*Вісті Українського Наукового Інституту в Берліні*». Листування з різними німецькими установами про діяльність Інституту.

Справа 27. Окремі номери журналу «*Вісті Українського Наукового Інституту в Берліні*». Список членів Співки німецької народної культури.

Опис 3.

Справа 2. «*Ukrainische Kulturberichte*» № 1–38 видання Українського Наукового Інституту в Берліні з відомостями про культурне життя України та діяльність Інституту. *Німецька мова*. 1933–1938.

Справа 3. Вирізки з різних газет, які висвітлюють життя та діяльність Михайла Грушевського (на російській та німецькій мовах). 2 грудня 1934 р. — 21 січня 1935 р.

Архівні джерела являють собою документи діловодства Українського наукового інституту в Берліні. Матеріали листування можна класифікувати за такими групами: листування з державними та партійними структурами Німеччини; листування з вищими навчальними закладами та науковими установами Німеччини, а також з окремими німецькими вченими; листування з редакціями засобів масової інформації — *німецьких та емігрантських*; листування з представниками української еміграції в Німеччині; оголошення про Жалібні Академії в пам'ять Михайла Грушевського в Українському науковому інституті в Берліні та Берлінському Університеті Фрідріха Вільгельма, запрошення та інформаційні матеріали про події

Що стосується листування, то листи можуть бути поділені на дві групи, а саме: 1) оригінальні другі примірники листів вихідної кореспонденції; підписані керівництвом або співробітниками Українського наукового інституту в Берліні, або без підписів; 2) оригінали листів вхідної кореспонденції.

Опубліковані джерела складають видання Українського наукового інституту в Берліні: «*Вісті з Українського Наукового Інституту в Берліні*» та «*Ukrainische Kulturberichte des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin*», які містять інформацію про події. А саме: публікації на сторінках інститутських видань, які висвітлюють заходи із вшанування пам'яті Михайла Грушевського, що були організовані Українським науковим інститутом в Берліні та Українською Громадою в Німеччині³⁸³.

Серед опублікованих джерел слід згадати також третій випуск німецькомовного видання Українського наукового інституту в Берліні «*Beiträge zur Ukrainekunde herausgegeben vom Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut*» (1935), присвячений Михайлові Грушевському: «Професор Михайло Грушевський. Його життя та праці. Доповіді Українського наукового

³⁸³ Публікації у виданні «*Вісті з Українського Наукового Інституту в Берліні*»: Засідання пам'яті Михайла Грушевського на Українським Науковим Інституті в Берліні // *Вісті з Українського Наукового Інституту в Берліні*. Берлін, 1935. № 1. С. 8–9; Крупницький Б. М. Грушевський як історик України // *Вісті з Українського Наукового Інституту в Берліні*. Берлін, 1935. № 2. С. 2–3; Кузеля З. Михайло Грушевський та його діяльність на Західній Україні // *Вісті з Українського Наукового Інституту в Берліні*. Берлін, 1935. № 2. С. 3–7; Мірчук І. Пам'яті Михайла Грушевського. Вступне слово на Академії в Українським Науковим Інституті в Берліні дня 7. XII. 1934 // *Вісті з Українського Наукового Інституту в Берліні*. Берлін, 1935. № 1. С. 1–5; Німецькі голоси про смерть Михайла Грушевського // *Вісті з Українського Наукового Інституту в Берліні*. Берлін, 1935. № 3. С. 8. Публікації у виданні «*Ukrainische Kulturberichte des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin*»: Antonowitsch M. Die dichterische Tätigkeit Hruschewskyjs // *Ukrainische Kulturberichte des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin*. Berlin, 1935. Nr. 15. S. 6–7; Gedächtnisfeier für den verstorbenen Prof. M. Hruschewskyj in der Friedrich — Wilhelm — Universität zu Berlin // *Ukrainische Kulturberichte des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin*. Berlin, 1935. Nr. 16. S. 8; Hruschewskyj-Gedächtnisfeier in Berlin // *Ukrainische Kulturberichte des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin*. Berlin, 1935. Nr. 15. S. 7–9; Kuziela, Z. Hruschewskyj's Werke in den westeuropäischen Sprachen. Zusammenestellt von Dr. Zeno Kuziela // *Ukrainische Kulturberichte des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin*. Berlin, 1935. Nr. 15. S. 9–10; Nr. 16. S. 8; Mirtschuk, J. Michael Hruschewskyj (1866–1934) // *Ukrainische Kulturberichte des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin*. Berlin, 1935. Nr. 15. S. 1–5.

інституту з нагоди урочистої панахиди в Університеті Фрідріха — Вільгельма в Берліні»³⁸⁴. Видання містило доповіді, які було виголошено на пам'ятних заходах 1934–1935 рр. на честь професора Михайла Грушевського, а саме: проф. д-ра Антона Пальме «Михайло Грушевський як особистість»³⁸⁵; доц., д-ра Бориса Крупницького «Михайло Грушевський як науковець»³⁸⁶; проф. д-ра Зенона Кузеля «Михайло Грушевський та його діяльність на західноукраїнських землях»³⁸⁷; а також Додаток: стаття Михайла Грушевського «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства»³⁸⁸. Переклади українською мовою цих доповідей опубліковано в окремому виданні³⁸⁹.

Окрему групу опублікованих джерел складають публікації в засобах масової інформації, як в німецьких, так і в емігрантських (зокрема — російських та азербайджанських), що були присвячені Михайлові Грушевському, а також пам'ятним заходам, які відбулися 7 грудня 1934 р. в Українському науковому інституті в Берліні та 16 січня в Берлінському Університеті Фрідріха Вільгельма³⁹⁰.

Варто згадати також публікації українських та німецьких вчених, присвячені професору Михайлові Грушевському, в провідних німецьких фахових виданнях «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven», «Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte», «Osteuropa»: D. Doroschenko «M. Hruschewskij (1866–1934)»³⁹¹; O. Hoetzsch «Michael Hruschewskij»³⁹²; O. Hoetzsch «Michael Hruševskij»³⁹³; H. Koch «Dem Andenken Mychajlo Hruševskij's (29. September 1866 — 25. November 1934)»³⁹⁴; M. Korduba «Michael Hruševskij als Forscher und als Organisator der wissenschaftlichen Arbeit»³⁹⁵; B. Krupnyckij «Die archäographische Tätigkeit M. Hruševskij's»³⁹⁶ та ін.

³⁸⁴ Beiträge zur Ukrainekunde herausgegeben vom Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut. Heft III. Prof. Michael Hruschewskij Sein Leben und Wirken. Berlin, 1935. Im Verlage der Gesellschaft der Freunde des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes E. V. 50 S. Prof. Michael Hruschewskij. Sein Leben und Wirken (1866–1934). Vorträge des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes anlässlich der Todesfeier an der Friedrich Wilhelm Universität zu Berlin.

³⁸⁵ Palme A. M. Hruschewskij als Persönlichkeit // Prof. Michael Hruschewskij. Sein Leben und Wirken (1866–1934). Vorträge des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes anlässlich der Todesfeier an der Friedrich Wilhelm Universität zu Berlin. Berlin, 1935. S. 5–13.

³⁸⁶ Krupnyckij B. M. Hruschewskij als Wissenschaftler // Prof. Michael Hruschewskij. Sein Leben und Wirken (1866–1934). Vorträge des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes anlässlich der Todesfeier an der Friedrich Wilhelm Universität zu Berlin. Berlin, 1935. S. 14–28.

³⁸⁷ Kuziela Z. M. Hruschewskij und seine Tätigkeit in den westukrainischen Ländern // Prof. Michael Hruschewskij. Sein Leben und Wirken (1866–1934). Vorträge des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes anlässlich der Todesfeier an der Friedrich Wilhelm Universität zu Berlin. Berlin, 1935. S. 29–37.

³⁸⁸ Anhang. Das übliche Schema der „russischen“ Geschichte und die Frage einer rationellen Gliederung der Geschichte des Ostslawentums. Von M. Hruschewskij (Sonderdruck aus den „Abhandlungen zur Slawenkunde“ der Petersburger Kaiserl. Akademie der Wissenschaften, I, Petersburg 1904) // Prof. Michael Hruschewskij. Sein Leben und Wirken (1866–1934). Vorträge des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes anlässlich der Todesfeier an der Friedrich Wilhelm Universität zu Berlin. Berlin, 1935. S. 38–48.

³⁸⁹ Михайло Грушевський Твори У 50-ти томах Том 47 (II). Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. Львів: Світ, 2002 – Т. 47. Кн. II: Меморіальна грушевськіана / упорядник В. Тельвак. 2016. 424 с.

³⁹⁰ Стаття «Ukrainische Gedächtnisfeier für Prof. Hruschewskij» з газети «Völkischer Beobachter»; стаття D. Korodi «Die Ukrainer gedenken ihres Erweckers Hruschewskij — Feier in der Universität» з газети «Deutsche Allgemeine Zeitung»; стаття «Vorkämpfer einer Nation — Gedächtnisfeier für Prof. Hruschewskij» з газети «Berliner Lokal — Anzeiger»; стаття «Der ukrainische Historiker Hruschewskij» з газети «Berliner Tageblatt»; стаття «Ein ukrainischer Geschichtsforscher — Gedenkfeier in der Universität» з газети «Berliner Morgenpost»; стаття «Gedächtnisfeier für Prof. M. Hruschewskij — Eigener Bericht der «Schlesische Zeitung»» з газети «Schlesische Zeitung»; стаття «Hruševski'ye matem merasimi» з газети «Kurtulus. Azerbaijan Milli Kurtuluş Hareketinin Organi»; стаття «Еще одна жертва» з газети «Russische Wochenzeitung. Nowoje Slowo — Das Neue Wort»; стаття Ч. Никольського «Большевики и Грушевский (Письмо из Польши)» з газети «Russische Wochenzeitung. Nowoje Slowo — Das Neue Wort».

³⁹¹ Doroschenko D. M. Hruschewskij (1866–1934) // Osteuropa. Berlin, 1935. Heft 4. S. 213–216.

³⁹² Hoetzsch O. Michael Hruschewskij // Osteuropa. Berlin, 1935. Heft 4. S. 212–213.

³⁹³ Hoetzsch O. Michael Hruševskij // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. Berlin, 1935. Band IX. S. 161–164.

³⁹⁴ Koch H. Dem Andenken Mychajlo Hruševskij's (29. September 1866 — 25. November 1934) // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Breslau, 1935. Band XI. S. 3–10.

³⁹⁵ Korduba M. Michael Hruševskij als Forscher und als Organisator der wissenschaftlichen Arbeit // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. Berlin, 1935. Bd. IX. S. 164–173.

³⁹⁶ Krupnyckij B. Die archäographische Tätigkeit M. Hruševskij's // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Breslau, 1935. Bd. XI. S. 610–621.

Аналіз опублікованих джерел, а також архівних джерел з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України в цілому дозволяє реконструювати події 1934–1935 рр. в Німеччині, а саме: діяльність Українського наукового інституту в Берліні, Української Громади в Німеччині, а також української еміграції в Німеччині в цілому в справі організації вшанування пам'яті професора Михайла Грушевського на німецьких теренах.

Протягом 1934–1935 рр. заходами Українського наукового інституту в Берліні та Української громади в Німеччині було проведено пам'ятні академії на честь професора Михайла Грушевського 7 грудня 1934 р. в Українському науковому інституті в Берліні та 16 січня 1935 р. в Берлінському Університеті Фрідріха Вільгельма, до яких було залучено провідних німецьких вчених та представників державних органів Німеччини, було організовано публікацію матеріалів, присвячених видатному українському історикові М. С. Грушевському, в німецьких провідних фахових часописах, а також періодичних виданнях.

В доповідях українських та німецьких вчених під час Пам'ятних заходів на честь Михайла Грушевського, в наукових публікаціях у провідних наукових німецьких часописах, а також у статтях на сторінках засобів масової інформації наголошувалось на великому значенні М. Грушевського як українського вченого-історика, організатора української історичної науки та видатного державного діяча, будівничого Української незалежної держави.

ДОДАТКИ

Документ

***Запрошення на Жалібну Академію пам'яті Михайла Грушевського
в Українському науковому інституту у Варшаві 6 грудня 1934 р.***

Увійшло, дня 16/XII 1934³⁹⁷

Ч. 1557 aa

Український Науковий Інститут

Має за шану запросити на Жалібну Академію Пам'яті Михайла Грушевського.

Академія відбудеться 6 грудня 1934 року, о 6-ій годині вечора, в помешканні Інституту, Служевська 7, П. 4.

Промови виголосять: проф. О. Лотоцький — Михайло Грушевський, як постать історична в українському національному житті і проф. М. Кордуба — М. Грушевський, як історик.

Український Науковий Інститут³⁹⁸

Ukraiński Instytut Naukowy

L'Institut Scientifique Ukrainien

Warszawa, Służewska 7, m. 4

Pologne

*Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut*³⁹⁹

Berlin C 2

Breitestr. 36

Aufgang 5

Niemcy

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві (*Далі ЦДА-ВО України*). — Ф. 4158 Український науковий інститут в Берліні. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 350; 350 зв. Надруковано в друкарні. Запрошення надіслано на адресу Українського наукового інституту в Берліні.

³⁹⁷ Штемпель вхідної кореспонденції Українського наукового інституту в Берліні.

³⁹⁸ Надруковано на звороті Запрошення.

³⁹⁹ Написано від руки.

Документ
Запрошення на Жалібну Академію в пам'ять Михайла Грушевського
в Українському науковому інституті в Берліні 7 грудня 1934 р.

Увійшло, дня 5/XII. 1934.⁴⁰⁰

Ч. 1502 aa.

ANLAESSLICH DES TODES DES GROSSEN UKRAINISCHEN HISTORIKERS
PROF. M. HRUSCHEWSKYJ,
Mitglied der Ukrainischen Akademie der Wissenschaften
beehrt sich
das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin
und
die Ukrainische Gesellschaft in Deutschland m. d. Sitz in Berlin

Sie zu einer am Freitag (7. XII. 1934)
um 8 h. abends in den Räumen des
Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts
(C 2, Breite Strasse 36, Aufgang 5.)
stattfindenden TRAUERFEIER einzuladen.

Es werden folgende Referate in ukrainischer Sprache abgehalten:

- 1). Prof. Dr. I. Mirtschuk:
Eröffnung der Gedächtnisfeier,
- 2). Doz. Dr. B. Krupnyckyj:
M. Hruschewskyj als Geschichtsschreiber der Ukraine,
- 3). Prof. Dr. Zeno Kuziela:
M. Hruschewskyj und seine Tätigkeit in der Westukraine,
- 4). Dr. M. Antonowytsh:
M. Hruschewskyj als Kulturhistoriker,
- 5). Doz. V. Leontowytsh:
Meine Erinnerung an M. Hruschewskyj,
Prof. Dr. A. Palme,
Kurator des Ukr[ainischen] Wissenschaftl[ichen] Instituts,
Prof. Dr. I. Mirtschuk,
Vorsitzender der Ukr. Gesellschaft.

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 381. Німецька мова. Машинопис. Штемпель вхідної кореспонденції Українського наукового інституту в Берліні

Документ
Запрошення на Жалібну Академію в пам'ять Михайла Грушевського
в Українському науковому інституті в Берліні 7 грудня 1934 р.

а... 1502/34⁴⁰¹

ЖАЛІБНА АКАДЕМІЯ В ПАМ'ЯТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

З приводу смерті великого українського історика, професора Михайла Грушевського, члена Всеукраїнської Академії Наук у Києві уладжує Український Науковий Інститут у Берліні і Українська Громада в Німеччині

⁴⁰⁰ Штемпель вхідної кореспонденції Українського наукового інституту в Берліні.

⁴⁰¹ Номер вхідної кореспонденції Українського наукового інституту в Берліні. Написано червоним олівцем.

Жалібну Академію,
що відбудеться в п'ятницю, дня 7. грудня ц[ього] р[оку] о годині 8 вечером в «Українським Науковим Інститути» в Берліні (Брайтештрассе 36) з такою програмою:

1. Проф[есор] д[октор] І. Мірчук: Вступне слово.
2. Доц[ент] д[октор] Б. Крупницький: М. Грушевський — історик України.
3. Проф[есор] д[октор] З. Кузеля: М. Грушевський і його наукова діяльність у західній Україні.
4. Д[октор] М. Антонович: М. Грушевський як історик культури.
5. Доц[ент] В. Леонтович: Мої спомини про М. Грушевського.

Проф[есор] д[октор] А. Пальме
Куратор Українського Наукового
Інституту в Берліні

Проф[есор] д[октор] І. Мірчук
Голова «Української Громади»

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 382. Машинопис. Українська мова.

Документ

***Запрошення на Жалібні Збори Українського вільного університету в Празі,
присвячені вшануванню пам'яті Михайла Грушевського 22 грудня 1934 р.***

Український Вільний Університет
в Празі
Ч. 94/34/35

Прага, дня 14. грудня 1934 року

Увійшло, дня 16/XII 1934⁴⁰²
Ч. 1549.

ЗАПРОШЕННЯ

на Жалібні Збори Вільного Університету в Празі, присвячені вшануванню пам'яті
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО,
які відбудуться в суботу дня 22-го грудня ц. р. о годині 11-й у зборні Українського Вільного
Університету, Прага II, Ве Смечках ч. 27/IV, з таким порядком денним:

1. Відкриття зборів Ректором.
2. Доповідь Проф[есор] Д. Дорошенка: «Грушевський як історик України».
3. Доповідь Проф[есор] Л. Білецького: «Грушевський як історик літератури».

Проф[есор] Д[октор] І. Горбачевський в. р.
Ректор

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 357. Запрошення. Машинопис. Українського Наукового
Інституту в Берліні. Штемпель вхідної кореспонденції. Запрошення надіслано на адресу Українського
наукового інституту в Берліні.

Документ

***Лист директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до директора бібліотеки
Наукового Товариства ім. Шевченка Володимира Дорошенка
від 20 грудня 1934 р.***

1569⁴⁰³

20-го грудня 1934.

⁴⁰² Штемпель вхідної кореспонденції Українського наукового інституту в Берліні.

⁴⁰³ Номер вихідної кореспонденції Українського наукового інституту в Берліні. Написано олівцем.

До
Високоповажного Пана
Директора Бібл[іотеки] Наук[ового] Т[оварист]ва ім. Т. Шевченка
В. Дорошенка
у Львові

Високоповажний Пане Директор.

З подякою отримав я Вашу картку з 15-го ц[ього] м[ісяця] і зараз же вислав відповідне повідомлення до «ОстЕвропа Інститут» в Бреслау, який саме хоче купити цілу історію Грушевського. Відпис дотичного письма я при цьому прикладаю.

Я дуже радо цею справою зайнявся, бо вважаю, що нашим обов'язком є якраз розмістити як найбільше української научної літератури в зах[ідно]європейських научних установах.

Прийміть Високоповажний Пане Директоре вислови моєї правдивої пошани.

М[ірчук] (підпис)
Директор Інституту

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 338. Машинопис. Українська мова.

Документ
Лист директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до Інституту Східної Європи у Бреслау
від 20 грудня 1934 р.

20/XII. 1934⁴⁰⁴
1566/34.

An das
OSTEUROPA — INSTITUT

in Breslau 1.
Neue Sandstr. 18.

In Beantwortung Ihres Schreibens vom 8. XI. 1934 teilen wir höflichst mit, dass wir inzwischen bemüht haben noch ein billigeres Komplet der «Mychajlo Hruschewskyj: Istorija Ukrajiny, Bd. I–XI» ausfindig zu machen.

In letzten Tagen hat uns Herr Direktor der Bibliothek der Szewczenko–Gesellschaft in Lemberg (Lwow, ul. Czarnieckiego 24, Polen) Wladimir Doroszenko, einen Angebot in Höhe von 280,-- Zloty gemacht, und zw. für Bd. I–IX, davon 7 Bände gebunden im Leinwand. Der Preis ist verhältnismässig niedrig, schon deshalb, dass der letzte Band nur in wenigen Exemplaren vorhanden ist, da die Bolschewistische Regierung die ganze Auflage vernichten liess.

Wir würden Ihnen empfehlen auf dieses Angebot einzugeben und sich direkt mit Herrn Doroszenko in Verbindung zu setzen. Sollte Ihnen aus irgendwelchem Grunde unsere Vermittlung lieber sein, so stehen wir Ihnen jederzeit zur Verfügung.

Heil — Hitler!

Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 342. Машинопис. Німецька мова.

⁴⁰⁴ Написано олівцем.

Документ

**Запрошення на Жалібну Академію в пам'ять Михайла Грушевського
в Українському науковому інституті в Берліні 16 січня 1935 р.**

Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin

Mittwoch, den 16. Januar 1935, 8 Uhr abends
findet im Hörsaal 28 der Friedrich — Wilhelm — Universität
(Berlin C 2, Kaiser — Franz — Joseph — Platz)

anlässlich des Todes des bekannten
ukrainischen Geschichtsforschers
Prof. M. Hruschewskyj
eine Gedächtnisfeier statt

Печатка: «Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin»

Es werden sprechen:

Der Kurator des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts

Prof. Dr. Anton Palme

und

Doz. Dr. Borys Krupnytzkyj

Diese Benachrichtigung gilt zugleich als Einladung

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 1. Запрошення. Надруковане в друкарні. Німецька мова.
Печатка: «Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin».

Документ

**Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до ректора Університету Фрідріха — Вільгельма
в Берліні професора Фішера від 7 січня 1934 р.**

7. Januar 1935.

Z. 17/35.

An
Seine Magnifizenz
Univ. Prof. Dr. Fischer,
Rektor der Friedrich — Wilhelms Universität
in Berlin.

Euere Magnifizenz,
ich nehme höflichst Bezug auf die Zuschrift der Friedrich-Wilhelm Universität vom 11. Dezember
1935 und erlaube mir hiermit an Euere Magnifizenz mit der ergebensten Bitte heranzutreten, die
Abhaltung einer Prof. M. Hruschewskyj, dem bekannten Historiker Osteuropas gewidmeten Feier, mit
den Referenten Prof. Dr. A. Palme (Berlin) und Doz. Dr. B. Krupnytzkyj, am 16. Januar 1935 im Hörsaal
28 der Universität gestatten zu wollen.

Heil — Hitler!

Мірчук (нідпис)

Prof. Dr. I. Mirtschuk,
Direktor des Instituts.

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 485. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука.

Документ

***Запрошення на Жалібну Академію в пам'ять Михайла Грушевського
в Українському науковому інституті в Берліні 16 січня 1935 р.***

10/I 1935, Ч. 32/35

Ukrainisches Wissenschaftliches Institut in Berlin

Mittwoch, den 16. Januar 1935, 8 Uhr abends
findet im
Hörsaal 28 der Friedrich — Wilhelms — Universität
(Berlin C 2, Kaiser — Franz — Joseph — Platz)

anlässlich des Todes des bekannten
ukrainischen Geschichtsforschers
Prof. M. Hruschewskyj
eine Gedächtnisfeier statt

Es werden sprechen:
Prof. Dr. Anton Palme
und
Doz. Dr. Borys Krupnytzkyj

Diese Benachrichtigung gilt zugleich als Einladung

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 474. Надруковано в друкарні. Німецька мова. Написано від руки: «10/I 1935, Ч. 32/35»

Документ

***Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до пані докторки Ван дер Каллен
від 11 січня 1935 р.***

11. Januar 1935.

Z. 36/35.

Fräulein
Dr. van der Kallen,
„Der Gral“,
Berlin,
Belle Allianz Platz 4/III.

Sehr geehrter Fräulein Doktor,
hiermit gestatte ich mir Ihnen anbei 10 Einladungen zur Hruschewskyj — Gedächtnisfeier zu übersenden mit der Bitte dieselben unter die interessierten Damen verteilen zu wollen.

Ich danke Ihnen bestens für Ihre Liebenswürdigkeit und bin mit Ausdrücken vorzüglichster Hochachtung

Ihr sehr ergebener:

M[ірчук] (підпис)
Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 470. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука

Документ

*Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до редакції газети "Deutsche Allgemeine Zeitung"
від 11 січня 1935 р.*

11. Januar 1935.

Z. 37/35.

An die
Redaktion «Deutsche Allgemeine Zeitung»,
Berlin SW 68,
Ritterstr. 50.

Sehr geehrter Herr Chefredakteur,
hiermit gestatte ich mir Ihnen anbei eine Einladung zu unserer Hruschewskyj — Gedächtnisfeier
zur gefälligen Veröffentlichung in Ihrem w. Blatte zu übersenden und Sie um die Entsendung eines
Berichterstatters zu bitten.

Heil — Hitler!

Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 469. Машинопис. Німецька мова. Підпису І. Мірчука немає

Документ

*Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до Видавництва преси доктора Рудольфа Даммерта
(Presseverlag Dr. Rudolf Dammert) від 11 січня 1935 р.*

11. Januar 1935.

Z. 38/34.

An den
Presseverlag Dr. Rudolf Dammert,
Berlin SW 48,
Wilhelmstr. 130–132

Sehr geehrte Herren,
hiermit gestatte ich mir Ihnen anbei eine Einladung zu unserer Hruschewskyj — Gedächtnisfeier
zur gefälligen Veröffentlichung in Ihrem w. Dienste zuzuschicken.

Heil — Hitler!

M[ірчук] (підпис)
Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 468. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука

Документ
Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до редакції газети „Völkischer Beobachter“
від 11 січня 1935 р.

11. Januar 1935.

Z. 39/35

An die
Redaktion «Völkischer Beobachter»,
Berlin W 9,
Linkstr. 27.

Sehr geehrter Herr Chefredakteur,
hiermit gestatte ich mir Ihnen anbei eine Einladung zu unserer Hruschewskyj — Gedächtnisfeier zur gefälligen Veröffentlichung in Ihrem w. Blatte zuzuschicken und Sie um die Entsendung eines Berichterstatters zu bitten.

Heil — Hitler!

M[ірчук] (підпис)
Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 467. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука

Документ
Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до редакції газети «Germania»
від 11 січня 1935 р.

11. Januar 1935.

Z. 40 / 35.

An die
Redaktion «Germania»,
Berlin SW 48,
Puttkammerstr. 19.

Sehr geehrter Herr Chefredakteur,
hiermit gestatte ich mir Ihnen anbei eine Einladung zu unserer Hruschewskyj — Gedächtnisfeier zur gefälligen Veröffentlichung in Ihrem w. Blatte zuzuschicken und Sie um die Entsendung eines Berichterstatters zu bitten.

Mit Deutschem Gruß und Heil — Hitler!

M[ірчук] (підпис)
Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 466. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука

Документ
Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до редакції газети «Der Angriff»
від 11 січня 1935 р.

11. Januar 1935.

Z. 41 / 35.

An die
Redaktion „Der Angriff“,
Berlin SW 68,
Wilhelmstr. 106.

Sehr geehrter Herr Chefredakteur,
hiermit gestatte ich mir Ihnen anbei eine Einladung zu unserer Hruschewskyj — Gedächtnisfeier zur gefälligen Veröffentlichung in Ihrem w. Blatte zuzuschicken und Sie um die Entsendung eines Berichterstatters zu bitten.

Heil — Hitler!

M[ірчук] (підпис)
Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 465. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука

Документ
Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до редакції газети «12 — Uhr Blatt»
від 11 січня 1935 р.

11. Januar 1935.

Z. 42 / 35.

An die
Redaktion «12 — Uhr Blatt»,
Berlin — Charlottenburg,
Berlinerstr. 128

Sehr geehrter Herr Chefredakteur,
hiermit gestatte ich mir Ihnen anbei eine Einladung zu unserer Hruschewskyj — Gedächtnisfeier zur gefälligen Veröffentlichung in Ihrem w. Blatte zuzuschicken und Sie um die Entsendung eines Berichterstatters zu bitten.

Heil — Hitler!

M[ірчук] (підпис)
Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 464. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука

Документ

*Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до редакції газети «Ost — Express»
від 11 січня 1935 р.*

11. Januar 1935.

Z. 43 / 35.

Herrn Dr. von Voss,
Der «Ost — Express»,
Berlin SW 68,
Besselstr. 21.

Sehr geehrter Herr Doktor,
hiermit gestatte ich mir Ihnen anbei eine Einladung zu unserer Hruschewskyj — Gedächtnisfeier zur gefälligen Veröffentlichung in Ihrem w. Dienste zuzuschicken und Sie um die Entsendung eines Berichterstatters zu bitten.

Heil — Hitler!

M[ірчук] (підпис)
Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 463. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука

Документ

*Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до редакції газети «Berliner Tageblatt»
від 11 січня 1935 р.*

11. Januar 1935.

Z. 44 / 35.

An die
Redaktion «Berliner Tageblatt»,
Berlin SW 19,
Jerusalemstr. 46–49

Sehr verehrter Herr Chefredakteur,
hiermit gestatte ich mir Ihnen anbei eine Einladung zu unserer Hruschewskyj — Gedächtnisfeier zur gefälligen Veröffentlichung in Ihrem w. Blatte zuzuschicken und Sie um die Entsendung eines Berichterstatters zu bitten.

Heil — Hitler!

M[ірчук] (підпис)
Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 462. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука.

Документ
Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до редакції газети «Morgenpost»
від 11 січня 1935 р.

11. Januar 1935.

Z. 45 / 35.

An die
Redaktion «Morgenpost»,
Berlin SW 68,
Kochstr. 22–26

Sehr geehrter Herr Chefredakteur,
hiermit gestatte ich mir Ihnen anbei eine Einladung zu unserer Hruschewskyj — Gedächtnisfeier zur gefälligen Veröffentlichung in Ihrem w. Blatte zuzuschicken und Sie um die Entsendung eines Berichterstatters zu bitten.

Heil — Hitler!

M[ірчук] (підпис)
Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 461. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука.

Документ
Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до редакції газети «Der Lokalanzeiger»
від 11 січня 1935 р.

11. Januar 1935.

Z. 46 / 35.

An die
Redaktion «Der Lokalanzeiger»,
Berlin SW 68,
Zimmerstr. 35–41.

Sehr geehrter Herr Chefredakteur,
hiermit gestatte ich mir Ihnen anbei eine Einladung zu unserer Hruschewskyj — Gedächtnisfeier zur gefälligen Veröffentlichung in Ihrem w. Blatte zu übersenden und Sie um die Entsendung eines Berichterstatters zu bitten.

Heil — Hitler!

M[ірчук] (підпис)
Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 460. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука.

Документ
**Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до редакції газети «Berliner Westen»
від 11 січня 1935 р.**

11. Januar 1935.

An die
Redaktion «Berliner Westen»
Berlin — Wilmersdorf,
Uhlandstr. 102.

Sehr geehrter Herr Chefredakteur,
hiermit gestatte ich mir Ihnen anbei eine Einladung zu unserer Hruschewskyj — Gedächtnisfeier zur gefälligen Veröffentlichung in Ihrem w. Blatte zu übersenden und Sie um die Entsendung eines Berichterstatters zu bitten.

Heil — Hitler!

M[ірчук] (підпис)
Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 457. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука.

Документ
**Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до редакції газети «Berliner Börsenzeitung»
від 11 січня 1935 р.**

11. Januar 1935.

Z. 50 / 35.

An die
Redaktion «Berliner Börsenzeitung»,
Berlin W 8,
Kronenstr. 37.

Sehr geehrter Herr Chefredakteur,
hiermit gestatte ich mir Ihnen anbei eine Einladung zu unserer Hruschewskyj — Gedächtnisfeier zur gefälligen Veröffentlichung in Ihrem w. Blatte zu übersenden und Sie um die Entsendung eines Berichterstatters zu bitten.

Heil — Hitler!

M[ірчук] (підпис)
Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 456. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука.

Документ

***Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до редакції газети «Berliner Märkische Volkszeitung»
від 11 січня 1935 р.***

11. Januar 1935.

Z. 51 / 35.

An die
Redaktion «Berliner Märkische Volkszeitung»,
Berlin SW 48,
Puttkammerstr. 19.

Sehr geehrter Herr Chefredakteur,
hiermit gestatte ich mir Ihnen anbei eine Einladung zu unserer Hruschewskyj — Gedächtnisfeier
zur gefälligen Veröffentlichung in Ihrem w. Blatte zu übersenden und Sie um die Entsendung eines
Berichterstatters zu bitten.

Heil — Hitler!

M[ірчук] (нідпис)
Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 455. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука.

Документ

***Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до редакції газети «Der Deutsche» від 11 січня 1935 р.***

11. Januar 1935.

Z. 52 / 35.

An die
Redaktion «Der Deutsche»,
Berlin SW 61,
Am Johannistisch 5

Sehr geehrter Herr Chefredakteur,
hiermit gestatte ich mir Ihnen anbei eine Einladung zu unserer Hruschewskyj — Gedächtnisfeier
zur gefälligen Veröffentlichung in Ihrem w. Blatte zu übersenden und Sie um die Entsendung eines
Berichterstatters zu bitten.

Heil — Hitler!

M[ірчук] (нідпис)
Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 454. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука.

Документ

*Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до редакції Wolffstelegraphenbureau від 11 січня 1935 р.*

11. Januar 1935.

Z. 53 / 35.

An das
Wolffstelegraphenbureau,
z. H. des Herrn Rogatzky,
Berlin SW 68,
Charlottenstr. 15 b.

Hochverehrter Herr Rogatzky,
hiermit gestatte ich mir Ihnen anbei eine Einladung zu unserer Hruschewskyj — Gedächtnisfeier
zur gefälligen Veröffentlichung in Ihrem w. Dienste zu übersenden und Sie um die Entsendung eines
Berichterstatters zu bitten.

Heil — Hitler!

M[ірчук] (ніднус)
Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 453. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука.

Документ

*Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до редакції газети «Die Nachtausgabe» від 11 січня 1935 р.*

11. Januar 1935.

Z. 54 / 35.

An die
Redaktion «Die Nachtausgabe»,
Berlin SW 68,
Zimmerstr. 35

Sehr geehrter Herr Chefredakteur,
hiermit gestatte ich mir Ihnen anbei eine Einladung zu unserer Hruschewskyj — Gedächtnisfeier
zur gefälligen Veröffentlichung in Ihrem w. Blatte zu übersenden und Sie um die Entsendung eines
Berichterstatters zu bitten.

Heil — Hitler!

M[ірчук] (ніднус)
Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 452. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука.

Документ

*Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до керівника Східного відділу
Зовнішньополітичного відомства НСДАП
доктора Георга Ляйббрандта від 12 січня 1935 р.*

12. Januar 1935.

Z. 67 / 35

Herrn
Dr. Leibbrandt,
Aussenpolitisches Amt der N. S. D. A. P.,
Berlin.

Sehr verehrter Herr Doktor,
hiermit gestatte ich mir Ihnen anbei 15 Einladungen zu unserer Hruschewskyj — Gedächtnisfeier zuzuschicken und Sie gleichzeitig zu bitten, dieselben an die interessierten Stellen weiterleiten lassen zu wollen.

Es tut mir außerordentlich leid, dass die Benachrichtigungsfrist so knapp bemessen wurde, jedoch ist diese durch die technischen Gründe (Zuweisung eines entsprechenden Hörsaales) verursacht worden.

Ich danke Ihnen, sehr verehrter Herr Doktor, für Ihr liebenswürdiges Entgegenkommen und bin mit Deutschem Gruß und

Heil — Hitler!

M[ірчук] (підпис)
Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 445. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука.

Документ

*Лист директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до Інституту Східної Європи в Бреслау
в справі придбання праць Михайла Грушевського
від 14 січня 1935 р.*

14. Januar 1935

Z. 72 / 35

An das
Osteuropa — Institut
in Breslau.

Ihre w. Bestellung der Hruschewskyj — Geschichte Bd. I–IX haben wir direkt an Herrn Wolodymyr Doroszenko nach Lemberg weitergeleitet. Am 10. ds haben wir die Benachrichtigung bekommen, dass die Bücher direkt an das Osteuropa — Institut nach Breslau verschickt werden.

Da wir annehmen, dass Herr Doroschenko nur aus ungünstigen materiellen Gründen dieses Werk verkaufte und weil wir dabei vermittelt haben, erlauben wir uns hiermit an das Osteuropa — Institut mit dem höflichen Ersuchen wenden, den Kaufbetrag von 220 Zloty und Versandkosten von 13,04 Zloty zwecks Beschleunigung direkt an Herrn Doroszenko nach Lemberg also ohne unsere Vermittlung, schicken lassen zu wollen.

Indem wir Ihnen für die gütige Berücksichtigung unseres Wunsches bestens danken, verbleiben wir mit

Heil — Hitler!

М[ірчук] (підпис)
Prof. Dr. I. Mirtschuk
Direktor des Instituts.

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 439. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука. Підкреслення в документі.

Документ

***Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до pana Бандрівського від 15 січня 1935 р.***

15. січня 1935.

До Високоповажаного Пана
Бандрівського в Шенебергу.

Високоповажаний Пане!

Відносно завтрашньої академії в честь Грушевського на університеті дозволю собі оцим звернутися до Вас з проханням не відмовити взяти обов'язково в ній участь, а се хоч би тому, щоби численною присутністю українського громадянства в Берліні задокументувати перед чужинцями значіння Грушевського для нас, а відтак щоби і референтові свята кураторові професорові Пальме дати змогу побачити заінтересовання самих українців у святі. Я був би Вам дуже вдячний, коли би Ви звернули увагу Ваших знайомих на завтрашню академію, зглядно попросили їх о особисту участь.

З правдивою пошаною

М[ірчук] (підпис)
Директор Інституту

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 427. Машинопис. Українська мова. Підпис І. Мірчука.

Документ

***Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до pana Сливенка від 15 січня 1935 р.***

15. січня 1935.

До Високоповажаного Пана
Сливенка в Берліні.

Високоповажаний Пане!

Відносно завтрашньої академії в честь Грушевського на університеті дозволю собі оцим звернутися до Вас з проханням не відмовити взяти обов'язково в ній участь, а се хоч би тому, щоби численною присутністю українського громадянства в Берліні задокументувати перед чужинцями значіння Грушевського для нас а відтак щоби і референтові свята кураторові професорові Пальме дати змогу побачити заінтересовання самих українців у святі. Я був би Вам дуже вдячний, коли би Ви звернули увагу Ваших знайомих на завтрашню академію, зглядно попросили їх о особисту участь.

З правдивою пошаною

М[ірчук] (підпис)
Директор Інституту

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 428. Машинопис. Українська мова. Підпис І. Мірчука.

Документ

***Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до пана Кордюка від 15 січня 1935 року***

15. січня 1935.

До Високоповажаного Пана
Кордюка в Берліні-Шарльотенбург.

Високоповажаний Пане!

Звертаю Вашу увагу на німецьку академію в честь Грушевського, що відбудеться завтра на університеті та на яку запрошення Вам вже надіслано. Ходить о те, щоби численною участю українців на святі показати німцям значіння Грушевського для нас, тому я прошу Вас неодмінно прийти.

З правдивою пошаною

Директор Інституту

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 430. Машинопис. Українська мова.

Документ

***Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до пана Георга Тарновського від 15 січня 1935 р.***

15. Januar 1935

Z. 84/35

Herrn
Georg Tarnowskyj,

Berlin W 50,
Burggrafenstr. 14.

Bezugnehmend auf die morgige Hruschewskyj — Trauerfeier an der Universität lässt Ihnen Herr Direktor Mirtschuk mitteilen, dass er mit Ihrer Teilnahme an derselben bestimmt rechnet. Es wird uns sehr angenehm sein, wenn Sie die Freundlichkeit hätten auch Ihre Bekannten auf die Trauerfeier aufmerksam machen bzw. sie in unserem Namen zu dieser einzuladen.

(без підпису)

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 431. Машинопис. Німецька мова.

Документ

*Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до pana полковника Сергія Лощенка від 15 січня 1935 р.*

15. січня 1935.

До Високоповажаного Пана Полковника
Сергія Лощенка в Ваннзее.

Високоповажаний Пане!

Відносно завтрашньої академії в честь Грушевського на університеті дозволю собі звернутися до Вас з проханням не відмовити прибути на неї з Вашою дружиною. Ходить о те, щоби численною присутністю українського громадянства в Берліні задокументувати перед чужинцями значіння Грушевського для нас а відтак, щоби і референтів свята кураторові професорові Пальме дати змогу побачити заінтересовання самих українців у святі. Я був би Вам дуже вдячний, коли би Ви звернули увагу Ваших знайомих на завтрашню академію, зглядно попросили їх о особисту участь.

З правдивою пошаною

М[ірчук] (підпис)
Директор Інституту

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 434. Машинопис. Українська мова. Підпис І. Мірчука.

Документ

*Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до pana інженера Сергія Кузьменка
від 15 січня 1935 року*

15. січня 1935.

До Високоповажаного Пана Інжиніра
Сергія Кузьменка в Берліні.

Високоповажаний Пане Інжиніре!

Відносно завтрашньої академії в честь Грушевського на університеті дозволю собі оцим звернутися до Вас з проханням не відмовити взяти обов'язково в ній участь, а се хоч би тому, щоби численною присутністю українського громадянства в Берліні задокументувати перед чужинцями значіння Грушевського для нас а відтак щоби і референтів свята кураторові професорові Пальме дати змогу побачити заінтересовання самих українців у святі. Я був би Вам дуже вдячний, коли би Ви звернули увагу Ваших знайомих на завтрашню академію, зглядно попросили їх о особисту участь.

З правдивою пошаною

М[ірчук] (підпис)
Директор Інституту

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 435. Машинопис. Українська мова. Підпис І. Мірчука.

Документ

Лист-запрошення директора Українського наукового інституту в Берліні професора Івана Мірчука до пана консула Василя Кужіма від 15 січня 1935 р.

15. січня 1935.

До Високоповажаного Пана Консула
Василя Кужіма в Берліні.

Високоповажаний Пане Консуле!

Відносно завтрашньої академії в честь Грушевського на університеті дозволю собі оцим звернутися до Вас з проханням не відмовити взяти обов'язково в ній участь, а се хоч би тому, щоби громадною присутністю українського громадянства в Берліні задокументувати перед чужинцями значіння Грушевського для нас а відтак, щоби і референтові свята кураторові професорові Пальме дати змогу побачити заінтересовання самих українців у святі. Я був би Вам дуже вдячний, коли би Ви звернули увагу Ваших знайомих на завтрашню академію, зглядно попросили їх о особисту участь.

З правдивою пошаною

М[ірчук] (підпис)
Директор Інституту

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 436. Машинопис. Українська мова. Підпис І. Мірчука.

Документ

Лист директора Інституту російськознавства Університету Альберта в Кенігсбергу професора Ганса Коха до Українського наукового інституту в Берліні

Institut für Rußlandkunde⁴⁰⁵
an der Albertus-Universität

Königsberg Pr., Theaterplatz 3

*Увійшло, дня 16. I. 1935.⁴⁰⁶
Ч. 91/35. аа.*

An das
Ukrainische wissenschaftliche Institut
in Berlin

Die Direktion des Russlandinstitut in Königsberg dankt Ihnen sehr herzlich für Ihre freundliche Einladung zur Gedächtnisfeier nach Professor M. Hruschewskyj.

Leider kann infolge des akademischen Semestralbetriebes keiner unserer Herren an Ihrem Trauer-Akt teilnehmen, wir versichern Sie aber angesichts Ihres Verlustes unseres wärmsten Beileides und der ganz großen Achtung, die wir vor den menschlichen und wissenschaftlichen Leistungen Ihres Verblichenen haben. Es ist richtig, dass Mychajlo Hruschewskyj als Forscher und Politiker in erster Linie seiner eigenen Nation, dem staatenlosen ukrainischen Volke angehört; aber was er zurücklässt an Ergebnissen seines reichen Geistes, an Errungenschaften ukrainischer Geschichtsschreibung — und an beispielgebender Größe in Not und Verbannung: das ist übervölkisch-menschliches Gemeingut. Es der Menschheit, insbesondere dem deutschen Volke rastlos zu vermitteln, soll auch weiterhin zu den engsten Anliegen unseres Institutes gehören.

Dem toten geistigen und einstigen politischen Führer des ukrainischen Volkes вічна пам'яті.

⁴⁰⁵ Штемпель Інституту російськознавства Університету Альберта в Кенігсбергу.

⁴⁰⁶ Штемпель вхідної кореспонденції Українського наукового інституту в Берліні.

Der Direktor des Instituts für Russlandkunde

Hans Koch (нідпис)
Hans Koch

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 425. Машинопис. Німецька мова.

Документ

**Інформаційне повідомлення про урочисте вшанування пам'яті
професора Михайла Грушевського в Українському науковому інституті
в Берліні 16 січня 1935 р.**

Увійшло, дня 16/I 1935⁴⁰⁷

Ч. 92/35

Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut veranstaltete eine Gedächtnisfeier anlässlich des Todes des bekannten ukrainischen Geschichtsforschers und früheren Präsidenten der Ukrainischen Volksrepublik Prof. M. Hruschewskyj. Den einleitenden Vortrag hielt Kurator des Instituts Prof. Dr. Anton Palme, der auf die außerordentlich bedeutenden wissenschaftlichen Arbeiten Hruschewskyj's, die für die Erkenntnis der politischen Lage des osteuropäischen Ostens in der Gegenwart unentbehrlich sind, hinwies und besonders die glühende Vaterlandsliebe Hruschewskyj's betonte, die uns Deutschen der Gegenwart auch bei jedem anderen Volke sympathisch ist.

Der zweite Referent Doz. Dr. B. Krupnytyzj befasste sich mit M. Hruschewskyj's als Historiker der Ukraine und der ukrainischen Literatur, als Schöpfer des nationalen Schemas der ukrainischen Geschichte, als Organisator der ukrainischen Wissenschaft, als Popularisator der ukrainischen Geschichte in der Heimat und im Auslande und schließlich als Pädagoge, der viele ukrainische Generationen zur tüchtigen wissenschaftlichen Arbeit erzog. Bahnbrechend ist seine 9-bändige Geschichte der Ukraine in der in überzeugendster Weise die richtungweisende Idee von der organischen Entwicklung, von der Kontinuität des historischen Prozesses des ukrainischen Volkes auf dem von ihm besiedelten Territorium, dargestellt worden ist.

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 423. Машинопис. Німецька мова; Арк. 424. Рукопис. Підготував Борис Крупницький

Документ

**Лист від імені імперського міністра освіти Руста
до Українського наукового інституту в Берліні від 16 січня 1935 року**

Увійшло, дня 17/I. — 1935⁴⁰⁸

Ч. 96/35. аа.

Herr Reichsminister Rust dankt
dem Ukrainischen Wissenschaftlichen Institut in Berlin
für die freundliche Einladung zur
Gedächtnisfeier für Prof. M. Hruschewskyj
am Mittwoch, den 16. Januar, abends 8 Uhr.
Er ist zu seinem Bedauern verhindert,
der Einladung Folge zu leisten.

Berlin, den 16. Januar 1935.

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 419. Машинопис. Німецька мова.

⁴⁰⁷ Штемпель вхідної кореспонденції Українського наукового інституту в Берліні.

⁴⁰⁸ Штемпель вхідної кореспонденції Українського наукового інституту в Берліні.

*Документ**Інформаційне повідомлення про урочисте вшанування пам'яті
професора Михайла Грушевського в Українському науковому інституті
в Берліні 16 січня 1935 р.*Gedächtnisfeier für den Prof. M. Hruschewskyj.

Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut veranstaltete eine Gedächtnisfeier anlässlich des Todes des bekannten ukrainischen Geschichtsforschers und früheren Präsidenten der Ukrainischen Volksrepublik Prof. M. Hruschewskyj. Den einleitenden Vortrag hielt Kurator des Instituts Prof. Dr. Anton Palme, der auf die außerordentlich bedeutenden wissenschaftlichen Arbeiten Hruschewskyjs, die für die Erkenntnis der politischen Lage des europäischen Ostens in der Gegenwart unentbehrlich sind, hinwies und besonders die glühende Vaterlandsliebe Hruschewskyjs, die uns Deutschen der Gegenwart auch bei jedem anderen Volke sympathisch ist.

Der zweite Referent Doz. Dr. B. Krupnytzkyj befasste sich mit M. Hruschewskyj als Wissenschaftler. Als eine ausgesprochene Kampfnatur, voll Energie und Dynamik, beherrschte er lange Jahrzehnte das ukrainischepolitische und kulturelle Leben. In ihm vereinigten sich in glücklicher Weise die Eigenschaften des Organisators und des Wissenschaftlers. Seit 1894 stand er an der Spitze der Schewtschenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, die er zu einer wahren Akademie der Wissenschaften ausgestaltete. Nach der ersten russischen Revolution entwickelt er eine ähnliche Tätigkeit in Kiew. Im J. 1924 kam er aus Wien nach der Sowjet-Ukraine, um hier als Mitglied der ukrainischen Akademie der Wissenschaften in Kiew eine Reihe der historischen Institutionen vorzustehen und die große herausgeberische Arbeit bis zu seiner Verbannung nach Moskau fortzusetzen. Seine monumentale 9-bändige Geschichte der Ukraine, die Hauptarbeit seines ganzen Lebens, hatte bahnbrechende Bedeutung für die Förderung des ukrainischen nationalen Gedankens. In ihr erwies sich Hruschewskyj als Schöpfer des neuen Schemas der ukrainischen Geschichte und ihrer Grundlagen, als überzeugender Darsteller der richtungsweisenden Idee von der organischen Entwicklung, von der Kontinuität des historischen Prozesses des ukrainischen Volkes auf dem von ihm besiedelten Territorium. Ebenso imponierend ist seine Geschichte als erste systematische Zusammenfassung der streng wissenschaftlich ausgewerteten und kritisch analysierten historischen Quellen über die Ukraine von den Anfängen ihrer Geschichte bis zur Mitte des XVII. Jahrhts. Bemerkenswert ist auch sein Aufsatz «Das übliche Schema «der russischen Geschichte» und die Frage der rationellen Ordnung der Geschichte des Ostslawentums» (1904), in dem zum ersten mal klare Scheidung zwischen dem Entwicklungsprozess der russischen und ukrainischen Geschichte gegeben wurde. Rastlos und unermüdlich arbeitet Hruschewskyj auch auf anderen verwandten Wissensgebieten. Ihn interessierte nicht so sehr die Tatsachen, als die großen Probleme und die noch ungelösten Fragen. Für sein originelle Auffassung zeugen solche Arbeiten wie die 5-bändige Geschichte der ukrainischen Literatur, der Kursus der genetischen Soziologie und die 6-bändige Weltgeschichte im kurzen Überblick. Ebenso wichtig ist seine Arbeit für die Verbreitung der Ukrainekenntnisse in der Heimat und im Auslande. Unter anderem gab er in deutscher Sprache «Ein Überblick der Geschichte der Ukraine» (Wien 1914) und «Die ukrainische Frage in ihrer historischen Entwicklung» (Wien 1915) heraus.

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 421. Машинопис. Німецька мова.

*Документ**Лист від Семінару Перед- та ранньої історії Університету Альберта в Кенігсбергу
професора фон Ріхтгофена до Українського наукового інституту
в Берліні від 16 січня 1935 р.*

Seminar
für Vor- und Frühgeschichte
der Albertus — Universität
Brieftagebuch Nr. 31/35

Königsberg i. Pr., den 16. 1. 1935.
Theaterplatz 5 B
Fernruf 36621

Увійшло, дня 18/I 1935⁴⁰⁹
Ч. 106/35 aa

An das
Ukrainische Wissenschaftliche Institut
Berlin C 2
Kaiser Franz — Joseph Platz.

Im Auftrage von Herrn Professor von Richthofen möchte ich Ihnen mitteilen, dass Herr Professor krank gewesen ist. Für die Einladung zum 16. Januar 35 lässt er bestens danken und kann ihr leider nicht nachkommen, vielleicht ist er aber im Februar oder März wieder einmal in Berlin und wird Sie dann gern besuchen.

Heil — Hitler!

I(m) A(ufrage)
Підпис нерозбірливо
Sekretärin.

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 411. Машинопис. Німецька мова.

Документ

*Лист професора Українського наукового інституту в Берліні Зенона Кузеля
до редакції газети »Posener Tageblatt» від 23 січня 1935 р.*

23. Januar 35.
Z. 130/35.

An die Redaktion »Posener Tageblatt»,
Poznan,
ul. Zwierzyniecka.

Sehr geehrter Herr Chefredakteur,
da ich annehme, dass die Leser Ihres w. Blattes die etwaigen Nachrichten über den unlängst verstorbenen ukrainischen Geschichtsforscher Prof. M. Hruschewskyj mit Interesse verfolgen werden, gestatte ich mir Ihnen anbei einen kurzen Bericht über die am 16. ds. an der Berliner Universität stattgefundenen Gedächtnisfeier zur gefälligen Veröffentlichung in Ihrem w. Blatte zuzuschicken.

Mit vorzüglichster Hochachtung:

Prof. Dr. Z. Kuziela

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 388. Машинопис. Німецька мова.

Документ

*Лист професора Українського наукового інституту в Берліні Зенона Кузеля
до редакції газети »Deutsche Rundschau» від 23 січня 1935 р.*

23. Januar 35.
Z. 131/35.

⁴⁰⁹ Штемпель вхідної кореспонденції Українського наукового інституту в Берліні.

An die
Redaktion «Deutsche Rundschau»,
Bydgoszcz.

Sehr geehrter Herr Chefredakteur,
da ich annehme, dass die Leser Ihres w. Blattes die etwaigen Nachrichten über den unlängst verstorbenen ukrainischen Geschichtsforscher Prof. M. Hruschewskyj mit Interesse verfolgen werden, gestatte ich mir Ihnen anbei einen kurzen Bericht über die am 16. ds. an der Berliner Universität stattgefundene Gedächtnisfeier zur gefälligen Veröffentlichung in Ihrem w. Blatte zuzuschicken.

Mit vorzüglichster Hochachtung:

Prof. Dr. Z. Kuziela

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 387. Машинопис. Німецька мова.

Документ

*Лист професора Українського наукового інституту в Берліні Зенона Кузеля
до редакції газети «Schlesische Zeitung» від 23 січня 1935 р.*

23. Januar 35.

Z. 132/35.

An die
Redaktion «Schlesische Zeitung»,
z. H. des Herrn Schriftleiter Harald Laeuen,
Breslau.

Sehr geehrter und lieber Herr Doktor,
hiermit gestatte ich mir Ihnen anbei einen kurzen Bericht über die am 16. ds. an der Berliner Universität stattgefundene Gedächtnisfeier für den verstorbenen ukrainischen Geschichtsforscher Prof. M. Hruschewskyj mit der Bitte um gefällige Veröffentlichung in Ihrem w. Blatte zuzuschicken.

Mit besten Grüßen und Handkuss zu Hause

Ihr sehr ergebener:

Prof. Dr. Z. Kuziela

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 386. Машинопис. Німецька мова.

Документ

*Запрошення на Жалібну Академію пам'яті професора Михайла Грушевського,
організовану Українським академічним комітетом в Празі 27 січня 1935 р.*

Увійшло, дня 23/І 1935. Ч. 133/35. аа.⁴¹⁰

Український академічний комітет при Міжнародній комісії
для інтелектуальної співпраці Ліги Націй
має честь просити
на Жалібну Академію Памяти
Професора Михайла Грушевського,
члена Всеукраїнської Академії Наук у Києві, Всесоюзної Академії Наук у Ленінграді,
члена-кореспондента Чеської Академії Наук в Празі і Польської в Кракові, б. Голови Науко-
вого Товариства ім. Т. Шевченка у Львові і Українського Наукового Товариства у Києві і т. д.

⁴¹⁰ Штемпель вхідної кореспонденції Українського наукового інституту в Берліні.

в неділю дня 27. січня 1935 року о годині 10.30 ранку в залі Геологічного Інституту Карлового Університету, Прага II, Альбертов ч. 6.

ПРОГРАМ:

1. Відкриття академії Головою Комітету.
2. Проф[есор] Я. Бідло: Спогади про М. Грушевського.
3. Проф[есор] Д. Дорошенко: М. Грушевський як історик.
4. Проф[есор] Л. Білецький: М. Грушевський як історик української літератури.

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 385. Запрошення. Надруковано в друкарні. Штемпель вхідної кореспонденції Українського Наукового Інституту в Берліні: «Увійшло, дня 23/I 1935. Ч. 133/35. аа.»

Документ

Лист професора Українського наукового інституту в Берліні Зенона Кузеля до головного редактора газети »Schlesische Zeitung" від 14 лютого 1935 р.

14/II 935.⁴¹¹

286/35

Lieber Herr Doktor Laeuen,

bei der Durchsicht unserer Kartothek habe ich bemerkt, dass wir Ihnen unsere Kulturberichte noch immer an die Stettiner Adresse geschickt haben. Ich bin daher nicht sicher, ob man Ihnen die letzten Nummern nachzusenden hat und schicke Ihnen dieselben nochmals nach Breslau zur gefälligen Information bzw. Abdruck in Ihrer Zeitung. Ich werde Ihnen außerdem in den nächsten Tagen einen kurzen Bericht über einen bei uns (Berliner Universität) gehaltenen Vortrag von Univ. Prof. Dr. K. H. Meyer über die Stellung und Bedeutung der ukrainischen Sprache. Der Vortrag fand hier eine allgemeine Beachtung und verdient deswegen auch in Ihrer Zeitung erwähnt zu werden.

Gleichzeitig lasse ich Ihnen ein Besprechungsexemplar der soeben bei uns erschienenen Schrift von Prof. Dr. Kubijowytsch über die Verbreitung der Bevölkerung in der Ukraine. Zum Schluss bitte ich Sie freundlich unserem Büro im Institut 3 Exemplare Ihrer Zeitung, in welcher meine Notiz über Hruschewskyj — Gedächtnisfeier erschienen ist, zur entsprechenden Verwertung in der ukr. Presse zuschicken lassen zu wollen.

Mit den besten Grüßen und Empfehlungen zu Hause

Ihr sehr ergebener:

Кузеля (підпис)

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 268. Машинопис. Німецька мова. Підпис.

Документ

Лист університетського професора таємного радника доктора Альбрехта Пенка до Українського наукового інституту в Берліні в справі смерті професора Грушевського від 15 лютого 1935 р.

Berlin W. 15, den 15. Februar 1935

Knesebeckstr. 48

Увійшло, дня 16/II 1935.⁴¹²

Ч. 289 аа

⁴¹¹ Написано від руки.

⁴¹² Штемпель вхідної кореспонденції Українського наукового інституту в Берліні.

An das
Ukrainische Wissenschaftliche Amt,
Berlin C. 2

Sehr verehrter Herr Direktor!

Mit aufrichtiger Trauer erfüllt mich die Nachricht vom Tode Michael Hruschewskujs, für welchen ausgezeichneten Gelehrten ich immer aufrichtige Verehrung hatte. War er es doch, der den ukrainischen Volksgedanken wieder belebt und fest begründet hat durch seine umfangreichen historischen Studien. Ich wurde mit seiner Tätigkeit zunächst durch meinen Freund Stephan Rudnyckyj bekannt, der ja leider dasselbe Schicksal wie sein Landsmann zu tragen bekommen hat, nämlich gebannt zu sein in dem Lande, das ihn berufen hat, und von dem ich seit Überführung in ein Konzentrationslager gar nichts mehr gehört habe, so sehr ich mich auch bemühte, darüber etwas zu erfahren. Hoffen wird, dass er am Leben bleibt und ihm noch das Schicksal der Witwe von Hruschewskyj zu teil wird, nämlich eine Staatspension zu erhalten.

In ausgezeichnete Hochachtung
Ihr sehr ergebener
*Penck*⁴¹³

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 265. Машинопис. Німецька мова. Дописано від руки: «*Ihr sehr ergebener Penck*».

Документ
Лист професора Українського наукового інституту в Берліні Зенона Кузеля
до редакції газети «Nowoje Slowo» від 20 лютого 1935 р.

20. Februar 35.

An die
Redaktion «NOWOJE SLOWO»
z. H. des Herrn Despotuli,
Berlin — Wilmersdorf,
Babelsbergerstr. 3

Sehr geehrter Herr Kollege,
in Anschluss an unser letztes Gespräch bei Rosenberg übersende ich Ihnen eine kurze Zusammenfassung über den Vortrag von Dr. Gustav Specht und werde mich sehr freuen, wenn Sie die Freundlichkeit hätten, das Material in Ihrer Zeitung entsprechend verwerten zu wollen.

Ich bitte Sie bei dieser Gelegenheit um die gefällige Zusendung von je drei Exemplaren der beiden Nummern Ihrer Zeitung, in welchen Notizen über die Vorträge des Instituts (Hruschewskyj — Feier, Prof. Meyer's Vortrag) erschienen sind.

Indem ich für Ihre Liebenswürdigkeit bestens danke, bin ich mit besten Grüßen
Ihr ergebener:

Prof. Dr. Z. Kuziela

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 244. Машинопис. Німецька мова.

⁴¹³ Дописано від руки: «*Ihr sehr ergebener Penck*».

Документ
Лист директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до університетського професора
таємного радника доктора Альбрехта Пенка
від 22 лютого 1935 р.

22. Februar 35.
Z. 308/35.

Herrn
Univ. Prof. Geheimrat Dr. Penck,
Berlin W 15,
Knesebeckstr. 48.

Sehr verehrter Herr Geheimrat,
Ihre tiefempfundenen Worte, die Sie uns anlässlich des Todes unseres Gelehrten und Staatsmannes Prof. M. Hruschewskyj geschickt haben, berührten uns tief und wir gestatten uns hiermit Ihnen unseren aufrichtigsten Dank zu übermitteln.

Der Tod vom Prof. Hruschewskyj bedeutet für ukrainische Wissenschaft und die ukrainische Nation einen unersetzlichen Verlust; umsomehr sind wir für Ihre, sehr verehrter Herr Geheimrat, Worte des Mitgefühls und der Anerkennung für die Leistungen des Verstorbenen, dankbar, und wir werden uns erlauben sie in einer geeigneten Form unseren ukrainischen wissenschaftlichen Kreisen mitzuteilen.

Über das weitere Schicksal v. Prof. Rudnyckyj ist uns leider nicht bekannt und auch seine Familie ist über dasselbe nicht orientiert; die immer traurigen Nachrichten aus der Sowjetukraine können unsere Besorgnisse nur aufrechterhalten.

Genehmigen Sie, sehr Herr Geheimrat, nochmals die Ausdrücke unseres aufrichtigen Dankes und Verehrung.

Ihr sehr ergebener:
M[ірчук] (підпис)

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 240. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука.

Документ
Лист директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до директора Інституту російськознавства
Університету Альберта в Кенігсбергу університетського
професора доктора Ганса Коха від 23 лютого 1935 р.

23. Februar 35.

Herrn
Univ. Prof. Dr. Hans Koch,
Direktor des Instituts für Russlandkunde
an der Albertus - Universität
in Königsberg Pr.,
Theaterplatz 3.

Sehr geehrter Herr Professor,
Ihre tiefempfundene Worte, die Sie uns anlässlich des Todes unseres Gelehrten und Staatsmannes Prof. M. Hruschewskyj geschickt haben, berührten uns tief und wir gestatten uns hiermit Ihnen unseren aufrichtigsten Dank zu übermitteln.

Was dieser Verlust für die ukrainische Wissenschaft und für die ukrainische Nation bedeutet, haben Sie, sehr geehrter Herr Professor, in Ihrem Schreiben wohl erraten; umsomehr sind wir Ihnen für die Worte des Mitgefühls und die Anerkennung für die Leistungen des Verstorbenen dankbar und wir werden uns erlauben die in entsprechender Form durch unsere «Kulturberichte» den ukrainischen Kreisen mitzuteilen.

Es tut mir aufrichtig leid, sehr geehrter Herr Professor, dass ich Sie anlässlich Ihres letzten Besuches in Berlin nicht sprechen konnte. Ich hoffe sehr, dass Sie in absehbarer Zeit wieder hierher kommen und ich will Sie schon heute bitten mich es vorher freundlichst wissen zu lassen, damit ich dann über die entsprechende Zeit frei verfügen kann.

Bezüglich der Bücher für Ihre Bibliothek, da erwarten wir jeden Tag Sendungen, unter welchen sich, außer Hruschewskij-Geschichte, der «Literaturno-Naukowyj Wistnyk» und «Wydannja Naukowoho Towarystwa im. Schewtschenka» (die letzten allerdings nicht komplett) befinden werden. Ich versuche für Sie noch andere Bücherbestände zu erwerben; darüber werde ich Ihnen ausführlicher erst nach Erhalt der definitiven Zusage schreiben.

Empfangen Sie, sehr geehrter Herr Professor, nochmals die Ausdrücke unseres aufrichtigen Dankes.

Mit Deutschem Gruß und Heil — Hitler!

М[ірчук] (підпис)
Prof. Dr. I. Mirtschuk,
Direktor des Instituts.

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 239–239 зв. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука.

Документ

*Лист директора Семінару Східноєвропейської історії та краєзнавства
Університету Фрідріха — Вільгельма в Берліні професора Ганса Юберсбергера
до Українського наукового інституту в Берліні від 21 березня 1936 р.*

Seminar
für osteuropäische Geschichte
und Landeskunde
der
Friedrich — Wilhelms — Universität

*Z. 404/36⁴¹⁴
21/III 1936*

Berlin NW. 7, den 21. 3. 36.
Dorotheenstrasse 6

An das
Ukrainische Wissenschaftliche
Institut in Berlin
Berlin C 2
Breitestr. 36.

Für die Bibliothek des oben genannten Seminars ist der Besitz eines Exemplars von Hruševskij: Istorija Ukrainy Rusi unbedingt erforderlich. Leider ist es nicht möglich, das Werk in Deutschland zu beschaffen, weshalb wir uns an das Ukrainische Institut mit der Bitte um eine freundliche Erwerbung

⁴¹⁴ Позначка вхідної кореспонденції Українського наукового інституту в Берліні.

und Vermittlung für uns aus Polen wenden. Für die Bemühungen sind wir dem Institut zu grossem Dank verpflichtet.

Heil Hitler!

Der Direktor

Hans Uebersberger (ніднус)

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 162. Бланк. Машинопис. Німецька мова. Підпис професора Ганса Юберсбергера.

Документ

***Лист директора Українського наукового інституту в Берліні
професора Івана Мірчука до Семінару Східноєвропейської історії та краєзнавства
Університету Фрідріха — Вільгельма в Берліні від 6 квітня 1936 р.***

UKRAINISCHES
WISSENSCHAFTLICHES INSTITUT
IN BERLIN

BERLIN, den 26. März 1936

26. März 1936⁴¹⁵

6. April 1936

C 2, Breitestrasse 36, Aufgang 5.

Tel. E 1 Berolina 1214

Z. 441/36

RECHNUNG

für die durch unser Institut bezogenen Bücher:

1. Prof. M. Hruschewskyj: «Istorija Ukrajiny», Bd. I, II, III, IV, V, VI,
VIII, (3 Teile), IX (1 Teil)... Zloty 200, –
Versandspesen _____ 22,50
Zusammen poln. Zloty 222,50

Poln. Zloty 222,50 in deutscher Währung Reichsmark 105,25

Für die Banküberweisungspesen _____ 2,–

Zusammen Reichsmark 107,25

Einhundertsieben 25/100 RMk

Wir ersuchen um die Überweisung des Betrages an unsere Adresse.

M[ірчук] (ніднус)

An das
Seminar für osteuropäische Geschichte und Landeskunde
der Friedrich — Wilhelm — Universität,
Berlin NW 7,
Dorotheenstr. 6

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 158, 160. Два варіанти листа. Машинопис. Німецька мова. Підпис І. Мірчука.

⁴¹⁵ Закреслено.

Документ

*Стаття «Ukrainische Gedächtnisfeier für Prof. Hruschewskyj»
з газети «Völkischer Beobachter», № 19, 19 січня 1935 р.*

Völkischer Beobachter

Nr. 19 * 19. Januar * Seite 7

**Ukrainische Gedächtnisfeier
für Prof. Hruschewskyj**

Das ukrainische wissenschaftliche Institut in Berlin veranstaltete eine schlichte Gedächtnisfeier für den im vergangenen Jahre verstorbenen früheren Präsidenten der Ukrainischen Volksrepublik, Prof. Dr. M. Hruschewskyj, der sich vor allem auch als Geschichtsforscher einen Namen gemacht hat. Der Kurator des ukrainischen wissenschaftlichen Instituts, Prof. Dr. Palme, gab einen kurzen Lebensabriß des Verstorbenen, den eine glühende Liebe zu seinem ukrainischen Volk beseelte. Schon vor dem Kriege lebte er als russischer Emigrant im Ausland. 1924 kehrte er in die Sowjetukraine zurück, um an der Kiewer wissenschaftlichen Akademie seine Arbeit fortzusetzen, wurde aber bald daraus verbrannt.

Dr. B. Krupnytzkyj schilderte anschließend Hruschewskyjs Bedeutung für das ukrainische Volk und als Wissenschaftler. Er kämpfte sein Leben lang für die Rechte und Selbstständigkeit des ukrainischen Volkes, und sein Lebenswerk ist eine neunbändige Geschichte der Ukraine, die für die Förderung und Popularität des ukrainischen Nationalgedankens bahnbrechende Bedeutung hat. Er wies darin vor allem auch auf die Kontinuität des historischen Prozesses des ukrainischen Volkes auf dem von ihm besiedelten Gebiet und betonte die völkischen und sozialen Probleme seines Volkes. Zum ersten Male hat er auch in einem bekanntgewordenen Aussatz eine klare Scheidung zwischen dem Entwicklungsprozeß der russischen und dem der ukrainischen Geschichte gezogen. Große Bedeutung erlangte er insbesondere auch als Quellenforscher. Daneben hat er eine fünfbändige Geschichte der ukrainischen Literatur und eine Reihe anderer Werke veröffentlicht. In deutscher Sprache hat er u. a. einen Überblick der Geschichte der Ukraine und die ukrainische Frage in ihrer historischen Entwicklung während seiner Emigrantenzeit in Wien herausgegeben.

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 2. Вирізка з газети Völkischer Beobachter. Nr. 19. 19. Januar. Seite 7

Документ

*Стаття «Die Ukrainer gedenken ihres Erweckers. Hruschewskyj — Feier in der Universität»
з газети «Deutsche Allgemeine Zeitung», 17 січня 1935 р.*

Deutsche Allgemeine Zeitung

DAZ

Berlin, 17. Januar 1935 (Donnerstag Abend)

**Die Ukrainer gedenken ihres Erweckers
Hruschewskyj — Feier in der Universität**

Dem vorwenigen Wochen im Kaukasus gestorbenen ukrainischen Geschichtsforscher Hruschewskyj, dem ersten Präsident der ukrainischen Volksrepublik, widmete das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin eine Gedenkstunde in der Universität, bei der der Kurator des Institutes Anton Palme und der Dozent Borys Krupnytzkyj über den Erwecker der ukrainischen Nation sprachen, mit dessen Namen jede große Aktion in der Ukraine in den letzten Jahrzehnten verbunden ist.

Hruschewskyj war der geistige Führer seines Volkes, der obwohl er in scharfem politischem Gegensatz zum Sowjetstaat stand, für seine Verdienste um die Wissenschaft ein Staatsbegräbnis erhielt. Als ein wahrhafter Lehrer der Geisteswissenschaften habe er, wie Dr. Palme erklärte, für das Wohl seines Volkes gearbeitet. Die Idee der ukrainischen Nation, die noch zu Beginn dieses Jahrhunderts von vielen Kleinrussen selbst als romantisch bezeichnet wurde, erhielt durch ihn ihre

Stoßkraft. Wenn es auch nicht ausbleiben konnte, dass man ihn für die unglückliche Entwicklung in der Ukraine nach dem Zusammenbruch des Zarenreiches mitverantwortlich machte, so war doch sein reiner Idealismus nicht in Zweifel zu ziehen. Als Professor an der polonisierten Universität Lemberg knüpfte er vor dem Weltkrieg, also unter österreichischer Herrschaft, die Fäden zwischen Galizien und der Ukraine immer fester, und seine «Geschichte der Ukraine» wurde bahnbrechend für die osteuropäische Geschichtsforschung, die bisher völlig unter großrussischem Einfluß stand. Hruschewskyj zeigte, dass die Anfänge der russischen Geschichte in Kiew liegen.

Die Tragödie seines Lebens wurde der Übergang zur Politik. Das bolschewistische Rußland zwang ihn zur Emigration. 1924 kehrte Hruschewskyj nach Kiew zurück, aber er konnte sich nicht mehr entfalten. In großer Not und völlig erblindet starb der bedeutendste Geschichtsforscher der Ukraine in einem kleinen Ort im Kaukasus.

D. Korodi

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 3. Вирізка з газети Deutsche Allgemeine Zeitung. Berlin, 17. Januar 1935 (Donnerstag Abend).

Документ

*Стаття «Vorkämpfer einer Nation. Gedächtnisfeier für Prof. Hruschewskyj»
з газети «Berliner Lokal — Anzeiger», № 16, 18 січня 1935 р.*

Berliner Lokal — Anzeiger
Freitag, 18. Januar 1935. — Nummer 16

Vorkämpfer einer Nation
Gedächtnisfeier für Prof. Hruschewskyj

Vor dem Kriege gab es in Lemberg einen Professor, der angeblich osteuropäische Geschichte zu lehren hatte. In Wirklichkeit lehrte er ukrainische Geschichte. Selbst Ukrainer hatte er schon im letzten Jahrzehnt des vergangenen Jahrhunderts seinen Landsleuten die Wahrheit vor Augen gehalten: dass die Ukraine ein selbständige nationale Geschichte besitze. Aus der unbekannten Lemberger Schewtschenko — Gesellschaft machte er eine Ukrainische Gesellschaft der Wissenschaften, die mehr als hundert Bände über Volkstum und Geschichte der Ukraine herausgab.

Dieser Professor, dessen Namen — Hruschewskyj — jeder Ukrainer mit Ehrfurcht nennt, ist jetzt im Kaukasus in tiefem Elend gestorben. Bei Kriegsausbruch ging er nach Rußland, wurde verhaftet und verbannt. Im Jahre 1917 wählte ihn das Volk zum Präsidenten der Ukrainischen Volksrepublik. Das Schicksal entschied gegen ihn; die Sowjets blieben siegreich, er floh, kehrte aber 1924 zurück. Des Nationalismus beschuldigt, fristete er, fast erblindet, in der Verbannung kümmerlich die letzten Jahre seines Lebens.

Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin veranstaltete in der Universität ihm zu Ehren eine Trauerfeier; Professor Dr. Palme zeichnete den Lebensweg des Gelehrten, Dr. Borys Krupnytzkyj schilderte dessen große wissenschaftlichen Verdienste. In neun Bänden schrieb Hruschewskyj — dreiunddreißig Jahre lang — die Geschichte seines Landes, die er selbst aus Quellen und Urkunden der Vergessenheit entreißen musste; er schrieb eine Geschichte der ukrainischen Literatur — und gab mit seinen vielen anderen Werken einem ganzen Volke das Bewußtsein einer eigenen großen Vergangenheit und seiner Bedeutung für das gesamte Rußland erst wieder zurück.

R

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 4. Вирізка з газети Berliner Lokal — Anzeiger. Freitag, 18. Januar 1935. Nummer 16.

Документ

*Стаття «Der ukrainische Historiker Hruschewskij»
з газети «Berliner Tageblatt», № 35, 21 січня 1935 р.*

Berliner Tageblatt

Nr. 35

Abend — Ausgabe

Montag, 21. Januar 1935

Der ukrainische Historiker Hruschewskij

Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut veranstaltete in der Universität eine Gedächtnisfeier für den im November vorigen Jahres verstorbenen ukrainischen Historiker und Patrioten, Professor Hruschewskij. Der Mann, dem die engere Heimat und die östliche Geschichtsforschung das neunbändige Geschichtswerk über die Ukraine verdanken, wuchs in der Zeit der intensivsten Russifizierung zu nationalpolitischer Selbständigkeit und wurde nicht müde, an den Aufschwung des «Kiewer Landes» zu glauben — weil er nicht daran glauben wollte, dass es ein Allrussland, von Moskau dirigiert, geben könnte. Er erschien unter den ukrainischen Abgeordneten, die nach der ersten russischen Revolution 1906 zur Überraschung aller ihr Recht zu vertreten nach Petersburg kamen. Und er war es, der der Errichtung eines selbständigen ukrainischen Staates Trieb und Methode gab, und ihm wurde für den Zusammenbruch ein großer Teil der Verantwortung aufgebürdet.

Deutschland verehrt in ihm den gewissenhaften Forscher und unerschütterten Patrioten, den Mann, der die Erkenntnisquellen von dem Zwangslauf russifizierender Beeinflussung befreite und die Betrachtung der östlichen Geschichte und Politik von einengender Zweckgestaltung loslöste. — Herr Dr. Krupnytzki vertiefte das Wesenbild des Verstorbenen noch; er hob besonders hervor, wie stark sein Angriff auf das bisherige innere Schema der russischen Geschichte gerichtet war.

gn.

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 5. Вирізка з газети Berliner Tageblatt. Nr. 35. Abend Ausgabe. Montag, 21. Januar 1935

Документ

*Стаття «Ein ukrainischer Geschichtsforscher. Gedenkfeier in der Universität»
з газети «Berliner Morgenpost», № 16, 18 січня 1935 р.*

Berliner Morgenpost

Nr. 16

Freitag, 18. Januar 1935

**Ein ukrainischer Geschichtsforscher
Gedenkfeier in der Universität**

Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut veranstaltete in der Universität eine Gedenkfeier für den kürzlich verstorbenen ukrainischen Geschichtsforscher Professor M. Hruschewskij, der Professor in Lemberg war. Bei der Feier sprachen der Kurator des Instituts, Professor Palme, und Dozent Dr. B. Krupnytzkyj. Dieser schilderte das Lebenswerk des Verstorbenen, das in einer neunbändigen Geschichte der Ukraine gipfelt. Grundlegend für die ukrainische Geschichtsforschung ist aber seine Veröffentlichung «Das übliche Schema der russischen Geschichte», in der Hruschewskij zum ersten Male die Scheidung zwischen russischer und ukrainischer Geschichte vornimmt und wissenschaftlich begründet. Zwei seiner Werke über die Ukraine hat er auch deutsch geschrieben und damit die wissenschaftliche Kenntnis von seinem Heimatland in Deutschland bedeutend gefördert.

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 6. Вирізка з газети Berliner Morgenpost. Nr. 16. Freitag, 18. Januar 1935.

Документ

**Стаття «Gedächtnisfeier für Prof. M. Hruschewskyj.
Eigener Bericht der «Schlesische Zeitung»»
з газети «Schlesische Zeitung», № 50, 28 січня 1935 р.**

Schlesische Zeitung

Montag, 28. Januar 1935

Nr. 50 Zweiter Bogen A 28

**Gedächtnisfeier für Prof. M. Hruschewskyj
Eigener Bericht der «Schlesische Zeitung»**

Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin veranstaltete eine Gedächtnisfeier anlässlich des Todes des bekannten ukrainischen Geschichtsforschers und früheren Präsidenten der Ukrainischen Volksrepublik, Prof. M. Hruschewskyj. Den einleitenden Vortrag hielt der Kurator des Instituts, Prof. Dr. Anton Palme, der auf die außerordentlich bedeutenden wissenschaftlichen Arbeiten Hruschewskyjs, die für die Erkenntnis der politischen Lage des europäischen Ostens in der Gegenwart unentbehrlich sind, hinwies und besonders die glühende Vaterlandsliebe Hruschewskyjs betonte, die uns Deutschen der Gegenwart auch bei jedem anderen Volke sympathisch ist.

Der zweite Referent, Doz. Dr. B. Krupnytzkyj, befaßte sich mit M. Hruschewskyj als Wissenschaftler. Er charakterisierte Hruschewskyj als eine ausgesprochene Kampfnatur voll Energie und Dynamik, die lange Jahrzehnte das ukrainische politische und kulturelle Leben beherrschte. In ihm vereinigten sich glücklicherweise die Eigenschaften des Organisators und des Wissenschaftlers. Seit 1894 stand er an der Spitze der Schewtschenko — Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, die er zu einer wahren Akademie der Wissenschaften ausgestaltete. Nach der ersten russischen Revolution entwickelte er eine ähnliche Tätigkeit in Kiew. Im Jahre 1924 kam er aus Wien nach der Sowjet-Ukraine, um hier als Mitglied der Ukrainischen Akademie der Wissenschaften in Kiew eine Reihe der historischen Institutionen zu leiten und seine große Arbeit bis zu seiner Verbannung nach Moskau fortzusetzen. Seine monumentale neunbändige Geschichte der Ukraine, die Hauptarbeit seines ganzen Lebens, hatte bahnbrechende Bedeutung für die Förderung des ukrainischen nationalen Gedankens. In ihr erwies sich Hruschewskyj als Schöpfer des neuen nationalen Schemas der ukrainischen Geschichte und ihrer Grundlagen, als überzeugender Darsteller der richtungsweisenden Idee von der organischen Entwicklung, von der Kontinuität des historischen Prozesses des ukrainischen Volkes auf dem von ihm besiedelten Territorium. Ebenso imponierend ist seine Geschichte als erste systematische Zusammenfassung der streng wissenschaftlich ausgewerteten und kritisch analysierten historischen Quellen über die Ukraine von den Anfängen ihrer Geschichte bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts. Bemerkenswert ist auch sein Aufsatz «Das übliche Schema «der Russischen Geschichte» und die Frage der rationellen Ordnung der Geschichte des Ostslawentums» (1904), in dem zum erstmal eine klare Scheidung zwischen dem Entwicklungsprozess der russischen und der ukrainischen Geschichte gegeben wird. Rastlos und unermüdlich arbeitete Hruschewskyj auch auf anderen verwandten Wissensgebieten. Ihn interessierten nicht so sehr die Tatsachen, als die großen Probleme und die noch ungelösten Fragen. Für seine originelle Auffassung zeugen solche Arbeiten wie die fünfbandige Geschichte der ukrainischen Literatur, der Kursus der genetischen Soziologie und die sechsbändige Weltgeschichte in kurzem Überblick. Ebenso wichtig ist seine Arbeit für die Verbreitung der Ukrainekenntnisse in der Heimat und im Auslande. Unter anderem gab er in deutscher Sprache «Ein Überblick der Geschichte der Ukraine» (Wien 1914) und «Die ukrainische Frage in ihrer historischen Entwicklung» (Wien 1915) heraus.

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 7. Вирізка з газети Schlesische Zeitung. Montag, 28. Januar 1935. Nr. 50. Zweiter Bogen A 28

Документ
Стаття «Hruşevski'ye matem merasimi»
з газети «KURTULUS. Azerbaijan Millî Kurtuluş Hareketinin Organi»

KURTULUS

İnsanlara hürriyet!

Milletlere istiklâl!

Azerbaycan Millî Kurtuluş Hareketinin Organi

Hruşevski'ye matem merasimi

Berlin Ukrayna İlmî Enistitüsü bu ayın 16-nde akşam saat 8-de Berlin Üniversitesi salonlarının birinde maruf Ukrayna tarihçisi Prof. M. Hruşevski'nin vefatı münasebetile bir matem merasimi tertib etmişti. Merasimi Ukrayna İlmî Enistitüsü kuratoru Prof. Dr. A. Palme açarak Hruşevski hakkında enteresan bir konferans verdi. Palme Hruşevski'nin tercümei hali, siyasî ve ilmî faaliyeti üzerinde durdu ve mufassal beyanatta bulundu. Profesordan sonra mevzuubahs enistitünün doçenti Dr. Boris Krupnitski Hruşevski'nin eserleri ve ilmî ehemmiyeti hakkından bir buçuk saat devam eden çok değerli bir konferans verdi.

* * *

Profesor M. Hruşevski Ukrayna istiklâl hareketinde uzun seneler çarizmle mücadele yürüten maruf bir Ukrayna âlimidir. Umumî harpten sonra, Millî Ukrayna Cumhuriyeti tesis olunduğu zaman, Hruşevski Millî Ukrayna Rada'sının reisliğine seçilmiştir. Nazır ve bilahere Millî Ukrayna devletinin reisicumhuru olan Profesor Hruşevski'nin siyasî faaliyeti ilmî sahalardeki faaliyeti gibi semereli olmamıştır. Kafkasya seyfiyelerinin birinde vefat eden merhum ömrünün sonuna kadar ilmî sahalarda çalışmaktan yorulmamış ve Ukrayna tarihi ve edebiyat tarihi uğrunda ciltler dolusu değerli ve kocaman eserler yaratmıştır. Eserlerinin bir çoğu yabancı dillere dahi tercüme olunmuştur.

Profesor Hruşevski'nin ilim ve bilhassa vatani Ukrayna için en büyük değeri, Karamzin, Solovyef, Klyuçevski, Petrof ve Milyukof gibi rus tarihyazanlarının Velikorus devletinin menşei hakkındaki tezlerini ilmî bir tarzda tekzip etmesi ve 9-nci asırdaki Kiyef (Kniyazlığının) rus devleti değil, sözün tam mânasile, bir Ukrayna devletinden ibaret olduğunu isbat etmesidir. Bu suretle rus tarihyazanları tarafından rus diye takdim olunan Kiyef kniyazları (meselâ Mukaddes Olga, Vladimir Monamah, Svyatoslav v. s.) ve Kiyef kniyazlığı hep Ukrayna kniyazları ve bunlar tarafındar kurulan devlet ise Ukrayna devletinden başka bir şey değildir.

ЦДАВО України. Ф. 4158. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 8. Вирізка з газети Azerbaijan Millî Kurtuluş Hareketinin Organi.

Переклад

**Свободу
людям!**

**«КУРТУЛУШ»
(ВИЗВОЛЕННЯ)**

**Незалежність
 народам!**

Орган Національно-визвольного руху Азербайджану

Траурна церемонія по Грушевському

Український Науковий Інститут у Берліні 16 числа цього місяця о 8 годині вечора в одній із залів Берлінського університету організував траурну церемонію з нагоди смерті відомого українського історика проф. М. Грушевського. Куратор Українського наукового інституту проф. док. А. Пальме відкрив церемонію і дав цікаву лекцію про Грушевського. Пальме зупинився на перекладацькому статусі Грушевського, його політичній і науковій діяльності та дав детальні коментарі. Після професора доцентом цього ж інституту док. док. Борис Крупницький прочитав дуже цінну півторагодинну лекцію про праці Грушевського та їх наукове значення.

* * *

Професор М. Грушевський — відомий український учений, який багато років боровся з царизмом під час визвольної кампанії України. Після великої війни, коли було створено Народну Українську Республіку, Грушевського обрали головою Народної Української Ради. Політична діяльність професора Грушевського, який відтоді став головою Національної Української Держави, не була такою плідною, як його діяльність на науковій ниві. Покійний, який загинув в одній із кавказьких заток, до кінця життя не втомлювався займатися наукою і створив томи цінних і величезних праць з історії України та історії літератури. Багато його творів навіть перекладено іноземними мовами.

Найбільша цінність професора Грушевського для науки і особливо для його батьківщини України полягає в тому, що він науково заперечив тези російських істориків, таких як Карамзін, Соловйов, Ключевський, Петров і Мілюков, про походження Великоруської держави та довів, що Київ (Київське князівство) у 9 столітті був не російською, а нічим іншим як Українською державою. Таким чином, Київські князі (наприклад, Свята Ольга, Володимир Мономах, Святослав та ін.) і Київське князівство, яке російські історики подають як російське, завжди були українськими князями, а створена ними держава нічим іншим, як Українською державою.

Василь Яблонський

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

ПОЛІТИЧНА БОРотьБА УКРАЇНСЬКИХ ПАРТІЙ НА ЕМІГРАЦІЇ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РАДИ (1945-1991 рр.)

Українське політичне життя на еміграції в другій половині 1940 — 1980 рр. у порівнянні із міжвоєнним періодом мало свої особливості. Чи не найголовніша — зниження градусу політичного протистояння та посилення співпраці. 1948 р. була здійснена успішна спроба об'єднання політичних сил навколо зреорганізованого Державного центру Української Народної Республіки (ДЦ УНР) на еміграції (в екзилі). В еміграційному передпарламенті (Українській національній раді, УНРаді), окрім представників гетьманського (монархічного) крила українського еміграційного політикуму, згуртувалися усі тогочасні політичні партії та групи — від лівих соціалістів до правих націоналістів. Було б неправильно вважати, що партії та групи концентрували свою діяльність лише в УНРаді. Деякі політичні сили інколи виходили із середовища ДЦ УНР, через політичні, ідеологічні чи лідерські чинники, але практично завжди до нього поверталися. Виняток може складати ОУН революційна, яка після невдалої спроби на початку 1950 рр. захопити контроль над ДЦ, вдалася до тактики взаємного поборювання.

Проблема є не достатньо дослідженою в історичній літературі, попри те, що до неї зверталися в різний час науковці діаспори і сучасні українські дослідники. Серед інших слід виокремити М. Добрянського⁴¹⁶, В. Маркуся⁴¹⁷, В. Маруняка⁴¹⁸, К. Паньківського⁴¹⁹, Ю. Кириченка⁴²⁰, Ю. Недужку⁴²¹ та В. Яблонського⁴²². Більшою мірою в історіографії досліджені процеси 1940-1950-х рр., при тому що два останніх дослідники також розглядають окремі питання діяльності політичних та громадських рухів у більш пізніші періоди, аж до початку 1990-х рр.

Для кращого розуміння ситуації в якій опинилася українська еміграція, яка виборювала право своєї держави на незалежність, ми повинні коротко згадати основні тренди періоду Другої світової війни. Після втрати українськими політиками ілюзій щодо можливостей домовитися із зовнішніми силами поодиначі та щодо справжніх інтересів нацистської Німеччини в Україні були зроблені правильні стратегічні висновки. По-перше, для успіху національно-визвольної боротьби слід усім об'єднуватися на легітимній основі. Такою основою були інституції ДЦ УНР в екзилі, з його ідеологією Української Народної Республіки. По-друге, справжнім союзником українців у цій боротьбі можуть бути лише демократичні держави, насамперед США та Велика Британія. До речі, частина урядовців ДЦ УНР (голова уряду В'ячеслав Прокопович, міністр закордонних справ Олександр Шульгин та інші політики) які у міжвоєнний період перебували на території Франції застерігали від загравання з Адольфом Гітлером та усіляко налагоджували відносини із демократичними державами.

Звісно, події Другої світової війни внесли суттєві корективи в довоєнні стратегії, але вже в 1944–1945 рр. відбувалися активні консультації між президентом УНР

⁴¹⁶ Добрянський М. До питання кризи в Державному Центрі УНР. Інститут і асоціація. Б. м.: Видавництво «Українські Вісті», 1955. 64 с.

⁴¹⁷ Маркус В. Українські політичні партії на еміграції в 1945-1955 рр. *Сучасність*. 1984. Ч. 10. С. 64–79.

⁴¹⁸ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині та Австрії по Другій світовій війні. Мюнхен, 1985. Т. 1. 432 с.

⁴¹⁹ Паньківський К. Від комітету до Державного Центру. Нью-Йорк-Торонто: Ключі, 1968. Серія «Життя і Мислі», кн. 9. 284 с.

⁴²⁰ Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років XX століття: ідеологія і практика. Львів: «Добра справа», 2003. С. 346.

⁴²¹ Недужко Ю. Боротьба української діаспори за демократію та державну незалежність України (кінець 70-х — початок 90-х років XX століття). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. 2008. Вип. 11. С. 90–112; Його ж. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (друга половина 40-х — 50-ті роки XX ст.). Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. 90 с.; Його ж. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х — початок 90-х років XX століття): монографія. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2009. 620 с.

⁴²² Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921-1992 роки). Київ: КНТ, 2020. 648 с.; Його ж. Ісак Мазепа в «огні й бурі революції» та еміграції. *Вісник Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський Національний університет імені Івана Огієнка, 2010. Вип. 3: До 20-річчя кафедри Історії України. С. 353–362.; Його ж. Консолідація українських еміграційних політичних сил і гетьманський рух (середина 1940 — початок 1950 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2015. Т. 25. С. 362–370. Його ж. «Конституція» Державного Центру УНР в екзилі у 1948–1992 рр. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: Зб. наук. статей*. 2014. Вип. 10. С. 330–348. Його ж. Лист Д. Скоропадського до Дм. Андрієвського. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*. Вип. 16 / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. Київ.: Вид. центр КНЛУ, 2011. С. 81–86.; Його ж. Національно-визвольна боротьба Державного центру УНР в екзилі й ідеологія «непередрішенства» у 1950-х роках. *Емінак: науковий щоквартальник*, 2020. № 4 (31). С. 192–201; Його ж. Українська політична еміграція УНР й традиції парламентаризму у XX ст. *Вісник Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки* / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський Національний університет імені Івана Огієнка, 2013. Вип. 6: На пошану професора А. Г. Філінюка. С. 600–610; Jablonskyj V. Symon Petlura et les problemes de consolidation de l'emigration politique ukrainienne de 1947 a 1950. *Symon Petlura et l'indépendance de l'Ukraine*. 24 novembre 2004. Journee d'etude internationale. Paris-Kyiv, 2008. p. 23–31; Wasyl Jablonskyj. Kwestia uregulowania relacji polsko-ukraińskich w polityce Centrum Państwowego na wychodźstwie w latach 1948–1990. *Przegląd archiwalny Instytutu pamięci narodowej*, 2022 (15). С. 229–244.

Андрієм Лівичьким, лідером ОУН Андрієм Мельником, лідером ОУНр Степаном Бандерою та колишнім гетьманом Павлом Скоропадським. Крім того, кожне політичне середовище визначалося із своїми політичними стратегіями на ближчу та середню перспективу. Іншими словами, також тривали внутрішньопартійні дискусії, наскільки їх могли собі дозволити політичні структури вождистського чи напіввождистського типу. У будь-якому разі наприкінці війни відбувалися різнорівневі міжпартійні консультації.

Уряд УНР в екзилі та політичні партії у 1945–1948 роках

У цей період перед урядом на еміграції постало питання, як провадити діяльність надалі. Урядовці-вихідці зі східних земель стверджували, що уряд УНР має бути українським політичним осередком, а справи опіки українцями на еміграції і культурна діяльність — одним з секторів його функціонування. Інші, представники західноукраїнських земель, стояли на засадах відокремлення політичних справ від культурних. Представники першого напрямку вважали, що уряд, поновлений в останні дні війни, є репрезентантом української державної ідеї. Урядовому центру не вистачає тільки народного представництва у формі еміграційного передпарламенту. На їх погляд, справами опіки повинен керувати міністр внутрішніх справ. Урядовці — представники західних земель — вважали, що державно-політичні питання належали до компетенції урядового центру, а справи опіки були в окремій установі.

Президент А. Лівичький не надавав особливого значення проблемі, яким шляхом буде вирішене це питання. Він, тверезо оцінюючи проблеми уряду в міжнародній політиці, за умов «союзу» західної демократії зі «східною демократією», вважав за важливіше далі розвивати українську державно-політичну думку. Він акцентував увагу на тому, що Державний центр не є справою вузького кола «старих емігрантів», а надбанням усіх українців. Саме в цей час Президент намагається підсилити уряд представниками Східної України та Галичини. Так, він почав залучати до співпраці з урядом активного громадського діяча еміграційного руху «нової хвилі» Володимира Доленка, провідних діячів Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) — Василя Мудрого та Степана Барана.

Літо 1945 року стало часом обміну думок щодо подальшої діяльності української еміграції. Першими, наприкінці червня, на цю тему спілкувалися з Президентом представники Української головної визвольної ради (УГВР) під керівництвом Івана Гриньоха. І. Гриньох пропонував від імені ОУНр і УГВР пропозицію про об'єднання духовної сили «державної традиції УНР за кордоном» з «реальною організаційно-політичною силою УГВР в краю»⁴²³. У цій концепції Державний центр був відсутнім, тому що «діючим» на українських теренах була УГВР. Президент мав дати як вивіску своє ім'я і «стару УНР». Часи перемоги великих західних демократій по війні були такі, що вивіска давнього демократичного представництва видавалася корисною. Президент А. Лівичький не міг погодитися на такі умови, але він їх не відкинув і вони стали початком тривалого переговорного процесу.

2 липня, а потім 13 липня 1945 року у Бад-Кіссінгені побували представники еміграційної громадськості з Герсфельду на чолі з Михайлом Ветухівим. Потім, у другій половині липня 1945 року, перемовини з Президентом мав представник Ганноверської громадськості Мирон Луцький та представник Українського Червоного Хреста Олекса Литвиненко.

З Праги з очікуваних представників Державного центру приїхав 10 липня 1945 року лише державний контролер Іван Кабачків. Він поінформував, що голова уряду та міністр юстиції Андрій Яковлів захворів і переїхав у Брюссель до родини. Міністр Роман Смаль-Стоцький також змінив місце проживання, але наразі місце його перебування невідоме.

⁴²³ Паньківський К. Вказ. праця. С. 134.

З Президентом зустрічався член проводу ОУН, що проживав у Бад-Кіссінгені, — Осип Бойдуник. На противагу переконанню громадськості й уряду, що національний інтерес може об'єднати всі українські політичні сили навколо Державного центру УНР, О. Бойдуник висував від своєї організації вимогу поділу українського політичного світу на рівнозначні чотири політичні структури: ОУН під проводом А. Мельника, ОУН під проводом С. Бандери, гетьманців Д. Скоропадського та «уенерівців» А. Лівницького.

Попри наявність розколу в ОУН на дві частини, що ворогували між собою, О. Бойдуник не хотів припускати думки про те, що його організація — одна з українських партій і що існує суттєва різниця між «табором ОУН» і «табором УНР»⁴²⁴. Його позиція мала цілковиту підтримку кіссінгенських гетьманців. Державний центр і уряд УНР для них були «нонсенсом», а «чотири політичні чинники» мали б домовитися і створити новий політичний керівний орган — щось на кшталт Директорії, як це було у Києві 1918 року. Виходячи з їх позиції, цей керівний орган не мав би постійного голови, а по черзі мали головувати керівники відповідних організацій. Далі О. Бойдуник гостро критикував Президента за те, що він пішов на «необдуманий крок» і, виходячи з свого власного бачення, «організував уряд УНР», а також за те, що без узгодження з іншими організаціями сприяв приходу на посаду голови еміграційного представництва В. Мудрого, як політика, близького до ОУНР. На його думку, створення такого представництва було непотрібне і передчасне. На думку О. Бойдуника, необхідно було досягнути політичного консенсусу, а потім братися за організацію усієї еміграційної громади.

Усі учасники згаданих зустрічей — репрезентанти політичних організацій, за винятком представників громадськості, визнавали Президента А. Лівницького як символ державності 1917 року, як заступника і спадкоємця Головного отамана Симона Петлюри, але не усі погоджувалися з фактом існування Державного центру УНР, в якому поруч з Президентом існував уряд. Визнання існування уряду ставило б їх на порядок нижче, робило б їх однією з груп або партій, а з такою думкою вони не бажали погоджуватися. Перед українською політичною еміграцією лежав складний шлях до усвідомлення можливої участі власної політичної сили у складі єдиного Державного центру.

Спочатку А. Лівницький провів перемовини з кожним окремо 17 липня 1945 року, за участю Президента, відбулася спільна нарада з вище названими представниками. Перше питання було присвячене проблемам еміграції та взаємодії з представниками окупаційних влад задля захисту українських інтересів. Одноставно було ухвалено рішення, що представляти українські інтереси в англійській окупаційній зоні буде М. Луцький. Коли ж справа дійшла до створення загальноукраїнського еміграційного представництва на території Німеччини, то виникли суперечності. Група ОУН на чолі з О. Бойдуником знову стала наполягати на тому, щоб воно складалося з «чотирьох політичних чинників». Майже весь уряд виступив проти, за винятком М. Ветухіва, який підтримував пропозицію О. Бойдуника, проте в приватній розмові з Костем Паньківським стверджував, що він стоїть на позиції уряду — підпорядкування емігрантських питань Державному центру⁴²⁵.

Більшість учасників наради наполягали на скликанні конференції саме на базі «чотирьох політичних чинників» і аби Президент, як найстарший за віком, виступив з ініціативою цієї конференції. Президент відмовився бути ініціатором, утім дав свою згоду взяти участь у роботі конференції, коли запрошення надійде від А. Мельника. Після цього на розгляд уряду був переданий проект О. Бойдуника «Деклярація сьогодні діючих політичних чинників, осередків чи рухів». Згідно з цим документом, передбачалося створення керівного органу «Всеукраїнської Верховної Ради» для ведення подальших визвольних змагань українського народу, спрямованих на відновлення Української самостійної соборної держави. Для втілення в життя цих завдань передбачалося створити: виконавчий

⁴²⁴ Паньківський К. Вказ. праця. С.135.

⁴²⁵ Паньківський К. Вказ. праця. С.135.

орган Ради, український парламент, головну раду українських комбатантів, український суспільно-громадський централь і український найвищий трибунал. Цей проект мав компромісний характер, у ньому ОУН офіційно відступала від своїх претензій на одноосібне керівництво українськими справами. Передбачалося визнання існування інших політичних чинників і декларування про поділ з ними владних повноважень. «Декларація» передбачала, що «членами Всеукраїнської Верховної Ради мали б бути представники чотирьох українських політичних чинників»⁴²⁶. Поза тим, документ передбачав організацію керівництва Верховною Радою на кшталт Директорії з чотирьох осіб, з почерговим головуванням за чітко встановленим порядком.

Однак, на думку членів уряду, в «Декларації» існували неприйнятні для них положення. Зокрема, проект передбачав назву майбутньої держави «Українська Самостійна Соборна Держава», а «Українська Народна Республіка» не згадувалася, в одному із положень Декларації згадувалися «некорисні для України міжнародні договори» — за таким евфемізмом її автори маскували вже нечинний Варшавський договір з Польщею 1920 року та ін.⁴²⁷ Згідно з рішенням наради, А. Мельник надіслав запрошення до участі у роботі конференції і С. Бандері.

Участь Президента А. Лівіцького у роботі конференції, за такого проекту декларації, на думку більшості членів уряду, була неприпустима. Вона стала підставою для наради урядовців, на якій з доповіддю виступив державний секретар Віктор Соловій. Доповідач звинувачував ОУН у цілому в дезінтеграції національно-визвольного руху та відступі від демократичних засадничих принципів. Нехтування принципами демократії та возвеличення класократичних ідей піддавалися нищівній критиці. В. Соловій наголосив, що саме Державний центр УНР є державно-правовим репрезентантом Української держави, яка втратила свою територію, але має у своїх руках мандат народної довіри і нікому його не має передавати аж до повної перемоги в боротьбі за національне визволення. На думку оратора, ідеологічні розбіжності, які постають між демократично-республіканською ідеологією, з одного боку, та авторитарно-націоналістичною і монархічно-гетьманською ідеологіями, з іншого, не стоять на перешкоді до політичного порозуміння, але передумовою консенсусу має бути визнання основної догми державного права: виняткового легального статусу єдиного Державного центру УНР в екзилі. На закінчення свого виступу В. Соловій висловив сподівання, що президент ніколи не відступить від конституційного шляху. Цей текст доповіді був переданий президентові УНР, А. Мельнику та представнику гетьманців — Д. Рознатовському.

Практично усі діячі української еміграції розуміли необхідність припинення міжпартійних чвар і доцільність утворення єдиного координаційного центру. Проблема полягала лише в готовності до компромісу та необхідності почути свого співрозмовника. Ще у червні 1945 року О. Бойдуник за дорученням А. Мельника видав брошуру «Нова дійсність і наші завдання», де закликав представників уряду до порозуміння. «При тому вказано в тій брошурі, що до виконання тих переважливих, але не легких, завдань, є необхідним, щоб українська еміграція була об'єднана і щоб всі сили були сконсолідовані в один суцільний фронт із спільним для всіх керівним і диспозиційним центром...»⁴²⁸.

Конференція чотирьох політичних чинників — УНР, ОУНр, ОУН, СГД — у Бад-Кіссінгені розпочалася 2 серпня 1945 року із запізненням на один день. Учасники чекали представників від ОУНр, які так і не прибули, не пояснивши причин своєї відсутності. У конференції взяли участь представники Державного центру УНР: А. Лівіцький, В. Соловій; гетьманці: Д. Рознатовський, В. Сегейда; мельниківці: А. Мельник, О. Бойдуник. Перемовини тривали три дні, але не дали жодних наслідків. Представники ОУН послідовно обстоювали по-

⁴²⁶ Паньківський К. Вказ. праця. С.137.

⁴²⁷ Там само.

⁴²⁸ Бойдуник О. На переломі. Париж: Націоналістичне видавництво, 1967. С. 128.

зиції, викладені в «Деклярації сьогодні діючих політичних чинників, осередків чи рухів» і не відступали від думки, що насамперед необхідно домовитися політичним чинникам, а нове керівне утворення зорганізує громадське представництво. Гетьманці не погоджувалися з думкою про об'єднання навколо Державного центру. Вони разом з мельниківцями наполягали на створенні «керівного центру», в якому б головували представники чотирьох чинників по черзі. На подібні пропозиції президент не міг дати своєї згоди⁴²⁹. Врешті, зусилля стосовно консолідації українських емігрантських кіл виявилися марними і активні консультації серед політичних «верхів» припинилися на певний час.

Внутрішньоукраїнські негаразди доповнювалися ще й зовнішніми. Американська окупаційна влада у цей період лише на словах визнавала право українців на об'єднання в Державному центрі. Все це спонукало уряд вкотре змінювати своє місце перебування. 26 вересня 1945 року уряд перебрався до Офенбаху. Наступний період функціонування уряду поділяється на два етапи: — «офенбахський» — з вересня 1945 року по березень 1946 року; другий — «кастельський» — з березня 1946 року по вересень 1948 року — у містечку Кастель над Рейном.

Першим місцем перебування уряду став табір УНППА (United Nations Relief and Rehabilitation Administration — Управління Об'єднаних Націй по Допомозі та Реабілітації). Саме у цей період до роботи в уряді повернувся багаторічний міністр професор Р. Смаль-Стоцький, який до цього перебував у Празі⁴³⁰.

Із владнанням організаційних проблем, обумовлених переїздом, з лютого 1946 року відновлюється діяльність уряду УНР. Вона була пов'язана з приїздом до табору З. Пеленського, офіційного представника УГВР, для продовження перемовин, започаткованих І. Гриньохом з Президентом А. Лівичем ще в червні 1945 року. Вони завершилися безрезультатно, уже після переїзду уряду до Кастеля. Також наприкінці лютого 1946 року до табору для примирення сторін прибув голова Комітету українців Канади (КУК) В. Кушнір. Завдяки його зусиллям процес порозуміння між ворогуючими сторонами зрушив з місця.

12–13 березня 1946 року в Офенбасі, за ініціативою В. Кушніра, відбувся перший з'їзд представників українських політичних організацій. Вони, головним чином, саме в цей час тільки завершували процеси свого організаційного оформлення. На цьому засіданні було ухвалене рішення створити Контактну комісію, яка розробила засади для подальшої співпраці⁴³¹. Серед іншого, акцент робився на наступному:

- «а) здорове політичне життя нації має базуватися на твердих принципах права і християнської моралі;
- б) усі політичні чинники осуджують як суперечні з правом і мораллю та як шкідливі у житті нації, зокрема для її нормального розвитку, всякі прояви морального і фізичного терору;
- в) всі політичні групи якнайрішучіше відкидають усякі тотально-монопартійні тенденції як фашистського і націонал-соціалістичного, так і большевицького характеру та спільними силами поборюватимуть їх у кожній ділянці українського життя;
- г) українські політичні чинники визнають у публічному житті нації такі основи для реальної консолідації: свобода думки і слова, взаємна лояльність, чесна критика відмінних поглядів та порозуміння в справах одностайних політичних виступів назовні. Однак викликають побоювання осіб, ідей і рухів засоби клевети, інсинуації, очорнення та депунціяції»⁴³².

Поза тим, у березні 1946 року тривали перемовини між УНДС і ОУН. Обидві сторони зійшлися на потребі створити передпарламент, назву якого запропонувала УНДС —

⁴²⁹ Паньківський К. Вказ. праця. с. 139–140.

⁴³⁰ Паньківський К. Вказ. праця. С. 146.

⁴³¹ ОУН: минуле і майбутнє. Київ, 1993. С. 176.

⁴³² Городиський З. Українська Національна Рада. Київ, 1993. С. 81.

Українську національну раду. Розмежування виявилось в одному: мельниківці й надалі наполягали на створенні Верховної Ради, замість колишньої Директорії, а УНДС обстоював одноосібну владу голови держави з посадою Президента.

У подальшому ОУН погодилася на певний компроміс, який зводився до трьох основних пунктів:

«1) вихідними позиціями в дальших визвольних змаганнях є державні традиції і легітимації з 1918-1920 років;

2) державні традиції і легітимації визвольних змагань впродовж 1921-1947 років, які існують, продовжуються на сьогоднішній день на різних землях і на міжнародному форумі ... визнається необхідність створення Верховної Ради (пізніше дійшли згоди щодо назви Української національної ради), як збірного верховного керівного органу»⁴³³. Керівництво у «Верховній Раді» мало належати А. Лівичькому. Її представниками, як передбачалося, мали стати керівники всіх консолідованих партій і організацій.

Українські еміграційні політичні партії у перше повоєнне десятиліття

Основна боротьба в середовищі української еміграції точилася між політичними партіями та групами, які репрезентували широкий спектр українського суспільства. Маючи спільну мету — відновлення незалежної Української держави, ці політичні угруповання пропонували своє бачення досягнення цієї мети. Радикалізм та тоталітарність ОУН, консерватизм гетьманців та назагал демократичні переконання партій, які тяжіли до т. зв. «уенерівського» табору, ґрунтувалися на різних політичних ідеологіях, часто замішаних на міжособистісних конфліктах.

Найбільш представницькими стали створені у лютому 1946 року в Мюнхені Закордонні частини Організації українських націоналістів (ЗЧ ОУН) на чолі з С. Бандерою. Вони об'єднували всі бандерівські структури на еміграції. Крім С. Бандери, на провідних ролях в організації перебували Ярослав Стецько, Степан Ленкавський, Микола Лебедь. ЗЧ ОУН визнали підпорядкованість Проводу ОУНр в Україні.

Однак і ця структура не уникла розколу, який стався у лютому 1954 року. Меншість на чолі з Левом Ребетом розійшлася з С. Бандерою у поглядах щодо формування керівництва організації. Л. Ребет разом з одностайними утворили паралельну організацію ЗЧ ОУН, яку, втім, перейменували в Організацію українських націоналістів за кордоном (ОУНз) (неофіційна назва — «двійкарі». — В. Я.). Після Л. Ребета на чолі ОУНз у свій час перебували Роман Ільницький та Богдан Кордюк.

Активну діяльність на еміграції провадили мельниківці. До найближчих соратників А. Мельника належали О. Бойдуник, Я. Гайвас, М. Капустянський, Ю. Вассиян, З. Книш, Д. Квітковський. Перші повоєнні роки — час пошуку мельниківцями нових шляхів боротьби. Результатом стала ухвала важливих ідеологічних засад, у тому числі, народовладдя, перехід від тез монопартійності до плюралізму, боротьба політичних груп і організацій при дотриманні основ національної єдності. А. Мельник був обраний довічним головою Проводу Організації українських націоналістів⁴³⁴.

У повоєнні роки відбувалася повільна реанімація гетьманського руху. До 1948 року гетьманців очолювала дружина покійного гетьмана Павла Скоропадського — Олександра. Після її відходу від активної політичної діяльності лідером став син Данило. Заради користі справи він вважав за доцільне відмовитися від деяких засадничих догм українського монархізму і був переконаний, що «реставрація великої власності в Україні, коли

⁴³³ Там само. с. 85.

⁴³⁴ Бойдуник О. Вказ. праця. С. 145.

вона стане вільною, є неможлива»⁴³⁵. Формально українськими монархістами керувала Верховна рада гетьманського руху. У цей час до неї входили Д. Скоропадський (голова). В. Гришко, І. Марченко, В. Бачинський, Д. Левчук, Й. Білоус, В. Коростовець, П. Силенко.

Після завершення війни відновили діяльність довоєнні соціалістичні партії: Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) — лідер Ісак Мазепа; Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) — лідер Яків Зозуля; Українська соціал-радикальна партія (УСРП) на чолі з Матвієм Стаховим. Зрештою, вони об'єдналися в Союз українських соціалістів. А в березні 1950 року змінили назву на Українська соціалістична партія. Українські соціалісти тісно співпрацювали з Державним центром УНР та Андрієм Лівницьким.

У 1947 році відродилася на еміграції галицька партія — Українське національне демократичне об'єднання (УНДО). Партія мала певну підтримку американської окупаційної влади. Свідченням цього був той факт, що лідер УНДО Василь Мудрий неодноразово зустрічався з американським генералом Д. Ейзенхауером⁴³⁶. Досягти такої підтримки була досить важко, особливо одразу після війни. Так, у серпні 1945 року В. Мудрий скаржився на одній із нарад у ДЦ, що американський «військовий уряд» поділяв українців на «підсоветських, польських, румунських та інших громадян і бездержавних. ... Все ж таки американці прийняли до відома той факт, що українці творять окрему об'єднану національну групу, незважаючи на те, з якої вони держави походять...»⁴³⁷.

«Старі» відновлені партії повернулися до довоєнних ідеологічних позицій, більшою чи меншою мірою зважаючи на ті суттєві політичні, соціальні та демографічні зміни, які сталися в українському суспільстві під час Другої світової війни 1939–1945 років.

Окрім знаних українських політичних об'єднань, на політичну авансцену еміграції вийшла низка новоутворених партій та організацій, які репрезентували (у тому числі) вихідців із Центру та Сходу України — т. зв. «нової еміграції».

У 1947 році була заснована Українська революційно-демократична партія (УРДП). Її першим керівником був Г. Костюк. У 1948 році партію очолив І. Багрянний. Його соратниками стали Г. Дядюренко, С. Підгайний, І. Майстренко, Б. Левицький⁴³⁸. Програма УРДП передбачала боротьбу проти радянського режиму та відновлення Української держави, перебуваючи у «тренді» настроїв еміграційного співтовариства. Однак Іван Багрянний піддавав серйозній критиці програмні постулати оунівців. Аналізуючи причини невдач та прорахунків українських політичних груп, зокрема ОУН, під час Другої світової війни, він писав: «Політичний рівень тих людей був зовсім не відповідний до східноукраїнських умов і вимог. Страшний брак обізнаності зі Сходом поглиблював прірву»⁴³⁹.

Тому партія І. Багряного, замість гасла «За самостійну національну державу», висунула гасло: «За демократичний лад в Україні». Головним рушієм національно-визвольного процесу мали стати свідомі державотворчі кадри, виховані в дусі опору сучасному тоталітарному ладу в УРСР. З огляду на це, УРДП оголосила ВКП (б) «бій за українські кадри»⁴⁴⁰.

У травні 1946 року у місті Новий Ульм (Західна Німеччина) засновано Український національно-державний Союз (УНДС). Першим його головою став Т. Олексюк. На другому з'їзді УНДС у вересні 1947 року головою ЦК УНДС став М. Олексій, пізніше лідерство перейшло до М. Лівницького. УНДС був партійно-політичним уособленням концепції УНР.

В Ашафенбурзі 1948 року відбувся установчий з'їзд партії Союз Земель Соборної України (СЗСУ). З програмною доповіддю «Сучасний момент і наші завдання» виступив В. Доленко (учасник національної революції 1917-1921 років, у роки німецької окупації —

⁴³⁵ Альманах-Календар Союзу Українців-католиків Америки «Провидіння на рік Божий», 1982. Філадельфія, 1981. С. 233.

⁴³⁶ Маруняк В. Вказ.праця. С. 240–241.

⁴³⁷ Паньківський К. Вказ. праця. С.140.

⁴³⁸ Багряна Г. «І довго ти будеш плакати за мною». *Дніпро*. 1992. № 10–12. С. 176.

⁴³⁹ Багрянний І. Чи розламає нас ворог? Б.м., 1952. С.18.

⁴⁴⁰ Мірчук П. Українська визвольна справа і українська еміграція. Торонто: Ліга визволення України, 1954. С. 14.

активіст українського громадського життя в Харкові — В. Я.). Доповідач був обраний головою партії. На другому з'їзді в Новому Ульмі (1950 рік) СЗСУ перейменовано на Селянську Партію (СП). В. Доленко та його прихильники кваліфікували організацію як партію ліберального профілю⁴⁴¹.

Отже, структура українського політикуму в екзилі оформилася за наступною схемою: на правому крилі — ЗЧ ОУН, гетьманці, ОУН; в центрі — УНДС, УНДО, УРДП, СП; на лівому крилі — УСП⁴⁴².

На творення партійних структур помітний вплив мала регіональна база, зокрема поділ на «східняків» і «західників». Існували й типові регіональні організації, наприклад, галицьке УНДО. З перших днів свого існування локальної лінії дотримувалися Союз Земель Соборної України — Селянська партія, хоча за назвою і задумом ця партія повинна була прагнути до «соборності». УРДП стала фактично партією наддніпрянської орієнтації, хоча, згідно з планами самої партії, такого не повинно було бути: до першого складу її Центрального Комітету входили чотири галичани із колишньої Української народно-демократичної партії І. Мітринги часів війни⁴⁴³. Але загалом УРДП охоплювала тільки нову наддніпрянську еміграцію. Дві фракції ОУН втратили левову частину своїх діячів із наддніпрянців, які долучилися до них під час німецької окупації. Тому ОУНр головним чином складалася з галичан і греко-католиків. Членство в ОУН також в основному було західноукраїнським, але в її складі нараховувався певний відсоток православних з Волині⁴⁴⁴.

Найчисельнішою організацією були ЗЧ ОУН, які мали організоване членство на Заході (здебільшого в Німеччині й Австрії, звідки їх представники стали переселятися до інших країн). Разом з організованим юнацтвом, ЗЧ ОУН нараховували понад 5 тисяч осіб. На другому місці перебували ОУН та УРДП. Інші партії, кожна з яких мала 150-300 членів, були: УНДС, УНДО, УСП, гетьманці; близько 100 — СЗСУ-СП⁴⁴⁵.

Зважаючи на регіональну та ідеологічну специфіку, між цими політичними організаціями часто-густо виникали суперечки, які переходили у відкриті конфлікти. Особливо це було характерно для обох відгалужень ОУН. Після тривалого протистояння сторони розпочали пошуки компромісу. 23 січня 1948 року відбулася зустріч, на якій ЗЧ ОУН представляли С. Бандера і Я. Стецько, а ОУН — А. Мельник і О. Бойдуник. С. Бандера запропонував інкорпорувати ОУН до УГВР. А. Мельник наполягав, аби бандерівці видали декларацію про своє «братовбивство». Перемовини завершилися провалом⁴⁴⁶.

ЗЧ ОУН надзвичайно вороже ставилися до І. Багряного й УРДП. Їм закидали брак націоналістичної свідомості та націонал-комунізм. Також І. Багряного звинувачували у тому, що він бореться за демократію, а не побудову самостійної держави. С. Бандера навіть опублікував полемічний антибагрянівський твір «Українська національна революція, а не лише протирежимний резистанс»⁴⁴⁷. Іванові Багрянному радили припинити політичну діяльність і зосередитися на літературній творчості.

Бандерівці обстоювали жорстку негативну позицію стосовно українських соціалістичних партій. Це мотивувалося ворожістю до соціалістичних ідей, ігноруванням УПА соціалістами. Зокрема, українські соціалістичні партії вороже зустріли прорив бійців УПА на Захід у 1947 року. Їхні діячі зазначали, що тут «Бандера переодягнув їх на партизанів»⁴⁴⁸. ЗЧ ОУН кваліфікували українських соціалістів як відверту агентуру Москви, як людей, котрі дискредитують національно-визвольний рух.

⁴⁴¹ Маруняк В. Вказ. праця. С. 241.

⁴⁴² Маркусь В. Вказ. праця. С. 70.

⁴⁴³ Там само.

⁴⁴⁴ Киричук Ю. Вказ. праця. С. 346.

⁴⁴⁵ Маркусь В. Вказ. праця. С. 68.

⁴⁴⁶ Квітковський Д. Боротьба за українську ідею. Детройт — Нью-Йорк — Торонто, 1993. С. 203.

⁴⁴⁷ Бондаренко К. Націоналізм. *Нова хвиля*. 1997. №1. С. 13.

⁴⁴⁸ Борець-Чумак Ю. Рейд без зброї. УПА на Заході. Спогади. Лондон: Ukrainian Publishers Limited, 1982. С. 69.

До представників ОУНР на еміграції неприязно ставилися прибічники УНР, котрі повстанців, підпорядкованих С. Бандері, оцінювали як «провокацію і закликали Україну зберегти сили до слушного часу, не піддаючись на провокацію ворога, який не минає ні однієї нагоди, щоб якнайбільше обезкровити український народ»⁴⁴⁹. У свою чергу, С. Бандера зазначав: «Кола УНР намагаються протиставити революційній державній формації, що її очолює УГВР «уряд УНР»⁴⁵⁰.

Уенерівці та бандерівці стали на шлях обопільної конфронтації. Ця конфронтація із політичної площини перейшла в протистояння в громадянському суспільстві. Про це свідчать факти. У таборах для переміщених осіб бандерівці вели пропаганду проти ДЦ УНР, намагаючись схилити на свій бік українців, які там перебували. «Поширювалися неправдиві чутки, що УНРада не надає ваги революційній боротьбі в Україні, вимагалося координування політичних акцій за кордоном з УГВР та ін. У цілому це створювало атмосферу незадоволення і недовіря до УНРади. Добровільні збірки й відчислення на УНРаду саботувалися, опановані ОУНР-івцями таборів управи робили перешкоди при продажу поштових марок УНРади та ін.»⁴⁵¹. Традиційно продовжували вважати уенерівців запеклими ворогами гетьманці.

У другій половині 40-х років із безвісти виринув вже дещо призабутий політик В. Винниченко. Він написав і опублікував книгу «Конкордизм»⁴⁵² у двох томах, у якій він виступав за порозуміння двох систем — «капіталістичної» і «соціалістичної» — і залагодження розбіжностей між ними. В іншій праці «Заповіт борцям за визволення» В. Винниченко радив українській еміграції відмовитися від претензій на «урядування», а усвідомити себе лише як допоміжну силу в боротьбі за визволення українського народу від сталінської тиранії⁴⁵³. Погляди В. Винниченка зумовили жваву дискусію в українському еміграційному середовищі, викликавши найбільший резонанс серед діячів Державного центру УНР.

Намагаючись зміцнити свої позиції, УРДП І. Багряного стала провадити активну церковну політику, всіляко намагаючись залучити на свій бік УАПЦ. Утім, керівництво автокефальної церкви не виявило зустрічної ініціативи. Натомість, УРДП розгортає масштабну критику православного духовенства, особливо о. Мицика в Чикаго⁴⁵⁴.

Політичні принципи зреорганізованого Державного центру УНР

Творці оновленого Державного центру УНР були свідомі того, що вони не зможуть диктувати своє бачення розвитку України після здобуття незалежності: «Українська Національна Рада виконує функції тимчасового законодавчого представництва аж до скликання на звільненій від окупації українській національно-державній території Установчих Зборів, вибраних на основі загального, рівного, безпосереднього пропорційного і таємного голосування, які встановлять закон про устрій Української Держави»⁴⁵⁵.

У Декларації Української національної ради, прийнятій на першому засіданні її I сесії 16–20 липня 1948 року в Авгсбурзі (Західна Німеччина) після тривалих дискусій представників політичних партій, зазначалося, що Українська національна рада постановила реорганізувати

⁴⁴⁹ Мірчук П. Вказ. праця. С. 56.

⁴⁵⁰ Бандера С. Перспективи української революції / упоряд. С. Ленкавський. К.: Наш Формат, 2021. С. 63.

⁴⁵¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф.5235. Уряд Української Народної Республіки в екзилі. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 5.

⁴⁵² Винниченко В. Конкордизм. Невідомий Винниченко. *Хроніка–2000*. Вип. 82. Київ, 2010. С. 105–122.

⁴⁵³ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. Дніпро. 1992. № 2–3. С. 105–122.

⁴⁵⁴ Шемердяк В. Думки з течії. *Самостійна Україна*. 1951. Ч. 10. С. 17.

⁴⁵⁵ Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали / Гол. ред. Л. Винар; заст. гол. ред. Н. Пазуняк. Інститут дослідження модерної історії України. Філадельфія; Київ; Вашингтон: Фондація ім. С. Петлюри, Веселка, Фондація Родина Феценко-Чопівських, 1993. С. 311.

ДЦ УНР; проголосила протест проти окупаційної влади російських більшовиків в Україні, яка не мала права виступати від імені українського народу; перебрала на себе повноваження представляти перед світовою громадськістю інтереси українського народу «до створення Незалежної Соборної Української Держави»; проголосила своєю метою боротьбу за здійснення в українській незалежній державі «всіх демократичних громадянських вольностей, за здорову українську родину, за передачу землі селянам у трудову власність, за вільну працю і законну її охорону, за знищення визиску і за найвищий добробут працюючих, за державне порядкування великою промисловістю, за вільні індивідуальні підприємства, за організацію вільної кооперації і за всебічний розвиток духовної культури»⁴⁵⁶. Декларація стала засадничим документом, який окреслював цінності й напрямки роботи УНРади в єдиному річизні боротьби за соборну суверенну Україну, її добробут, а також базові національні та загальнолюдські цінності, сформульовані в Атлантичній Хартії дня 14 серпня 1941 року.

Постання УНРади не призвело до остаточного згуртування української політичної еміграції. Ідеологічні міркування і партикуляризм переважали державницькі погляди і часто унеможливлювали солідарну працю різних політичних чинників.

Особливості міжпартійних відносин у 1950-х роках

Запекла політична боротьба точилася не лише між українськими політичними партіями, які входили до УНРади, але й у їх внутрішніх структурних середовищах. Жвава дискусія тривала у партійних лавах УРДП І. Багряного. Два провідних члени партії — Мирослав Стиранка та Іван Майстренко — перейшли на соціалістичні позиції. Їх погляди склалися з еклектичної суміші ідей західноєвропейської соціал-демократії, троцькізму та націонал-комунізму⁴⁵⁷. І. Майстренко особисто захоплювався тітоїзмом. Маршал Й. Тіто у цей час викликав повагу в багатьох політиків своїм протистоянням сталінському СРСР і заявою про готовність югославських комуністів долучитися до Соціалістичного Інтернаціоналу⁴⁵⁸. Інший очільник опозиції в УРДП М. Стиранка писав: «Тільки така протибільшовицька акція матиме успіх, що яскраво відділяє від більшовизму ідеї, якими він послуговується у своїй пропаганді, що містять в собі правильні гасла, відповідні реформи»⁴⁵⁹.

Прихильники І. Майстренка та М. Стиранки вийшли з організації І. Багряного і створили УРДП «Вперед»⁴⁶⁰. І. Майстренко шукав своїх прихильників навіть серед окремих активістів ЗЧ ОУН. П. Полтава у праці «Відповідь громадянину Бабенкові» (літературний псевдонім І. Майстренка) змушений був нагадати УРДП «Вперед», що «свої погляди ми формували не як «учні Маркса», не як «послідовники соціалізму», а в боротьбі з марксизмом «як цілісною ідеологією»⁴⁶¹. Це не завадило І. Майстренкові витлумачити заяву П. Полтави на свою користь. У другому номері журналу УРДП «Вперед» за 1953 року писалося: «Свій дискусійний лист до нашого т. Бабенка в 1950 року П. Полтава закінчив так: «З поля визвольної боротьби в Україні посилаю Вам і всій Вашій партії революційний привіт». На основі цього І. Майстренко зробив оптимістичний висновок, що його підтримує «краєве підпілля ОУН»⁴⁶².

УРДП «Вперед» від демократичного соціалізму еволюціонувала до націонал-комунізму. Представники партії вороже зустріли видання антикомуністичних книг Мілована Джіласа. І. Майстренко навіть прирівняв Й. Сталіна до Володимира Святого, наголошуючи, що сталінська суцільна колективізація — чин, рівний Володимировій християнізації⁴⁶³.

⁴⁵⁶ Там само. С. 369–371.

⁴⁵⁷ Квітковський Д. Вказ. праця. С. 219–220.

⁴⁵⁸ Дмитрук К. Приречені. Львів: «Каменяр», 1981. С. 29.

⁴⁵⁹ Олещко Н. Повчальні наслідки одного процесу. *Визвольна Політика*. 1949. Ч. 20. С. 23.

⁴⁶⁰ Там само.

⁴⁶¹ Мірчук П. За чистоту позицій українського визвольного руху. Мюнхен-Лондон, 1955. С. 17.

⁴⁶² Лучишин І. Український націонал-комунізм на еміграції. Мюнхен, 1963. С. 4.

⁴⁶³ Там само.

Відцентрові позиції у середовищі УРДП також обстоював Тарас Бульба-Боровець. Його УНГ загалом складалася із прибічників І. Багряного і підтримувала його політичну лінію. Амбітний отаман вирішив звільнитися від партійної опіки і відігравати самостійну політичну роль. У статті «Меч і воля» він писав: «Головній команді УНГ лідери УРДП протиставили безсоромну вимогу підпорядкувати цю військово-революційну організацію... Наказом виключно УРДП..., я перестав рахувати себе членом такого середовища і офіційно заявляю, що від 15.05.1952 року я не несу жодної відповідальності за його роботу»⁴⁶⁴.

Іван Багряний відповів гнівним памфлетом «Чи розламає нас ворог?», де висвітлювалися справжні, на його думку, мотивації поведінки отамана: «...щоб ознайомити громадянство, з так би мовити своїм повстанням проти УРДП п. Бульба-Боровець широко розповсюдив свій журнал «Меч і воля», де оголосив про свій вихід з УРДП та про вихід з УРДП членів головної команди УНГ. Також про свої нібито розходження з УРДП. Прикрим (щоб не сказати злочинним) у цьому всьому є те, що п. Боровець для ворогів розконспірував таємницю, заявивши, що УНГ на 95 відсотків складалася з членів УРДП та що члени головної команди належали до УРДП і навіть він сам, як головний комендант, належав до УРДП. Але Бог з ним. Важливе тут не це. Важливе — не приховане намагання розламати УРДП з середини, фактично закликаючи всіх членів УНГ, що в той же час є членами УРДП вийти з остаточної. А якщо 95 % становлять досить поважну частину УРДП, то не важко уявити, яке спустошення замірився зробити отаман Бульба в лавах УРДП... Формальною причиною до повстання, нібито, як пише сам Бульба-Боровець, було «намагання» УРДП підпорядкувати УНГ собі. Дивний мотив. Якого ще треба спеціального підпорядкування, коли 95 % членів УНГ належать до УРДП, в тому числі члени головної команди й сам Головний комендант? Мотив для того, щоб постати проти УРДП, щонайменше смішний. Хіба ні? Але ми ніде ніколи не говорили про те, що УНГ складається з членів УРДП і ніде УРДП не претендувала на «привласнення» УНГ. Таким же смішним є мотив ніби-то політичних розходжень п. Бульби з УРДП. Єдине розходження, яке мало місце, було лише в тому, що УРДП не терпить ніякого отаманства й жодних «отаманів». П. Бульба-Боровець знав про це і, вступаючи до УРДП в 1949 року, після того, як кустарні спроби створити УНГ з п. Титаренком на отаманському принципі скінчилися цілковитим фіяском, обіцяв не отаманничати більше»⁴⁶⁵.

І. Багряний переконаний, що «тільки й розходжень було. Тож, якщо шукати справжніх причин сьогоденішнього повстання п. Бульби і намагання розвалити УРДП зсередини, то причиною, мабуть, є отаманська амбіція п. Бульби-Боровця. Рецидив отаманської амбіції...»⁴⁶⁶.

Конфліктні метаморфози відбулися і в гетьманському русі. На з'їзді в Торонто 1952 року розколовся СГД Канади. Щоправда, обидві гілки продовжували визнавати керівником Гетьманича Д. Скоропадського.

У 1950 року із УНДС (у США) виокремилася група К. Паньківського і М. Ветухіва. Після проголошення УНРади розкололося також УНДО⁴⁶⁷.

27 вересня 1951 року в Мюнхені відбулася конференція блоку демократичних партій за участю представників УНДО — С. Барана, Д. Ерстенюка, М. Хробака; УРДП — І. Багряного, М. Воскобійника, В. Григоренка, І. Лихового, Ф. Пігідо; УНДС — М. Лівицького, В. Татарського, М. Шраменка; СЗСУ — В. Доленка, В. Дубровського, А. Жарського, В. Юськевича⁴⁶⁸.

⁴⁶⁴ Бульба-Боровець Т. Причини мого розходження з УРДП. *Самостійна Україна*. 1952. Ч. 6. С. 30–31.

⁴⁶⁵ Багряний І. Чи розламає... С. 17–18.

⁴⁶⁶ Багряний І. Публіцистика: Доповіді, статті, памфлети, есе. Київ: Смолоскип; Фундація ім. Івана Багряного, 2006. С. 303–304.

⁴⁶⁷ Маруняк В. Вказ. праця. С.243.

⁴⁶⁸ Документи блоку українських демократичних партій (протоколи засідань блоку українських демократичних партій та документи до них). 4 жовтня 1950 — 15 грудня 1952 р. *ЦДАВО України*. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 396 Арк. 70.

Головувати на конференції мав Степан Баран, але через його хворобу засідання вів Микола Хробак. І. Багрянний у своєму виступі зазначив, що в той самий час формувався «Совет Освобождения Народов России» під патронатом промосковських і монархістських сил, які виступали під гаслами відродження Російської імперії в кордонах станом на жовтень 1917 року. Він закликав учасників конференції виступити проти нього спільними силами, сконсолідувавшись навколо УНРади.

Представник СЗСУ В. Дубровський порушив питання про причину зволікання щодо прийняття його політичної сили до УНРади, адже з моменту подачі заяви минув понад рік. І. Багрянний зауважив, що конференція, серед іншого, організована для того, аби вирішити поряд з іншими й згадане питання. На підтримку якнайшвидшого прийняття СЗСУ до УНРади висловився й Микола Лівицький.

Зрештою, конференція схвалила пропозицію В. Григоренка підтримати заяву про вступ СЗСУ до УНРади і передати це питання на розгляд президії передпарламенту.

19 листопада 1951 року працювала конференція блоку українських демократичних партій (УНДО, УНДС, УРДП, СЗСУ). У роботі конференції брали участь: від УНДО — М. Хробак і М. Хроновят; від УНДС — М. Лівицький, Є. Гловінський, В. Татарський, І. Печарчук, Л. Янушевич; від УРДП — І. Багрянний, М. Воскобійник, В. Григоренко, Ф. Гаєнко, Ф. Пігідо, А. Ромашко, Г. Мартенс; від СЗСУ — В. Доленко, І. Матюшенко⁴⁶⁹.

Конференція відбувалася під головуванням І. Багряного. На порядку денному стояли різноманітні проблеми — від консолідації діяльності політичних партій до вступу СЗСУ до УНРади, що з різних причин технічного характеру (через затримку скликання чергової сесії УНРади) не можна було здійснити. На завершення роботи конференції І. Багрянний передав головування в Блоці наступній партії — УНДС, яка на посаду голови запропонувала Євгена Гловінського.

Конференція ухвалила вироблену редакційною колегією на чолі з М. Лівицьким резолюцію наступного змісту:

«Блок УДП [українських демократичних партій] — 1. Стверджує однозгідність українських демократичних партій в основних питаннях української визвольної політики і їх готовність до дальшої спільної акції в рамках української визвольної боротьби. 2. Вважає, що в інтересах успіху наших визвольних змагань є доконечне здійснення консолідації всіх творчих самостійницьких українських політичних сил. Ця консолідація повинна зреалізуватися на базі Української Національної ради, себто на базі екзильного Державного Центру Української Народної Республіки. Всякі відхилення від уже поставленого правопорядку в українському політичному житті або тенденції до зміни українського Державного Центру якимось еміграційним новотвором — повинні бути відкинені як нецільні для успішного завершення українських національно-державних прагнень»⁴⁷⁰.

20 червня 1952 року в Мюнхені, з ініціативи уряду УНР, відбулася конференція українських політичних сил за участю наступних представників: від ОУН — Ю. Бойка, М. Капустянського; від УНДО — С. Барана, М. Хробака, М. Хроновята; від УНДС — М. Лівицького, М. Шраменка, О. Юрченка; від УРДП — М. Воскобійника, В. Григоренка, І. Лихового; УСП — С. Довгаля; СП УГВР — В. Стахіва, М. Мартинця; ОУНз — Б. Кордюка, С. Ленкавського, Я. Бенцяля; СГД — А. Кмети, М. Самойловича; СЗСУ — І. Матюшенка; УРДП (соц.) — І. Майстренка⁴⁷¹.

Відкрив конференцію С. Баран, який у своєму виступі окреслив основний орієнтир роботи міжпартійного форуму — консолідацію українських політичних чинників. В. Стахів

⁴⁶⁹ Статті про IV та V сесію УН Ради надруковані у газетах та журналах: «Мета», «Свобода», «Українські вісті», «Український голос». 1957 — 1961 рр. ЦДАВО України. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 2005. Арк. 69.

⁴⁷⁰ Там само.

⁴⁷¹ Протоколи засідань III сесії УН Ради та документи до неї (брошура з матеріалами сесії, протоколи пленарних засідань, доповідь про роботу УН Ради, привітальні побажання, листи) 1954 р. ЦДАВО України. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 69.

звернув увагу учасників конференції на наявність трьох центрів діяльності української еміграції — Державного центру Української Народної Республіки, Української головної визвольної ради та Союзу гетьманців-державників — і запропонував створити комісію для узгодження діяльності цих представницьких органів.

Представник гетьманців А. Кмета виступив з критикою на адресу Державного центру, який, на його думку, хоче узурпувати владу: «Центр УНР має під собою хиткі засади легітимності і водночас намагається перенести на українські землі готові устоєві форми, не питаючись населення. Ми апелюємо до середовищ УНРади, щоби вони змінили конституцію й усунули клявзулю УНР. УНРада на еміграції покликана для організації визвольної боротьби, а не як «законодатний» орган. Вона не є національна, бо є представництвом лише деяких партій. Ми вважаємо, що вона має бути представництвом усіх політичних середовищ, українських церков і станових організацій. Можливо, що таке представництво мало б називатись «державний центр визвольної боротьби» або «державний Центр української репрезентації». Це не був би екзильний уряд»⁴⁷².

Стосовно проблеми координації, то, на думку гетьманців, вона має простежуватися як сплановані антиросійські дії; в усьому іншому еміграція має діяти, виходячи зі своїх засадничих принципів. Аналогічний підхід до питання координації був і в представників ЗЧ ОУН. За словами Б. Кордюка, координація може виявлятися у консультаціях між різними політичними силами, в тому числі, між тими, котрі не входять до складу УНРади.

Зі свого боку, на закиди опонентів прихильники УНРади зазначали: «Українська Національна Рада й її Виконавчий Орган (уряд — В.Я.) від свого заснування залишались, і до сьогодні залишаються цілком незалежними від будь-яких офіційних чи неофіційних (приватних) чужинецьких чинників. Свою політичну діяльність, зокрема на зовнішньому відтинку, Виконавчий Орган УНРади здійснює за свої українські гроші, що їх добровільно приносять українська політична еміграція до Державного Центру. Оті, часом тяжко запрацьовані центи, сантіми та пфеніги забезпечують Виконавчому Органові УНРади можливість провадити свою суверену загальноукраїнську визвольну політику. Виконавчий Орган розуміє величезну моральну силу тієї своєї незалежності і всіма способами її оберігає»⁴⁷³.

Через різне розуміння та тлумачення проблеми консолідації, її на цьому представницькому форумі так і не було досягнуто. Усі його учасники залишилися на своїх позиціях. Частина українських політичних сил продовжували діяльність у відцентровому форматі.

Спостерігаючи за подрібненням політичних сил української еміграції, найбільші організації українців за океаном — Український Конгресовий Комітет, Третій та Четвертий Конгрес Українців Канади закликали українську політичну еміграцію та її політичні партії об'єднатися на платформі Української Національної Ради. Постанови цих українських форумів звучали послідовно й категорично: «Четвертий Конгрес Українців Канади звертається до всіх політичних організацій, до тих, що вже в Українській Національній Раді, й до тих, що остаються поза нею, щоб в ім'я добре української справи забули про свої внутрішні партійні розходження і створили на платформі Української Національної Ради єдине політичне представництво українського народу»⁴⁷⁴.

До наведених ухвал приєдналася українська еміграція в Австралії. Але ці переконливі та доречні заклики не вплинули на ситуацію в середовищі українських міжпартійних та внутрішньопартійних взаємин. Сесія Панамериканської Української Конференції

⁴⁷² Там само. Арк. 139.

⁴⁷³ Пігідо Ф. Консолідація і т. зв. Непередрішенство. Новий Ульм: Видавництво «Українських вістей», 1958. С. 13–14.

⁴⁷⁴ Документи про роботу виконавчого органу УН Ради (листування з представниками політичних партій: Союзу конструктивно-творчих сил України, Української селянської партії про участь членів партії у роботі виконавчого органу УН Ради, статут Української селянської партії, декларації IV сесії УН Ради з приводу 40-ї річниці створення Центральної Ради, доповідь заступника голови виконавчого органу УН Ради про діяльність виконавчого органу з 12 березня 1954 р. по 12 березня 1957 р. 15 січня — 24 серпня 1957 р. ЦДАВО України. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 85.

(ПАУК), яка відбулася в Торонто 14-25 вересня 1955 року, у своїй постанові вважає за необхідне «запропонувати українській еміграції в Європі та відповідальним представникам усіх її груп і партій своє безстороннє посередництво у змаганнях до тієї консолідації, що ведуть вже від довгих років та які хоч і мали помітні результати, ще не завершені. Таким консолідаційним центром повинна стати Українська Національна Рада»⁴⁷⁵.

На зустрічі з президентом УНР Степаном Витвицьким у січні 1957 року представники ЗЧ ОУН заявили, що їхня організація могла б повернутися до УНРади, якби її статут, що базується на паритетному членстві, був змінений в напрямі «Врахування силових відношень та впливів політичних організацій серед українського громадянства на еміграції». Пропоновані «силові відношення» мали виявлятися «шляхом загальних виборів»⁴⁷⁶. Умова вступу полягала в тому, щоб УНРада перестала бути складовою частиною Державного центру УНР, а діяла окремо й об'єднувала всі політичні сили в еміграції «на основі дійової програми». Не вірячи в можливість такої консолідації, представники ЗЧ ОУН пропонували координувати окремі дії політичних партій. Втім, репрезентанти Державного центру не пристали на ці пропозиції, підозрюючи, що їх опоненти хочуть підмінити Українську національну раду Українською головною визвольною радою.

Представники Союзу гетьманців-державників пропонували змінити статут УНРади, щоб у ньому не було визначено форми української державності. Для ведення подальших перемовин у справі консолідації представники СГД запропонували створити комісію, до складу якої увійшли б представники УНРади і СГД. Представники УНРади не погоджувалися з подібними вимогами, остерігаючись того, що СГД хоче бачити Україну монархією, а не демократичною республікою.

Представники УРДП (група «Вперед») заявили, що не можуть увійти до УНРади з причин ідеологічного характеру.

Відтак, проблема об'єднання українських сил на еміграції вкотре була відкладена на перспективу.

Не минула розколів і одна з наймолодших партій української еміграції — партія Союз Земель Соборної України, яка репрезентувала частину «нової еміграції» із сходу України, насамперед Харківщини. До утворення партії ця група мала самоназву «Організованої Громадськості». 2 лютого 1957 року політики на еміграції, які вважали себе репрезентантами українського селянства, взяли курс на створення своєї політичної сили — Української селянської партії — з метою зміцнення й поширення української еміграційної загальнонаціональної бази. УСелП виокремлювалася із партійного проекту СЗСУ-СП. Партія проголошувала, що вона шанує право кожної української демократичної партії у своїй діяльності орієнтуватися на ті ідеологічні засади, що відповідають політичним настановам їхнього членства. Наголошувалися наступні акценти: «УСП має намір скеровувати увагу як політичного сектору, так і всього суспільства на фактор соціальний. Активність і жертвенність соціальних верств українського народу залежатиме від того, які соціальні переваги принесе їм наша перемога над окупантом. Українська Селянська Партія не має наміру принести в Українське Суспільство ані селянської диктатури, ані селянської гегемонії. УСП має бажання посісти в українському Суспільстві місце рівного з рівним і прийняти участь в державно-творчих процесах та громадсько-політичному життю суспільства»⁴⁷⁷.

10 лютого 1957 року тимчасовий виконавчий комітет УСелП в Нью-Йорку звернувся із заявою до Української національної ради про ситуацію у партії. У короткій довідці заступники голови К. Даниленко та І. Федоряка наголошують, що історія партії має понад шість років з моменту «перетворення СЗСУ в УСП». Із таким рішенням не погодилися В. Доленко та В. Сеник, які скликали паралельний з'їзд і перейменували партію в

⁴⁷⁵ Там само.

⁴⁷⁶ Там само.

⁴⁷⁷ Там само. Арк. 21.

СЗСУ-СП. Однак, підписанти заперечували повноважності СЗСУ-СП виступати від імені УСелП («використовування селянського імені»), мати три мандати в УНРаді та збереження за В.Доленком посади керівника комісії в УНРаді⁴⁷⁸. Фактично ми спостерігаємо претензію УСелП як частини об'єднаної партії (СЗСУ-СП) на більш повне представництво своїх прихильників в УНРаді.

Причини криз у середовищі УНРади її діяч, представник УНДО Михайло Добрянський описував так: «Еміграційна хвороба, «ненависть українських людей самих до себе», що затрує їм атмосферу в громадському житті. Негативізм — наслідок чужих панувань, що породжує нехоть до явних, законних форм діяння, і нехоть до публічної контролю. З тих самих джерел походить і нахил до штучного роздування всього, що нас ділить, замість плекання того, що нам спільне і нас єднає. Слабше розвинений політичний інстинкт... Заникання інтересу для громадських справ у міру продовжування еміграції...»⁴⁷⁹.

Як ми вже наголошували, проблему протистояння в середовищі української еміграції не вирішив повністю і український парламент у екзилі — Українська національна рада. Не завжди була єдність й серед представників тих партій, які входили до її складу. В період між сесіями УНРади був винайдений спосіб більш ефективної комунікації між партіями — наради їх представників. Більш широке коло учасників (у тому числі партійців, які не були задіяні в роботі інституцій ДЦ) давало сподівання на вирішення спірних політичних питань. 21 березня 1959 року в Мюнхені відбулася нарада представників політичних партій, представлених в Українській національній раді. Нарада скликалась з ініціативи ресорту (міністерства — *В.Я.*) внутрішніх справ виконавчого органу з метою налагодження стосунків і співпраці між політичними силами — суб'єктами УНРади.

Відкриваючи засідання, керівник ресорту внутрішніх справ О. Юрченко зазначив, що від співпраці між політичними силами, які представлені в українському передпарламенті, залежить успіх усієї національно-визвольної справи.

Ця нарада викликала контраверсійну реакцію діячів Союзу Земель Соборної України — Селянської партії. З одного боку, висловлювалося схвалення цієї події. З іншого боку, зауважувалося, що проблема міжпартійних взаємин є прерогативою президії та голови УНРади, а не ресорту внутрішніх справ. За підсумками наради наголошувалося: «... не на словах, а на ділі признати рівність усіх українських національних демократичних партій на еміграції, рівними і рівноправними перед законом»⁴⁸⁰. Така фактична «нерівнозначність» політичних партій в середовищі УНРади могла бути пояснена дещо зверхнім ставленням партій, які брали участь в реорганізації ДЦ УНР у 1948 році до партій-«неофітів», які долучилися до УНРади дещо пізніше.

Партії та політична криза в УНРаді у 1960-1970 роках

23 березня 1960 року представники фракцій УСП, УНДО, СЗСУ-СП, що складали парламентську більшість, звернулися до голови УНРади Івана Багряного та голови уряду Миколи Лівіцького з пропозицією провести збори з питання нормалізації взаємин між окремими фракціями національного представницького органу. І. Багрянний та М. Лівіцький погодилися на цю пропозицію і запропонували свій порядок денний, який складався з двох пунктів: 1. Справа Світового Конгресу; 2. Справа політичної консолідації.

⁴⁷⁸ Там само. Арк. 20.

⁴⁷⁹ Добрянський М. Вказ. праця. С. 19.

⁴⁸⁰ Документи про роботу президії УН Ради (листування з головою УН Ради та мандатною комісією про проведення засідань президії УН Ради, порядок денний засідання, про прийняття в члени УН Ради представників демократичних партій; повідомлення голови УН Ради про поточний момент та роботу Ради). 20 лютого — 5 грудня 1954 р. ЦДАВО України. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 459. Арк. 26.

Представники УСП, УНДО, СЗСУ-СП практично відмовилися обговорювати перше питання порядку денного, оскільки були переконані, що: «немає можливості реально говорити про Світовий Конгрес Українців і про відношення УНРади до цього проекту, коли нема спільної лінії між фракціями в УНРаді»⁴⁸¹.

Микола Лівичський заявив, що не погоджується з таким формулюванням, але не може зустрітися з представниками трьох партій через свій від'їзд до США. Автори «Проголошення», в свою чергу, сприйняли це як втечу від відповідальності та вимагали назвати джерела фінансування заокеанської поїздки.

Полярні оцінки викликав і другий пункт: представники УСП, УНДО, СЗСУ-СП тлумачили його як взаємини всередині представницького органу; І. Багрянний та М. Лівичський — як відносини УНРади з політичними партіями, що не входили до складу парламенту. Учасники «Проголошення» звинуватили М. Лівичського в диктаторстві та закликали висловити недовіру йому як посадовій особі»⁴⁸².

У своєму листі-відповіді від 4 квітня 1960 року Микола Лівичський гостро оцінив «Проголошення» як: «перекручене і наскрізь неправдиве подавання фактів» і навів джерело фінансування поїздки — Товариство Прихильників УНР в Чикаго, яке виділило для цього через фінансовий ресорт тисячу п'ятсот доларів»⁴⁸³.

29 листопада 1963 року партіями-суб'єктами УНРади був оприлюднена заява, яка передбачала «покласти під сукно» спірні питання і приступити до співпраці⁴⁸⁴. Ця спільна заява не призвела до загальної консолідації, але сприяла порозумінню між частиною еміграційної громадськості.

По закінченні VI сесії естафету розколів та внутрішньопартійних протистоянь перейняла Українська соціалістична партія. Ця політична структура в 1960 роки нагадувала лише бліду тінь соціалістичних настроїв українців у 1917-1920 роках. Після смерті Ісака Мазепи керівництво в колишній партії есерів та есдеків отримав його давній соратник Панас Феденко. Непримиренний противник українських націоналістів (обидві ОУН віддячували йому тією ж монетою — В.Я.) лідер УСП зініціював вихід фракції із засідання сесії, протестуючи таким чином проти прийняття до передпарламенту ОУНз. Президія УНРади виступила із пропозицією до УСП щодо повернення до участі в діяльності у Державному центрі. Пропозиція отримала негативну відповідь від П. Феденка та його прибічників. Натомість, більш поміркована частина ЦК УСП пристала на цю пропозицію. Про своє рішення в листі від 1 вересня 1967 року члени центрального комітету Степан Ріпецький, Спиридон Довгаль та Іван Луцишин повідомили президію УНРади, що з цього часу С. Довгаль є їх представником в президії УНРади. Це рішення поглибило в лавах малочисельної УСП розкол, а разом з тим заактивізувало непримиренну боротьбу Панаса Феденка проти тих, хто повернувся до передпарламенту. На початку жовтня 1968 року подібна ситуація виникає в середовищі УНДО. Вона розпочалася зі звернення 8 жовтня 1968 року членів УНРади від фракції цієї політичної сили на ім'я голови, за підписом Л. Макарушки та М. Добрянського такого змісту: «Президія Українського Національно-Демократичного Об'єднання цим повідомляє Вас і Президію Української Національної Ради про наступне:

Опираючися на 8-му статтю, пункт 1. г. Тимчасового Закону, Президія Українського Національно-Державного Об'єднання відкликає пана д[окто]ра Василя Федорончука зі складу членів фракції УНДО в Українській Національній Раді»⁴⁸⁵.

⁴⁸¹ Листування С. Довгала з різних політичних та громадських питань та листування з Я. Зозулею в справі Феденків 15 жовтня 1955 р. — грудень 1970 р. ЦДАВО України. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 530. Арк. 2.

⁴⁸² Там само.

⁴⁸³ Там само. Арк. 3.

⁴⁸⁴ Документи про роботу ресортів УН Ради (звіт керівників ресортів зовнішніх справ, культури й науки, преси й інформації, контрольної ради Державного центру УНР; голови УНРади Я. Маковецького; звіт про роботу секретаріату виконавчого органу УН Ради; листування). 1950 — 1989 рр. ЦДАВО України. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 1011. Арк. 52.

⁴⁸⁵ Листування членів Державного центру УНР з приводу політичного становища та розпаду Державного центру, про відхід С. Довгала з посади голови виконавчого органу УН Ради та інш. 6 січня — 10 грудня 1971 р. ЦДАВО України. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 85зв.

11 жовтня 1968 року з листом на ім'я голови УНРади звертається В. Федорончук, у якому зазначалося: «У зв'язку з листом з 8 жовтня ц. р. скерованим Вам д[окто]ром Любомиром Макарушкою і ред[актором] Михайлом Добрянським, яким вони повідомили Вас, що Президія УНДО відкликає мене зі складу фракції УНДО в Українській Національній Раді, заявляю наступне:

Уважаю неправною постанову про відкликання мене зі складу членів фракції УНДО в УНРаді і відкликаюся до конгресу партії, який повинен розглянути справу і який, як мені відомо, ніколи дотепер на еміграції не відбувався. Тим більше, що у листі, зверненому до мене пп. Макарушкою і Добрянським говориться, що причиною відкликання мене зі складу членів фракції УНДО є «глибокі різниці у справах принципових». А в кожній політичній організації постанови у принципових справах виносять на конгрес.

В очікуванні на рішення конгресу щодо «глибоких розходжень у принципових справах», прошу відкласти справу, яка стосується мене»⁴⁸⁶.

7 лютого 1969 року Президія УНРади розглянула справу згаданих листів і на пропозицію регуляміново-мандатної комісії УНРади вирішила доручити УНДО полагодити цілий комплекс спірних справ всередині своєї партії, відклавши подальший розгляд справи УНДО до одержання належної відповіді від керівних органів цієї партії⁴⁸⁷.

Президія УНРади сподівалася, що УНДО проведе свій конгрес і відрегулює взаємини в середині своєї політичної сили. Але ситуація не вирішувалася ще тривалий час. До президії УНРади і надалі надходили листи як від групи Л. Макарушки — М. Добрянського, так і від групи В. Федорончука — Д. Ерстенюка з різними протестами, вимогами та проханнями. Так, у листі від 28 травня 1970 року, за підписом Д. Ерстенюка та В. Федорончука, доводилося до відома президії, що вони брали участь у виборах кореспонденційним шляхом. У виборах загалом змагалось 16 осіб. Тим самим листом також повідомлялося про те, що обрано нове керівництво УНДО, незважаючи на те, що складу його не було названо. У ньому зазначалося, що незабаром затвердиться персональний склад фракції УНДО в УНРаді, із зауваженням, що мандати Л. Макарушки, М. Зайця і М. Добрянського новообрана управа УНДО скасовує⁴⁸⁸.

На засіданні президії УНРади 27 червня 1970 року, за пропозицією регуляміново-мандатної комісії, президія затвердила пропонований склад фракції УНДО в парламенті, незважаючи на те, що ніхто з рекомендованих кандидатів, за винятком В. Федорончука, не брав участі в засіданнях президії УНРади. Також пропонований до президії УНРади в тому ж складі фракції УНДО Є. Гаврисевич відмовився бути навіть звичайним членом УНРади. Тому УНДО в листі від 27 листопада 1970 року, за підписом В. Федорончука, пропонувало П. Белея як свого репрезентанта до президії УНРади.

Друга частина УНДО, на чолі з О. Яворським та Л. Макарушкою, надіслала до президії передпарламенту, разом із супровідним листом, комунікат Виборчої комісії від 1 січня 1971 року, в якому повідомлялося про проведення виборів, кореспонденційним шляхом, до Центрального комітету УНДО і Контрольної комісії. Як було зазначено, у виборах взяло участь 117 осіб. Центральний комітет УНДО складається з 12 осіб, виходячи з чого до президії делегуються 5 осіб. Окремо до Контрольної комісії обрано 3 особи. Прізвища всіх обраних представників подавалися в Комунікаті⁴⁸⁹. Вирішення цього конфліктного питання було відкладено президією УНРади до наступної VII сесії.

Процеси дезінтеграції відбувалися і в середовищі Української революційно-демократичної партії. Партію після смерті Івана Багряного — одного із її засновників та лідерів, очолив Федір Гасенко, а потім у 1967 році стався розкол на два угруповання. Одне очолив Микола Степаненко, інше — Василь Гришко. Проблема із розколом в УРДП була більш

⁴⁸⁶ Там само.

⁴⁸⁷ Там само. Арк. 86.

⁴⁸⁸ Там само.

⁴⁸⁹ Там само. Арк. 86зв.

дошкульною для УНРади, оскільки, за еміграційними мірками, це була досить велика партія. Вона репрезентувала, в основному, наддніпрянську Україну. Члени партії були досить активними в країнах свого перебування, посідали важливі пости в Товариствах прихильників УНР та представництвах виконного органу в багатьох державах світу. Тому боротьба між прихильниками М.Степаненка та В.Гришка була досить напруженою і по-значалася залученням громадськості та висвітленні конфлікту в еміграційній пресі.

На засіданні президії УНРади 28 листопада 1970 року, на якому вирішувалася справа прийняття до складу фракції УРДП групи на чолі з професором М. Степаненком, Я. Маковецький, в статусі голови передпарламенту, звернувся до членів президії. Він запропонував прийняти пропозицію фракції ОУН в наступній редакції: «З уваги на те, що дві зацікавлені сторони УРДП стоять на позиціях репрезентації в УНРаді, просимо президію УНРади апелювати до чинників Української Революційно-Демократичної Партії доложити всіх зусиль для привернення єдності репрезентації УРДП в УНРаді. В іншому випадку просимо перенести рішення в справах УРДП на VII Сесію УНРади, залишаючи в силі склад фракції УРДП і репрезентацію УРДП в Президії УНРади, прийняті VI Сесією Української Національної Ради»⁴⁹⁰.

Пропозиція ОУН не була підтримана іншими фракціями. Це привело до того, що частину УРДП, на чолі з професором В. Гришком, було виведено зі складу УНРади. Подальший перебіг подій показав, що таке рішення важко було назвати вдалим. Микола Степаненко того ж 1967 року залишив посаду голови партії (він створив окрему «праву» УРДП, яка так і не стала впливовою), а лідером УРДП було обрано того ж Василя Гришка, який керував партією до 1975 року.

Чергова криза в діяльності УНРади була пов'язана із прийняттям до УНРади ОУНз. Після вступу ОУНз до УНРади з'ясувалося, що офіційний орган цієї політичної структури, «Бюлетень Політичної ради ОУН», у ч. 9 від 9 червня 1967 року помістив заяву політичної ради, яка відкривала справжню мету ОУНз в ДЦ УНР. Справа з «Бюлетенем» була озвучена на засіданні парламенту 30 червня 1967 року представником фракції УНДС, який виступив з наступною заявою: «В офіційному виданні Організації Українських Націоналістів за кордоном (Бюлетень Політичної ради ч. 9 за червень 1967 року) стверджено, що ця організація, хоч і подала прохання про прийняття її до УНРади на підставі зобов'язуючого Тимчасового Закону та склала окрему заяву про визнання Державного Центру УНР за єдину репрезентацію українського народу, проте її настанова в напрямку зміни основного характеру ДЦ з існуючим в його рамках екзильним українським урядом залишається незмінною»⁴⁹¹. Таким чином, як стверджувалося в названому Бюлетені, ОУНз має прагнути до зміни основного характеру Державного центру «із середини». Далі в Бюлетені зазначалося, що ОУНз приховала перед фракціями УНРади ці наміри, бо була свідомо того, що в противному разі її не було б прийнято до УНРади, оскільки фракції УНРади не проголосували б за прийняття такої організації, керівництво якої стверджує своє бажання ліквідації Державного центру з екзильним урядом. Практично ми бачимо ту ж саму політику, яку застосовувала ЗЧ ОУН в Державному центрі у 1948-1949 роках.

«Поминаючи наше твердження, — йдеться далі в заяві, — що всяка ліквідація Державного Центру УНР з екзильним урядом була б надзвичайно шкідливою для української вивольної справи, ми звертаємо увагу на той факт, що ОУНз увійшла на підставі укриття нею правдивого її ставлення до Державного Центру і зложення фальшивих заяв. Це робить ухвалу сесії УНРади про прийняття ОУНз недійсною. Тому фракція УНДС пропонує:

1. Справу дійсності ухвали 6-ої Сесії про прийняття ОУН з передати до наступної Сесії УНРади.

2. До наступної Сесії УНРади або до вияснення справи президія УНРади — Фракція ОУН з і всі її члени стають нечинними в УНРаді і у всіх інших органах Державного Центру»⁴⁹².

⁴⁹⁰ Там само.

⁴⁹¹ Там само. Арк. 87.

⁴⁹² Там само.

Розгляд цієї справи продовжувався на наступних засіданнях президії УНРади 10 січня 1968 року, 6 і 23 березня 1968 року, та 29 червня 1968 року. На останньому засіданні було ухвалено постанову «Становище Президії УНРади до статті Політичної Ради про відношення ОУНз до Державного Центру УНР в Бюлетені ч. 9, 1967».

Президія УНРади засудила погляди Політичної Ради ОУНз щодо Державного центру УНР, вважаючи їх шкідливими для української національно-визвольної справи. «Українська Національна Рада була покликана до життя в 1948 року як передпарламент у складі Державного Центру УНР, який у цілому — з Президентом, Віце-президентом і Виконавчим Органом, як екзильним урядом, — репрезентує національно-державні прагнення українського народу до відновлення суверенної і соборної української держави, проголошеної Актами 1918–1919 років у формі демократичної Української Народної Республіки. Погляди, висловлені в Бюлетені ОУНз, ч. 9, 1967, являють собою бажання ліквідувати Державний Центр з означеними вище його характером, а тому є несумісні з Тимчасовим Законом Державного Центру, на підставі якого була створена й провадить свою діяльність Українська Національна Рада, що також задекларувала ОУНз при вступі до УНРади»⁴⁹³.

Однак, не зважаючи на ухвалення згаданої постанови, і надалі за кожної нагоди опонентами «двійкарів» наголошувалося на загрозі з боку ОУНз, щодо знищення Державного центру УНР. Подібні заяви лунали й особисто від президента М. Лівіцького, ще більше розхитуючи ситуацію в представницькому органі. Зі свого боку, члени УНРади від ОУНз закидали президентові бажання «поділяти і володарювати», монополізувати владні повноваження, бути єдиним репрезентантом УНР у міжнародній політиці⁴⁹⁴.

Наступним кроком в цьому напрямі був виступ П. Кашинського на засіданні президії УНРади 28 листопада 1970 року. Суть його зводилася знову ж таки до обвинувачень ОУНз: «Президія УНРади стверджує, що ОУНз ввійшла до УНРади, затаївши свої наміри ліквідації ДЦ УНР, до яких вона відверто признається у своєму Бюлетені ч. 9 за 1967 рік і була за це осуджена прийнятою свого часу постановою президії УНРади. Внаслідок такого свого негативного наставлення до ДЦ УНР — як проти самого ДЦентру, так і проти діяльності його органів. Зокрема на ОУНз падає вина за розбиття, що сталося в деяких фракціях і організаціях, які належать до УНРади. Тому ОУНз мусіла б витягнути із вивченої ситуації відповідні висновки й не обтяжувати своїм поступуванням установи, до якої увійшла добровільно і була зобов'язана лояльно до неї ставитися»⁴⁹⁵.

Ця пропозиція, не зважаючи на протест з боку голови Я. Маковецького, була включена до порядку денного роботи президії. Це призвело до того, що він на знак протесту відмовився головувати під час обговорення цього питання і передав це право П. іБелеєві.

22 травня 1971 року згідно з пропозиції члена президії від УСП І. Лучишина, більшістю голосів до порядку денного було внесено пункт про «Справу участі ОУНз в УНРаді». Доповідачем з цього питання був президент М. Лівіцький. За підсумками дискусії було прийняте рішення, яким ухвала 6-ої Сесії УНРади про прийняття ОУНз до складу УНРади вважалася недійсною. До часу повного розгляду цієї справи і відповідної щодо неї постанови наступної Сесії УНРади Фракція ОУНз позбавлялася членських прав в УНРаді і в усіх органах Державного центру Української Народної Республіки в екзилі⁴⁹⁶.

На знак протесту проти ухвалення подібної постанови цього ж дня Яків Маковецький складає з себе повноваження голови УНРади, виступивши з наступною заявою:

⁴⁹³ Там само. Арк. 87зв.

⁴⁹⁴ Документи і матеріали до сучасної ситуації в Українській Національній Раді. Збірник 1969 / ред. М. Добрянський. Мюнхен: «Logos G. m. b. H.», 1969. С. 100.

⁴⁹⁵ Листування членів Державного центру УНР з приводу політичного становища та розпаду Державного центру, про відхід С.Довгала з посади голови виконавчого органу УН Ради та інш. 6 січня — 10 грудня 1971 р. ЦДАВО України. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 87-88.

⁴⁹⁶ Там само. Арк. 88.

«З уваги на те, що схвалена більшістю Членів Президії УНРади дня 22. 5. 1971 року постанова про залишення фракції ОУНз в Українській Національній Раді й органах ДЦ УНР іде всупереч Тимчасовому Законові про Реорганізацію ДЦ УНР, і з уваги на те, що схвалена постанова відходить від принципів Української Національної Ради, яка об'єднує усі українські політичні партії та організації, що стоять на платформі відновлення Української Народної Республіки, як і з уваги на те, що даний мені Шостою Сесією мандат зобов'язує мене, як Голову Української Національної ради, працювати для збереження її цілості і сприяти поширенню засягу й авторитету Державного Центру УНР, й приходу до висновку, що при витворених названою постановою я не можу в майбутньому виконувати обов'язки голови УНРади так, як мені наказує моє сумління, що керується єдино добром Державного Центру УНР.

Тому я у висліді повищого зголошую свою димісію з посту Голови Української Національної Ради»⁴⁹⁷.

У цілому, ОУНз, як ключовому опоненту в середовищі української еміграції, закидалося, що вона: «...Своєю акцією і виступами проти Державного Центру УНР в екзилі, далі вносила замішання і заколот, як в органах ДЦ, так і серед українського громадянства, зокрема, спричинила розбиття в деяких фракціях і організаціях, що входять до УНРади». Зі свого боку, діячі ОУНз були переконані, що «до сьогодні триває в УНРаді стан беззаконності». Відтак, як наголошувалося в їх спільній заяві, «ми не несемо ніякої відповідальності за всі наступні постанови органів ДЦентру, і їх не визнаємо»⁴⁹⁸.

Ми свідомо не зупиняємося на детальному аналізі більшості конфліктних ситуацій та боротьби між політичними угрупованнями, оскільки досить часто вони мали штучний характер або були привнесені ззовні. Зауважимо лише, що дев'ятилітній проміжок між 7 та 8 сесіями УНРади був найбільш тривалим за всю повоєнну діяльність ДЦ. Він був викликаний як зміною поколінь, так і намаганням частини політичних сил на чолі з Президентом УНР Миколою Лівичем сконцентрувати фактичну владу у своїх руках.

Діяльність політичних партій перед відновленням незалежності України (кінець 1970 — початок 1990 років)

У грудні 1978 року у Нью-Йорку подія сталася, яку важко переоцінити за своїм у справі досягнення порозуміння між українськими політичними партіями на еміграції. За ініціативою голови проводу ОУН Дениса Квітковського була скликана постійно діюча Конференція Українських політичних партій і організацій (КУППО). Колективним членом КУППО могла стати будь-яка українська організація яка визнавала положення IV Універсалу 1918 року та прагнула відновлення української незалежності. Конференція не ставила за мету підмінити собою жоден із існуючих політичних центрів, вона прагнула стати платформою для обміну думок та координації спільної діяльності. Цією функцією вона підсилювала майданчик УНРади, від якого на цей час дистанціювалися деякі політичні партії. З лютого 1985 року Конференція змінила назву і стала називатися Конгресом Українських політичних партій і організацій (КУППО)⁴⁹⁹.

26 травня 1984 року у Нью-Йорку в приміщенні Народного Дому відбулася сесія КУППО, в роботі якої взяли участь 16 осіб від шести політичних партій і організацій, а саме УНДО, УРДП, ОУН, ОУНз, СП-СЗСУ та Ради Прихильників УНР.

⁴⁹⁷ Там само.

⁴⁹⁸ Голова УНРади Я. Маковецький зрезигнував, на виконуючого обов'язки голови обрано д-ра П. Белея. Свобода. 1971. №103.

⁴⁹⁹ Конгрес Українських політичних партій і організацій (КУППО), м. Нью-Йорк (1978-1991). *Центральний державний архів громадських об'єднань та українців*. Ф. 455. Оп.1. Спр.1

Учасники наради обговорили головне питання щодо підготовки дев'ятої сесії Української національної ради. Михайло Воскобійник подав інформацію про систему заходів щодо реорганізації Державного Центру УНР та Української національної ради, заявивши, що ідея політичної консолідації вимагає повернення до Ради опозиційних партій та організацій.

І. Кедрин заявив, «що поворот одної партії до УНРади не врятує Державного Центру. Ми всі були УНРівцями і стоїмо єдиній платформі демократизації Українського Державного Центру і Української Національної Ради, зберігаючи гарантовану свободу слова і думки. Треба відбути спільну конференцію опозиційних партій і організацій для вирішення справи повороту до УНРади»⁵⁰⁰.

Представник ОУН З. Городиський підкреслив, що ніхто не має права, крім повного збору сесії УНРади, вводити нові пункти до Конституції УНР; без політичного сектора немає сенсу існування УНРади. Він пропонував створити комісію для вивчення умов повернення та вступу до УНРади. Пропозиція знайшла підтримку і така комісія була створена у складі трьох осіб: Зенона Городиського, Михайла Воскобійника та Анатолія Семенюка.

23 лютого 1985 року у Нью-Йорку відбулася сесія КУППО за участю: Організації українських націоналістів, Організації українських націоналістів за кордоном, Прихильників УНР, Союзу земель соборної України–Селянської партії, Українського демократичного руху, Українського національно-демократичного об'єднання, Української революційно-демократичної партії, Української соціалістичної партії в ході якої була підписана «Платформа співпраці українських політичних партій і організацій (КУППО)». Вона передбачала: «Стоячи твердо і непохитно на Принципах Актів українського Державного Будівництва 1917-1920 рр. та на тих самих принципах і цілях визвольної боротьби між двома війнами, в час другої світової війни, і на принципах цієї ж боротьби в її основних цілях, за які змагається український народ і під сучасну пору, Українські Політичні Партії і Організації, об'єднані в КУППО наголошують у своїй спільній і узгодненій Платформі і Плянній спільної дії такі постуляти: 1. Підтримувати визвольну боротьбу українського народу і його рух опору в міжнародній єдності під його власним іменем. 2. Посилювати усесторонню допомогу рухові спротиву в Україні з метою розчленування СРСР та повернення суверенності українському народові, яку він здобув збройною боротьбою та закріпив її Актами Українського Державного Будівництва в 1917-1920 роках. 3. Допомогати українським дисидентам у вільному світі, які діють у згоді із різними формами вияву руху спротиву в Україні за деколонізацію СРСР»⁵⁰¹.

У «Платформі» також зазначалося, що українці борються не проти сусідніх народів, а проти російського імперіалізму та проти тих держав, які продовжують політику зазіхання на українські землі та вороже ставляться до українських національно-державних устремлінь. Партії були готові надавати практичну підтримку кожній національно-визвольній акції в Україні та сприяти, якої остаточною метою є повернення суверенної держави українського народу і сприяти «розбудові об'єднаного фронту всіх українських національних сил та співпрацю з іншими поневоленими народами», задля «деколонізації СРСР та повернення самостійності українському народові і всім іншим поневоленим народам СРСР».

Цікавим був заклик до «українських комуністів ... йти за прикладом своїх однодумців серед інших поневолених Москвою і комунізмом країнах центрально-східної Європи та

⁵⁰⁰ Документи, надіслані до Державного Центру УНР д-ром Миколою Степаненком — віце-президентом УНР (листи, тексти статей та інформацій). 1978 — 1992 рр. *ЦДАВО України*. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 1302. Арк. 138зв.

⁵⁰¹ Документи про роботу Уряду УНР (статті на політичні теми, проєкт закону про військові ордени та статут ордена «Визволення України»; Правильник Уряду УНР в екзилі; стаття М. Деркача про 4-й світовий конгрес вільних українців; текст устрою конгреса українських політичних партій і організацій (КУППО), листи). 1919 — 1985 рр. *ЦДАВО України*. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 1873. Арк. 100.

стати на захист свого рідного народу і приєднатися до боротьби за його визволення»⁵⁰². Ця теза тісно перегуквалася із словами Івана Багряного, які у свій час не були почуті належним чином: «наші кадри в комуністичній партії й комсомолі. Одного дня вони підтримають українське культурне відродження»⁵⁰³.

З ослабленням радянського режиму та активізації національно-демократичних сил на території України в середовищі емігрантських політичних партій градус політичних пристрастей поступово зменшується. Вони приходять до усвідомлення, що лише спільними зусиллями можна досягти відновлення незалежності України, використовуючи вимушену демократизацію радянського політичного режиму. Об'єднавшись навколо Державного центру, вибороти жадану свободу для рідного краю. Свідченням цього є зустріч, що відбулася 3 липня 1987 року в Баунд-Бруці представників ДЦ УНР з представниками ОУН і УРДП, під час якої розглядалася ситуація в Україні та серед української спільноти в екзилі.

Після детального аналізу ситуації, було узгоджено бачення способу завершення консолідації українського політичного життя на базі ДЦ УНР — Української національної ради⁵⁰⁴.

З активізацією політичного життя в Україні простежуються тенденції до консолідації українських емігрантських сил. Свідченням цього є запрошення Президентом М. Лівичем 21 березня 1989 року представників ОУНР до участі в роботі десятої сесії УН-Ради на правах дійсних членів або спостерігачів. У своїй відповіді 17 квітня 1989 року голова проводу ОУНР В. Олесків пообіцяв направити свою делегацію, очолену В. Мазуром, у статусі спостерігачів⁵⁰⁵.

Для реалізації цього кроку на спільному засіданні президії УНРади і уряду УНР 16 вересня 1989 року була створена консолідаційна комісія ДЦ УНР у складі Ю. Іхтіярова, С. Вороха, М. Суховерського, О. Волянського і Р. Барановського, для втілення консолідаційних заходів з метою об'єднання всіх самостійницьких українських політичних сил на базі Державного Центру Української Народної Республіки⁵⁰⁶.

16 листопада 1989 року відбулася зустріч нового президента ДЦ УНР М. Плав'юка з головою ОУНР Василем Олесківим. На цій зустрічі представник ОУНР заявив, що доти, доки Державний центр заперечуватиме історичний факт відновлення Української Держави Актом 30 червня 1941 року і створене Національними Зборами Державне Правління, ні про яке порозуміння не може бути й мови⁵⁰⁷. 20 листопада 1989 року В. Олесків, у листі до керівництва УНРади заявив, що вони з метою об'єднання, в свою чергу, також створюють свою консолідаційну комісію у складі: М. Мацькова, В. Мазура, Є. Гановського, С. Букшованої, Я. Савки⁵⁰⁸.

6 липня 1991 року у Нью-Йорку в приміщенні Народного Дому відбулася нарада українських політичних партій і організацій. У її роботі брали участь С. Ворох (Конференція Професійних товариств і організацій), І. Самійленко (УНДС), З. Городиський (ОУН), А. Камінський (ОУНз), О. Волянський (Український Демократичний Рух), М. Галів (ОУНз), Є. Перейма (УНДО), Я. Савка (СГД), О. Калинник (Спілка Визволення України), Н. Пазуняк⁵⁰⁹.

Нараду відкрив С. Ворох, який закликав представників еміграції підтримати змагання демократичних сил в Україні за незалежність. А. Камінський у плані допомоги Україні,

⁵⁰² Там само.

⁵⁰³ Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали, 1920-1992 / Упорядник В. Яблонський. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. С. 692.

⁵⁰⁴ Відбулася зустріч представників ДЦ УНР, ОУН (м) і УРДП. *Мета*. 1987. Ч. 8 (258). С. 2.

⁵⁰⁵ Документи про співпрацю Організації українських націоналістів-революціонерів (ОУНР) з Державним центром УНР (Документи засідань УН Ради; закон про державний трибунал УНР; текст тимчасового закону Державного центру УНР; листування). 1971 — 1991 р. *ЦДАВО України*. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 1269. Арк. 70.

⁵⁰⁶ Там само. Арк. 72.

⁵⁰⁷ Там само. Арк. 74.

⁵⁰⁸ Там само.

⁵⁰⁹ Протоколи нарад українських політичних партій і організацій та документи до них. 15 березня, 6 липня 1991 р. *ЦДАВО України*. Ф.5235. Оп. 1. Спр. 932. Арк. 19.

закликав не нав'язувати їй форму УНР, а виступати за створення української держави. З. Городиський закликав надати допомогу Україні в процесі розробки нової Конституції, шляхом сприяння в залученні провідних світових фахівців до розробки Основного Закону. О. Волянський виступив з критикою нового союзного договору, до якого керівництво СРСР намагалося долучити Україну. Пропонував демократичним силам Верховної Ради якомога швидше створювати своє військо, як запоруку власної державної незалежності.

Учасники наради висловили надію, що політика Заходу щодо України змінюватиметься по мірі того, як ширші верстви населення підтримуватимуть ідею розбудови власної держави.

Спільними зусиллями учасники наради, за головуванням А. Камінського, прийняли текст «Становища», який передбачав:

«1. В зв'язку з дискусіями щодо Конституції й «Союзного договору» в Україні висловлено сподівання, що діячі різних партій в Україні схвалять таку конституцію, що забезпечить Україні повну державну незалежність;

2. Висловлено солідарність з патріотичними силами України щодо відкинення Союзного договору та сподівання, що єдино можливим способом народів Сходу Європи — це добровільність прийняття взірця економічного ринку Західної Європи.

3. Спрямовано заклик до світових діячів і світової публічної opinio зайняти позитивне становище до визвольних змагань українського народу і інших народів Советського Союзу, а разом припинити намагання зберегти СССР як нову імперіалістичну форму»⁵¹⁰.

Українські політичні партії на еміграції з великим піднесенням зустріли Акт проголошення незалежності України Верховною Радою УРСР⁵¹¹ та усі подальші кроки щодо відновлення української державності.

Висновки. Результати Другої світової війни для українських політичних сил на еміграції, які обстоювали ідею незалежності України, стали не зовсім обнадійливими. Навіть формальний здобуток — об'єднання більшості історичних українських земель в одній радянській республіці — нівелювався цілеспрямованою антиукраїнською політикою тоталітарного режиму. Зміцнення Радянського Союзу призвело також до створення нового комуністичного поясу із країн-сателітів. Держави, які утворилися після 1918 року і мали у своєму складі українські території окуповані або передані в результаті розпаду «старого наполеонівського світового порядку», самі опинилися під пильним контролем СРСР.

Очевидно, що така ситуація в світі додала аргументів прихильникам об'єднання українських еміграційних партій та груп в одному центрі. Процес реорганізації Державного центру УНР в екзилі був досить складний і тривалий у часі. В першу чергу проблеми виникали через різні «визвольні концепції» основних політичних гравців: партій «старого» ДЦ, ворогуючих частин ОУН, гетьманців та представників нової хвилі еміграції з СРСР, які об'єдналися в нові політичні партії.

На відміну від міжвоєнного періоду, українським політикам у вигнанні вдалося створити наприкінці 1940-х років спільну платформу для боротьби за відновлення незалежності України. Найбільшим успіхом стало утворення в системі Державного центру передпарламенту — Української національної ради. Діяльність «еміграційної держави» регламентував «Тимчасовий Закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі» — своєрідна «конституція». Цей законодавчий акт, який одночасно виконував функції закону про вибори, отримав досить передові, як на той час положення про пропорційну виборчу систему, обов'язкової контрасигнації рішень президента урядом, забезпечення прав меншості та інші. Він створював ґрунтовну платформу для ефективної політичної співпраці.

Однак не всі емігрантські політичні середовища однаковою мірою скористалися цією можливістю: одні не брали участь у спільній діяльності через принципові для них

⁵¹⁰ Там само. Арк. 21.

⁵¹¹ Акт проголошення незалежності України. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>

ідеологічні розбіжності із більшістю організацій, інші — через відмінність методів у співпраці для досягнення кінцевої мети.

Іншими словами, виступаючи за консолідацію громадсько-політичної діяльності, різні політичні партії по-своєму окреслювали межі такої консолідації та її організаційні форми. На різних етапах 44-річної діяльності поняття «консолідації» політичних сил сприймалося і як політична доцільність, і як самоціль. Зрештою, воно було значною мірою здискредитоване їх практичною діяльністю. Як це не парадоксально виглядає, до більшого порозуміння між політиками на еміграції підштовхнули суспільно-політичні процеси в УРСР, які з кожним роком набували ознак суверенізації тодішньої радянської республіки.

Галина Саган

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ДІАСПОРА В ТУРЕЧЧИНІ: НОВА ПАРАДИГМА СПІВПРАЦІ ІЗ СПІВВІТЧИЗНИКАМИ ПІСЛЯ ОКУПАЦІЇ КРИМУ В 2014 р.

Розпорошення кримськотатарського народу (киримли)⁵¹² по світу сталося внаслідок цілеспрямованої загарбницької політики спочатку Російської імперії, а потім її правонаступниці Російської Федерації. У 1783 р. держава кримців — Кримський Каган втрачає суверенітет у результаті приєднання її до Російської імперії і це стає першопричиною формування світової діаспори киримли. На момент першого приєднання Криму до Росії у 1783 р. кримські татари становили 98% населення півострова. Вже тоді імператриця Катерина II (1762–1796 роки царювання) порушувала питання про те, щоб знайти спосіб звільнити Крим від кримських татар (ісламського віросповідання) і заселити територію півострова іншими народами — християнами. Згодом таку можливість розглядав імператор Олександр I (1801–1825 роки царювання). Але тоді не було залізниці, тому масова депортація була неможливою. У часи Кримської війни (1853–1856) імператор Олександр II (1855–1881 роки царювання) знову порушив це питання. Але й тоді не було умов для виселення великої кількості кримців. Лише окремі особистості були змушені до виїзду до Османської імперії.

Найбільша депортація кримських татар відбулася під час Другої світової війни. Це не було чимось спонтанним або незапланованим. Російська влада вкотре вирішила реалізувати свій намір, тому сотні тисяч кримських татар залишили Крим і оселилися на території сучасної Туреччини. Це не була еміграція в її сучасному «добровільному» розумінні, це відбулося у результаті тиску, погроз, як вихід з метою порятунку від репресій з боку

⁵¹² Кирилми (*Qırımlı*) або «кримці» — самоназва кримськотатарського народу.

радянської влади, яка звинуватила усіх кримських татар у колабораціонізмі з німецькими фашистами. Вибір країни для еміграції був не випадковим, адже Туреччина — етнічно найближча для кримських татар держава у світі. Звичайно, кримці переселялися й до інших держав Європи і Азії, але найчисельнішою серед світової діаспори кримли є турецька громада, яка за різними оцінками охоплює від 2 до 5 мільйонів осіб.

Становлення кримської діаспори в Туреччині відбувалося у кілька етапів, які були тісно пов'язані з історичними процесами на Кримському півострові та, відповідно, хвилями еміграції кримли на землі Туреччини. Поміж дослідників не існує єдиного бачення про міграційні потоки кримських татар до Туреччини. Так, українська дослідниця Гульнара Бекірова вважає, що в проміжку з 1784 р. до 1904 р. відбулося шість основних хвиль переселення кримськотатарського народу до Туреччини⁵¹³. Турецький історик А.Арабаджи виокремлює одинадцять хвиль еміграції кримців до Туреччини упродовж 1790–1933 рр.⁵¹⁴. Інший турецький дослідник І.Ортаїли пише про п'ять хвиль переселення до Османської імперії (Туреччини) і разом зазначає особливості соціального статусу чи релігійної приналежності переселенців⁵¹⁵. Зокрема, І. Ортаїли виокремлює такі етапи переселення: 1) кримчаки, які прибули до 1853 р. (до Кримської війни); 2) мусульмани та юдеї Криму, які переселилися після Кримської війни; 3) кримли Добруджі (тодішня османська провінція), які переселилися після 1877–1878 рр.; 4) переселення кримської аристократії, землевласників, депутатів Курултаю та Кримської Народної Республіки; 5) кримчаки, які переселилися після Другої світової війни⁵¹⁶.

Український історик Рустем Аблятіфов — дослідник діаспори кримли в Туреччині вважає, що було лише чотири основні хвилі еміграції кримців до Туреччини. Усі вони, на думку науковця, були вимушені: Перша хвиля тривала упродовж 1783–1803 рр., друга — 1856–1876 рр., третя — 1917–1922 рр., і четверта — 1944–1949 рр.⁵¹⁷ Р. Аблятіфов цілком справедливо зазначає, що міграційні потоки кримців відбувалися і в попередні часи (14–18 ст), ще до руйнації Кримського Каганату. Вихідці з Криму в добу Османської імперії були представлені поміж духовної еліти та керівництва держави. Про це свого часу вивчав і писав кримський філолог та історик Н. Абдульваап⁵¹⁸. Проте, варто зазначити, що ці міграційні процеси не мали масового характеру та стосувалися лише релігійних діячів, аристократів, високоосвічених людей.

У результаті міграційних процесів у Туреччині сформувалася найбільша кримськотатарська діаспора. На одного кримського татарина, який мешкає у Криму, припадає приблизно десять тих, хто живе у Туреччині⁵¹⁹. Природньо, що тут сформувалася велика кримська діаспора, яка почала активно впливати на суспільно-політичний та економічний

⁵¹³ Бойко В.В. Эмиграционные движения крымских татар в Турцию в середине XIX — начале XX века: причины и влияние на социально-экономическое развитие Крыма. *Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «История»*, 2008. № 1. Т. 21 (60). С. 27–34.

⁵¹⁴ Arabacı H.M. 1783'ten II. Dünya Savaşı'na kadar Kırım'dan Anadolu'ya yapılan göçler (sebepleri ve sonuçları). URL: <http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/ARABACI-Hac%C4%B1-Murat-1783%E2%80%99TEN-II.-D%C3%9CNYA-SAVA%C5%9EI%E2%80%99NA-KADAR-KIRIM%E2%80%99DAN-ANADOLU%E2%80%99YA-YAPILAN-G%C3%96%C3%87LER-SEBEPLER%C4%B0-VE-SONU%C3%87LARI.pdf>

⁵¹⁵ Ortaylı İ. Türkiye'de Kırmılı Aydınlar. İçinde: Sanatı, Tarihi, Edebiyatı ve Musikisiyle Kırım / Ed. Oktay Aslanapa. Ankara: Yeni Türkiye Yay, 2002. ss. 57-

⁵¹⁶ Ortaylı İ. Türkiye'de Kırmılı Aydınlar. İçinde: Sanatı, Tarihi, Edebiyatı ve Musikisiyle Kırım / Ed. Oktay Aslanapa. Ankara: Yeni Türkiye Yay, 2002. ss. 60.

⁵¹⁷ Аблятіфов Р.М. Кримська діаспора Туреччини у процесі репатріації кримли на історичну Батьківщину (кін. 1980-х — поч. 2000 х рр.). — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 07.00.02 — всесвітня історія. — Львівський національний університет імені Івана Франка, Міністерство освіти та науки України, Львів, 2021. С.51.

⁵¹⁸ Абдульваап Н. Кримські татари у суспільно-політичному і культурному житті Османської імперії. *Україна — Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє* / упоряд. Ф.Г. Туранли. Київ: Денеб, 2004. С. 213–220.

⁵¹⁹ Будник О. Хакан Киримли: «Нинішня ситуація у Криму може мати ще трагічніші наслідки, ніж депортація 1944 року». Урядовий кур'єр. Газета Кабінету Міністрів України. 26.02.2024. <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/hakan-kirimli-ninishnya-situaciya-u-krimu-mozhe-ma/> (звернення 26.02.24)

розвиток Турецької Республіки. Також діаспора суттєво впливає на відродження культури і мови кримськотатарського народу. Окупація Криму Російською Федерацією у 2014 р., а згодом і повномасштабне вторгнення Росії в Україну 2 лютого 2022 р. спровокувало ще одну хвилю еміграції кримли до Туреччини.

Мета статті полягає в тому, аби показати як окупація Криму Росією в 2014 р. вплинула на співпрацю турецької діаспори кримців зі своїми співвітчизниками в Криму.

Гуртуючись у діаспорні товариства, насамперед були сформовані осередки кримської культури і фольклору, які відкривалися в Стамбулі (1952 р.), Анкарі (1955 р.), Ескішехірі (1972 р.). На сьогодні в Туреччині створено 55 таких товариств і з них найбільше в Стамбулі (шість)⁵²⁰. Варто зазначити, що попри спільну з турками релігію, подібну мову, кримські татари не асимілюються. Представники старої діаспори досі пам'ятають і при нагоді наголошують, що вони кримські татари. Особливо актуальними стали ці питання самовизначення після 2014 року.

Варто зазначити, що нинішня депортація має пасивний характер, вона є немасова, але веде до того, що багато кримських татар залишають територію півострова. Станом на грудень 2021 р. територію окупованого Криму покинули близько 64.000 осіб. З них більшість кримських татар⁵²¹.

Відомий кримськотатарський правозахисник, історик і професор Бількентського університету (в Анкарі) Хакан Кирилми зазначає, що події, які розпочалися в Криму з 2014 р. є більш небезпечним за 1944 р. Сьогодні методи режиму Путіна мають більш тяжчі наслідки, вважає історик. У розпорядженні Путіна новітні технології, через які поширюються цінності «руського мира» у різні сегменти гуманітарної сфери, що може привести до зміни суспільного світогляду громадян України в окупованому Криму.

Кримські татари, які не мовчать і протестують проти режиму, змушені або залишити півострів, або ж стають жертвами нерозкритих, навіть нерозслідуваних убивств, або ж стають політичними в'язнями. Робиться все, щоб залякати і змусити мовчати. Прості кримські татари змушені виїжджати у пошуках роботи, можливості освіти для дітей. Забороняючи кримськотатарські медіа, школи, релігію, культуру, мову, ідентичність, окупаційна влада робить все для асиміляції з росіянами. Так, відбувається тотальне порушення права на освіту рідною мовою. Кримськотатарською мовою зараз навчаються близько 6700 учнів з понад 200 тисяч, або лише 3% школярів⁵²². Не кращою є ситуація в релігійній сфері. За даними Міністерства юстиції РФ в Криму на грудень 2021 р. зареєстровано 806 релігійних організацій (з них 250 мусульманських)⁵²³. Ці дані співпадають з цифрами з сайту Комісії США з питань міжнародної релігійної свободи, на якому зазначається, що на вересень 2022 р. у Криму було зареєстровано 900 релігійних організацій, тільки не сказано, скільки з них є мусульманськими⁵²⁴. У будь-якому разі це набгало менше, ніж 1015 мусульманських та понад 2200 загалом релігійних організацій, які існували в АР Крим та у м. Севастополь станом на січень 2014 р.⁵²⁵

За словами уповноваженої Верховної ради з прав людини Людмили Денісової у травні 2021 р. Росія переслідувала 93 кримських татар за політичними мотивами. З них 78 тоді

⁵²⁰ Глянько К. У Туреччині є 55 осередків кримських татар, вони вважають Крим українським — генконсул України в Стамбулі. Супільне Крим <https://suspilne.media/549605-u-tureccini-e-55-oseredkiv-krimskih-tatar-voni-vvazaut-krim-ukrainskim-genkonsul-ukraini-v-stambuli/> (дата звернення 10.01.24)

⁵²¹ Тимчасова окупація АР Крим та м. Севастополь. Сайт Посольства України в Турецькій Республіці. <https://turkiye.mfa.gov.ua/protidiya-agresiyi-rf/timchasova-okupaciya-ar-krim-ta-m-sevastopol> (звернення 14.02.24).

⁵²² Тимчасова окупація АР Крим та м. Севастополь. Сайт Посольства України в Турецькій Республіці. <https://turkiye.mfa.gov.ua/protidiya-agresiyi-rf/timchasova-okupaciya-ar-krim-ta-m-sevastopol> (звернення 14.02.24).

⁵²³ Офіційний сайт Міністерства юстиції РФ. <https://bigenc.ru/c/krym-312b1b> (дата звернення 14.02.24)

⁵²⁴ Офіційний сайт уряду США. <https://www.usa.gov/publication/russian-religious-freedom-violations-ukraine> (дата звернення 14.02.24)

⁵²⁵ Іванець А., Саган О., Смирнов А., Халіков Р. Формування комплексного бачення та рекомендацій органам державної влади України щодо подолання наслідків окупації та викликів у процесі реінтеграції ТОТ АР Крим та м.Севастополя у релігійному напрямку. К. 2023. С.57.

відбувало незаконне покарання на території РФ⁵²⁶. Станом на 15 лютого 2024 року Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим повідомляє про 208 кримських політв'язнів, 125 з них — кримські татари⁵²⁷.

Окупувавши Крим, Росія також позбавила кримських татар права мати свій представницький орган Меджлис, діяльність якого була заборонена у 2016 р. Не вдалося виправити ситуацію навіть після у 2017 р., коли вийшов наказ Міжнародного суду ООН про тимчасові заходи у справі «Україна проти Росії». Зокрема, у наказі зазначалося, що Росії має відновити діяльності представницького органу кримськотатарського народу. Натомість, у 2023 р. окупаційна влада «націоналізували» приміщення Меджлису у Сімферополі⁵²⁸, чим вчергове продемонстрували зневажливе ставлення до міжнародних судових інституцій.

Для кримськотатарського народу та інших громадян України на ТОТ (тимчасово окупована територія) Росії запровадила адміністративну та кримінальну відповідальність за так звану «дискредитацію російської армії»⁵²⁹. Станом на кінець листопада 2023 р. в Криму відомо про 625 випадків притягнення до адміністративної відповідальності за відповідною статтею, 387 за минулий 2023 р., та 8 випадків притягнення до кримінальної відповідальності, 4 з яких — протягом 2023 р. Загалом за минулий 2023 рік було притягнуто до відповідальності понад 60% кримчан⁵³⁰.

Ці та інші умови політичного, соціального, культурного життя в окупованому Криму підштовхують кримських татар до еміграції. Також подібна ситуація вимагає від лідерів кримськотатарської діаспори в Туреччині вироблення нової стратегії розбудови діаспорного життя, підтримки своїх співвітчизників в Криму тощо.

З початку анексії Криму у 2014 р. Росією кримськотатарська діаспора в Туреччині активно допомагає своїм в Україні. Діаспоряни збирають гроші для сімей політв'язнів, гуманітарну допомогу, проводять мітинги під посольством Росії, поширюють інформацію про репресії в Криму. Цим займаються переважно люди, об'єднані в дернеки — Товариства культури і взаємодопомоги кримських татар. Всього в Туреччині їх близько півсотні.

Які умови розвитку діаспорного життя мають кримські татари в Туреччині? Слід зазначити, що деякі національні традиції в Криму зникли, але збереглися в Туреччині. Проте, негативно на збереження національних традицій татар вплинула урбанізація, коли молодь масово почала переселятися в міста.

Також зазначмо, що державних кримськотатарських шкіл в Туреччині немає, а мовна політика ще з часів Кемаля Ататюрка була спрямована на мотивування етнічних меншин спілкуватися тільки турецькою. Відтоді кримськотатарська завжди була мовою, якою розмовляли в родині. Зараз, кримськотатарською спілкуються в діаспорі. У результаті таких обмежень в Туреччині зберігся тільки один з діалектів кримськотатарської мови.

У дернеках намагаються вирішити цю проблему — пропонують мовні курси, вчать традиційних танців, музики, влаштовують культурні фестивалі, лекції з історії народу, готують спільно національні страви.

⁵²⁶ Любезна К. (2021) Туреччина заявила про продовження підтримки кримських татар. Суспільне Крим <https://crimea.suspilne.media/ua/news/4165> (дата звернення 18.01.24)

⁵²⁷ Мапа місць утримань політв'язнів Криму. Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим https://ppu.gov.ua/wp-content/uploads/2024/02/spysok_ukr.pdf (дата звернення 26.01.24)

⁵²⁸ Підсумки роботи Представництва Президента України в АР Крим за 2023 рік. Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим <https://ppu.gov.ua/documents/pidsumky-roboty-predstavnytstva-prezydenta-ukrainy-v-ar-krym-za-2023-rik/> (дата звернення 28.02.24).

⁵²⁹ Під «дискредитацією російської армії» окупанти розуміють певний набір дій, як то заклики зупинити війну, прослуховування українських пісень, будь-яке візуальне поєднання жовтого та синього кольорів, розміщення зображень державних символів України у соціальних мережах та коментарі у соціальних мережах на підтримку України.

⁵³⁰ Підсумки роботи Представництва Президента України в АР Крим за 2023 рік. Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим <https://ppu.gov.ua/documents/pidsumky-roboty-predstavnytstva-prezydenta-ukrainy-v-ar-krym-za-2023-rik/> (дата звернення 28.02.24).

Позиція кримських татар до України є чітка і однозначна. З цього приводу голова Стамбульського «дернека» (створений у 1952 р.) Джелял-бей зазначає, що офіційна думка усієї діаспори, Крим — однозначно повинен бути українським. Як символ гарних відносин з Україною на своєму столі Джелял-бей розмістив три прапори: кримськотатарський, турецький та український, а шану до землі предків демонструє банка з землею з Бахчисарая⁵³¹.

До 24 лютого 2022 р. сили татарської діаспори в Туреччині були спрямовані на те, щоб кримські татари все ж залишалися в Криму. Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну, через загрозу знищення ця думка змінилася.

Після оголошення Росією мобілізації в 2022 р., в тому числі й на території окупованого Криму, з півострова до Туреччини виїхало близько тисячі кримських татар. Напередодні 1500 кримським татарам вручили повістки. У відповідь на ці дії окупаційної влади в Криму представниця Президента України в Автономній Республіці Крим Таміла Ташева, інформувала, що Російська Федерація з початку повномасштабного вторгнення в окупованому Криму робить акцент на кримських татарах, намагаючись таким чином винищити генофонд кримськотатарського народу⁵³². У кінці грудня 2023 р. Росія провела вже 18 незаконну призовну кампанії в окупованому Криму. Внаслідок незаконних призовних кампаній в окупованому Криму на службу в російську армію було протиправно призвано близько 44,5 тисяч жителів Криму, з них близько 5,5 тисяч протягом 2023 року⁵³³.

Нагадаємо, призов жителів окупованих територій до лав окупаційної армії заборонений ст.51 Женевської конвенції і є воєнним злочином і примусом громадян України до участі у бойових діях проти власної держави⁵³⁴.

Ми цілком солідарні з професором Кирилми, який зазначає, що ситуація в Криму з кожним днем погіршується, в тому числі через безкарність за нинішні та минулі злочини. У цій ситуації слід поширювати правдиву інформацію про те, що відбувається в Криму зараз і відбувалося у минулому. Не можна дозволити перекручувати історичні факти, брехати — те що робить російська пропаганда як в своїй країні так і поза її межами⁵³⁵. Ми маємо використовувати усі можливі медіа-інструменти протистояння чорній російській пропаганді.

Проблема статусу Криму і репресії об'єднали діаспору і змусили діяти спільно також у протистоянні російській пропаганді, яка активно поширюється в Туреччині. Зараз російські сили працюють над тим, щоб переконати турецьких громадян і населення Криму в тому, що Росія і Туреччина — важливі стратегічні партнери. З цією метою Росія організовує поїздки фейкових «турецьких бізнесменів» до Криму, які засвідчують важливість співпраці між Росією і Туреччиною.

Також, проросійські сили створили мережу псевдо кримськотатарських організацій — «Федерацію кримськотатарських дернеків в Туреччині» для того, аби переманити на свою сторону кримськотатарську діаспору. У відповідь на це турецькі кримськотатарські дернеки підписали спільну декларацію про визнання тільки тих кримськотатарських лідерів, які були обрані в демократичних умовах і до окупації

⁵³¹ Козак Т. Як живе і кого підтримує кримськотатарська діаспора в Туреччині <https://hromadske.ua/posts/krymski-tatary-diaspora-v-turechchyni> (Дата звернення 22.01.24).

⁵³² Корогодський Ю. Кримські татари отримали понад 1500 повісток на мобілізацію https://lb.ua/society/2022/09/25/530540_krimski_tatari_otrimali_ponad_1500.html (дата звернення 22.01.24)

⁵³³ Підсумки роботи Представництва Президента України в АР Крим за 2023 рік. Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим <https://ppu.gov.ua/documents/pidsumky-roboty-predstavnytstva-prezydenta-ukrainy-v-ar-krym-za-2023-rik/> (дата звернення 26.02.24)

⁵³⁴ Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення 26.01.24)

⁵³⁵ Будник О. Нинішня ситуація в Криму може мати ще більш трагічні наслідки, ніж депортація 1944 року <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3027834-hakan-kirimli-istorik-pravozahisnik-profesor-bilkentskogo-universitetu.html> (звернення 22.01.24)

(до 2014 р.) і тільки вони представляють офіційну точку зору кримськотатарської діаспори⁵³⁶.

До кримських татар в Туреччині ставилися і продовжують ставитися як до братнього, тюркського народу. Основні політичні соратники — турецькі націоналісти. Кримськотатарські дернеки фінансуються урядом Туреччини. Також через кримськотатарські дернеки фінансується Меджліс, Курултай, Всесвітній конгрес кримських татар.

До 24 лютого 2022 р. діаспора також надсилала свої гроші на розвиток кримськотатарських шкіл у Криму, охорону здоров'я, будівництво мечетей. Завдяки цій співпраці, кримськотатарські студенти отримували стипендії в турецьких вузах⁵³⁷. Зараз ця практика припинилася, оскільки немає гарантії, що ці кошти підуть на потреби кримли.

Головне питання, яке виникає зараз в середовищі кримськотатарської діаспори, чи є в Україні подальший план дій щодо Криму, і яке місце в ньому займають кримські татари. Лідери кримськотатарської діаспори вважають, що важливим доказом лояльності України буде рішення уряду про встановлення Кримськотатарської автономії в Криму. Зокрема, представник товариства в Анкарі Мюкремін-бей вважає, що Кримськотатарська автономія допоможе зробити Крим знову українським, а кримських татар по всьому світу союзником України»⁵³⁸.

Визнання кримських татар корінним народом на законодавчому рівні відбулося 20 березня 2014 р., коли у Верховній Раді України за відповідну заяву проголосувало 283 депутата⁵³⁹. Вже тоді Україна виступила з гарантією збереження і розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу і всіх національних меншин України. Меджліс і Курултай кримських татар визнані представницькими органами народу.

Отже, сьогодні кримськотатарська діаспора в Туреччині є союзником України. Лідери діаспори заявляють про свою готовність політично і фінансово, як було і до 2014 р., підтримувати кримських татар в Криму, який на їх переконання має бути українським. Також, кримські татари Туреччини гуртують своїх співвітчизників в інших країнах світу на підтримку України. Якщо до 2014 р. турецька діаспора всіляко підтримувала повернення кримських татар до Криму, то після російської окупації почали допомагати виїхати з Криму, з метою порятунку від ув'язнення, незаконної мобілізації тощо. Також, в Туреччині, насамперед лідери діаспори ведуть активну інформаційну роботу, спрямовану на протидію російській пропаганді з дискредитації кримських татар. Найчастіше доводиться спростовувати міфи про їх співпрацю з російським бізнесом в Криму чи в Туреччині. Загалом, із зазначеними викликами, які спіткали діаспору кримських татар в Туреччині з часу окупації Криму в 2014 р., діаспорі вдається успішно боротися.

⁵³⁶ Козак Т. Як живе і кого підтримує кримськотатарська діаспора в Туреччині <https://hromadske.ua/posts/krymski-tatary-diaspora-v-turechchyni> (Звернення 22.01.24)

⁵³⁷ Козак Т. Як живе і кого підтримує кримськотатарська діаспора в Туреччині <https://hromadske.ua/posts/krymski-tatary-diaspora-v-turechchyni> (Дата звернення 22.01.24).

⁵³⁸ Козак Т. Як живе і кого підтримує кримськотатарська діаспора в Туреччині <https://hromadske.ua/posts/krymski-tatary-diaspora-v-turechchyni> (Дата звернення 22.01.24).

⁵³⁹ Постанова Верховної ради України. Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави. (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 15, ст.581) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1140-18#Text>

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

*Анна Матющенкова
Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка*

УРБАНІСТИЧНИЙ ЛАНДШАФТ МАЙДАНЕЦЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (за матеріалами археологічних досліджень)

Вступ. Які асоціації може викликати словосполучення «урбаністичний ландшафт»? Переважна більшість читачів одразу логічно схилитиметься до понять, споріднених з таким відомим словом «місто». Воно викликає уявлення про сплановану, організовану систему розташування архітектурних об'єктів, інфраструктури, планування, дизайну тощо. З археологічного погляду це поняття може бути трактовано як спроба дослідити процеси містотворення через аналіз комплексів, які демонструють ознаки статусу «міста». Проте, поняття «урбаністичний ландшафт»⁵⁴⁰ у контексті цього дослідження має більш глибокий та багатогранний сенс — це комплексний погляд на археологічну ділянку, яка демонструє характерні та наявні ознаки зародження або функціонування міст. Цей підхід дозволяє дослідити культуру й організацію суспільства крізь призму планування простору, адаптації ресурсів навколишнього середовища та реалізації знань і вмінь.

Актуальність виокремлення таких ландшафтів полягає у розкритті закономірностей формування ранніх прото-урбаністичних комплексів як локально, так і загально-еволюційно, а мета — у доведенні важливості вищезазначених термінів і вкладеного в них сенсу на прикладі локальних процесів розвитку Майданецького поселення.

Активна поява міст на світовій мапі починається з IV-III тис. до н.е., що збігається із завершенням неолітичного періоду й переходом до енеоліту — «мідного віку». Їх археологічні початки можливо назавжди залишаться невідомими для наукової спільноти. Навіть зараз сучасна наука стикається з численними проблемами дослідження витоків ранніх міст. Значна частина археологічного матеріалу буває похована під сучасною забудовою, що ускладнює або унеможлиблює роботу ідентифікації урбаністичних процесів на цій

⁵⁴⁰ Авторка запроваджує до наукового обігу даний термін (конструкт) з метою опису комплексної складової зародження та розвитку міст. Його ще не було апробовано, оскільки досі у наукових колах триває дискусія з приводу виокремлення перехідних ланок еволюції міст.

ділянці. Можна сказати, що вона є умовною. З цим, зокрема, пов'язана і складність визначення межі між поселеннями різних типів.

Де проходить межа між містом та селищем? Це питання залишається відкритим і досі викликає наукові дискусії, оскільки багато археологічних об'єктів не можна чітко класифікувати в межах відомих типологій — не вистачає доказової бази. Наприклад, певні поселення можуть демонструвати архітектурну складність, типову цілісність для міських утворень, але водночас їм може бракувати деяких ключових ознак, як-от центральної площі, адміністративних центрів чи чітко виражених функціональних зон. У таких випадках постає потреба визначення перехідних понять, які відображають своєрідну проміжну стадію розвитку. У археології є поняття «городище», основною рисою якого є наявність захисних споруд. А знаходження в різних випадках нетипових комбінацій археологічних об'єктів — утворює занадто великі термінології з додатковим забарвленням. На думку авторки, саме тому вживання терміну «прото-місто» є надзвичайно важливим і доречним. Це поняття дозволяє описати одиницю перехідного етапу у розвитку поселень, яка стає проміжною ланкою між невеликими селищами та повноцінними давніми містами. Прото-місто, у контексті еволюції суспільства, є маркером змін в організації та життєдіяльності суспільства в цілому. Це дає можливість простежити поступовий перехід від простих форм співіснування до більш складних систем, що характеризуються централізованістю, ієрархією та спеціалізацією. Таке розмежування не лише окреслює культурні та історичні зрушення, а й розширює можливості для розуміння загальних закономірностей формування цивілізацій.

Дослідження зосереджене на аналізі точкового археологічного ареалу із чітким хронологічним обмеженням існування поселення. Географічно це територія с. Майданецького, Тальнівського району Черкаської області. Здебільшого авторка базується на історіографічній складовій через об'єктивні обмеження. Однак у майбутньому прагне розширити експертизу за допомогою спеціалізованої та експериментальної археології для ширшого аналізу об'єкта.

Історіографія дослідження. З 1918 р. на районному рівні розпочалися загальні дослідження місцевості села Майданецьке, які згодом зосередилися на Трипільській культурі. Визначною ж стала дата 1927 р., коли були зроблені перші археологічні знахідки на цій території.

Директор Уманського краєзнавчого музею Б.П.Безвенглінський провів розкопки, але будь-які матеріали з цих розкопок не збереглися та не були зафіксовані.⁵⁴¹ Що спровокувало приховування чи втрату результатів — достеменно невідомо. Оскільки за 1927 р. він висвітлив тему «Могили Білогрудівського могильника біля м. Гуманя», в якій фігурує доба пізньої бронзи можна припустити, що недостатність матеріалу та робота над більш амбітним для автора проектом змусила полишити це у «довгому ящику»⁵⁴². З проміжком майже у 30 років Т. С. Пассек у своїх роботах згадувала про наявність слідів Трипілля у Майданецькому, але хронологічно зазначила як С1 — до періоду пізнього Трипілля.⁵⁴³

М. Ю. Відейко у своєму розділі присвяченому історії досліджень Майданецького зазначає, що у 1960-х рр. до цього доєдналися Г. Ю. Храбан та В. А. Стефанович. Справді, понад десятиліття ці науковці разом з О. П. Діденко присвятили вивченню археологічних пам'яток Уманщини. Як зазначає О. Г. Корвін-Піотровський, саме така зацікавленість місцевістю була викликана дешифровкою аерофотозйомки К. В. Шишкіна, який помітив коло- та овалообразні плями неприродного походження. Звернувшись до Стефановича, який на той час вже активно займався дослідженням трипільської культури було підтверджено місця поселень, але на аерофотозйомці вони виглядали значно більшими,

⁵⁴¹ Священко З. В. З історії дослідження трипільської культури на Уманщині. *Прадавні землероби Південно-Східної Європи* : тези доп. міжнар. наук. конф., м. Київ-Тальянки, 26 лип. 2011 р. Умань, 2011. С. 2-3.

⁵⁴² Безвенглінський Борис Петрович. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-41485> (дата звернення: 21.05.2024).

⁵⁴³ Відейко М. Ю., Шмаглій М. М. Майданецьке — трипільське протомісто. 2-ге вид. Київ : Stratum Plus, 2005. С.10.

ніж вважав Стефанович. Таким чином, відбувся запуск актуальності більш детального дослідження.⁵⁴⁴

1971–1972 рр. — розкопки під керівництвом М.М.Шмаглія. За 1971 р. проводились масштабні дослідження також і завдяки професіоналам-геофізикам, сферою роботи яких стала магнітна зйомка — В.Є.Дудкіну та К.В.Зіньковському, завдяки чому вдалось встановити розміри Майданецького поселення приблизно у 300 га.⁵⁴⁵ До 1980 р. до команди дослідників долучився С.М.Рижков, який разом із Зіньковським створив структуровану карту поселення. У процесі роботи були досліджені окремі ділянки, позначені у внутрішній класифікації як зони «Є», «Б» та «Ж». На цих ділянках були зафіксовані залишки жител, господарських ям, а також поховання, що не належали до періоду Трипілля.⁵⁴⁶

80-90 рр. мин. ст. для Майданецького — один з етапів макро-досліджень. Зростання інтересу до трипільських поселень-гігантів зумовило необхідність розвитку наукового потенціалу для їх дослідження. Завдяки залученню сучасних на той час можливостей і досвідчених фахівців, які працювали також на інших археологічних об'єктах, вдалося здійснити один із перших комплексних підходів до вивчення поселень такого масштабу, відомих як прото-міста. У 1984 р. в Майданецькому була запроваджена нова методика розкопок. Дослідження проводилися в різних частинах поселення з метою вивчення характеру забудови, густоти розташування жител і можливих відмінностей між залишками будівель. Цей підхід дозволив на практиці вперше оцінити просторову організацію такого великого археологічного комплексу.

У період 1986–1991 рр. Ю. В. Шмаглій і М. Ю. Відейко зосередили увагу на аналізі планувальної структури та етапів заселення Майданецького. Вони дійшли висновку, що характерна колоцентрична забудова із двоповерховими будинками була не лише особливістю трипільської архітектури, а й могла виконувати функцію укріплення. Така структура, ймовірно, забезпечувала організований контроль території та могла мати оборонне значення, адаптоване до умов і потреб трипільського суспільства.

На початку 2000-х дослідження Майданецького поселення трипільської культури продовжувалися із впровадженням нових методів та у рамках міжнародних співпроектів, що значно розширило набуті знання. У 2011-2012 рр. у співпраці з Римсько-Германською комісією під керівництвом Кнута Рассмана були проведені магнітні зйомки, які забезпечили точні дані про структуру поселення, недоступні за традиційних методів. У 2013–2014 рр. дослідження продовжувалися німецько-українськими експедиціями під керівництвом Й. Мюллера з університету Кіля. Було розкопано житла, ями та гончарні горни, що підтвердило високий рівень ремісничої діяльності трипільців і їхні технологічні досягнення у виробництві кераміки.

* * *

Клімато-географічні чинники. Загальна географія Кукутень-Трипілля охоплює значну частину аж трьох країн — України, Румунії та Молдови. Якщо подивитись на карті ареал розміщення, змальований для загальної аудиторії — одразу можна провести асоціативний ряд у вигляді відбитку лапки звіра чи ніжки малюка. Такий з першого погляду нічим не підкріплений символізм набуває сенсу, якщо огорнути його у шати родючості, благополуччя та достатку приписані культурі. Такі псевдо-паралелі не можна сповна наз-

⁵⁴⁴ Корвін-Піотровський О. Г. Трипільські поселення-гіганти як культурний феномен. *Magisterium*. 2005. № 19. С. 80–81.

⁵⁴⁵ Дудкіна Л. та ін. Пам'яті В.П.Дудкіна (1943 — 2011). *Мислене древо* — багатоцільовий український сайт. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Archeology/Archeometry/Chronicle/DudkinMemory.html> (дата звернення: 12.06.2024).

⁵⁴⁶ Відейко М.Ю., Шмаглій М.М. Майданецьке — трипільське протомісто. 2-ге вид. Київ: Stratum Plus, 2005. С.10.

вати полишеними раціональності, окрім того, що лініям на карті не треба надавати якогось надсенсу. Рацію полягає в тому, що будь-яка людина чи суспільство, в першу чергу, турбується про задоволення своїх базових потреб. В умовах примітивних способів потурбуватися про забезпечення продуктами харчування та захист можна було за допомогою вибору вдалого місцезнаходження.

Головну роль у виборі місця для життя грала близькість до води. Річки, озера чи джерела забезпечували водопостачання, рибальство, транспорт і можливість зрошення. У межах ареалу культури переважали зони мішаних лісів і лісостепу, рідше — степу. Період IV–III тис. до н.е. припадав на атлантичну фазу голоцену — теплу й вологу кліматичну епоху, відому як кліматичний оптимум. Її змінила суббореальна фаза з похолоданням і посухами. Реконструкція поширених аграрних культур дозволяє оцінити кліматичні умови. Дані М. Відейка та Г. О. Пашкевич свідчать, що у ранньому періоді Трипільля (етап А) переважала двозернянкова пшениця (*Triticum dicosson*), знайдена на всіх досліджуваних об'єктах (9 із 9). У середньому періоді (етап В) з'являється ячмінь (*Hordeum vulgare* v. *coeleste*), наявний на 6 із 7 поселень. У пізньому періоді (етап С) ці культури залишаються основними.⁵⁴⁷ Таким чином, кліматичні умови Трипільської доби загалом сприяли розвитку землеробства.

Поселення Майданецьке розташоване на теренах сучасної України, у Тальнівському районі Черкаської області, на лесовому плато між річкою Тальянкою та селом Майданецьке, на відстані 170–190 м. в урочищі «Майдан» (48°48' пн.ш., 30°38' сх.д.)⁵⁴⁸. Місцевість знаходиться поблизу крутого схилу біля річки, що забезпечувало зручне розташування на підвищенні. Територія була оточена лісами з домінуванням грабу, липи та дуба, що свідчить про зону лісостепу, підтверджену аналізом спорово-пилкового спектру (20% дерев, 50% трав, 20% спор). Кліматичні умови були сприятливими для сільськогосподарської діяльності: температури у межах 10–35°C відповідали росту місцевих деревних порід. ґрунт складався з кварцу, польового шпату, глинистих мінералів, кальциту та включав глину (переважно білу й буро-зелену), яка широко використовувалася у будівництві та ремеслах.⁵⁴⁹ Розташування поблизу водних ресурсів, у лісостеповій зоні, де були родючі ґрунти, створювало ідеальні умови для сільського господарства, ремесел і життєзабезпечення. Таким чином, географічне положення Майданецького повністю відповідало потребам давнього суспільства, сприяючи розвитку більш «високих» потреб та господарській діяльності.

Особливості забудови протоміста. Середній хронологічний етап (BI–CI) в архітектурі трипільської культури демонструє перехід від колоцентричних до еліпсоподібних форм забудови, зі збільшенням розмірів поселень. З цього етапу з'являється поділ на квартали, що є важливим елементом структури поселення. У менших поселеннях квартали сходилися до центральних будівель, імовірно релігійного призначення. У великих поселеннях, таких як Майданецьке, центральні ділянки могли мати господарську або суспільну функцію.⁵⁵⁰

Майданецьке вирізняється чіткою квартальною забудовою з вулицями між групами будівель. Будівлі формували лінії еліпсоподібних кіл, забезпечуючи організовану структуру. Центральна незаселена ділянка могла слугувати пасовищем чи виконувати релігійну роль. Як зазначає Т. М. Ткачук, така забудова нагадує європейські ронделі — круглі укріплення з ровами та палісадами. У середині ронделів знаходили ритуальні предмети, залишки людей і тварин, а також господарські приладдя, що частково відповідає даним

⁵⁴⁷ Відейко М., Пашкевич Г. Рільництво племен трипільської культури. Київ, 2006. С. 73–80.

⁵⁴⁸ Rassmann K. et al. High precision Tripolye settlement plans, demographic estimations and settlement organization. *Journal of Neolithic Archaeology*. 2014. № 16. С. 111.

⁵⁴⁹ Dreibrodt S. et al. Earthworms, Darwin and prehistoric agriculture-Chernozem genesis reconsidered *Geoderma*. 2022. Т. 409. С. 1–12

⁵⁵⁰ Відейко М. Ю., Терпиловський Р. В., Петрашенко В. О. Давні поселення України. Київ, 2005. С. 40–42.

із Майданецького.⁵⁵¹ Хоча класичних ронделів на трипільських поселеннях не зафіксовано, довгі алеї могли виконувати ритуальну функцію або слугувати щоденними шляхами переміщення. Як зазначає Г. С. Лозко, колоцентричне планування могло мати релігійне значення, пов'язане з циклічністю життя і повторюваністю. Цей символізм поширений в багатьох культурах дописемного періоду, зокрема і трипільців, які поклонялися силам природи та відображали їх у матеріальній культурі.⁵⁵² Перехід від кола до овалу зустрічається також у поселеннях Тальянки, Веселий Кут, Небелівка тощо, що, ймовірно, пов'язано зі збільшенням розмірів поселень. Майданецьке показує доволі продумане планування, де хаотичне розташування будівель всередині укріпленої частини майже відсутнє. Хоча конкретна теорія еволюції забудови трипільських поселень наразі відсутня, можна припустити, що це результат уявлень та технік, також принесених іншими культурами.

Побутово-господарські споруди. Для досліджуваного періоду Трипілля характерні наземні житла дерев'яної каркасно-стовпової конструкції, обмазані глиною. Вони мали прямокутну форму, хоча археологічні знахідки демонструють можливе «пузате» оздоблення завдяки шару глини. Такі будівлі слугували домом для великої кількості мешканців і мають аналогії з «лонгхаузами» Західної Європи.⁵⁵³ До 1970-х рр. вважалося, що трипільські житла були одноповерховими (реконструкція Т. Пассек). Однак дослідження В. І. Маркевича, К. К. Черниш та К. В. Зіньковського довели, що житла були двоповерховими, із господарськими приміщеннями на першому поверсі й житловою зоною на другому. Дахи могли бути як пологими, так і двосхилими.⁵⁵⁴

Житла трипільців не слугували хлівами — для тварин існували окремі господарські будівлі. Усередині жител знаходили побутове приладдя, кераміку, рештки ткацьких верстатів. Великі будівлі могли мати до трьох приміщень на першому поверсі, два — на другому та горище. Такі знахідки, як комплекс «І» у Майданецькому (10,8×25,5 м), можуть свідчити про зародки соціальної ієрархії або активну роль цих осіб у житті громади. Інтер'єр таких будівель прикрашали орнаменти, а їхній розмір і обробка відрізнялися від традиційних.⁵⁵⁵

Цікавою є концепція навмисного спалення жител. Більшість будівель Майданецького (1493 з 1908) були спеціально спалені за температури понад 1000°C, що вказує на можливий культовий характер цього процесу. Археологи вважають, що цей ритуал символізував завершення життєвого циклу поселення й був своєрідною жертвою для початку нового періоду.⁵⁵⁶ Серед цікавих конструкцій виявлено низку пов'язаних між собою «кварталів». Житла формували ряди або квартали, сполучені переходами, що могли бути як побутовими рішеннями, так і ознакою соціальних зв'язків, наприклад, великих сімей.

Дані також свідчать, що до формування великого поселення територію інколи використовували для землянок і господарських споруд. Розкопані ями (наприклад, яма VI комплексу «Ж») містять рештки глинобитних стін і культурних шарів, що доводить існування будівель більш раннього періоду.

Інші об'єкти. Поселення Майданецьке, ймовірно, мало початки суспільної організації, що підтверджується наявністю нетипових споруд, які у звітах зазвичай позначають як

⁵⁵¹ Ткачук Т. М. Походження овального планування поселень трипільської культури. *Українознавчі студії*. 2009. № 10. С. 302–311.

⁵⁵² Лозко Г. С. Релігійні вірування трипільців: на матеріалі археологічних джерел. Трипільська цивілізація у спадщині України: матеріали та тези доп. конф., м. Київ, 30 трав. 2003 р. Київ, 2003. С. 224–225.

⁵⁵³ Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація. Київ: Академперіодика, 2002. С. 62.

⁵⁵⁴ Шатіло Л. О. До реконструкції даху будівель Кукутень-Трипільської культури. *Археологія*. 2012. № 1. С. 94.

⁵⁵⁵ Videiko M. Y. et al. Maidanetske 2013. New excavations at a Trypillia mega-site. Bonn: Habelt, 2017. С. 12.

Черновол Д. К. Варіанти житлових будівель трипільської культури за елементами інтер'єру другого поверху. *Археологія і давня історія України*: Зб. наук. пр. 2021. Т. 39, № 2. С. 188–190.

⁵⁵⁶ Зіньковський К. В. До проблеми трипільського житлобудування. *Археологія*. 1975. № 15. С. 14–15.

Burdo N. Actuality of the problem of Trypillia Culture housebuilding. To the 70th Anniversary of Konstantin Zinkovsky. *Trypillia*. URL: <https://www.trypillia.com/archives2017/125-n-burdo-actuality-of-the-problem-of-trypillia-culture-housebuilding-to-the-70th-anniversary-of-konstantin-zinkovsky> (дата звернення: 12.06.2024).

«Exceptional buildings»⁵⁵⁷. Вони розташовані між 5 і 6 колом забудови, мають великі розміри, значну відстань між собою та, ймовірно, ритуальне призначення. З досліджених будівель найбільш відома споруда «М» (7×24 м, два поверхи, площа 168 м²). Її інтер'єр та глиняний подіум на другому поверсі свідчать про можливість використання як місце загальних зборів чи ритуалів. Аналогію можна провести із Небелівським храмом — наявні риси, як-от поділ приміщень, підтверджують ритуальну функцію.⁵⁵⁸ Інша споруда, будівля 111 (20×11 м.), була одноповерховою з подіумом і кількома вівтарями. Її значний розмір, незвичайні ями зі слідами кераміки, решток тварин і обпаленої глини свідчать про її культове значення.⁵⁵⁹

Укріплення поселення включали рови, які могли виконувати як оборонні, так і ритуальні функції. Частина рову, досліджена у 2016 р. (ділянка 110), мала глибину близько 1 м, ширину — також до 1 м. У ньому були знайдені значні рештки глини, кераміки й зоологічного матеріалу, які потрапили в рів після руйнування будівель.⁵⁶⁰

Урбаністичний ландшафт і соціокультурний контекст. Майданецьке — одне з найбільших трипільських поселень, яке демонструє унікальний рівень соціальної організації та матеріальної культури. Його урбаністичний ландшафт постав в результаті вдалих природних умов, планувальних навичок та розвинутих соціальних відносин, що дозволяє розглядати його як зразок раннього містотворення. Розташування поселення на високому плато забезпечувало природний захист і сприятливі умови для ведення господарства, що було вагомим фактором у виборі саме цієї території для забудови. Територія поселення охоплювала близько 150 га, з яких 112 га були щільно забудовані.⁵⁶¹ Структура поселення вирізнялася еліпсоподібним планом із дев'ятьма концентричними колами забудови, кожне з яких було оточене оборонними ровами.⁵⁶² Центральна зона залишалася вільною, ймовірно, виконуючи громадську або господарську функції. Рівень планування поселення свідчить про високий ступінь соціальної взаємодії та колективної організації. Майже дві тисячі житлових об'єктів, виявлених під час археологічних досліджень, розташовувались упорядковано, що свідчить про плановий характер забудови. Важливу роль у системі укріплень відігравали оборонні споруди, серед яких були три оборонні рови та, можливо, дерев'яний палісад.⁵⁶³ Окрім того, самі житлові будівлі, особливо двоповерхові споруди, могли слугувати оборонними системами, зокрема за рахунок своєї висоти, яка надавала можливість для огляду території та використання метальної зброї.⁵⁶⁴ Концентрація житлових споруд навколо центральних зон та їх захищеність вказують на складну систему соціальних взаємин, у якій враховувались не тільки господарські, а й військово-адміністративні потреби.⁵⁶⁵

⁵⁵⁷ В перекладі: «Виняткові будівлі».

⁵⁵⁸ Завалій О.І. Реконструкція сакрального значення інтер'єру Небелівського храму та його головного символу. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2021. Т. 1, № 1. С. 88.

⁵⁵⁹ Звіт про дослідження поселення трипільської культури біля с. Майданецького Тальнівського району Черкаської області 2016 року. *Інституційний репозиторій Київського столичного університету імені Бориса Грінченка*. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/35297/> (дата звернення: 21.05.2024) С.42-44.

⁵⁶⁰ Звіт про дослідження поселення трипільської культури біля с. Майданецького Тальнівського району Черкаської області 2016 року. *Інституційний репозиторій Київського столичного університету імені Бориса Грінченка*. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/35297/> (дата звернення: 21.05.2024) С.42-44.

⁵⁶¹ Збеневич В.Г. Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури. *Археологія*. 1975. № 15. С.34.

⁵⁶² Корвін-Піотровський О.Г. Трипільські поселення-гіганти як культурний феномен. *Magisterium*. 2005. № 19. С. 81–83.

Відейко М. Ю., Шмаглій М. М. Майданецьке — трипільське протомісто / Рецензенти: А. Нечитайло, В. Дергачов. 2-ге вид. Київ : Stratum Plus, 2005. С.106.

⁵⁶³ Зброя та військова справа у давніх хліборобів Європи у VI-IV тис. до н.е. *Інституційний репозиторій Київського столичного університету імені Бориса Грінченка*. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/28807/> (дата звернення: 12.06.2024). С.45.

⁵⁶⁴ Відейко М. Ю. Трипільська археологічна культура в Україні. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Videiko_Mukhailo/Trypilska_arkheolohichna_kultura_v_Ukraini/ (дата звернення: 12.06.2024). С.24.

⁵⁶⁵ Збеневич В.Г. Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури. *Археологія*. 1975. № 15. С. 34.
Трачук О.В. Хто спаливав трипільські поселення — скотарі Степу чи землероби Лісостепу? *Історичні студії*. 2021. Т. 80, № 3. С.55-63.

Соціокультурний контекст Майданецького є не менш значущим для розуміння його прото-урбаністичної специфіки. Відсутність єдиної типової моделі забудови, різноманітність розмірів і внутрішніх характеристик будівель може свідчити про соціальну диференціацію серед населення. Оскільки прямої — у вигляді існування кладовища та різноплановості поховань на поселенні не зафіксовано. У поселенні виявлені житла з багатим інвентарем, включаючи предмети із міді, що може відображати більш високий соціальний статус їхніх мешканців. Наявність аномальних споруд, які не відповідали типовим зразкам жител, дозволяє стверджувати про існування будівель релігійного чи суспільного призначення. Побут мешканців Майданецького був добре організованим та базувався на передових для свого часу технологіях. Землеробство, скотарство, виробництво кераміки, ткацтво та обробка міді були основними видами господарської діяльності. Вироби з каменю, кераміки та кістки свідчать про високий рівень ремісничих навичок та розвинені форми обміну.⁵⁶⁶ Такий рівень соціально-економічної організації дозволяв не тільки забезпечити основні потреби мешканців, але й створити надлишкові продукти для обміну з іншими громадами (бартерна система). Релігійна складова теж відігравала важливу роль. Наявність суспільно значущих споруд вказує на зародження культових місць, які могли мати вплив на соціальну організацію. Водночас відсутність культурних шарів людських поховань у межах поселення породжує питання про поховальні практики. Можливо, як і в інших трипільських громадах, подекуди застосовувалась кремація, після якої прах ховали поза межами поселення⁵⁶⁷. Однак це питання залишається недостатньо дослідженим.

Висновки. Урбаністичний ландшафт Майданецького є унікальним відображенням складної соціальної, релігійної та адміністративної організації трипільського суспільства. Це поселення демонструє як тяглість традицій ранніх землеробських культур, так і інноваційні підходи до просторової організації, самозабезпечення та адаптації до зовнішніх викликів. Майданецьке має всі характерні риси зародження прото-урбаністичних процесів, які нагадують встановлення основ для майбутніх міст. Комплексний аналіз його структури дозволяє визначити, що цей ландшафт був не лише господарським і житловим осередком, але й виконував функції адміністративного, оборонного та релігійного центру, що відображає формування ранніх проявів соціального поділу.

Поняття «урбаністичний ландшафт» дозволяє не лише комплексно аналізувати просторову організацію поселення, але й розкривати глибші закономірності у розвитку суспільства шляхом вивчення архітектури, інфраструктури, соціального устрою та адаптації до гео-кліматичних умов. Майданецьке підтверджує, що розвиток трипільського суспільства мав комплексний характер. У рамках концепції «урбаністичного ландшафту», поселення демонструє ключові елементи містотворення, зокрема планування у формі структурованих еліпсоподібних кіл забудови, наявність оборонних споруд у вигляді ровів та «живих стін» з двоповерхових будівель, а також археологічно підтверджені свідчення можливого існування культових споруд. Важливість цих елементів свідчить, що Майданецьке було не лише економічним центром, але й відігравало значну релігійну й адміністративну роль, створюючи унікальний соціокультурний простір.

Формування цього прото-урбаністичного комплексу пояснюється низкою важливих чинників. Одним із основних було об'єднання різних мас населення з інших територій, що дозволило досягти значної чисельності мешканців та вимагало організованої соціальної структури. Планове розташування забудови, поділ на квартали, високий рівень господарської, технічної організації та функціонування релігійних комплексів свідчать про наявність зародження елементів вождівства.

⁵⁶⁶ Rassmann K. et al. High precision Tripolye settlement plans, demographic estimations and settlement organization. *Journal of Neolithic Archaeology*. 2014. № 16. С. 112.

⁵⁶⁷ Отрощенко В. В., Моця О. П. Обряд кремації у стародавнього населення території України (V тис. до н.е. — I тис. н.е.) *Археологія*. 1989. № 2. С. 21-23.

Дослідження урбаністичного ландшафту Майданецького продемонструвало важливість застосування цього поняття для розуміння закономірностей розвитку суспільств через їхню просторову організацію. Навіть на етапі ранніх форм суспільної організації трипільці демонстрували високу здатність до адаптації, господарства та духовного життя. Майданецьке є яскравим прикладом раннього переходу до організованих суспільств із елементами містобудування, що підкреслює актуальність його подальшого вивчення як частини більш широких протоурбаністичних процесів.

Єва Грабовець,

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

ПРИЛУЦЬКИЙ ПОЛКОВНИК ДМИТРО ГОРЛЕНКО (1689–1731 рр.): З ІСТОРІЇ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

Вступ. Відродження Української держави в середині XVII ст. зумовило потребу створення її ефективного адміністративного управління. Визвольна війна і внутрішній конфлікт на українських теренах впродовж трьох десятиліть не сприяли цьому процесу. Водночас гетьмани прагнули забезпечувати координацію дій для виконання поставлених завдань. Основні сподівання покладалися на полковницький склад як провідної сили державного механізму. Тому його підбору приділялася особлива увага. Перевага надавалася старшинам з бойовим досвідом, які користувалися авторитетом серед козаків, були мужніми і відданими дорученій справі. До такої категорії належав представник відомої козацької родини Дмитро Лазарович Горленко. Висвітлення його життєвого шляху дозволить рельєфніше окреслити внутрішній механізм функціонування управлінських структур Гетьманщини та політичні чинники її еволюції на зламі XVII–XVIII ст. *Мета і завдання дослідження* — висвітлити життєвий шлях козацького полковника Дмитра Горленка, відзначивши його роль в історії Української держави ранньомодерної доби. Реалізація мети передбачає розв'язання наступних завдань: висвітлити походження Дмитра Горленка і самоствердження в середовищі козацтва; охарактеризувати діяльність прилуцького полковника як соратника гетьмана Івана Мазепи; проаналізувати перебування Дмитра Горленка в еміграції та московському полоні.

Історіографія і джерела

Під час написання роботи були використані праці істориків, насамперед, тих, хто досліджував період гетьманування Івана Мазепи, коли Дмитро Горленко займав полковницький уряд. У монографії Миколи Костомарова «Мазепинці» значна частина

матеріалу стосується часу еміграції мазепинців, серед представників якої й перебував прилуцький полковник⁵⁶⁸.

Князь Олександр Дабіжа, який був далеким нащадком Д. Горленка займався дослідженням свого родоводу. Матеріали, які він залишив, дають ґрунт для з'ясування походження Д. Горленка, в них, зокрема, було окреслено життєвий шлях його батька Лазара⁵⁶⁹. Авторству Дабіжі також належить генеалогічний розпис роду Горленків, під час створення якого він послуговувався родинним архівом⁵⁷⁰. Також існує генеалогічний розпис роду Горленків від Вадима Модзалевського⁵⁷¹. Він має невеликі відмінності від того, що був укладений Дабіжою: у розписі Дабіжі є згадка про одного брата, але відсутня інформація про одну сестру, в той час у розписі Модзалевського навпаки — немає даних про цього брата, коли ця сестра у розписі фігурує.

З метою дослідження життєвого шляху та родоводу Д. Горленка також були використані генеалогічні матеріали зібрані та упорядковані Олександром Лазаревським.⁵⁷²

Прилуцький краєзнавець Володимир Маценко у своїй розвідці «Прилукщина: історичний і статистичний опис території Прилуцького повіту Полтавської губернії» залишив змістовний опис центру Прилуцького полку — Прилук, зокрема про географічні межі та облаштування захисних споруд у місті, у період полковництва Горленка⁵⁷³.

У дослідженнях Олександра Оглоблина «Гетьман Іван Мазепа та його доба» міститься розповідь про господарську діяльність козацьких урядовців, в тому числі й Д. Горленка⁵⁷⁴. Учень Оглоблина Орест Субтельний у праці «Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.» докладніше дослідив тему еміграції, зокрема міжнародних стосунків мазепинців⁵⁷⁵.

Володимир Кривошея у монографії «Козацька еліта гетьманщини» детально розглянув склад козацької старшини періоду Івана Мазепи, соціальні та політичні процеси, які відбувалися за його гетьманування⁵⁷⁶.

Дослідження Сергія Павленка «Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники» стало першою спробою детально розглянути персоналії мазепинців, зокрема й Д. Горленка⁵⁷⁷.

Джерельна база, використана під час проведення дослідження, налічує джерела таких різновидів: актові матеріали, літописи та кореспонденція. Послугуючись гетьманськими наказами та універсалами можна дослідити взаємини між гетьманом І. Мазепою та полковником Д. Горленком, зокрема надання останньому рангових маєтностей⁵⁷⁸. Наприклад, виходячи з аналізу текстів універсалів І. Мазепи 1702, 1703 та 1705 рр., наданих Д. Горленку, можна зробити висновок, що прилуцький полковник часто сам виступав ініціатором надання маєтностей собі тобто, фактично в пряму просив гетьмана про це.

З літописів були використані матеріали Самовидця і Густинського монастиря. У літописі Самовидця за 1696 р. йдеться про битву українських козаків та московських військ за

⁵⁶⁸ Костомаров Н.И. Руина. Мазепа. Мазепинцы: [ист. монографии и исслед.]. Москва, 1995. 797 с.

⁵⁶⁹ Дабіжа А. Горленки (Очерки прилуцкой старины) // Киевская старина. 1887. Т. 17. № 2. С. 273-268.

⁵⁷⁰ Дабіжа А.В. Роспись рода Горленков, составленная по фамильным родословным и поминальным спискам, грамотам и документам Горленковского архива // Киевская старина. Приложение. К., 1886. Т. 15. № 6. С. 385-386.

⁵⁷¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник: [в 4 т.]. Киев: Тип. Т-ва Г.Л. Фронцкевича и К, 1908-1914. Т. 1: А-Д. 1908. 519 с.

⁵⁷² Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках / собр. А. М. Лазаревский. Москва: Тип. Грачева и К., 1875-1876. С. 249-250.

⁵⁷³ Маценко В. А. Прилукщина: историческое и статистическое описание территории Прилукского уезда Полтавской губернии. Ромны: изд. Г. З. Куюты, 1888. Ч. 1. 239 с.

⁵⁷⁴ Оглоблин Олександр. Гетьман Іван Мазепа та його доба / ред. Любомир Винар, упоряд. Ігор Гирич, Алла Атаманенко. Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто. 2001. 464 с.

⁵⁷⁵ Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / пер. з англ. В. Кулика. Київ: Либідь, 1994. 240 с.

⁵⁷⁶ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2008. 452 с.

⁵⁷⁷ Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. 602 с.

⁵⁷⁸ Універсали Івана Мазепи. 1687-1709 / упорядник: Іван Бутич, голова ред. кол. П. Сохань Ч. 1. Київ, 2002. 780 с.; Універсали Івана Мазепи 1687-1709 / упоряд. І. Бутич, В. Риневич; голова ред. кол. П. Сохань. Ч. 2. Київ, 2006. 798 с.

турецьку фортецю Азов, участь у якій зокрема брав і Горленко зі своїм полком⁵⁷⁹. У літописі Густинського монастиря є згадка про те, як Горленко переніс тіло свого батька на територію монастиря та перепоховав його там. Відомо, що Горленки опікувалися Густинським монастирем як своєю родинною святинєю, про що також є свідчення у цьому літописі⁵⁸⁰.

Важливим джерелом є тогочасна кореспонденція. Так у листі Івана Носа, який у той час займав уряд прилуцького полковника, йдеться про полковництво Д. Горленка. Зокрема, розповідається про те, як він зосередив у своєму володінні ледь не всі землі у Прилуцькому полку⁵⁸¹. Лист Пилипа Орлика до Стефана Яворського 1721 р. містить важливу інформацію для дослідження різних аспектів союзу Війська Запорозького зі Шведським королівством у Північній війні: у ньому Орлик доволі вичерпно розповідає про всі етапи цього союзу: причини та передумови появи таких намірів у гетьмана та старшини, перемовини із польським прошведським шляхтичем Станіславом Лещинським та, зрештою, перехід Мазепи на бік Карла XII і Полтавська катастрофа⁵⁸².

Походження Дмитра Горленка

Д. Горленко належить до однієї з відомих козацьких родин ранньомодерної України. У джерелах не збереглося свідчень про початки лицарської служби її представників. Князь О. Дабіжа, який походив з роду Горленків, у складеному ним родоводі почав «відлік» з Андрія Горленка, вказавши, що той був військовим товаришем на Запорозькій Січі. Цим інформація про нього обмежується⁵⁸³. Водночас уже в реєстрі Війська Запорозького 1649 р. серед козаків Прилуцької сотні Прилуцького полку вписаний батько Дмитра Лазар Горленко⁵⁸⁴. Із завершенням Визвольної війни лівобережне козацтво виступило в опозиції до гетьмана Івана Виговського. Відповідно і подальша доля Л. Горленка була пов'язана із перипетіями протистояння в середовищі українського козацтва.

Достеменно відомо, що наприкінці 1658 — 1659 рр. Л. Горленко очолював Срібнянську сотню Прилуцького полку, а згодом став наказним полковником⁵⁸⁵. У 1661 р. його обирають полковником замість Федора Терещенка і пробув він на посаді до 1662 р⁵⁸⁶. Повернення відбулося через рік після переходу Данила Пісоцького на бік Павла Тетері⁵⁸⁷. Очевидно Л. Горленко відзначався на службі, про що свідчить універсал гетьмана Івана Брюховецького від 17 травня 1664 р. про надання полковнику «поглядаючи на значні і давні прислуги відважні» трьох млинів на річці Удай: «у Переволочній, [...] млин із каменями двома [...], другий млин [...] на греблі Прилуцькій, названий Галедь, із каменем одним, [...] третій млин у селі Смоші [...] з каменем одним»⁵⁸⁸.

У 1664-1665 рр. Л. Горленко воював проти гетьмана Правобережної України Павла Тетері та його польських і татарських союзників, за що наприкінці 1665 р. царською грамотою йому було надано дворянство та передано у володіння село Ольшану у Прилуцькому

⁵⁷⁹ Літопис Самовидця / видання підготував Я. І. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. 208 с.

⁵⁸⁰ Летопись Густинского монастыря // Чтения Общества истории и древностей российских. 1848. №8. 76 с.

⁵⁸¹ Один из Мазепинцев (прилукский полковник Дмитрий Горленко) // Киевская старина. 1889. Т. XX. Июль. С. 190-194.

⁵⁸² Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / пер. з англ. В. Кулика. Київ: Либідь, 1994. С. 158-184.

⁵⁸³ Дабіжа А.В. Роспись рода Горленков, составленная по фамильным родословным и поминальным спискам, грамотам и документам Горленковского архива // Киевская старина. Приложение. К., 1886. Т. 15. № 6. С. 385-386.

⁵⁸⁴ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Київ.: Наукова думка, 1995. С. 441.

⁵⁸⁵ Дабіжа А. Горленки (Очерки прилуцкой старины) // Киевская старина. 1887. Т. 17. № 2. С. 242.

⁵⁸⁶ Дабіжа А. Горленки (Очерки прилуцкой старины) // Киевская старина. 1887. Т. 17. № 2. С. 244, 252.

⁵⁸⁷ Дабіжа А. Горленки (Очерки прилуцкой старины) // Киевская старина. 1887. Т. 17. № 2. С. 254.

⁵⁸⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) / Матеріали до українського дипломатію. Київ-Львів. 2004. С. 324-325.

полку⁵⁸⁹. За Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного) він, як колишній прибічник Брюховецького, був позбавлений уряду полковника і в 1671 р. вже посідав нижчий уряд — полкового судді. Проте за гетьманування Івана Самойловича знову займав уряд прилуцького полковника двічі — в 1672-1677 рр. та в 1680-1687 рр. Після невдалого Кримського походу влітку 1687 р. почалися численні бунти козаків, під час яких загинув і Л. Горленко на річці Сурі⁵⁹⁰. Примітно, що за десять років Д. Горленко переніс останки свого батька у Прилуки, а потім перепоховав на території Густинського монастиря, про що згадується в одноіменному літописі: «[...] за відомістю гетьманською, будучи з полком своїм на тому ж місці, викопав тіло милого пана родича свого і почесно допровадив до Прилуки, а після до монастиря нашого, Густині, де [...] поклав в склеп, в велику церкву Пресвятої Трійці, мурованої року 1697 15 вересня»⁵⁹¹.

Про ранні роки Д. Горленка відомо вкрай мало. Вважається, що він народився близько 1660 р., а освіту здобув у Києво-Могилянській Академії⁵⁹². Мав чотирьох братів та двох сестер⁵⁹³.

Важливо зазначити, що Д. Горленко мав родинні зв'язки з І. Мазепою. За однією із версій, дружина гетьмана — Ганна Мазепа (Фридрикевич), була родичкою, імовірно тіткою по матері, Д. Горленка, тож, виходячи з цього Д. Горленко був гетьмановим небожем⁵⁹⁴. Та, хай там що, не слід виключати цей фактор як такий, що відіграв не останню роль у становленні подальших взаємин між ними.

Дружина Д. Горленка Марія Голуб була небогою гетьмана І. Самойловича. Подружжя мало п'ятеро дітей — синів Андрія та Пахомія, доньок Агафію, Феодосію та Анастасію⁵⁹⁵.

Утвердження в середовищі козацтва

Після завершення навчання у Києво-Могилянській Академії Д. Горленко тривалий час працював у Генеральній військовій канцелярії в Батурині. У 1689 р., він вже згадується на становищі значного військового товариша. Достеменно відомо, що саме в такому статусі, як представник Прилуцького полку, він супроводжував Івана Мазепу, під час візиту до Москви в 1689 р.⁵⁹⁶

Як відомо, за І. Мазепи відбулося юридичне оформлення значного військового товариства. Значні військові товариші не займали жодного уряду. Між ними пізніше виник поділ на «старших» і «молодших» значних військових товаришів, де до «старших» належали колишні козацькі старшини, а до «молодших» — діти «старших» значних військових товаришів та молоді представники інших старшинських родин⁵⁹⁷. Д. Горленко, відповідно, належав до «молодших».

Імовірно, Д. Горленко пробув у статусі значного військового товариша до здобуття певного старшинського уряду, а згодом посів і полковницьку посаду.

⁵⁸⁹ Дабижа А. Горленки (Очерки прилуцкой старины) // Киевская старина. 1887. Т. 17. № 2. С. 254-261, 263.

⁵⁹⁰ Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках / собр. А. М. Лазаревский. Москва: Тип. Грачева и К., 1875-1876. С. 249-250.

⁵⁹¹ Летопись Густынского монастыря // Чтения Общества истории и древностей российских. 1848. №8. С. 64.

⁵⁹² Оглоблин Олександр. Бендерська конституція 1710 року // Вісник ООЧСУ. Нью-Йорк. 1960. Ч. 5. С. 4-11.

⁵⁹³ Дабижа А.В. Роспись рода Горленков, составленная по фамильным родословным и поминальным спискам, грамотам и документам Горленковского архива // Киевская старина. Приложение. К., 1886. Т. 15. № 6. С. 385-386; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник : [в 4 т.]. Киев : Тип. Т-ва Г. Л. Фронцкевича и К, 1908-1914. Т. 1 : А-Д. 1908. С. 304-305.

⁵⁹⁴ Оглоблин Олександр. Гетьман Іван Мазепа та його доба / ред. Любомир Винар, упоряд. Ігор Гирич, Алла Атаманенко. Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто. 2001. 22.

⁵⁹⁵ Дабижа А.В. Роспись рода Горленков, составленная по фамильным родословным и поминальным спискам, грамотам и документам Горленковского архива // Киевская старина. Приложение. К., 1886. Т. 15. № 6. С. 385-386.

⁵⁹⁶ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ППІЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2008. С. 247-252.

⁵⁹⁷ Оглоблин Олександр. Гетьман Іван Мазепа та його доба / ред. Любомир Винар, упоряд. Ігор Гирич, Алла Атаманенко. Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто. 2001. С. 87.

Отже, Д. Горленко пройшов традиційний шлях представника козацької родини, який, здобувши добру освіту, поступово просувався кар'єрною драбиною, досягши однієї з її вершин — полковницького уряду Війська Запорозького.

Соратник гетьмана Мазепи

Нові свідчення щодо просування військової кар'єри Д. Горленка зафіксовані з часу його призначення на уряд прилуцького полковника в 1693 р. замість Івана Стороженка.

У перший рік свого полковництва Горленко брав участь у поході проти буджацької орди, а за три роки відзначився у битвах за турецьку фортецю Азов⁵⁹⁸. Про цей похід загалом та про участь у ньому Д. Горленка та Прилуцького полку зокрема йдеться у літописі Самовидця: «його царської величності сили великі рушили під Азов землею і водою [...]; і надіслав приказ свій царський до гетьмана запорізького Івана Мазепи, щоби війська козацького слав туди тисяч двадцять п'ять. Що на розказання її царської величності послав полковників: чернігівського Якова Лизогуба, прилуцького Дмитра Лазаренка (в сенсі «син Лазара», Лазарович. Далі у тексті літопису він також згадується як «Дмитро Лазаренко Горленко» — *авт.*), лубенського Леона Свічку, гадяцького Бороховича і компанію і сердюків, щоби було сповна тисяч двадцять п'ять; [...] за згодою [божою] узяли місто Азов, а найбільше за відвагою козаків, які [...] опанували вежу, яка усього міста боронила, і з тієї вежі козаки разили турків в місті [...] І місто Азов його царська величність своїми людьми осадив [...]; а козацьке військо, ударовавши, відпустив з честю і подякою гетьманові до міст». У тексті цього літопису також є повідомлення про те, як саме «ударовали» козаків, а отже і Д. Горленка та Прилуцький полк зокрема, за участь у цій битві: «на двадцять п'ять тисяч рядових двадцять п'ять тисяч рублів, а на старшину полкову і сотників і на знатне товариство по п'ятнадцять червінців, гетьмана ж наказного з полковниками особливо жаловано»⁵⁹⁹.

В 1709 р., у листі до тогочасного гетьмана Івана Скоропадського, І. Ніс, який протягом трьох десятиліть був у лавах прилуцької полкової старшини, а з 1708 р. зайняв місце Д. Горленка, не шкодуючи яскравих фарб, писав про період полковництва останнього. Так, Ніс стверджує, що Горленко «здобувши свої дома та поширюючись ними (поширюючи свої володіння — *авт.*), де було яке гідне до пожитку людського в полку нашому місце, все він своїми повіднімав хуторами [...]; набудував хуторів на вільних здавна степах, не тільки собі, але і своїм дітям, на яких бідні люди... для відбування тяжких своїх повинностей, чинили пожитки, [...], все загонами своїми повідбирав і до хуторів своїх поприворочував [...] Ліси, котрі по панах ляських (ляські, польські — *авт.*) позалишалися і належали колишнім панам полковникам... собі і дітям своїм позаписував, млини де знав пожитечніше, то так само собі розмаїтими понабував способами [...]». Далі Ніс взагалі робить висновок, що «всякий з нас визнати мусить, хто тільки ляських панів пам'ятає, що набагато гірша мука в работизні була від полковника колишнього всьому нашому полку, ніж за панів ляських [...]». Після цього він навіть звинувачує Д. Горленка та його сина Андрія у неоднократних вбивствах та завданні каліцтв жителям полку: «[...] так не мордували пани ляські своїх підданих і не забивали до смерті киями, як батько його мужиків та козаків; а не тільки батько його, а й він сам, пан Андрій [...]»⁶⁰⁰.

Звісно, не варто забувати про обставини, в яких був написаний цей лист: вже відбулася «Полтавська катастрофа», після якої Горленко як соратник Мазепи емігрував до

⁵⁹⁸ Маценко В. А. Прилуцщина: историческое и статистическое описание территории Прилуцкого уезда Полтавской губернии. Ромны: изд. Г. З. Куюты, 1888. Ч. 1. С. 69-70.

⁵⁹⁹ Літопис Самовидця / видання підготував Я. І. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. С. 157-158.

⁶⁰⁰ Один из Мазепинцев (прилуцкий полковник Дмитрий Горленко) // Киевская старина. 1889. Т. XX. Июль. С. 191-193.

Бендер, а прихильний до царя Ніс був не проти розширити свої володіння за рахунок володінь попередника. Тоді з еміграції повернувся син Д. Горленка Андрій і князь Олександр Меншиков повідомив І. Скоропадського, що всі маєтності, якими володіли батько й син, треба віддати останньому, що, авжеж, не було до вподоби новій прилуцькій полковій старшині⁶⁰¹. Тому достатньо підстав вважати, що у цьому листі присутня гіперболізація та демонізація. Однак водночас не слід опускати соціальний контекст в Гетьманщині за Мазепи, а саме такі явища як «скупля» та «займанщина»⁶⁰². Тому, було б невірно маркувати свідчення Носа суцільною брехнею.

Як писав М. Костомаров, ніхто з гетьманів не видавав стільки універсалів на маєтності, що пізніше були підтверджені царськими грамотами, як Мазепа. Горленки аж ніяк не були винятком. Насамперед слід зазначити, що за місяць після очолення гетьманського уряду, Мазепа видав універсал, що закріплював за матір'ю Д. Горленка село Ольшану, якою володів загиблий під час козацьких бунтів Л. Горленко; пізніше вона також отримала гетьманські універсали в 1689 та 1690 рр.⁶⁰³. Перший, відомий історикам, гетьманський універсал Д. Горленко отримав в 1688 р., коли ще не посідав уряд полковника, і цей універсал надавав Дмитрові право «[...] з млинів його власних на ріці Удай [...] пожитків [...] заживати»⁶⁰⁴. У період полковництва універсалів стало більше. В 1694 або в 1697 р. Мазепа надав Горленкові села Сергіївку, Ковтунівку та Яблунівку, в 1699 р. — Білошапки⁶⁰⁵. В 1702 р. гетьман видав Д. Горленку універсал на будівництво селітряних заводів за Дніпром, тобто на його правому березі: «[...] пан Дмитро Горленко, полковник прилуцький, угледівши собі по тій стороні Дніпра до роблення селітри справні могили [...], просив нашого дозволу на зведення в тих могилах селітряних заводів. Ми [...] такій учинності нашій не відмовляємо [...] пану полковникові, бо значно в отчизні заслужившому ся особі цій відмовити не хочемо[...]»⁶⁰⁶. В 1703 р. Горленко за «знамениті відважні та мужні... як на уряді полковницькому, так і до того уряду без пощади здоров'я і життя свого у Війську Запорозькому за цілість отчизни услуги» отримав універсал на село Мамаївку «зі всіма до нього здавна належними та відмежованими угіддями, з полями та зі степом»⁶⁰⁷. В універсалі 1705 р., окрім вже згаданих Сергіївки, Яблунівки, Білошапок та Мамаївки йшлося про села Ольшану та Калюжницю та Бубновський став «власним його коштом зайнятий з хутором там же збудованим» у Прилуцькій сотні, село Раски з млинами на ріці Смоші в Іваницькій сотні, село Понори та млин на ріці Удай на греблі Журавській у Красноколядинській сотні. «[...]дивлячись як на значні в отчизні Малоросійській та Війську Запорозьким заслуги, — йшлося в універсалі, — так і на несказанній його до нас рейментаревій вірності [...] повторним універсалом нашим стверджуємо».⁶⁰⁸ Вірогідно, цим універсалом підтверджувалось володіння Д. Горленка не лише селами, якими він володів до видання цього універсалу, але й селами, якими володіли його родичі. В 1706 р. Мазепа знову видав універсал Д. Горленку на кілька сіл, зокрема на село Вечорки⁶⁰⁹. Також відомо що гетьман

⁶⁰¹ Один из Мазепинцев (прилуцкий полковник Дмитрий Горленко) // Киевская старина. 1889. Т. XX. Июль. С. 190.

⁶⁰² Оглоблин Олександр. Гетьман Іван Мазепа та його доба / ред. Любомир Винар, упоряд. Ігор Гирич, Алла Атаманенко. Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто. 2001. С. 81.

⁶⁰³ Універсали Івана Мазепи. 1687-1709 / упорядник: Іван Бутич, голова ред. кол. П. Сохань Ч. 1. Київ, 2002. С. 76, 165–166, 195.

⁶⁰⁴ Універсали Івана Мазепи. 1687-1709 / упорядник: Іван Бутич, голова ред. кол. П. Сохань Ч. 1. Київ, 2002. С. 123.

⁶⁰⁵ Оглоблин Олександр. Гетьман Іван Мазепа та його доба / ред. Любомир Винар, упоряд. Ігор Гирич, Алла Атаманенко. Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто. 2001. С. 80; Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. С. 45.

⁶⁰⁶ Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / упорядник: Іван Бутич, голова ред. кол. П. Сохань Ч. 1. Київ, 2002. Ч. 1. С. 383.

⁶⁰⁷ Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / упорядник: Іван Бутич, голова ред. кол. П. Сохань Ч. 1. Київ, 2002. С. 403.

⁶⁰⁸ Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / упорядник: Іван Бутич, голова ред. кол. П. Сохань Ч. 1. Київ, 2002. С. 469.

⁶⁰⁹ Оглоблин Олександр. Гетьман Іван Мазепа та його доба / ред. Любомир Винар, упоряд. Ігор Гирич, Алла Атаманенко. Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто. 2001. С. 80; Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2004. С. 45.

видавав універсали А. Горленку на село Ярошівку село Дівичю в 1701 та 1706 рр. відповідно⁶¹⁰. Підсумовуючи, варто зазначити, що за Мазепи Горленки стали одним з найбагатших родів Гетьманщини.

Зважаючи на відомі нам дані про військову діяльність Д. Горленка було б хибно стверджувати, що згадки про його заслуги перед Військом Запорозьким в універсалах як причину надання йому вищезгаданих маєтностей є пустими словам. Однак водночас не треба забувати про походження Д. Горленка та його близькі стосунки з Мазепою, якими він міг користуватися та буквально просити маєтності для себе, що, власне, частково підтверджується свідченнями Носа. «[...] маючи свого протектора і батька колишнього гетьмана Мазепу, — писав він також у вищезгаданому листі, — який не тільки в тому, в чому просив, чи слушно, чи не слушно прости, не бачачи образи людської, видавав на ґрунті та маєтності його свої універсали [...]»⁶¹¹. Звернення «мій ласкавий приятелю» в гетьманському наказі 1701 р. свідчить про близькі взаємини між ними⁶¹². Також цю думку можна підтвердити прочитавши тексти універсалів 1702, 1703 та 1705 рр.⁶¹³. Не виключено, що родичі Д. Горленка могли користатися його статусом задля отримання маєтностей для себе. Принаймні, відомо про випадок, коли так чинила його сестра по матері Агафія⁶¹⁴.

На думку прилуцького краєзнавця В. Маценка, період полковництва Д. Горленка був сприятливим часом для розбудови Прилуцького полку. Ось як він описував тодішні Прилуки: «Від церкви цієї (церкви Різдва Пресвятої Богородиці — *авт.*), що мала високу дзвіницю, для вартового пікету, численними радіусами розходилися лабіринти вузьких, вимощених колодами вулиць; головна з них вела до брам з високими вежами та бійницями [...] Брам цих було чотири; назви їхні відповідали дорогам, на які вони виходили: Київську, Глухівську, Пирятинську та Роменську. На валу, що огорожував місто, розставлені були гармати. Вал цей, є підстави вважати, починався на одному місці від Муховця та, перетинаючи дугою нинішню Базарну площу (нині це Центральна площа — *авт.*), закінчувався біля вулиці, що йшла до Удаю; в іншому місці — зі сходу, — вал починався також коло Муховця, йшов по горі, закінчуючись обривом, де Стрижень впадає в Удай. Перед валами знаходився глибокий рів». Крім цього, Маценко зазначив, що у період полковництва Д. Горленка у Прилуках два ярмарки — Дмитрівський та Іванівський⁶¹⁵.

Як і Мазепа, Д. Горленко не забував і про культурну сферу. Відомо, що в 1697 р. у Прилуках була зведена, вже згадувана, дерев'яна церква Різдва Пресвятої Богородиці⁶¹⁶. В останній рік свого полковництва, Д. Горленко розпочав будівництво дерев'яної церкви, названої на честь його та гетьманового духовних патронів — святих Іоанна Предтечі та Димитрія Солунського (Івано-Дмитрівська), яка була завершена в 1709 р.⁶¹⁷. Д. Горленко опікувався Густинським монастирем — свяतिною родини Горленків: там за його внески були зведені церкви Петра і Павла, Миколи чудотворця, а також дзвіниця, дві кам'яні брами, кам'яна огорожа, вкрита черепицею, кам'яний льох⁶¹⁸. Також у літописі Густин-

⁶¹⁰ Універсали Івана Мазепи 1687-1709 / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич; голова ред. кол. П. Сохань. Ч. 2. Київ, 2006. С. 273-274.

⁶¹¹ Один из Мазепинцев (прилукский полковник Дмитрий Горленко) // Киевская старина. 1889. Т. XX. Июль С. 192.

⁶¹² Універсали Івана Мазепи 1687-1709 / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич; голова ред. кол. П. Сохань. Ч. 2. Київ, 2006. Ч. 2. С. 274.

⁶¹³ Універсали Івана Мазепи 1687-1709 / упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич; голова ред. кол. П. Сохань. Ч. 2. Київ, 2006. С. 383, 403, 469.

⁶¹⁴ Маценко В. А. Прилукщина: историческое и статистическое описание территории Прилукского уезда Полтавской губернии. Ромны: изд. Г. З. Куюты, 1888. Ч. 1. С. 73-74.

⁶¹⁵ Маценко В. А. Прилукщина: историческое и статистическое описание территории Прилукского уезда Полтавской губернии. Ромны: изд. Г. З. Куюты, 1888. Ч. 1. С. 71-73.

⁶¹⁶ Маценко В. А. Прилукщина: историческое и статистическое описание территории Прилукского уезда Полтавской губернии. Ромны: изд. Г. З. Куюты, 1888. Ч. 1. С. 71.

⁶¹⁷ Історія церкви Різдва Іоанна Предтечі. Прилуки. 2000. С. 3.

⁶¹⁸ Куриленко М.І. Густинський Свято-Троїцький монастир. Прилуки. 1997. С. 20.

ського монастиря йдеться про те, що Д. Горленко «оздобив ікону [...] Пресвятої Богородиці шатою срібною позолоченою, своїм панським коштом, [...] в храмі Пресвятої Трійці [...]»⁶¹⁹. На жаль, протягом наступного століття церкви Різдва Пресвятої Богородиці та Івано-Дмитрівська, збудовані за кошт полковника, були зруйновані, а Миколаївська церква у Густинському монастирі понесла значні зміни у своєму вигляді під час її ремонту в 1853 р. (за 8 років до того — в 1845 р., монастир відвідував Тарас Шевченко та на його акварелях, написаних під час поїздки, можна побачити Миколаївську церкву в, хоч і занедбаному стані, проте в автентичному вигляді)⁶²⁰. Найкраще з усіх перелічених церков збереглася Петро-Павлівська церква у Густинському монастирі⁶²¹.

В серпні 1700 р. розпочалася Північна війна між Швецією та Московією, що стала переломним моментом в історії Європи загалом та України зокрема. Значна кількість українського людського ресурсу, зокрема і козаків як військової сили, була задіяна у цій війні, що робило її важким тягарем для народу.

Д. Горленко та очолюваний ним Прилуцький полк брали участь у Північній війні із самого її початку: спочатку війська відправилися до Новогрудка, пройшли Курляндію і під Варшавою розбили невеликий загін шведів, однак після жорстокого поводження з ними з боку командувача Йоганна Паткуля самовільно повернулися додому.⁶²² Власне, епізоди зневажливого ставлення до українських козаків, як рядових, так і старшини, з боку військових командувачів Московії під час Північної війни не були рідкістю: наприклад, московські офіцери часто спиймали козаків як «гарматне м'ясо», через що останні зазнавали доволі великих втрат у боях. Із листа П. Орлика до С. Яворського відомо про випадок, коли Горленко, який на той момент був наказним гетьманом та командував Прилуцьким та Київським полками, писав Мазепі листа зі скаргою на «великоросійських начальних та підначальних», що його, а також інших старшин, які тоді були із ним, було скинуто з коней на яких вони їхали; і їхніх коней з підводами забрали⁶²³.

Також козаків неабияк непокоїли чутки про плани царя реорганізувати козацький устрій. Як відомо, оскільки на самому початку війни Московія програвала, Петро I вирішив, що для перемоги варто реформувати країну, зокрема й армію, на більш сучасний європейський лад⁶²⁴. Незадовго після надіслання Мазепі вищезгаданого листа, Горленко приїхав до нього, залишивши полки на свого сина Андрія, та повідомив про свої побоювання щодо того, «щоб його з полками тими в Пруси не відправлено та в драгуни не влаштовано»⁶²⁵. Як пізніше виявилось, ці побоювання не були безпідставними: під час зустрічі із гетьманом в 1707 р. цар сам повідомив йому про ці наміри. Цим способом, цар, з часом, зміг би взагалі ліквідувати козацтво⁶²⁶.

Навесні 1708 р. в Білій Церкві Мазепа вирішив повідомити найвпливовіших старшин, серед яких був і Д. Горленко, про свої наміри. Коли ж він зустрів із їхнього боку підтримку, то було вирішено скріпити це присягою⁶²⁷. Цей епізод також було зафіксовано у листі П. Орлика: «[...] обозний генеральний Ломиковський і полковники Миргородський і

⁶¹⁹ Летопись Густынского монастыря // Чтения Общества истории и древностей российских. 1848. №8. С. 64.

⁶²⁰ Історія церкви Різдва Іоанна Предтечі. С. 3; Густынский Свято-Троицкий монастырь. Густиня. 2008. С. 8.

⁶²¹ Густынский Свято-Троицкий монастырь. 2008. С. 10.

⁶²² Маценко В. А. Прилуцщина: историческое и статистическое описание территории Прилуцкого уезда Полтавской губернии. Ромны: изд. Г. З. Куюты, 1888. Ч. 1. С. 70.

⁶²³ Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / пер. з англ. В. Кулика. К.: Либідь, 1994. С. 159.

⁶²⁴ Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / пер. з англ. В. Кулика. К.: Либідь, 1994. С. 24.

⁶²⁵ Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / пер. з англ. В. Кулика. К.: Либідь, 1994. С. 160.

⁶²⁶ Луців В. Гетьман Іван Мазепа. Торонто, 1954. С. 61-62.

⁶²⁷ Оглоблин Олександр. Гетьман Іван Мазепа та його доба / ред. Любомир Винар, упоряд. Ігор Гирич, Алла Атаманенко. Нью-Йорк — Київ — Львів — Париж — Торонто. 2001. С. 298.

Прилуцький [...] і Лубенський [...], щоб у постійній їх до себе вірності та доброзичливості не сумнівався, просили його про клятвену роту (присягу — *авт.*), з якою могли б йому на вірність свою присягнути, [...] Мазепа [...] велів обозному генеральному Ломиковському, аби він сам таку, яка їм угод буде, клятвену роту написав [...] написану від себе роту подав Мазепі, яку він виправивши і призвавши їх там же в Білій Церкві до себе, відібрав від них на вірність до себе в ізбі своїй приватній присягу з цілуванням хреста і Євангеліє святого, а потім і сам на тому ж Євангеліє присягнув їм [...]»⁶²⁸.

П. Орлик у своєму листі до С. Яворського також зазначав, що Горленко мав на Мазепу чи не найбільший вплив, а також приписував йому такі слова: «як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо [...], що Україну від іга Ляцького звільнив, так протилежним способом і ми, і діти наші [...] душу і кості твої будемо проклинати, якщо нас за гетьманства свого по смерті своїй в такій неволі залишиш»⁶²⁹. Люди генерального обозного Івана Ломиковського, під час їх допиту у Лебедині так само повідомляли про близькі взаємини між гетьманом та Горленком, зазначаючи, що він разом із Орликом та Ломиковським, був більше, ніж інші старшини, поінформований Мазепою⁶³⁰.

Наприкінці жовтня 1708 р. після того як гетьман вже перейшов на бік Карла XII, який разом зі своєю армією зайшов на північні рубежі Гетьманщини, Горленко, як і інші прихильні до Мазепа старшини, також прибув до них⁶³¹.

Діяльність на еміграції

Після сумнозвісної битви під Полтавою 27 червня 1709 р. шведський король Карл XII зі своїм військом та Мазепа із козаками, які його підтримали, знайшли прихисток у Молдовському князівстві, яке входило до складу Османській імперії, а саме у Бендерах. Там опинилося близько 4-5 тисяч козаків. З них — понад 40 старшин із сім'ями та оточенням, які утворили там козацький провід. Після смерті гетьмана Мазепа перед емігрантами постає важливе питання: хто ж буде його наступником, яке ускладнювалося тим, що він не залишив заповіту. Спочатку думали, що місце Мазепа посіде його небіж по сестрі Андрій Войнаровський (своїх дітей Мазепа не мав, тож Андрій міг бути єдиним «кровним» спадкоємцем), однак його, як виявилось, це не цікавило. Тоді думки емігрантів розділились між кандидатурами Д. Горленка та генерального писаря П. Орлика: старша, як за віком, так і за урядом, старшина підтримувала Горленка, а молодша, відповідно — Орлика. Як відомо, гетьманом, врешті решт, став Орлик⁶³². Та попри це, те, що Горленко був серед кандидатів на гетьманство, є свідченням його авторитету та впливовості серед старшин.

Відтак, Горленко став однією з центральних фігур мазепинської еміграції. Приблизно наприкінці листопада 1710 р. він у складі делегації емігрантів, яка мала на меті укласти договір із Кримським ханством, на підставі якого гетьман і хан могли б розпочати спільний похід проти Московії, вирушив до Криму. Договір було укладено у січні 1711 р., однак за своїм змістом він був узагальненим та традиційним і не вирішував конкретних нагальних проблем. У грудні цього ж року Горленко очолив делегацію до Константинополя. Незадовго до цього розпочалися переговори між Османською імперією та

⁶²⁸ Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / пер. з англ. В. Кулика. К.: Либідь, 1994. С. 177.

⁶²⁹ Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / пер. з англ. В. Кулика. К.: Либідь, 1994. С. 165.

⁶³⁰ Костомаров Н.И.. Руина. Мазепа. Мазепинцы : [ист. монографии и исслед.]. Москва, 1995. С. 747.

⁶³¹ Маценко В. А. Прилуцщина: историческое и статистическое описание территории Прилуцкого уезда Полтавской губернии. Ромны: изд. Г. З. Куюты, 1888. Ч. 1. С. 70-71.

⁶³² Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / пер. з англ. В. Кулика. К.: Либідь, 1994. С. 50-51, 56.

Московією. Османський двір ще восени демонстрував вороже ставлення до Московії, а козацька делегація лише посилила ці антимосковські настрої. 10 грудня навіть було оголошено війну⁶³³.

Протимосковська діяльність емігрантів ставала все помітнішою, тому ті, проти кого вона, власне, й була спрямована, не могли просто заплющити на це очі. Тож, як наслідок, представник московської делегації підканцлер Шафіров повідомив про це царя, назвавши емігрантів «головною причиною, яка перешкоджає укладенню миру» між Московією та Османською імперією. Шафіров закликав царя до проведення каральних акцій проти родин емігрантів, які залишилися в Україні. Зрештою, на початку квітня царський канцлер Головкин видав указ, який постановляв вислати родичів емігрантів до Москви «для нагляду й веліти там жити, доки загроза з боку турецького мине [...]», адже виникли підозри, що родичі, які залишилися в Україні можуть вести кореспонденцію зі своїми родичами-емігрантами, а також спонсорувати їх. Така доля спіткала зокрема і дружину Д. Горленка. Шафіров подавав ідею змусити висланих писати листи своїм родичам-емігрантам із закликом повертатися з еміграції або оселитися подалі від кордонів Московії та припинити свою діяльність, інакше — висланих родичів очікує страта⁶³⁴.

Та кінцевий результат переговорів кінця 1711 — початку 1712 рр. був не вельми втішним: як доповідав наприкінці лютого 1712 р. Орликові Горленко, великий візир заявив йому, що «вже Москва всю Україну віддає, тільки просить нас про Київ [...]». Однак пізніше виявилось, що мазепинці мусять відмовитися не лише від Києва, але й від Лівобережжя, що було затверджено у квітні. Таким чином, емігранти могли претендувати лише на Правобережжя⁶³⁵.

Наприкінці лютого 1713 р. Д. Горленко очолив сили козаків-емігрантів, які за підтримки сил хана вирушили на Правобережжя, у напрямку до Києва. Це вторгнення задумувалося не як наступ, а як консолідаційна акція проти Московії, тому Орлик суворо наказав Горленку уникати будь-яких сутичок із представниками Речі Посполитої. Та вже наприкінці 1713 — на початку 1714 рр. вони були вимушені покинути Правобережжя, що було спричинено тиском поляків. Крім того, хан вступив у таємні перемовини із польською стороною, наслідком чого стало послаблення підтримки козаків з його боку⁶³⁶.

Із праці М. Костомарова відомо, що у період між поверненням із Константинополя та відправкою на Правобережжя Д. Горленко написав два листи І. Скоропадському. У першому листі він, як пише Костомаров, «намагається виставити себе жертвою брехні та насилля». У другому ж листі Горленко повідомляв про те, що він має намір використати момент, коли він опиниться на Правобережжі для того, щоб перейти на бік царя. Однак пізніше до рук Скоропадського потрапив лист Горленка, написаний дещо раніше за вищезгадані листи, який був адресований Орлику, зі змісту якого можна зробити висновок, що у своїх листах до Скоропадського Горленко насправді не був щирим. Зокрема у листі він закликав Орлика, щоб той клопотав у хана про сприяння утриманню Києва за козаками-емігрантами⁶³⁷.

Не пізніше, ніж улітку 1713 р. було підтверджено укладення перемир'я між Московією та Османською імперією на двадцять п'ять років. У квітні 1714 р. було також укладено мирний договір Османської імперії з Річчю Посполитою. Це розвіяло останні надії

⁶³³ Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / пер. з англ. В. Кулика. К.: Либідь, 1994. С. 764, 766.

⁶³⁴ Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / пер. з англ. В. Кулика. К.: Либідь, 1994. С. 763, 772.

⁶³⁵ Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / пер. з англ. В. Кулика. К.: Либідь, 1994. С. 773.

⁶³⁶ Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / пер. з англ. В. Кулика. К.: Либідь, 1994. С. 99, 105-106.

⁶³⁷ Костомаров Н.И.. Руина. Мазепа. Мазепинцы : [ист. монографии и исслед.]. Москва: Чарли, 1995. С. 772-774.

емігрантів на Османську імперію і підштовхнуло частину з них, зокрема й Горленка, до початку пошуку шляхів до повернення додому. 14 серпня Шафіров повідомив царя, що Єрусалимський патріарх, на прохання Д. Горленка, Івана Максимовича та Федора Миронича, клопотав за емігрантів, щоб підканцлер іменем царя запевнив, що по поверненню вони залишаться «цілими та неушкодженими» як у сенсі здоров'я та життя, так і в сенсі майна. У своїй відповіді Шафіров заявив, що по поверненню емігрантів їхньому здоров'ю та життю нічого не загрожуватиме, але гарантувати повернення їм володінь, які вони мали до еміграції, він не може. Навесні 1714 р. київський губернатор отримав листа від Д. Горленка та І. Максимовича де були викладені побажання, з якими емігранти поверталися, та прохання про клопотання за них перед царем. Представники московського посольства у Константинополі запевнили емігрантів, що усім їм дарується повна амністія та запевняв, що їм обіцяється не тільки безпечне життя, але й відсутність усіляких докорів з приводу їхньої діяльності⁶³⁸.

Отже, Д. Горленко, а також деякі інші старишини-емігранти готувалися повернутися до Гетьманщини, решта емігрантів разом з Орликом вирушила за Карлом XII до Швеції, запорожці — на Олешківську Січ, Войнаровський — до Відня⁶³⁹. Так бендерський період мазепинської еміграції добіг свого кінця.

Московський бранець

Д. Горленко разом з іншими старшинами повернувся до Гетьманщини наприкінці літа 1714 р. По приїзді їм було повідомлено, що вони матимуть трохи часу, щоб побути в Україні задля владнання усіляких домашніх справ, після чого будуть зобов'язані, за царською волею, перебувати у Москві. Горленко передав Скоропадському гетьманські клейноди, передані йому Орликом⁶⁴⁰.

До від'їзду до Москви Д. Горленко відвідав Києво-Печерську Лавру, де його син Пашомій був ієромонахом, та пожертвував храму тисячу золотих. З усіх старшин, з якими Горленко повернувся з еміграції, він пробув в Україні чи не найдовше — до літа 1715 р. Скоропадський, прагнучи вплинути на Горленка, аби той поїхав скоріше, застерігаючи, що значна затримка може спровокувати царський гнів, але колишній полковник навпаки намагався якомога довше перебувати у Прилуках, аргументуючи відтягування свого від'їзду то справами, зокрема майновими суперечками з родичами — сестрою по матері Агафією та небожем по одному з братів Якимом, то хворобою. Та, зрештою, влітку 1715 р. він, слідом за рештою старшин, вирушив до Москви. Саме після цього його синові Андрію було дозволено повернутися до України. Там колишнім емігрантам повідомили, що їм пробачені усі їхні вчинки, але є але — вони не мають права залишати Москву. Отже, це можна назвати засланням⁶⁴¹.

Загалом, старшинам у засланні жилося несолодко: у чолобитній, впорядкованій Д. Горленком на їхнє прохання, повідомлялося, що вони живуть у край злиденно, мають численні борги, не мають грошей навіть на харчі та одяг. Однак сам Горленко був у значно комфортнішому становищі, ніж решта. На початку свого перебування у Москві він, так само як і Максимович, отримував десять копійок щоденних кормових грошей, коли решта отримувала по п'ять, а вже в 1729 р. він, після прохання про збільшення цих виплат, посилавчись на свій поважний вік, отримував п'ятдесят копійок, в той час як виплати

⁶³⁸ Костомаров Н.И.. Руина. Мазепа. Мазепинцы: [ист. монографии и исслед.]. Москва: Чарли, 1995. С. 774-776.

⁶³⁹ Субтельний Орест. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / пер. з англ. В. Кулика. К.: Либідь, 1994. С. 108-109.

⁶⁴⁰ Костомаров Н.И.. Руина. Мазепа. Мазепинцы: [ист. монографии и исслед.]. Москва: Чарли, 1995. С. 776.

⁶⁴¹ Костомаров Н.И.. Руина. Мазепа. Мазепинцы: [ист. монографии и исслед.]. Москва: Чарли, 1995. С. 776-777.

інших не змінились. Як бачимо, Д. Горленко умів «вибивати» для себе найбільш вигідні, відповідно до обставин, у яких він перебував, умови. Також Д. Горленко отримував допомогу від свого сина Андрія.

Понад п'ятнадцятирічний період перебування Горленка у Москві завершився в 1731 р., коли йому дозволили повернутися на Батьківщину⁶⁴². Але, знову ж таки, ця милість мала свої умови, які він, по суті, не маючи вибору, прийняв: «[...] мені [...] ніякого собі уряду не шукати і не приймати, і нікуди з Малої Росії не від'їжджати, і ні з ким ніяких кореспонденцій і пересилок не мати; [...] особливо [...] з Орликом та іншими, які нині біля нього зрадники [...], і з Запорожцями ніяких повідомлень не чинити, і також кореспонденцій та пересилок з ними ніяких не мати; а якщо я в чому вищенаписаному винний і викритий буду, і за те повинен, і порутчики по мені, смертної кари [...]»⁶⁴³.

Та насолодитися життям на рідній Прилуччині Д. Горленку не судилося: незабаром по поверненню — в тому ж році, — він помер⁶⁴⁴. Похований на території Густинського монастиря поряд зі своїм батьком Лазарем⁶⁴⁵. Пізніше там також були поховані його дружина М. Голуб, син А. Горленко зі своєю дружиною Марією Апостол — це стало родинною усипальницею Горленків.

Отже життєвий шлях прилуцького полковника Д. Горленка як соратника гетьмана І. Мазепи був продовжений після Полтавської катастрофи 1709 р. в еміграції на теренах Османської імперії. Проте участь у поході на Правобережну Україну козацького війська завершилася поразкою. Згодом Д. Горленко повертається в Україну, але фактично був ув'язнений московською владою і змушений був півтора десятка років перебувати в Росії.

Висновки. Соціальне походження Д. Горленка гарантувало йому просування сходинками військової кар'єри: тут великою є заслуга його батька Л. Горленка, який, тривалий час займаючи старшинські уряди, зокрема і уряд полковника, здобув гарну славу для своєї родини. До призначення на уряд прилуцького полковника Д. Горленко працював у Генеральній військовій канцелярії, що є прямим свідченням про здобуття ним хорошої освіти, пізніше — був у статусі значного військового товариша.

Після здобуття уряду полковника Д. Горленко значно збільшив свої володіння, отримуючи від гетьмана рангові землі у Прилуцькому полку. За період полковництва Горленко брав участь у походах проти буджацької орди, битві за фортецю Азов та у Північній війні. Водночас він опікувався культурною сферою, за власний кошт збудував дві церкви у Прилуках та дві церкви на території Густинського монастиря, що розташований за містом. За період полковництва Горленка Прилуки значно і були добре впорядковані.

Д. Горленко мав близькі взаємини із І. Мазепою і однією з причин цього можна назвати їхні родинні зв'язки, адже, за однією із версій, Горленко міг бути небожем гетьмана. Мазепа безвідмовно задовольняв прохання Горленка про надання йому тих чи інших маєтностей, закріплюючи це своїми універсалами, а під час Північної війни призначив його наказним гетьманом. Близькі стосунки Горленка і Мазепи підтверджують джерела. Горленко був серед старшин, яким одним з перших (після П. Орлика, звісно) Мазепа повідомив про свої наміри розірвати з царем. З джерел відомо про те, що Горленко не лише підтримував такі наміри гетьмана, але й заохочував до їх реалізації.

Прилуцький полковник Д. Горленко був одним з головних діячів мазепинської еміграції бендерського періоду. Після смерті Мазепи він претендував на булаву та мав людей, які підтримували такі його прагнення, однак, зрештою, поступився П. Орлику. Протягом

⁶⁴² Костомаров Н.И.. Руина. Мазепа. Мазепинцы: [ист. монографии и исслед.]. Москва: Чарли, 1995. С. 785.

⁶⁴³ Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII веках / собр. А. М. Лазаревский. Москва: Тип. Грачева и К., 1875-1876. С. 249-250. С. 51

⁶⁴⁴ Дабижа А.В. Роспись рода Горленков, составленная по фамильным родословным и поминальным спискам, грамотам и документам Горленковского архива // Киевская старина. Приложение. К., 1886. Т. 15. № 6. С. 385-386.

⁶⁴⁵ Костомаров Н.И. Руина. Мазепа. Мазепинцы : [ист. монографии и исслед.]. Москва: Чарли, 1995. С. 785.

1710–1714 рр. Горленко виконував як дипломатичні (був у складі делегації до Криму, очолював делегацію до Константинополя), так і військові (очолив похід козаків та кримців на Правобережжя).

Зрештою, коли емігранти остаточно втратили надію на Османську імперію, він та ще частина старшин вирішили повернутися до Гетьманщини, для чого вони намагалися заручитися певними гарантіями від уряду московитів. Однак, як виявилось після їх повернення, жити вони були зобов'язані в Москві, не маючи права її залишати, а не на своїй Батьківщині. Горленко пробув у цьому заслання до 1731 р., після чого його відпустили додому, де він незабаром помер.

Анна Гедьо

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

СВІДОЦТВА ОЧЕВИДЦІВ: ГРЕЦЬКА ГРОМАДА НІЖИНА В ЗАПИСКАХ МАНДРІВНИКІВ XVIII–XIX ст.

Політична нестабільність другої половини XVII ст. спричинила інтенсифікацію міграційних процесів в Україні. Політичні потрясіння спричинили відтік традиційних торгових партнерів і, як наслідок, активізацію міграції купців з інших регіонів. Серед них особливо помітними були грецькі купці, які, рятуючись від конфліктів на своїх землях, шукали нових можливостей для ведення бізнесу. Вони освоювали нові ринки, впроваджували нові технології та сприяли розвитку міст, в яких оселялися.

Починаючи з кінця XVII ст. спостерігається тенденція до сталого осідання греків на українських землях, зокрема, в місті Ніжині. Вдале географічне становище міста на перехресті торговельних шляхів, а також наявність водного шляху сприяли формуванню тут значної грецької громади. Ніжин, завдяки своїм транспортно-географічним перевагам, став важливим центром торгівлі з Російською та Османською імперіями, Кримом. Свій розквіт місто пережило у першій половині XVIII ст., коли грецька громада відігравала провідну роль у його економічному житті.

Мемуари мандрівників, які відвідували Ніжин у XVIII–XIX ст., надають цінну інформацію про життя місцевої грецької громади. Оскільки автори цих текстів часто не були пов'язані з досліджуваною спільнотою, їхні свідчення є більш об'єктивними та дозволяють оцінити роль греків у житті міста з боку. Аналіз таких джерел дозволяє виявити особливості взаємодії різних культурних і соціальних груп в багатонаціональному середовищі Ніжина.

Різноманітність мемуарних жанрів та їхня функціональна неоднорідність ускладнюють дослідження, однак об'єднуючим фактором є регіональна прив'язаність джерел. Це ставить перед дослідником завдання не лише визначення достовірності та інформативної

цінності кожного джерела, а й аналізу еволюції мемуарного жанру та виявлення специфіки його структури.

Записки мандрівників як джерела особового походження забезпечують цілісне та багатогранне відображення повсякденного життя досліджуваних міст і спільнот. Вони дозволяють реконструювати особливості природного середовища, господарських циклів, побуту, соціальної структури та етнічних особливостей. Особливу цінність становлять спостереження іноземних мандрівників, оскільки їхня відстороненість дозволяла фіксувати саме типові, повсякденні аспекти життя, які могли бути неочевидними для місцевих мешканців.

Науковий підхід до вивчення тревелогів як «літератури факту» вперше обґрунтував Д. Наливайко в роботі «Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст.». На його думку «книги мандрів, спогади, листи й щоденники людей, які побували й пожили у віддалених і маловідомих країнах, знайомили співвітчизників із життям різних народів, з їхнім побутом і звичаями, суспільним устроєм і культурою, причому, змальовуючи все це, в міру літературної обдарованості, конкретно й колоритно, вони тим самим наближали віддалені народи до своїх читачів, котрі крім екзотичних дивоглядів відкривали в житті цих народів багато й «свого», тобто схожого, близького чи аналогічного»⁶⁴⁶. Саме «література факту», до якої належать тревели, стимулювала розвиток критичного мислення та сприяла переосмисленню усталених уявлень. Детальні описи повсякденного життя, звичаїв та культурних особливостей різних народів, що містяться в таких творах, дозволяли читачам формувати власну думку про світ, не обмежуючись загальноприйнятими стереотипами. Фактичний матеріал, зібраний мандрівниками, часто суперечив поширеним у той час уявленням, спонукаючи читачів до більш глибокого аналізу та пошуку нових знань.

Дослідження тревелогів як історичних джерел пов'язане з низкою методологічних труднощів. Зокрема, виникає необхідність вирішення двох ключових завдань: реконструкції першоджерел, на яких базувалися автори тревелогів, та розробки методу оцінки достовірності інформації, що міститься в цих творах.

Перше завдання полягає у пошуку та аналізі першоджерел, таких як щоденники, листи, офіційні документи тощо, які могли бути використані авторами тревелогів. Однак, часто такі джерела відсутні або важкодоступні, що ускладнює процес верифікації інформації.

Друге завдання пов'язане з необхідністю розробки спеціального методу оцінки достовірності історичних фактів, викладених у тревелогах. Зважаючи на суб'єктивний характер багатьох тверджень, що містяться в таких творах, традиційні методи джерелознавчого аналізу можуть бути недостатніми. Тому дослідники часто вдаються до зворотного методу: вони намагаються перевірити інформацію, наведену в тревелогах, за допомогою інших історичних джерел. Такий підхід дозволяє оцінити достовірність окремих фактів, але не завжди дає змогу зробити висновок про достовірність всього тексту в цілому.

Одним з перших дослідників, які звернули увагу на подорожні записи як джерело для вивчення історії та культури України, був російський географ Л. Синицький. Наприкінці XIX — на початку XX ст. він опублікував низку статей, присвячених аналізу тревелогів, зокрема, німецькомовних (Й. Гільденштедт, О. фон Гун, Й. Коль, Й. В. Меллер) та російськомовних (І. Долгорукий, В. Зуєв, П. Сумароков, О. Левшин, А. Глаголев) авторів⁶⁴⁷. Роботи Синицького стали важливим внеском у розвиток українознавства, оскільки вони дозволили виявити різноманітні аспекти життя України очима іноземних і російських мандрівників.

Дослідження тревелогів як джерела для вивчення історії та культури України має значну традицію. Одним з перших українських науковців, який системно звернувся до цього джерела, був О. Вінтоняк. У своїй роботі 1995 року він проаналізував подорожні

⁶⁴⁶ Наливайко Д. С. Очима Заходу: рецепція України в західній Європі XI–XVIII ст. Київ: Основи, 1998. URL: <http://litopys.org.ua/ochyma/ochrus.htm#vstup>.

⁶⁴⁷ Синицький Л. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и князя Долгорукого. *Киевская старина*. 1893. Т. XL. С. 412–441.

записки західноєвропейських мандрівників другої половини XVIII століття, зосередившись на їхніх спостереженнях щодо економічного, культурного та геополітичного становища українських земель. О. Вінтоняк також приділив увагу біографічним відомостям авторів цих творів⁶⁴⁸.

У XXI столітті дослідження тревелогів отримали новий імпульс завдяки працям Петра Брицького та Петра Бочана⁶⁴⁹. У своїй монографії вони провели детальний аналіз творів таких мандрівників, як Й. Енгель, Й.-Г. Коль, Й.-Г. Блазіус, К. Делямар, Д. Маршалл, В. Кокс, Е. Д. Кларк, Ч. Вітворт та П. Гордон. При цьому автори зосередилися на висвітленні в подорожніх записах питань історії, етнографії та культури українського народу.

У статті О. Іванюка та Д. Романенко «Чернігівщина першої половини XIX ст. у тревелогах іноземних мандрівників» здійснено детальний аналіз подорожніх записів іноземних мандрівників, які відвідали Чернігівщину, зокрема і місто Ніжин, у першій половині XIX століття. Автори дослідження розширили спектр джерел для вивчення історії регіону, звернувши увагу на суб'єктивні враження іноземців. Особливий акцент у статті зроблено на аналізі описів ландшафтів, економічного розвитку, міського простору та особливостей українського села. Важливим внеском авторів є також дослідження питання про взаємодію різних культур на Чернігівщині, відображеного в тревелогах⁶⁵⁰.

Подорожні записи іноземців про Ніжин характеризуються широким спектром тем, що охоплюють від природничих особливостей регіону (пейзажі, клімат) до його культурного та історичного спадку (архітектура, фольклор). Особливу цінність становлять детальні описи повсякденного життя, економіки та соціальних умов. Суб'єктивний характер цих джерел, обумовлений безпосередньою участю авторів у подіях або їхнім особистим сприйняттям побаченого, додає їм неповторної автентичності. Водночас, відсутність уніфікованої структури викладу ускладнює систематизацію інформації. Проте саме ця особливість дозволяє реконструювати атмосферу того часу та виявити нюанси, які можуть бути недоступними в інших джерелах⁶⁵¹.

Значним внесок у вивчення регіону зробив німецький вчений Йоганн Антон Гільденштедт, член Санкт-Петербурзької Академії наук. У рамках Астраханської експедиції (1768–1775 рр.) він детально досліджував землі Нижнього Поволжя, Кавказу, Донщини та України. Особливу увагу вчений приділив українським землям, які відвідав у 1773–1774 рр. Маршрут його подорожі пролягав через території Новоросійської губернії (Єлизаветградська та Катерининська провінції, Бахмутський повіт), Слобідсько-Української губернії (Ізюмський та Харківський повіти) та Малоросії (відвідав 8 з 10 полків).

Поряд з ознаками, притаманними всім мандрівним запискам як виду джерел, «Записки» Гільденштедта мають власну доволі виразну особливість — поєднання наукового спрямування змісту з вкрапленнями суб'єктивно-історичного характеру, в яких рельєфно відбивається складний процес рецепції тодішньої української дійсності у свідомості Й. А. Гільденштедта — західної людини доби Просвітництва, обтяженої стереотипами російського великодержавництва. Завдяки такому поєднанню, аналіз змісту джерела, про яке йдеться, може бути дуже результативним у плані виявлення подробиць повсякденного життя мешканців України зазначеного періоду, специфіки господарських укладів автохтонів й репрезентантів інших спільнот, особливостей міжетнічних (етносоціальних та етноконфесійних) відносин тощо.

⁶⁴⁸ Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII століття. Львів; Мюнхен: Дніпрова хвиля. 1995.

⁶⁴⁹ Брицький П., Бочан П. Німці, французи і англійці про Україну та український народ у XVII–XIX століттях. Чернівці: Технодруk. 2011.

⁶⁵⁰ Синицький Л. Путешествие в Малороссию ак. Гильденштедта и кн. М. М. Долгорукого *Киевская старина*. 1893, № 3.

⁶⁵¹ Іванюк О., Романенко Д. Чернігівщина першої половини XIX ст. у тревелогах іноземних мандрівників *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія, 2024. Вип.38. С. 35–47.

У своїх «Записках» Йоганн Антон Гільденштедт зазначав, що з 13 по 15 жовтня 1774 року перебував у Ніжині з метою детального дослідження цього міста, яке на той час було найбільшим торговим центром Малоросії⁶⁵².

Місто розташовувалося на низькій і тому вогкій рівнині на лівому березі невеличкої річки Остер. Мандрівник вважав що саме це розташування й визначило назву міста. Тобто спочатку його іменували «Низина», а згодом це трансформувалося у «Ніжин». Він нотував, що приблизно 900 будинків, утворюють вузькі й неправильні вулиці. Деякі з цих будинків були кам'яними або цегляними, проте переважна більшість будувалася з дерева. Місто мало понад 12 храмів і два монастирі — чоловічий і жіночий. У верхній частині міста розташовувалася цитадель. Сам Ніжин був оточений валом і ровом. Проте, ніхто за укріпленнями вже не доглядав. У багатьох місцях, вода застоювалася і гнила. Цитадель так само поступово занепадала. Навпроти цитаделі, на правому березі річки розкинулося нове передмістя з назвою «Місто». Воно мало до 100 будинків і кам'яну церкву⁶⁵³. Чисельність жителів становила біля 16 тис. осіб⁶⁵⁴.

У своїх «Записках» Гільденштедт приділив значну увагу Ніжинському грецькому братству, зазначаючи, що греки, які становили значну частину купецтва міста, мали власну систему судочинства. Ніжинське грецьке братство, очолюване обраними старшинами, розглядало спори між членами грецької громади відповідно до власного статуту. Вищою інстанцією для оскарження рішень братства була Малоросійська колегія у Глухові⁶⁵⁵.

Йоганн Антон Гільденштедт надав детальний опис соціально-економічного становища та самоврядування грецької громади Ніжина. Грецькі купці користувалися значними привілеями і мали власну систему судочинства в межах Ніжинського грецького братства. Ці фактори сприяли збереженню етнічної ідентичності греків. Проте, тісний контакт з місцевим населенням у процесі торговельної діяльності призводив до поступової асиміляції частини грецької громади. Як зауважував Гільденштедт, спостерігалось двоїсте явище: збереження традиційних грецьких звичаїв та мови поряд із процесом русифікації та європеїзації: «Більша частина греків зберегла свою новогрецьку мову, азіатський одяг та звичаї, інша ж частина перейняла російські та європейські»⁶⁵⁶.

У 1808 році, в розпал російсько-турецької війни та сербського повстання, Дмитро Бантиш-Каменський, урядовець Головного архіву Міністерства закордонних справ, був відряджений до Сербії з особливим дипломатичним дорученням. Повертаючись з Белграда до Москви, мандрівник відвідав Ніжин, де мешкала значна частина його родичів. Результатом цієї подорожі стала книга «Подорож до Молдавії, Валахії та Сербії»⁶⁵⁷, написана у формі листів до московського приятеля. Останні її розділи є цінним джерелом для вивчення соціально-економічного та культурного життя Ніжина початку XIX століття.

Розпочинаючи свій лист до невідомого адресата, Дмитро Бантиш-Каменський зазначав значні зміни, які відбулися в Ніжині з часу його попереднього візиту. Зокрема, мандрівник відзначав, що місто стало «найкращим повітовим містом всієї Малоросії»⁶⁵⁸. Серед досягнень Ніжина дослідник виділяв будівництво училища, збудоване коштом графа Івана Безбородька, діяльність якого була тісно пов'язана з місцевою грецькою громадою.

⁶⁵² Синицкий Л. Путешествие в Малороссию ак. Гильденштедта и кн. М. М. Долгорукого *Киевская старина*. 1893, № 3. С. 432.

⁶⁵³ Синицкий Л. Путешествие в Малороссию ак. Гильденштедта и кн. М. М. Долгорукого *Киевская старина*. 1893, № 3. С. 432.

⁶⁵⁴ Синицкий Л. Путешествие в Малороссию ак. Гильденштедта и кн. М. М. Долгорукого *Киевская старина*. 1893, № 3. С. 439.

⁶⁵⁵ Там само. С. 433.

⁶⁵⁶ Синицкий Л. Путешествие в Малороссию ак. Гильденштедта и кн. М. М. Долгорукого. *Киевская старина*. 1893, № 3. С. 439.

⁶⁵⁷ Бантиш-Каменский Д. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. М., 1810. 150 с.

⁶⁵⁸ Бантиш-Каменский Д. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. М., 1810. С. 45.

Особливу увагу автор приділив активній торговельній діяльності ніжинських греків, серед яких згадував заможну родину Зосімів, знайомих йому з дитинства: Зоя Зосіма та його братів Анастасія та Миколу. Детальний виклад діяльності родини Зосімів становить цінний історичний матеріал для вивчення доброчинної діяльності представників цього роду. Останні рядки листа історик присвятив вшануванню батька та своїх друзів, що мешкали у Ніжині.

Доповненням до досліджень Дмитра Бантиша-Каменського стали спостереження князя Івана Долгорукова, детально описані у його щоденнику⁶⁵⁹. Відвідавши Ніжин тричі, князь залишив більш обширні спогади. Відомості князя цікаві тим, що належали людині сторонній, не ознайомлений із дійсним станом справ: кількістю осіб, торговими оборотами та ін.

Вперше перебуваючи в Ніжині, губернатор дає неохвальний відгук місту: «... брудне та неохайне, без бруківки, без регулярних вулиць та площ, багато пустирів, річка брудна, або, точніше кажучи, протічна калюжа, погана питна вода, торгові ряди жахливі...»⁶⁶⁰. «Усі добувають гроші, і задоволення ніхто не шукає!» — робить висновок І. Долгорукий⁶⁶¹. Проте під час подальших подорожей він висловив задоволення змінами, що відбулися в місті.

Іван Долгоруков, подібно до Дмитра Бантиша-Каменського, виявив значний інтерес до життя грецької громади Ніжина. У своєму щоденнику він відзначив високий рівень богослужіння у місцевій грецькій церкві, зазначивши: «...все пристойно, все священно, і зізнаюсь, що якби я розумів грецьку мову, то переважно ходив би на всі богослужіння до Грецької церкви»⁶⁶². Водночас, автор відзначив контраст між зовнішньою релігійністю та деякими практичними аспектами життя грецької громади. Зокрема, він критикував використання підвальних приміщень церкви для комерційних цілей та відсутність коштів на спорудження дзвіниці, що, на його думку, суперечило загальним принципам релігійності.

У своїх спогадах, звернених до грецького магістрату, князь Долгоруков висунув гіпотезу про те, що певні пільги, якими користувалися греки Ніжина, зокрема, звільнення їхніх будинків від податків, сприяли зростанню чисельності грецької громади за рахунок переселенців з Малоросії. Спираючись на власні враження, автор стверджував: «...по переважанню числа жителів у ньому з греків можна назвати його грецьким містом»⁶⁶³.

За свідченнями І. Долгорукого, основу ремісничого та торговельного стану Ніжина складала грецька громада, хоча були присутні також українці та росіяни. Греки користувалися значними самоврядними правами, маючи власний суд для вирішення внутрішніх суперечок. Зовнішні спори розглядалися у міському магістраті. Незважаючи на домінування новогрецької мови, греки Ніжина демонстрували синтез різних культурних впливів: східних звичаїв, успадкованих від часів проживання на Кримському півострові, та елементів російської й європейської культур, що свідчить про їхню адаптацію до місцевих умов⁶⁶⁴.

⁶⁵⁹ Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 г. Сочинение князя И.М. Долгорукого. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1869. июль — сентябрь. Книга III. С. 150-314.

⁶⁶⁰ Там само. С. 165.

⁶⁶¹ Долгорукий И. Путешествие в Киев в 1817 году. Москва: Университетская типография. 1870. С. 58.

⁶⁶² Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810г. Сочинение князя И.М. Долгорукого. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1869. июль — сентябрь. Книга III. С. 256.

⁶⁶³ Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810г. Сочинение князя И.М. Долгорукого. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1869. июль — сентябрь. Книга III. С. 150-314, 323.

⁶⁶⁴ Синицкий Л. Путешествие в Малороссию ак. Гильденштедта и кн. М.М. Долгорукого *Киевская старина*. 1893, № 3. С. 433.

Повідомлення князя про грецький характер міста не могло не викликати під час публікації тексту зауваги редактора О. Бодяньського про чисельність грецької громади на час видання щоденника — не більше 365 душ, і короткого переліку їхніх привілеїв із поясненням, що переважна більшість братчиків живе вже давно по інших містах⁶⁶⁵.

І. Долгоруков зазначав, що Ніжин був важливим торговельним центром, де сходилися торгові шляхи, що з'єднували Східну і Західну Європу. Місто мало розвинену торгову інфраструктуру з великими торговими рядами. Через Ніжин проходили товари з різних регіонів: Європи, Криму, Туреччини, Молдови. Основними експортними товарами були хутро, віск, клей, а імпорфтними — сукна, тканини, сіль, тютюн, вина, шовкові тканини, прянощі та фрукти.

Регулярно проводилися три ярмарки на рік, які приваблювали купців з різних країн. Активно торгували худобою. За свідченням І. Долгорукого, ціни на худобу були досить низькими (доброго коня можна було придбати за 10 рублів, а вола, якщо поторгуватися то й — за 6), що свідчить про розвиток скотарства в регіоні⁶⁶⁶.

Під час своєї подорожі в 1817 році князь І. Долгорукий був вражений різноманітністю навчальних закладів міста і вважав, що значний внесок у розвиток освіти зробило Ніжинське грецьке братство, яке активно сприяло підвищенню рівня освіченості як серед греків, так і серед інших мешканців міста. Він зазначав: «У жодному місті немає такої кількості навчальних закладів, як у Ніжині». Серед них були як загальноосвітні заклади, такі як повітова гімназія, так і спеціалізовані училища. Особливо вразило князя новозбудоване училище вищих наук, фінансування якого взяв на себе граф Безбородько. Цей навчальний заклад, за словами Долгорукого, був обладнаний за європейськими стандартами і мав всі умови для якісного навчання⁶⁶⁷. «Повітова гімназія сама по собі має кам'яний у 2 поверхи будинок. ... Окремо засновано Грецьке училище, яке нещодавно відкрито, а до того ж до цих трьох закладів, іноземець француз утримує пансіон, у якому до 14 шляхетних дівчат із гарних родин навчаються різним наукам і мистецтвам за помірну платню»⁶⁶⁷.

Відвідуючи Ніжин, І. Долгоруков неодноразово зупинявся в помешканні грека Кліци та брав участь у богослужінні в грецькій церкві. У своєму щоденнику князь висловив захоплення рівнем богослужіння та зазначив, що якби розумів грецьку мову, то відвідував би саме грецьку церкву. Його увагу також привернули значні доходи грецьких священників (800 руб. на рік) та великий портрет імператора в місцевому храмі⁶⁶⁸.

І. Долгоруков у своїх мандрівних нотатках звернув увагу на помітну присутність греків у культурному житті Ніжина. Описуючи місцевий чоловічий клуб, автор зазначав, що серед його відвідувачів було чимало греків, які активно брали участь у карткових іграх. Цей факт свідчить про те, що грецька громада Ніжина була інтегрованою частиною міського суспільства та мала значний вплив на його культурне життя. Особливо цікавим є спостереження Долгорукова про поширення серед греків гри в мар'яз, що дозволяє припустити наявність певних грецьких традицій у карткових іграх міста⁶⁶⁹.

Видання щоденників князя Долгорукого та Д. Бантиша-Каменського наприкінці XIX ст. стали вже рідкісними і маловідомими широкому колу читачів. Це й спонукало професора М. Бережкова поновити їх видання окремою книжкою у 1895 р. Майже повністю цитуючи по названих виданнях усе, що стосується міста Ніжина та греків, М. Бережков

⁶⁶⁵ Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 г. Сочинение князя И. М. Долгорукого. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1869. июль — сентябрь. Книга III. С. 308-309.

⁶⁶⁶ Синицкий Л. Путешествие в Малороссию ак. Гильденштедта и кн. М. М. Долгорукого *Киевская старина*. 1893, № 3. С. 436.

⁶⁶⁷ Долгорукий И. Путешествие в Киев в 1817 году. Москва: Университетская типография. 1870. С. 57.

⁶⁶⁸ Путешествие в Киев в 1817 году. Сочинение князя И. М. Долгорукого. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1870. апрель-июнь. Книга II. С. 171-173.

⁶⁶⁹ Долгорукий И. Путешествие в Киев в 1817 году. Москва: Университетская типография. 1870. С. 57.

додає як довідку і по кілька рядків із праці О. Шафонського, із „Краткого землеописания” та статті І. Сребницького⁶⁷⁰.

Ніжин, розташований на одному з головних торгових шляхів, традиційно був важливим центром торгівлі та послуг. Його зручне географічне положення та розвинена інфраструктура приваблювали численних мандрівників. Безсумнівно, спогади різних осіб, які відвідували Ніжин у XVIII-XIX століттях, містять ще багато цікавих деталей про побут, культуру та економічне життя міста.

У 1831 р. в «Українському альманаху» було опубліковано листа невідомого автора А. Ч., який проживав у Ніжині. Незважаючи на особистий характер, цей лист містить цінні спостереження про життя ніжинської грецької громади. Автор підкреслює самотність греків, які називали себе «ἀδελφότης» (братство), вели свій початок від часів Богдана Хмельницького і мали значний вплив на економічне та культурне життя міста. Особливу увагу А. Ч. приділяє привілеям греків, наданим їм російськими монархами. Ці привілеї дозволили грекам займатися торгівлею без обмежень і сприяли їхньому економічному процвітання. Автор також згадував про благодійну діяльність греків, зокрема, про їхню підтримку грецької визвольної боротьби⁶⁷¹.

Цікавим є опис культурного життя ніжинських греків. Автор відзначав, що хоча багато греків вже не володіли грецькою мовою, вони зберігали культурні традиції і підтримували зв'язки зі своєю історичною батьківщиною. Завершується лист описом походу до кав'ярні, де автор замовляє собі чубука і спостерігає як греки поважно мовчать, а потім грають у карти з росіянами, сміючись з афінською веселістю, коли програють. Сюди до кав'ярні, на думку автора, приходили усі новини із грецького світу та інших країн⁶⁷².

Ніжин у XVIII ст. займав значне місце в економіці регіону. Його стратегічне розташування та розвинена інфраструктура сприяли розвитку торгівлі різноманітними товарами. Зокрема, місто відігравало важливу роль у транзиті хутряних виробів, шовку та інших товарів, що підтверджується свідченнями сучасників, таких як А. І. Антуан⁶⁷³. Таким чином, Ніжин був не лише торговельним центром, але й важливим економічним вузлом регіону.

Шотландський хірург, доктор медицини, ботанік Роберт Лайєлл у своїх мандрівних записках високо оцінив архітектурний вигляд Ніжина. Він відзначав, що місто мало «досить європейський вигляд» та виділялося серед інших українських міст різноманітністю садових насаджень та якістю житлової забудови. Незважаючи на деякі відмінності в архітектурних стилях, Ніжин, за спостереженнями Лайєлла, мав жваве торгове життя, що було характерним для багатьох європейських міст того часу⁶⁷⁴. Незважаючи на використання традиційних будівельних матеріалів (камінь, глина), житлова забудова міста мала свої особливості та відрізнялася від інших населених пунктів. Місто було оточене земляним валом, а його береги прикрашали сади. За свідченнями мандрівника, Ніжин мав розвинену інфраструктуру: понад тисячу будинків, два монастирі та шістнадцять церков. Населення міста складалося приблизно з 12 000 осіб⁶⁷⁵.

Особливої уваги Р. Лайєлл надав палацово-парковому комплексу Безбородька, який він вважав одним із найвизначніших архітектурних ансамблів того

⁶⁷⁰ Бережков М.Н. Город Нежин начала XIX в. По описанию московских путешественников (заметки к истории города). Нежин, 1895. С. 1-18.

⁶⁷¹ Письмо о нежинским греках А.Ч. к И.Н.К[ульжинскому] в г. Харькове. *Украинский альманах*. Харьков, 1831. С. 18-19.

⁶⁷² Письмо о нежинским греках А.Ч. к И.Н.К[ульжинскому] в г. Харькове. *Украинский альманах*. Харьков, 1831. С. 18-19.

⁶⁷³ Anthoine de Saint-Joseph A.-I. Essai historique sur le commerce et la navigation de la Mer- noire. Paris. 1805. P. 37.

⁶⁷⁴ Lyall R. Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus and Georgia. London: T. Cadell, 1825. Vol. 1. P. 71.

⁶⁷⁵ Іванюк О., Романенко Д. Чернігівщина першої половини XIX ст. у тревелогах іноземних мандрівників. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія, 2024. Вип.38. С. 43; Lyall R. Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus and Georgia. London: T. Cadell, 1825. Vol. 1. P. 71.

часу. Будівля палацу, прикрашена колонадою з дванадцяти іонічних колон, та оточена садом, справила на мандрівника незабутнє враження. Заснований графом Безбородьком, цей заклад свідчив про високий рівень освіти та культури в місті⁶⁷⁶.

Англієць Р. Пінкертон у своїх мандрівних нотатках приділив значну увагу Ніжину, описуючи його як «процвітаюче містечко», розташоване на правому березі річки Остер. Дослідник зазначав, що місто мало розвинену інфраструктуру, про що свідчить наявність фортеці, оточеної земляним валом, та значної кількості цегляних будинків. Релігійне життя Ніжина, за спостереженнями Р. Пінкертона, було представлене п'ятнадцятьма церквами та двома монастирями, що свідчило про важливу роль релігії в житті місцевого населення.

Ніжин у XIX ст. був значним торговим центром, що приваблював купців з різних країн. Як свідчать спостереження Р. Пінкертона, місто було місцем проведення численних ярмарків, а місцева грецька родина Зосимів відігравала важливу роль у його економічному житті. Займаючись торгівлею з різними країнами, Зосими не лише збагачувалися, але й активно підтримували своїх співвітчизників. Їхні фінансові пожертви та організація шкіл в різних регіонах свідчили про високий рівень громадянської свідомості та бажання сприяти розвитку освіти⁶⁷⁷.

Аналіз тревелогів свідчить, що грецька громада Ніжина представляла собою унікальний приклад етнокультурної взаємодії. З одного боку, греки успішно зберігали свою етнічну ідентичність, культивуючи традиції, мову та самоврядування. З іншого боку, активна участь у економічному житті міста, зокрема в торгівлі, сприяла процесам інтеграції та культурного обміну з українським населенням. Таким чином, ніжинські греки продемонстрували здатність до адаптації в багатонаціональному середовищі, зберігаючи при цьому свою культурну самобутність.

Подорожні записки є цінним джерелом для вивчення соціального, економічного та культурного життя Ніжина. Вони дозволяють реконструювати багатонаціональний характер міського середовища, взаємодію різних етнічних груп, а також дати оцінку впливу греків на розвиток міста. Однак їх використання потребує критичного підходу через їх суб'єктивний характер та можливу упередженість.

Грецька громада Ніжина відігравала ключову роль у торговельно-економічному житті міста, завдяки чому місто стало важливим центром торгівлі. Економічний успіх грецьких купців сприяв зростанню їхнього соціального статусу, що знайшло відображення у записах мандрівників.

Аналіз тревелогів показав, що вони не лише описують події та факти, а й створюють багатовимірну картину тогочасного суспільства. Описи мандрівників дозволяють не лише фіксувати події та факти, а й виявляти глибинні процеси взаємодії етнічних груп, роль освіти та культури в міському середовищі. Завдяки тревелогам відкриваються нові можливості для дослідження впливу грецької громади на формування етнокультурного ландшафту міста. Перспективним напрямком подальших досліджень є вивчення маловідомих тревелогів, архівних матеріалів та реконструкція побуту та соціальних відносин у багатокультурному місті Ніжині.

⁶⁷⁶ Там само.

⁶⁷⁷ Pinkerton R. Russia, or miscellaneous Observations on the past and present state of the Country and Its Inhabitants. London: Seeley & Sons, 1833. P. 259.

*Геннадій Надтока, Інна Горпинченко
Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка*

МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ XX ст.: ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКИЙ АСПЕКТ

Вплив цивілізації на релігію завжди був глибоким і багатостороннім. Серед його наслідків засвідчена історією ланцюгова реакція внутрішньоцерковних розколів та безперервна боротьба відносно споріднених конфесій.

Взаємовіддалення між собою католицького та православного потоків, що відбувалося всередині християнської церкви після її остаточного розколу 1054 року, перетворювалося у сталу тенденцію, набуваючи на кожному етапі і в кожному регіоні нових своєрідних проявів.

Пограничні між католицьким Заходом і православним Сходом українські землі традиційно відчували на собі особливе напруження міжконфесійних відносин і на зламі XIX — XX віків залишались ареною різнорідних напрямів релігійної, а разом з тим і культурної експансії.

Протистояння між православ'ям і римо-католицизмом в Україні відбувалося на фоні, що формувався декількома специфічними чинниками. По-перше, Росія, церковна організація якої панувала на українських просторах, послідовно зреалізовувала національну ідею уособлення оплоту та цитаделі православ'я. Життєва енергія православного суспільства ототожнювалася з його спроможністю нейтралізувати на своїй території католицьку церкву як найпотужніший ідеологічний інститут чужоцивілізаційного Західного світу. По-друге, Латинський Захід продовжував розглядати Україну як потенційну сферу власних церковно-політичних впливів. При цьому соціальна фільтрація одного з потоків російської православної ідеології через вестернізований український ґрунт передбачала послаблення його впливу на прикордонні з Росією форпости римо-католицизму. І, по-третє, ситуація ускладнювалася занепадом в Україні власної національно-церковної організації. Пануюча тут компромісна релігійна система не задовольняла національних потреб, оскільки була наслідком штучно підтримуваної дифузії доктринальних, обрядових та політичних компонентів українського та російського православ'я.

До того ж, в Україні зберігався історично сформований ґрунт для подальшого поширення як православного, так і католицького віровчення. На теренах правобережних губерній у середовищі польського, чеського, німецького і частково українського населення трималася орієнтація на західні світоглядні цінності, тоді як південь і схід традиційно тяжіли до національно-православних культурно-релігійних форм. За цих обставин боротьба двох християнських конфесій в умовах політичних реформ початку XX століття та розпочатої лібералізації віросповідного законодавства несла з собою для кожної із них нові драматичні випробування.

Своєрідність українській історії надає, між іншим, розподіл її на епохи почергового, забезпеченого державними чинниками панування православного та католицького віросповідання. Кожна така епоха мала неповторну специфіку.

Доба після великого християнського розколу і до польсько-литовського завоювання України в середині — другій половині XIV ст. стала часом збереження основних ознак Київського християнства. Його церковно-цілісний характер знайшов відтворення ще в посланні св. Феодосія київському князю. «Ти, чадо, — писав архіпастир, — неперестанно хвали свою віру... та будь милостивим не тільки до своїх християн, але й до чужих». ⁶⁷⁸ Завдяки несприйняттю візантійського цезаропапізму київська церква «...не змішувалася з державою і стояла високо над нею». ⁶⁷⁹ Україна-Русь продовжувала жити спільним життям зі східною окраїною «латинського світу»: Польщею, Угорщиною, Чехією, а релігійний поділ не перекреслював основу їх християнської та культурної єдності. ⁶⁸⁰ В атмосфері відносної віросповідної толерантності не переривалися зв'язки з католицькою церквою, що уможливило спроби інтеграційних заходів між римським першопрестолом та Київською митрополією. ⁶⁸¹

Нова фаза в міжконфесійних відносинах, звана панкатолицькою епохою (кінець XIV — серед. XVII ст.), була принесена завоюванням України Польщею та Литвою. На землях Наддніпрянщини вона тривала впродовж майже трьох століть — від Кревської унії, що започаткувала окатоличення Великого князівства Литовського, й до визнання Україною протекторату Московії. То була доба латино-єзуїтських гонінь на православ'я й безперервних спроб перетворення його у повільно відмираючу конфесію. ⁶⁸²

Надзвичайною подією, що відбулася на цьому фоні стало створення в Україні уніатської церкви як однієї з компромісних національно-релігійних інституцій. Парадоксальність унійного феномена визначається поєднанням в основі його творення внутрішньої закономірності, вікового дозрівання в церковному тілі УПЦ ідеї християнської єдності, — з одного боку, та силового прискорення її реалізації цілковито зовнішніми державними та католицькими чинниками, — з іншого. Загальним наслідком єзуїтського тиску став розрив не лише по осі католицизм — православ'я, а й розкол всередині національної грецької віросповідної конфесії.

Нарешті, московсько-петербурзький період української церковної історії знаменував протилежний полюс міжконфесійних відносин. Торжество державно-православної ідеології у візантійсько-російській формі виключало у XVII — XIX століттях будь-яку можливість зародження свободи в її власних надрах. Повне відторгнення католицизму в самій Росії тривало аж до петровської доби, і перший костіол був побудований у Підмосков'ї в 1695 р. ⁶⁸³ Навіть погранична греко-католицька конфесія, ліквідована у 1839 р. (на Холмщині — в 1875 р.), протрималася всього 44 роки після остаточного розподілу Речі Посполитої. То був акт довершеного розмежування між православними і католиками.

Просування на Захід російського православ'я супроводжувалося активізацією закордонної протикатолицької місії. Наприкінці XIX — початку XX ст. у колі геополітичних впливів Росії перебували майже всі православні громади українського зарубіжжя. ⁶⁸⁴

⁶⁷⁸ Цветаев Д. Положение иноверия в России. Историческое обозрение. Варшава, 1904. С. 28.

⁶⁷⁹ Федотов Г.П. Россия и свобода // Судьба и грехи России. С.-Пб., 1991. Т. 2. С. 279.

⁶⁸⁰ Там само.

⁶⁸¹ Свідченням того були активні переговори між легатами римських пап Інокентія III (1204 р.), Інокентія IV (1245–1246 рр.), Олександра IV (1253, 1254, 1257 рр.) та галицько-волинськими князями про перехід України під владу Ватикана за умови збереження обрядів грецької віри. Київська церковна ієрархія підтримала також Ліонську унію 1274 р. між Візантією та Римом, яка передбачала в майбутньому об'єднання католицької і православної церков.

⁶⁸² В 1596–1620 рр. православна церква в Україні зазнала майже повної втрати власної ієрархії й діяла здебільшого на рівні місцевих громад. За підтримки Запорізької Січі у 1620 р. православна митрополія була знову відроджена, а її статус поволі набирал правової повноцінності під тиском делегацій від українського козацтва на засіданнях польського сейму в 1620, 1621, 1622, 1624, 1625 рр.

⁶⁸³ Цветаев Д. Указ соч. С.10.

⁶⁸⁴ Водній лише Буковині функціонувало російське православне церковне товариство, а також Русько-народна або Староруська партія, котра видавала в Чернівцях свої друковані органи — «Православну Буковину» та «Православну Русь». Московфільські групи крайових священиків знаходилися під опікою слов'янофілів Росії на чолі з графом

І все ж у напруженій духовній атмосфері Росії останніх десятиріч імператорської доби ледве примітно зароджувалася дискусія щодо долі вселенської християнської церкви.

Тему гріховності церковного розколу між Заходом і Сходом насмілювався підняти В.Соловйов. Входження Польщі до складу Росії диктувало, на його думку, і нове завдання — усунення внутрішньої причини боротьби з католицизмом через «духовне примирення на ґрунті чисто релігійному».⁶⁸⁵

Співчували ідеї єднання церков філософи К.Леонтьєв і М.Бердяєв.⁶⁸⁶ Засуджував вікове змагання за «старшинство між папою і патріархом» український мислитель М.Драгоманов.⁶⁸⁷ Із власною концепцією християнської інтеграції виступив і Д.Мережковський. За його переконанням, саме православ'я, як «свобода», мало «в любові примирити католицизм і протестантизм, віру і розум, примирити в єдиній, соборній, справді вселенській Церкві Святої Софії».⁶⁸⁸

Заклики передової інтелігенції до православно-католицького умиротворення обумовлювалися об'єктивними внутрішніми обставинами. В державі спостерігалось постійне зростання питомої ваги населення римо-християнського віросповідання. Якщо у 1870 р. його частка в православному середовищі становила 12,5 %, то у 1893 р. — 13,1%.⁶⁸⁹

Підлеглі Ватикану громади мали відносно потужну організацію і в Україні:⁶⁹⁰

1890-ті рр.	Єпархій	Віруючих	Церков і каплиць	Деканатів (благочиній)	Священно- і церковнослужителів	Ченців і черниць	Число учнів єпархіальних семінарій
Римо-католики в Україні	Луцько-Житомирська	603010	253	10	294	43	68
Співвідношення римо-католицьких показників України і загально-російських (без Польщі)	20 %	13,9 %	13 %	10,4 %	16,7%	39 %	19,1 %
Православні в Україні (1900 р.)	9	18. 255.000	10333	495	20623	7375	3225
Співвідношення православних показників України і загально-російських	14,3 %	21,8 %	21,1%	—	20,5%	12,7 %	16,9 %
Співвідношення римо-католицьких показників і православних в Україні	11 %	3,3 %	2,4 %	2 %	1,4 %	0,6 %	2,1 %

В. Бобринським та відомої місіонерської слов'янської громади А. І. Черен-Спиридовича (Православная Буковина. 1898. 1 (13) февраля; Полонська-Василенко Н. Історія України. Мюнхен, 1976. Т.2. С. 439).

⁶⁸⁵ Соловьев В. Три речи в память Достоевского // Сочинения в 2-х т. Т. 2. М., 1990. С. 316-317.

⁶⁸⁶ Бердяев Н. О русской философии. Ч. 1. Свердловск, 1991. С. 272-273.

⁶⁸⁷ Драгоманов М. Про волю віри. К., 1907. С. 8.

⁶⁸⁸ Флоровский Г. Указ. соч. С. 458.

⁶⁸⁹ Підраховано за: Драгоманов М. Про волю віри. С. 8.

⁶⁹⁰ Складено і підраховано за даними: Энциклопедический словарь / Издатели: Ф.А.Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефронь (С.-Петербург).С.-Пб., 1895. Т. XIV-а. С. 739; ЦГИАР). Ф. 796. Оп. 442. Д. 2117. Л. 6; 2092. Л.5; 2087. Л.2; 2129. Л. 3; 2081. Л. 2 (об.); 2059. Л. 11; 1989. Л.3; 2742. Л.4; 2743. Л. 2; Всеподданнейший отчет Ober-Прокурора по Ведомству Православного исповедания за 1900 г. С.-Пб., 1903. Приложение. С. 3-6, 10-13, 14-15, 24-31.

Як видно із таблиці, на вітчизняних землях проживала сьома частина католиків імперії, несли службу біля 300 ксьондзів, або кожний шостий римо-католицький пастир Росії. Тут було зосереджено більше 250 римських костьолів. Щодо низької питомої ваги католиків у релігійному середовищі, то слід зважити на те, що переважне їх число компактно зосереджувалося на Правобережжі: у Подільській, Волинській та Київській губерніях. Вони складали тут близько 9% жителів краю, а частка католицьких релігійних інституцій сягала 5–6 %.⁶⁹¹

Незначна кількість римо-католиків мешкала на півдні України і відносились до Тираспільської єпархії. Розміщені тут переважно німецькі поселення у масі своїй належали до протестантських.

Функціонування системи управління католицької церкви в Україні було поставлене у цілковиту залежність від держави, яка визначала, передусім, особовий склад усієї церковної ієрархії.

За згодою російського уряду, у 1901 р. Папа римський призначив митрополита всіх католицьких церков Росії. Ним став колишній луцько-житомирський єпископ Клоповтовський. Вихованець петербурзького вищого духовного училища, доктор канонічного права, він мав 20-річний досвід роботи ад'юнкт-професором у столиці Російської імперії.⁶⁹²

Єпископи і вікарії (суфрагани) кожної з католицьких єпархій держави⁶⁹³ також призначалися Государем за погодженням з Папою. Вони складали присягу на вірність імператору, його спадкоємцю і лише потім самому понтифіку.⁶⁹⁴

До 1905 р. на розсуд генерал-губернатора було покладено й процедуру рукопокладення священиків у римо-католицькі приходи. Пізніше ця справа, разом з переміщенням вікаріїв, куратів та ксьондзів була віддана місцевому єпископу, котрий повідомляв про кадрові зміни губернатора та Департамент духовних справ іноземних сповідань.⁶⁹⁵

Католицькі приходи в Україні об'єднували, як правило, багатоетнічну паству. Тому, окрім настоятеля храму, його штат включав куратів та вікарних тих інославних народностей, котрі проживали на його території. Так, при Одеському костьолі служили «курат польської нації» Доміан Сааков, «вікарій французької нації» св. Леон Априамов. Свого курата мали і німецькі колоністи.⁶⁹⁶

Могутнім важелем, що забезпечував державний контроль за католицьким духовенством, була і сфера матеріальна. Після польського повстання 1863 р., котре охопило й українські правобережні губернії, все майно, нерухомість і капітали католиків були переведені у розпорядження казни.⁶⁹⁷ Відтоді на її утриманні перебував увесь штат костьолів, а священики в Україні отримували державну плату від 280 до 400 рублів річно. До казни ж мали надходити навіть церковні збори.⁶⁹⁸ Регламентація діяльності католиків простиралась аж до контролю за проведенням дрібних ремонтно-господарських робіт у костьолах та кірхах.⁶⁹⁹ Безперечно, домінантою кадрової і фінансової політики держави стосовно католицької церкви був підри́в її місіонерського потенціалу.

⁶⁹¹ Підраховано за: Таблица; Всеподданнейший отчет... за 1900 г. С. 3-6, 10-13, 14-15, 24-31; Нагаєвський І. Католицька церква в минулому і сучасному України. Філадельфія, 1950. С. 46.

⁶⁹² Санкт-Петербургские ведомости. 1901. 12 (25) апреля.

⁶⁹³ Католицька церква мала в Росії 12 єпархій: сім польських (архієпископія Варшавська і єпископії Келецька, Вроцлавська або Куяво-Калиська, Плоцька, Люблінська, Сандомирська, Августовська) і п'ять на решті території (Могильовська архієпископія і єпископії Луцько-Житомирська, Тираспільська, Віленська, Тельшевська).

⁶⁹⁴ Энциклопедический словарь / Издатели: Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефронь. Т. XIV-а. С.740.

⁶⁹⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф.442. Оп. 855. Спр.29. Арк. 1.

⁶⁹⁶ Державний архів Одеської області. Ф.2. Оп.3. Спр. 2887. Арк. 128-129.

⁶⁹⁷ Энциклопедический словарь / Издатели: Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефронь. Т. XIV-а. С. 740.

⁶⁹⁸ Державний архів Одеської області. Ф.2. Оп.3. Спр. 2887. Арк. 128-129.

⁶⁹⁹ Слово. 1908. 24 августа.

Правовий статус римо-католиків, як представників однієї з «терпимих релігій», визначався державним і церковним законодавством. Серія новітніх юридичних актів⁷⁰⁰ підтвердила недоторканість прав панівної церкви. Скасуванню підлягала лише попередня заборона вільного переходу православних в іншу християнську конфесію. Спокушення православних будь-якою вірою залишалося релігійним злочином, а місіонери, які використовували при цьому насильницькі засоби або погрози, підлягали покаранню у виправному будинку строком до трьох років.⁷⁰¹ Винні у ненасильницькому спокушенні втрачали «особливі права й привілеї». Їх ув'язнювали в арештантських відділеннях на час від одного до півтора року. За публічну місіонерську проповідь, зокрема осіб католицького сповідання, «Уложення» 1903 р. передбачало річне ув'язнення в арештантській фортеці.⁷⁰²

Отже, в той час, коли західно-європейське законодавство вже стояло на сторожі релігійної свободи, переслідуючи релігійні злочини у вигляді богохульства, перепони у відправленні культу тощо,⁷⁰³ в Російській імперії зберігалася сувора поліцейська опіка релігійної совісті.

Обережний урядовий курс на пом'якшення законодавства щодо недержавних конфесій зустрічав організований опір церкви і місцевих адміністрацій. У 1905 р. губернатори України визнали неприпустимим надання католикам права проповіді через небезпеку поширення полонізму.⁷⁰⁴ Справжній наступ на політику віросповідної лібералізації розгорнула в Україні церковна преса. Окремі видання закликали Думу бойкотувати проект П.Столипіна про свободу релігійних конфесій (1908 р.).⁷⁰⁵ Лише харківська «Церковна газета» відстоювала право церков на вільне поширення своєї ідеології.⁷⁰⁶

Тим часом, законодавчо оформлена дискримінація римо-католиків накладалася на всі сторони релігійного життя. Вона стосувалася навіть переходу римо-християн у православ'я. До XVIII ст. РПЦ наvertала «латинян» у свою віру не інакше, як через друге хрещення нарівні з нехрещеними. Але з приєднанням України, під впливом значного поширення католицького чинника на її південно-західних окраїнах повторне хрещення було відмінене. В православ'я можна було перейти через прийняття нової віри другим або третім чином, раз або двічі змінюючи конфесію.⁷⁰⁷

На початку XX ст. процедура поповнення православних громад в Україні колишніми католиками залишалася ускладненою. За кандидатом, після подання ним письмової заяви, встановлювався особливий пастирський нагляд, а колишній ксьондз мав пройти ще й єпископську перевірку «характеру думок і чистоти намірів». Прохач зобов'язувався вирішити всі свої попередні спірні справи як римо-католик. У разі бажання екс-ксьондза отримати духовне православне звання, преосвященний подавав своє судження Синодові. Відмовляючись від такого служіння, новонавернений назавжди позбавляв себе права повернутися до духовного сану.⁷⁰⁸

Застарілим виглядало законодавство й у сфері змішаних шлюбів. Католицько-православний аспект цієї проблеми вийшов на рівень міждержавних відносин ще у ХУІІ столітті. Тоді, внаслідок підписання особливого трактату між Польщею та Росією, змішані шлюби були допущені на доволі широких засадах: їх укладення могло відбуватися за обрядом будь-якої з церков, а діти сприймали релігію одного з батьків спорідненої з ними статі. Але з поширенням на «латинян» дискримінаційних загальноросійських законів

⁷⁰⁰ Йдеться про Маніфест Миколи II від 23 лютого 1903 р., що проголошував віросповідну свободу, а також Закон про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. та додатковий указ від 14 березня 1906 р.

⁷⁰¹ Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы. С. 265-266.

⁷⁰² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 885. Спр. 180. Арк. 1.

⁷⁰³ Познышев С.В. Указ. Соч. С. 196.

⁷⁰⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 885. Спр. 180. Арк. 1-2.

⁷⁰⁵ Екатеринославские епархиальные ведомости. 1905. 21 ноября; Почаевские известия. 1908. 16 февраля.

⁷⁰⁶ Церковная газета. 1906. 21 мая.

⁷⁰⁷ Свобода и право. 1906. 15 февраля.

⁷⁰⁸ Устав духовных консисторий. Спб., 1912. С. 11.

стихийний протест ксьондзів проявляв себе у відмові видавати своїм прихожанам належного свідоцтва про відсутність перепон до шлюбного союзу. І хоч на початку XX ст. видача передшлюбних посвідчень в Україні була компетенцією місцевої поліції, ревні християни віддавали перевагу церкві.⁷⁰⁹

У 1906 р. «Передсоборне Присутствие» підтвердило допустимість шлюбів за умови хрещення всіх дітей неодмінно у православній вірі.⁷¹⁰ Таку ж позицію зайняв окружний місіонерський з'їзд духовенства в Одесі.⁷¹¹ Загалом же в результаті дотримання кожною з конфесій власних вузькоцерковних інтересів, на початку XX ст. міжнаціональні сім'ї в Україні становили лише 2% від загального їх числа.⁷¹²

Свідченням грубого нехтування інтересів католиків було і церковне законодавство стосовно обряду поховання. Особливо гостро воно відбивалося на конфесійній атмосфері військового відомства, де не існувало інституту полкового римо-християнського духовенства. За діючим архаїчним законом православні священники не мали права відспівувати загиблих російських військових чинів католицького сповідання і супроводжувати тіло до цвинтаря. Лише за проханням родичів допускалася панахида, але не в церкві, а в приватних будинках або у військових приміщеннях.⁷¹³

Релігійно-правові обмеження римо-католиків поширювались і на сферу громадянських відносин. Іновірці були позбавлені можливості займати посади у державному управлінському апараті, їх не допускали до світської навчально-виховної діяльності. Лише у квітні 1906 р. було скасовано заборону католикам займати посади народних учителів у земських школах.⁷¹⁴

Загалом, церковно-державне законодавство оберігало монополію православної місії, силою права стримуючи акції католицького прозелітизму.

Довготривалий релігійний утиск ніс у собі небезпеку стихійного виходу римо-християнських громад України за рамки конструктивного церковного курсу. В цьому зв'язку проголошення свободи зміни конфесій створювало нову ситуацію в міжцерковних відносинах і формувало ґрунт для місіонерського наступу на православ'я.

Відкритому прояву прокатолицьких настроїв у 1905 р. сприяла позиція російського уряду, який не визнавав римську церкву східного обряду. В результаті близько 300 тисяч українців,⁷¹⁵ силоміць навернених у православ'я, змушені були майже разово перейти на «латинство», приховуючи всі таїнства власного греко-католицького обряду. Це були так звані калакути.

Ніяк не применшуючи потуг української греко-католицької церкви в нейтралізації організованої Синодом релігійної місії, слід констатувати, що визначальний імпульс протиправославному рухові в його антиросійській інтерпретації було надано польськими католиками. Росіяни і поляки, писав М.Бердяєв, боролися не лише за землю, але й за різне відчуття життя, за духовну неповторність. Саме у поляків ідея національного месіанізму досягла найвищого піднесення і напруження. Вони внесли у світ ідею «жертвовного месіанізму».⁷¹⁶ За відгуками православної преси, поляки активно розповсюджували серед православних селян Правобережжя єзуїтські брошури й «цілі тюки послань», пропагуючи «відокремлення України від Росії».⁷¹⁷ Польські священники надавали релігійні послуги й українському населенню Холмщини.⁷¹⁸

⁷⁰⁹ Церковь и народ. 1906. № 11. С.5.

⁷¹⁰ Там само.

⁷¹¹ Екатеринославские епархиальные ведомости. 1905. 21 ноября.

⁷¹² Шуба А.В. Православие и национальные отношения. К., 1992. С. 119.

⁷¹³ ЦДІАК України. Ф.127. Оп. 876. Спр.915. Арк. 1-2.

⁷¹⁴ Церковная газета. 1906. 16 апреля.

⁷¹⁵ Нагаєвський І. Вказ. праця. С.46

⁷¹⁶ Бердяев Н. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности. М., 1990. С. 139-141.

⁷¹⁷ Церковь и народ. 1906. №6. С. 9: №8. С. 2-3.

⁷¹⁸ Панас К. Історія Української Церкви. Львів, 1992. С.131.

Рух віруючих у бік католицизму підтримувався завдяки ревному служінню ксьондзів, які усіляко підживлювали звичаї православних брати участь у спільних хресних ходах, відвідувати на свята як церкви, так і костьоли, слухати богослужіння та промови і польською, й українською мовами. Періодично з католицьких кафедр проголошувалися хвалебні промови з приводу річниць православних митрополитів.⁷¹⁹

Католицькі єпископи фактично заохочували місіонерську діяльність, нагороджуючи своїх пастирів відзнакою у вигляді золотого жетона та преміальними. У 1912 р. нею було відзначено службу ксьондза Нев'яровського з містечка Борщагівки на Київщині.⁷²⁰

З іншого боку, незважаючи на «пом'якшення ставлення влади до костьолів»⁷²¹ після 1905 року, місцева влада піддавала місіонерів-католиків безперервним гонінням. На рівні губернаторів розглядалися повідомлення про підозрювання ксьондзів у спробі повернути православних у свою віру шляхом укладання їх шлюбу з католиками.⁷²² Процеси над католицькими пастирями ставали буденним явищем міжцерковних відносин. У показовий було перетворено, наприклад, суд над волинським ксьондзом Вікентієм Моравичем, котрий упродовж 5 років приймав сповідь у православних прихожан, «провокуючи» чисельні випадки відпадиння їх від панівної церкви.⁷²³ Про накладання на римо-християнських місіонерів жорстких адміністративних стягнень повідомляла польська преса, що видавалась у Києві.⁷²⁴

Очевидно, масштаби посилення католицької місії виявилися несподіваними й для українства. Редагована С.Петлюрою газета «Слово» з тривогою зазначала (1908 р.), що навіть часткової волі після Маніфесту про свободу віри 1905 р. виявилось достатньо для соціально-релігійного вибуху, котрий охопив широке коло римо-християнського духовенства. Міжцерковна ворожнеча проявилась «у страхітливих формах». Ображені пригнобленим становищем ксьондзи взялися розпалювати розбрат народу з демократичною інтелігенцією, яка кликала селян до згоди і втихомирювала ненависть. Дійшло до небаченого в краї порушення вікових традицій, коли католики відмовляли православним по дорожнім у нічному притулку.

Напруження міжконфесійних відносин на Холмщині досягло апогею у травні 1908 року. У селі Раковки Білгорайського повіту сталася сутичка, яка переросла у справжнє побоїще. Більшість з понад двох сотень поляків та українців отримали поранення, були покалічені і навіть загинули.⁷²⁵ Міжцерковна криза охопила територію від Київщини до Холмщини і поглиблювалась у західному напрямі.

Слід зазначити, що поляки, які складали основу католицького населення, мали в Україні сильні економічні позиції. На Правобережжі, де вони становили за різними даними 6-8 % жителів, частка вартості польської нерухомої власності перевищувала 45 %.⁷²⁶ Цей чинник помітно позначився на успіхах польської національної і релігійної справи.

На даному етапі політика конфесійного і національного самозбереження католицького населення дедалі тісніше перепліталась. І одним із засобів посилення його адаптації до життя у чужому православному середовищі стали таємні домашні римо-християнські школи. В них навчалися діти від шести до шістнадцяти років, а організацією таких закладів займалися члени таємного францисканського братства. Географія католицьких шкіл включала всю Правобережну Україну. Як з'ясувалося під час розслідувань, матеріальною основою функціонування широкої мережі інославної освітніх осередків для поляків,

⁷¹⁹ Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф.796. Оп.442. Д. 2117. Л. 23.

⁷²⁰ ЦДІАК України. Ф.127. Оп. 950. Спр. 260. Арк.24.

⁷²¹ Starezewski E. Zycie Polskie na Ukrainie. K., 1917. S.42.

⁷²² ЦДІАК України. Ф.442. Оп. 858. Спр. 292. Арк.3-4.

⁷²³ Там само. Оп. 861. Спр.153. Арк.4.

⁷²⁴ Plosklrow na Podolu // Lud Bozy. 1910. Dnia 21 listopada (4 grudnia).

⁷²⁵ Слово. 1908. 24 августа.

⁷²⁶ Bartoszewicz Joachim. Na Rusi Polskie stan posiadania. K., 1912. S.18, 23, 88.

чехів, українців та інших етнічних груп населення стали і фінансові надходження від місцевих підприємців та землевласників.⁷²⁷

Разом з тим, римо-християнська місія на українських землях не була проникнута духом всеохоплюючої ворожості до православних. Подекуди вона несла в собі ознаки релігійного лоялізму і навіть сакрального шанування.

У суспільстві трималася думка, згідно з якою непримиренність до православ'я йшла від польської інтелігенції, що ж до народних низів римського віросповідання, то вони вирізнялися доброзичливим ставленням до православних. Як зазначала преса, сотні польських селян відвідували на Поділлі православні монастирі й охоче приймали поради святих отців. Нерідко поляки віддавали перевагу монастирям і у справі отримання грошових позик.⁷²⁸

Мирне поєднання релігійних інтересів мало місце і на території Галичини. Зокрема, у с. Янівка на Тернопільщині на пожертви католицької та православної парафій було збудовано каплицю, а «русинський» священник та латинський ксьондз домовилися відправляти в ній культ потижнево.⁷²⁹

Світова війна посилила переплетення і навіть змішання месіанських релігійних та національних переживань. Католики в Україні, остерігаючись переслідувань, фактично припинили протиправославну пропаганду. Більше того, намагаючись довести власну політичну лояльність, ксьондзи в усіх діючих костьолах проголошували молебни про дарування перемоги над ворогом російському воїнству.⁷³⁰

Саме під час війни частині римо-католицьких пастирів вдалося піднятися до розмежування світського і сакрального, політичних інтересів нації і святості релігійних атрибутів. Прикладом тому став вчинок австрійського полкового ксьондза Пасечинського, котрий у вересні 1916 р. відвернув осквернення солдатами православного храму в м. Кіцмані на Буковині й передав місцевому отцю Іоану збережені богослужбові книги.⁷³¹ Загалом, поодинокі, але помітні прояви співчутливого ставлення католиків до православ'я живили ідею міжконфесійного умиротворення.

Слід зазначити, що безпосередню противагу католицьким впливам забезпечував велетенський місіонерський апарат православної церкви. Центром його була особлива нарада при Синоді, засідання якої проводив сам обер-прокурор, а особистий патронат здійснював Великий князь Сергій Олександрович.⁷³² Діяльність єпархіальних місіонерських комітетів доповнювали громадсько-церковні об'єднання, зокрема релігійні громади.⁷³³ Місіонерські координаційні центри функціонували також при благочиннях і в містах.

Мережа пропагандистських осередків православ'я постійно зростала, незважаючи на те, що функції місіонера мав виконувати кожний церковно- і священнослужитель. У 1908 р. було прийнято рішення створити народно-приходську місію. До поширення православ'я були залучені самі віруючі, й по всій Україні почали виростати приходські гуртки ревнителів віри і благочестя.⁷³⁴

Місію в округах очолювала перша особа церковної ієрархії. В єпархії це був місцевий преосвященний, у повітах — благочинний. Склад ради був представницьким. У повіті, наприклад, до неї входили повітовий місіонер, наглядач за церковно-приходськими школами, делегат, обраний від благочинного округу, два представники від церковних старост повіту та світські особи.

⁷²⁷ ЦДІАК України. Ф.442. Оп. 858. Спр.52. Арк. 8,12,47,113; Всеподданнейший отчет Ober-Прокурора по Ведомству Православного исповедания за 1905-1907 гг. Спб., 1910. С. 125-126.

⁷²⁸ Подолия. 1910. 28 марта.

⁷²⁹ Діло. 1905. 23 квітня (6 травня).

⁷³⁰ Киевская мысль. 1914. 1 августа.

⁷³¹ Черниговский церковно-общественный вестник. 1916. 13 января.

⁷³² Державний архів Харківської області. Ф. 4. Оп. 103. Спр. 1. Арк. 3.

⁷³³ Всеподданнейший отчет Ober-Прокурора по Ведомству Православного исповедания за 1908-1909 гг. Спб., 1911. С. 273.

⁷³⁴ Православная Подолия. 1914. 23 ноября.

Державна підтримка православного прозелітизму виявлялася передусім у сфері матеріальній. Місіонери отримували оклад у 780 рублів та кошти «на роз'їзди» в розмірі 500 рублів річно. У разі виконання обов'язків повітового спостерігача, оклад збільшувався до 1000 рублів. Місіонери отримували також відносно високу пенсію. Після 10 років служби вона дорівнювала половині заробітної плати, після 15 років — її трьом чвертям, а через 18 років з початку діяльності — повному окладу.⁷³⁵

Вищим представницьким органом місіонерів були Всеросійські з'їзди, які формували тактичні установки для пропагандистів та духовних охоронців православ'я. Зокрема, Казанський форум 1897 р. визнав необхідним запровадження у загальноцерковне вживання особливого молитвослова для місіонерів.⁷³⁶ Наступний Київський з'їзд 1908 р. розробив, зокрема, план антикатолицьких заходів на території України та Білорусії.

З тією ж метою в Україні проводились єпархіальні та окружні місіонерські з'їзди. Зокрема, у 1905 р. волинське зібрання на чолі з архієпископом Антонієм Храповицьким займалося виробленням антикатолицької тактики в умовах віросповідної свободи.⁷³⁷ Обласний з'їзд в Одесі (листопад 1905 р.) виступив з ініціативою формування постійної комісії з богословів та діячів місії для обговорення питань обрядової практики православної церкви.⁷³⁸ Під його впливом Синод взявся відкривати спеціальні місіонерські курси і «школи для простого люду».

Особлива роль у системі протикатолицьких заходів в Україні відводилася народним місіонерським курсам. Для участі в них запрошувалися спеціально підібрані представники від кожного села, передусім ті, хто зарекомендував себе «свідомим захисником православної віри від нападок католицизму та раціоналізму». Для професійної підготовки духовенства в Україні діяла одна пастирсько-місіонерська семінарія.⁷³⁹ А в 1914 р. була відкрита й загальноросійська вища місіонерська школа, яка функціонувала за зразком аналогічного закладу у Ватикані.

Відлагоджений механізм державно- православної місії був спрямований на нейтралізацію католицького прозелітизму як шляхом широкомасштабної пропагандистської роботи, так і засобами силової регламентації. Остання здійснювалась у тісному союзі церкви з державою, оскільки в місії «войовничої» католицької конфесії вбачалася небезпека посилення національного сепаратизму.⁷⁴⁰

Церковно-державні інститути виходили з того, що найліпшою формою співіснування католиків і православних є їх взаємна відстороненість. Політика формального релігійного ізоляціонізму яскраво проявила себе у 1911 р., коли Держдума тривалий час обговорювала питання про виділення Холмщини зі складу Царства Польського. З вирішенням проблеми на відокремлених землях посилювалося гоніння на католиків та уніатів. Організатором їх стало Холмське Свято-Богородицьке братство на чолі з єпископом Євлогієм.

Захоплення конфесійним ізоляціонізмом доходило до меж, коли навіть перебіжчиків з австрійської армії католицького або уніатського віросповідання належало висилати під нагляд поліції в Астраханську, Вологодську, Самарську та Уфимську губернії. Що ж до імігрантів католиків з числа цивільних осіб, то їх прописка в імперії залежала від попереднього рішення Синоду.⁷⁴¹

У державі допускалась і насильницька депортація іновірних. Так, на території Катеринославської єпархії проживали вислані в адміністративному порядку католики й уніати

⁷³⁵ Черниговские епархиальные ведомости. 1905. 1 февраля.

⁷³⁶ Державний архів Полтавської області Ф. 706. Оп. 4 Спр. 424. Арк. 7.

⁷³⁷ Свобода и право. 1906. 15 февраля.

⁷³⁸ Екатеринославские епархиальные ведомости. 1905. 21 ноября.

⁷³⁹ Подолия. 1910. 5 сентября; Мартирологія Українських церков: У 4-х т. / Упорядн. О.Зінкевич, О.Воронін. Т. 1: Українська православна церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України. Торонто, Балтимор: Смолоскип, 1987. С. 917.

⁷⁴⁰ Церковь и народ. 1906. №10. С. 6-7.

⁷⁴¹ ЦДІАК України. Ф.442. Оп. 861. Спр.147. Арк. 1,3, 11; Ф.127. Оп. 779. Спр.75. Арк. 1, 5.

польської Седлецької губернії. Їм було дозволено повернутися на батьківські землі тільки після прийняття православ'я.⁷⁴²

Силовий тиск на католицьку церкву набирав дедалі нових відтінків. На початку 1900-х років, виконуючи доручення Міністерства внутрішніх справ, губернські адміністрації України запобігли ініціативним заходам, спрямованим на канонізацію королеви Речі Посполитої Ядвіги. Звернення з цього приводу, за підписом римо-католицького єпископа Бандуренського, були оприлюднені львівською пресою.⁷⁴³ У тому ж руслі йшла заборона церковною владою поширення в народі ікон католицького письма.⁷⁴⁴

Відпадиння православних у лоно католицької церкви сприймалося місіонерськими колами як наслідок використання римо-католиками привабливого для віруючих матеріального стимулу. Відтак пропагандистський аспект місії включав передусім роз'яснення парафіянам небезпеки «католицького полону» під час сезонних робіт на польських плантаціях та в економіях німецьких колоністів.⁷⁴⁵ У психології мирян-одновірців формувался комплекс тотожності католицького й чужонаціонального. Серед селян поширювалися листівки, в яких роз'яснювалося, що навіть перехід священиків Галичини до уніатської церкви є результатом зманювання їх польськими посулами: «п'ятирічною надбавкою «квінквені» до казенної плати, 100–200 десятинами землі з прекрасною садибою, місцем серед католицького духовенства на панських фієстах».⁷⁴⁶

Сподівання місіонерів не в останню чергу були пов'язані зі своєрідністю східно-слов'янської натури, котра, як здавалося, відштовхувала сухі раціоналістичні мотиви католицької церкви. М. Бердяєв зазначав у цьому зв'язку, що навіть втікачі від православ'я залишалися православними силою власного душевного типу, і їм важче за все було досягнути католицьку культуру і «католицький душевний тип».⁷⁴⁷ Діячі місії послідовно протиставляли природну пишноту оздоблення православних церков і барвистість східно-християнських обрядів напівсвітським духовним аксесуарам католицьких костьолів і культу. Невід'ємним атрибутом православної пропаганди виступала і тема східного церковного співу, «чужого світській виразності, розрахованій на ефект формального ураження слуху».⁷⁴⁸

Здійснення місії нерозривно пов'язувалося із спорудженням нових православних храмів. Як на землях Наддніпрянщини, так і в Галичині москвофільськи налаштована інтелігенція таким засобом змагалася з католиками в охопленні населення своїм впливом.⁷⁴⁹ Священики ж Волині за ініціативою пастиря Віктора Кашубського спромоглися навіть розпочати у Житомирському повіті зведення храму-пам'ятника «Перемоги православ'я над католицизмом».⁷⁵⁰

Базову підготовку в формуванні протикатолицьких настроїв давали церковно-парафіяльні школи. Заклади, в яких навчалися «латиняни», звалися іноземними. І в кожному разі вихідці з римо-християнських родин потрапляли під справжній прес воєнничої православної пропаганди. Не випадково, що й до 1905 р. серед католиків, включених у систему церковно-приходських шкіл, переважали греко-уніати українського походження і майже зовсім не було чехів і поляків.⁷⁵¹

Епіцентр «священної війни» проти католиків знаходився на Волині. У безкоштовно поширюваних тут «Почаївських листках» відкрито проповідувалася релігійна нетерпимість. Поляки і німці проголошувалися ворогами російського православ'я, а

⁷⁴² Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 512. Арк. 63, 111.

⁷⁴³ Подолія. 1910. 28 июля. (Завершення процесу канонізації Ядвіги відбулося 1997 р.)

⁷⁴⁴ Вера и разум. 1900. №23. С. 658.

⁷⁴⁵ ЦДІАК України. Ф.127. Оп. 1003. Спр.135. Арк. 17-18.

⁷⁴⁶ Черниговский церковно-общественный вестник. 1916. 7-9 октября.

⁷⁴⁷ Бердяев Н. Судьба России... С. 141.

⁷⁴⁸ Вера и разум. 1900. №21. С. 590-591.

⁷⁴⁹ Руслан. 1902. 15 (27) червня.

⁷⁵⁰ Почаевские известия. 1908. 4 апреля.

⁷⁵¹ Подольские епархиальные ведомости. 1900. 22 января.

єпископ Волинський Антоній закликав берегтися спілкування «з латинською єрессю» і, зокрема з ксьондзами, котрі «своїми театралізованими ходами та музикою у костьолах приваблюють простодушних, а змішаними шлюбами довершують свої хитрощі». Тим часом, волиняни ще пам'ятали колишнього митрополита Київського та Галицького Платона, який під час об'їздів єпархії заходив у костьоли і привселюдно молився в них.⁷⁵²

Міжконфесійні відносини у рамках християнства на початку ХХ ст. були обтяжені ще одним реліктом середньовіччя. Взаємна анафема, проголошена католиками і православними в XI ст. щорічно переносилася на нових осіб, які переходили в іншу конфесію. Ксьондзи анафемствували «перебіжчиків» у приходському костьолі після повторного увіщування. Тих же, хто відпадав у «латинство» або лютеранство, відлучали від церкви і піддавали вічному прокляттю в тиждень православ'я. При цьому називалося загальне число віровідступників.⁷⁵³

Проте картина міжконфесійних міграцій виявлялася непривабливою для православних. З 1900 по 1914 рр. відбулося значне поповнення католицької церкви за рахунок православної. Навіть за офіційними синодальними даними, у середньостатистичному 1910 р. до панівної віри в Україні прилучилося 424 особи з числа колишніх римо-християн, а відпало від неї 488.⁷⁵⁴ За повідомленнями ж польської преси, у 1910 р. до католицького табору пристало з православ'я 15 556 осіб,⁷⁵⁵ що засвідчувало значно вищу ефективність католицької місії (співвідношення переходів 36:1). Зважаючи на можливі перебільшення, підкреслимо, що за звітом архієпископа Волинського, загальна кількість православних віруючих, спокушених ксьондзами у 1906 р., в 12 разів перевищувала число зворотніх переходів. У наступному 1907 р. цей розрив скоротився в єпархії до чотириразового.⁷⁵⁶ В цілому ж за числом переходів у римо-християнство Подільська, Волинська і Київська губернії йшли слідом за Холмсько-Литовською, Мінською, Варшавською, Гродненською та Полоцькою.⁷⁵⁷ У будь-якому разі, ми маємо достатньо підстав твердити, що на теренах спільного, відносно компактного проживання представників двох християнських конфесій в Україні беззаперечна місіонерська перевага належала католицькому духовенству.

Причини цієї колізії в умовах православної місіонерської монополії слід шукати в національно-політичній, економічній та організаційно-церковній сферах. У першій з них визначальний чинник включав зростаючу боротьбу проти російського національного гноблення й усвідомлення Православної церкви як ідеологічного репрезентанта імперії. Що ж до другої сфери, то тут свою роль відіграли відчутні переваги римо-католиків в організації праці та в рівні життя. Нарешті, в третій — вирішальними були вищі здобутки католицького духовенства в галузі освіти, ретельніше дотримання ним норм культурно-релігійного спілкування з паствою.

Підсумовуючи, зазначимо, що протистояння православної й католицької місій, одним із центрів якого залишались українські землі, на початку ХХ ст. набрало нової гостроти. Найменші зрушення в напрямі реального зближення християнських громад західної і східної орієнтацій були результатом подвижництва окремих особистостей, а тому постійно перебували у стані функціонального завмирання. Натомість, перевага у силі внутрішньої організації, накладена на лібералізацію церковного законодавства та кризи православної церкви, забезпечили католицькій інституції перехоплення місіонерської ініціативи й розширення власної соціальної бази на всьому дніпровському Правобережжі. Подібні процеси викликали, в свою чергу, поживавлення православного руху українського спрямування, метою якого було збереження й відродження національних культурних і релігійних традицій.

⁷⁵² Свобода и право. 1906.15 февраля.

⁷⁵³ РГИА. Ф.796. Оп.442. Д. 2201. Л. 18.

⁷⁵⁴ Підраховано за даними: Всеподданейший отчет Обер-Прокурора... за 1910 г. Спб., 1913. Приложения. С. 46-53.

⁷⁵⁵ Z prawosławia na katolicyzm // Lud Boży. 1911. Dnia 19 pazdziernika.

⁷⁵⁶ РГИА. Ф.796. Оп.442. Д.2201. Л. 20, 21, 28.

⁷⁵⁷ Всеподданейший отчет Обер-Прокурора... за 1905-1907 гг. С. 29.

ВАРШАВА І КРАКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. У ПОДОРОЖНІХ ЗАПИСКАХ І СПОГАДАХ МАНДРІВНИКІВ З НАДДНІПРЯНЩИНИ

Мандрівка сприймалася елітами Російської імперії як можливість на власні очі побачити досягнення європейської культури, отримати новий досвід, пережити пригоди, яких, можливо, не вистачало у буденному житті, відпочити, поспілкуватися з друзями і родичами, які упродовж тривалого часу уже перебували за межами батьківщини. Тому, ще у першій половині XIX ст. встановлюється мода на подорожування, до якої активно долучаються й вихідці з Наддніпрянської України.

Важливу роль в активізації подорожування відіграли різноманітні науково-технічні зрушення які відбулися у Європі упродовж XIX ст., а саме: налагодження поштового зв'язку, що призвело до розширення мережі шляхів; винахід пароплава, поява потягу і будівництво залізниць. Однак, у більшості випадків, подорожуючим доводилося користуватися або власним транспортом або традиційними засобами пересування, які були поширені у тій або іншій країні.

Якщо на середину XIX ст. за кордон мандрувала дворянська еліта, науковці, студенти й царські чиновники, то згодом, коло подорожуючих у польські або через польські землі значно розширилося. Яскраво його описав Володимир Міхневич⁷⁵⁸. Він зазначав, що майже половину вагону поштового потягу, яким він діставався Варшави, складали: армійський кавалерійський полковник з великою родиною, який поводився як пан, зневажаючи інших пасажирів (він повертався до військової частини, що була розквартирована поблизу Варшави); окрім нього було ще багато військових, три російських чиновники, які щойно отримали посади у Царстві Польському, на їх обличчях, за твердженням мандрівника, простежувалася впевненість, що вони присвятили себе «величній місії «обрусіння»; ополячений єврей з Варшави, який мав торгівельні справи у Санкт-Петербурзі і повертався додому; прусський підданий, який «на чому світ стоїть, ображав «на своєму діалекті Росію і росіян»; кілька петербуржців, не здорових на вигляд, обох статей, які їхали на лікування транзитом через Варшаву⁷⁵⁹.

Проблема подорожей європейськими країнами підданих Російської імперії неодноразово ставала об'єктом дослідження. Так, у 1914 р. вийшла друком праця В. Сівкова, яка розглядала питання подорожей за кордон у XVIII ст. відомих і заможних росіян. Робота була своєрідним збірником спогадів, записок і листів, де автори розповідали про своє перебування поза межами імперії⁷⁶⁰. На початку XXI ст. проблема набула актуальності в українських наукових колах. Низка документальних монографій, які розглядають подорожі

⁷⁵⁸ Міхневич Володимир Осипович — російський письменник, історик, журналіст. Народився у Київській губернії у дворянській родині. Навчався у Київському університеті св. Володимира. Співпрацював з багатьма російськими часописами.

⁷⁵⁹ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сушинского. 1881. С. 2.

⁷⁶⁰ Сивков, В.В., Путешествия русских людей за границу в XVIII в. Санкт-Петербург: Типо-лит. Энергия. 1914. 134 с.

за кордон родини Галаганів і її оточення були опубліковані М. Будзар і Є. Ковальовим⁷⁶¹. Майже у той самий час колективом Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича було видано колективну монографію, яку було присвячено оповідним тенденціям мемуарної і мандрівної літератур західноукраїнських письменників другої половини XIX — першої половини XX ст.⁷⁶².

Джерельну базу дослідження складають опубліковані подорожні записки, листи й спогади мандрівників, які походили з Наддніпрянської України, зокрема: Григорія Галагана⁷⁶³, Віри Желіховської⁷⁶⁴, Володимира Міхневича, Костянтина Скальковського⁷⁶⁵. Власне, лише обмежене коло тревелогів цієї доби містять описи польських земель і польських міст. Характерною ознакою подорожніх записок є фрагментарність описів, суб'єктивність суджень, які автори формулювали під впливом емоцій, досвіду, фахових уподобань, імперських ідеологем й слов'янофільських поглядів, тощо.

Вони мають кілька спільних тем: опис зовнішнього вигляду міст і міського простору, аналіз етнографічних особливостей (переважно увага зверталася на традиційні строї), характеристика настроїв у суспільстві тощо. Автори, часом, урізноманітнювали свої описи екскурсами у минуле країни яку відвідували, історією зведення архітектурних споруд, і різноманітних пам'яток минулого. Часом, мандрівники використовували запозичення із подорожніх записок співвітчизників які відвідували польські землі. Одним із найбільш ґрунтовних описів Варшави, її міського простору, особливостей повсякденного життя другої половини XIX ст. залишив В. Міхневич⁷⁶⁶. Його праця, зрештою, досить активно використовувалася К. Скальковським.

Метою розвідки є відтворення образів двох польських міст — Варшави і Кракова, які після поділів Польщі, опинилися у складі різних імперій, на основі їх описів у подорожніх записках мандрівників з Наддніпрянської України.

Особливості мандрівок до польських земель

Основними містами Царства Польського, описи яких потрапляли до подорожніх записок були Варшава і Краків. Вони, зазвичай, не були кінцевим пунктом мандрівки і окремим об'єктом для огляду або досліджень. З ними знайомилися під час зупинок і перепочинку на шляху до Відня, Дрездена, Лондона, Риму тощо. Стан справ і рівень занурення подорожніх у міський простір Кракова або Варшави, можна охарактеризувати словами російського мандрівника і письменника другої половини XIX ст. Василя Кельсієва: «Краків був для мене цікавим. Я утім перебував у ньому лише двадцять чотири години. Мені хотілося його оглянути, я пройшовся усіма вулицями цього завмираючого міста, побував у колишній залі сейму краківської республіки, оглянув старі костели і нарешті потрапив

⁷⁶¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: М.Будзар, Є.Ковальов; за редакцією д.і.н., проф. І.Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. 516 с.

⁷⁶² Стратегії мемуарної та мандрівної літератур західноукраїнських письменників другої половини XIX — першої половини XX століття. Колективна монографія / [відп. ред. Тарас Пастух]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 572 с.

⁷⁶³ Григорій Галаган — громадський діяч, меценат, представник поміщицького, дворянського роду. Народився у селі Сокиринці у Чернігівській губернії. Навчався на юридичному факультеті Санкт-Петербурзького університету. Брав участь у підготовці Селянської реформи 1861 р. із скасування кріпацтва. У 1873-1875 рр. голова Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

⁷⁶⁴ Желіховська Віра Петрівна (Віра Ган) — російська письменниця. Народилася у Катеринославі. Часто разом з родиною змінювала місце проживання — Україна, Росія, Кавказ. Відвідала Варшаву і Краків у 1855 р.

⁷⁶⁵ Скальковський Костянтин — гірничий інженер, економіст, державний діяч. Народився у Одесі. Навчався у Рішельєвському лиці й Інституті корпусу гірничих інженерів.

⁷⁶⁶ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. 211 с.

до того самого, де ховали колишніх польських королів. Я бачив у своєму житті багато церков, однак жодна, навіть Westminster-Abbey, не справила на мене такого враження, як старий костел⁷⁶⁷.

Тобто, основне завдання пересічного мандрівника, полягало у тому, щоб побіжно оглянути Варшаву або Краків, отримати нові враження, оскільки вже тут довелося зупинитися, і рухатися далі Європою, чи повертатися додому. Наявність незначної кількості описів Варшави або Кракова у подорожніх записках другої половини XIX ст. обумовлюється ще й тим, що частина мандрівників подорожували до Європи морем через порти Швеції або Франції. Суходолом, через польські землі, рухалися лише ті, хто використовував власний або залізничний транспорт.

Не сприяла подорожам, вихідців з теренів Російської імперії, до Царства Польського або через його землі, й політична напруженість у суспільстві, а також антиімперські й антиросійські настрої, які панували серед поляків. Особливо, це стосувалося кінця 50-х і початку 60-х рр. XIX ст., які були передднем чергової спроби польського народу отримати свободу і відновити незалежність. Так, про своє перебування у Варшаві у 1862 р., один з російських офіцерів — Павло Карцов⁷⁶⁸, згадував: «у Варшаві, довелося довго розшукувати їх⁷⁶⁹, бо ані я, ані мій кучер не знали міста і польської мови; ті ж з перехожих, до яких ми зверталися російською, з помітним озлобленням відверталися, не звертаючи уваги на наші питання...»⁷⁷⁰.

Така реакція на росіян не була чимось виключним. Скоріш це демонструвало типове ставлення поневоленого народу до загарбників. Росіяни, перебуваючи у польських містах постійно відчували стосовно себе погано приховану ворожнечу. Той самий П. Карцов писав: «Похмурі або зухвалі і з викликом погляди чоловіків, злі або глумливі обличчя жінок, допитливо-обережні фізіономії євреїв»⁷⁷¹. Саме погано приховану ворожнечу відчували росіяни на вулицях Варшави. Таке ставлення до них і небезпеку перебування у місті, підданих імперії, підтверджував і О. Підвисоцький⁷⁷². Він зазначав, що у 1860 р. у Варшаві відбулася майже безперервні, так би мовити, «провокації», які здійснювалися переважно студентською молоддю (значну активність демонстрували студенти агрономічного інституту у Марімонті), і були спрямовані «не лише проти уряду, його вищих представників і чиновників, але й навіть проти приватних осіб»⁷⁷³. Зокрема, восени 1860 р., майже усі купці отримали поштою листи з погрозами і вимогами замінити російськомовні рекламні вивіски на написані польською. При цьому поліція реагувала на подібні випадки достатньо мляво⁷⁷⁴. Відповідно, поступово, чутки про суспільні настрої у Варшаві, досягали й Наддніпрянщини, і це вочевидь не сприяло бажанню подорожувати польськими землями.

Так само, не обмежував туризм, і діючий військовий стан, який був запроваджений російським царатом, ще у 30-ті рр. Він виглядав так: «На вулицях заборонено було зупинятися навіть утрюх; з 7-ми годин вечора, усі хто виходив з будинків, повинні були йти

⁷⁶⁷ Кельсиев В. Галичина и Молдавия, путевые письма. Санкт-Петербург: б/в. 1868. С. 3.

⁷⁶⁸ Карцов Павло — генерал від інфантерії, російський військовий письменник, учасник придушення польського повстання 1863-1864 рр.

⁷⁶⁹ Мова йде про командувача російським військовим контингентом і коменданта, які знаходилися у штабі округу.

⁷⁷⁰ Карцов П.П. Из прошлого. Личные и служебные воспоминания П. П. Карцова. Ч.І. 1831-1876 год. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная Польза». 1888. С. 194.

⁷⁷¹ Карцов П.П. Из прошлого. Личные и служебные воспоминания П. П. Карцова. Ч.І. 1831-1876 год. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная Польза». 1888. С. 178.

⁷⁷² Підвисоцький Олександр Йосипович — етнограф, мемуарист, історик. Походив з дворянського роду Чернігівської губернії. Батько (Підвисоцький Й.К.) — поляк, офіцер російської армії; мати (К.Г.Савицька) — походила з козацько-старшинського роду. Навчався у Харківському університеті. З 1861 р. був таємним агентом Управління Варшавського жандармського округу.

⁷⁷³ Подвысоцкий А. Записки очевидца о событиях в Варшаве в 1861 и 1862 годах Санкт Петербург: Военная типография. С. 27.

⁷⁷⁴ Подвысоцкий А. Записки очевидца о событиях в Варшаве в 1861 и 1862 годах Санкт Петербург: Военная типография. С. 27.

з ліхтарем, а після 10-ти годин, ніхто не мав виходити за ворота, не маючи при собі особливого на це білета від начальника гарнізону, або від управління обер-поліцмейстера; усі ворота наказано було тримати постійно зачиненими і біля хвіртки особливого сторожа»⁷⁷⁵. Це створювало певні незручності і можливість насолоджуватися міським простором.

Не сприяла подорожуванню польськими землями й Австро-пруська війна 1866 р. Не заваді стояли не лише військові дії, але й їх наслідки, зокрема, порушення залізничного сполучення між Краковом і Віднем. Так, П. Галаган нотував: «Ми їхали з Кракова до Поля (залізнична станція) кіньми по шосе, тому що залізниця зіпсована з нагоди війни. Прусаци підірвали міст, і залізниця там не ходить, ми найняли карету у Кракові»⁷⁷⁶.

У таких умовах, навіть ті мандрівники, які подорожували через Варшаву або Краків, раніше — у першій половині XIX ст., змушені були перебудовувати власні маршрути. Тому, переважна більшість польських міст, взагалі, залишалися поза увагою, або у вигляді пейзажу за вікном карети або вагона потяга. Та власне і Краків, у зв'язку із специфікою вибудованої мережі поштових шляхів, залишався на відстані. Так, Г. Галаган писав: «Ми зобов'язані поштової кареті тим, що не мали задоволення, проїжджаючи через Величку, відвідати соляні рудники, і перебуваючи у Підкоржі, де і обідали, не могли хоча б піти подивитися на Краків, який з того боку річки...»⁷⁷⁷.

Однак, Варшава або Краків все ж таки, ставали, для поодиноких мандрівників, кінцевою метою подорожі. Проте, це стало можливим лише через певний час після придушення польського повстання 1863-1864 рр. Так, зокрема, В. Міхневич писав: «Я їхав до Варшави, можна сказати, заради самої Варшави, бо до цього я у ній ніколи не був, хоча давно дуже нею цікавився. Мене вабило на цей раз просто відчуття інстинктивної племінної спорідненості з поляками, жага нових свіжих вражень, заради відпочинку і розваг»⁷⁷⁸. Вибір В. Міхневича дивував як співвітчизників, так і поляків. І ті і інші не розуміли потреби їхати до Варшави, якщо це не державні, комерційні чи судові справи⁷⁷⁹.

Таким чином, поступово Варшава все ж таки стала цікавим об'єктом для мандрів і предметом аматорських досліджень подорожніх. Свідченням цього є укладення Путівників містом російською мовою⁷⁸⁰.

Проблемою для багатьох мандрівників з Наддніпрянської України під час подорожей до польських земель, як власне і до інших європейських країн, був мовний бар'єр, що спонукало їх користуватися путівниками, так званими «Бедекерами»⁷⁸¹. Насамперед вони дозволяли вибудувати маршрут подорожі і обрати помешкання у незнайомому місті. Їх роль у комунікації мандрівника і плануванні перебування у місті або огляду пам'яток старовини була незаперечною. «Бедекери» згадуються у більшості подорожніх записок. Так, Віра Желіховська писала: «З великими зусиллями пояснивши порт'є, що я бажаю поїхати у місто, оглянути місця, які назвала йому, керуючись своїм рятівним «Бедекером» я поснідала і відправилась за своєю звичкою кататися, щоб скласти уявлення про місто і його

⁷⁷⁵ Карцов П.П. Из прошлого. Личные и служебные воспоминания П.П. Карцова. Ч.І. 1831-1876 год. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная Польза». 1888. С. 200.

⁷⁷⁶ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 450-451.

⁷⁷⁷ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 18.

⁷⁷⁸ Михневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург: Типография Ф. Сушинского. 1881. С. 3.

⁷⁷⁹ Михневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург: Типография Ф. Сушинского. 1881. С. 4.

⁷⁸⁰ Наприклад див.: М. М.-в. Путеводитель по Варшаве и ее окрестностям. Варшава: Типография управления Варшавского жандармского округа. 1873. 202 с.

⁷⁸¹ Verlag Karl Baedeker — німецький видавець. У 1827 р. у Кобленці він заснував видавництво путівників по різних містах і країнах. Відомим ще за життя його зробили якісні, ґрунтовні, детальні путівники, які отримали його ім'я — «бедекери».

найближчі околиці»⁷⁸². «О півдні я потрапила на гору Вавель, де розташовувалася фортеця, старий палац королів, тепер шпиталь, казарма — будівництва різних часів, яка тепер не викликала жодної цікавості... Я згадала що тут демонструють склеп у якому стоять труни Костюшка, Яна Собеського й Йосифа Понятовського і спохватилася, що немає зі мною моєї книги — путівника Бедекера, без якого я як без очей і вух, особливо у місцях, де неможна взяти провідника, який би розмовляв зрозумілою мовою»⁷⁸³. Згодом, на допомогу мандрівникам прийшли й подібні російськомовні видання, які знайомили подорожніх з окремими європейськими країнами або пропонували вже популярні туристичні маршрути.

Варшава і Краків справляли на мандрівників досить різне враження. Їх сприйняття залежало від фаху й естетичних уподобань подорожуючого, його життєвого досвіду, оповідей співвітчизників, тощо. Переважно, мандрівники захоплювалися плануванням, забудовою й історичним колоритом польських міст. Приваблювала туристів, і тяглість архітектурної традиції, що відрізняло їх від міст Наддніпрянської України, де середньовічні пам'ятки, окрім храмів, переважно не збереглися, а більш пізні, внаслідок частих, а часом і докорінних перебудов, втрачали власну автентичність або були зіпсовані російськими впливами. Однак, такий підхід не був спричинений унікальністю польських міст. Він впроваджувався в усіх європейських країнах, де перебували мандрівники з Наддніпрянщини.

Основна увага мандрівників зосереджувалася на Варшаві, оскільки місто перебувало під владою Російської імперії. Докладний статистичний образ міста середини XIX ст. було укладено Петром Дубровським, який добре знав його, проживаючи тут з кінця 30-х рр.⁷⁸⁴. Він зазначав, що станом на 1849 р. чисельність населення міста становила 163304 особи⁷⁸⁵. Автор деталізував склад жителів як за віровизнанням, так і за приналежністю до різних станів. Наприклад, він зазначав, що у місті: православних 1587, римо-католиків — 106,902, уніатів — 165, старовірів — 41, євреїв — 43027 осіб. Поряд з тим, зафіксовані й протестанти, які належали до різних течій: «Євангелістсько-Аугсбурської — 10510, реформаторської — 1070 осіб, тощо»⁷⁸⁶. На середину XIX ст. у місті налічувалося 7 православних храмів, 22 костели, 1 уніатська церква і 2 євангелістських. Найбільше релігійних закладів належало іудеям — 89. Серед світських окрас міста, П. Дубровський відзначав: два імператорських палади, королівський замок, цитадель, астрономічну обсерваторію, лікувальний заклад з мінеральними водами⁷⁸⁷.

Створюючи опис Варшави, він подбав про короткий історичний екскурс і загальні відомості, які стосувалися найбільш цікавих, з його точки зору, пам'яток, що могли б викликати цікавість, тих співвітчизників, які б подорожували до цього чудового польського міста. Зокрема, акцентував увагу на храмах, палацах, старовинних будинках тощо⁷⁸⁸. Таким чином, П. Дубровський створив своєрідний «гід» Варшавою (хоча твір не мав класичної форми путівника і поступався «Бедекерам»), який давав можливість, мандрівникам які б відвідали її, осягнути міський простір і обрати для себе задоволення споглядання на будь-який смак.

Поетичний, проте так само, детальний образ міста, згодом було створено В. Міхневичем. Він писав: «Так зване «Старе місто» (Stare miasto) створює ідеальну ілюзію середньовічного готичного «бургу»: криві, тісні, майже карикатурні вулиці, у яких не лише двом

⁷⁸² Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург. Типография П. Сойкина, 1897. С. 10.

⁷⁸³ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург. Типография П. Сойкина, 1897. С. 11.

⁷⁸⁴ Дубровський Петро Павлович — філолог, професор польської мови. Народився у Чернігові. Навчався у Ніжинському лицей князя Безбородька й Московському університеті. Працював вчителем російської мови у одній із Варшавських гімназій. Засновник журналу «Jutrzenka», згодом назву змінено на «Словянское обозрение».

⁷⁸⁵ Дубровский П. Описание Варшавы и ее окрестностей. Варшава: Издание В.М. Истомина. 1850. С. 47.

⁷⁸⁶ Дубровский П. Описание Варшавы и ее окрестностей. Варшава: Издание В.М. Истомина. 1850. 48.

⁷⁸⁷ Дубровский П. Описание Варшавы и ее окрестностей. Варшава: Издание В.М. Истомина. 1850. 48-49.

⁷⁸⁸ Докладні описи містяться у Розділі II. книги П. Дубровського.

екіпажам, але, здається, і двом перехожим варко розійтися, не зіштовхнувшись носом до носа, високі, гостроверхі, кургузі⁷⁸⁹ будинки з вузькими вікнами, які нагадують бійниці, середньовічний бруд, середньовічна патріархальність у стилі життя обивателів, навіть трапляються зовсім середньовічний одяг і фізіономії»⁷⁹⁰.

Проте найбільш виразним, у «Старому місті», відлунням сивої давнини, на думку мандрівника, був, закладений ще у XIV ст., — «чудовий, у суворому готичному стилі Свентоянський костел». Його описано було так: «Погляньте на цей грандіозний, потемнілий від часу, артистичного різьблення, пресбітерій»⁷⁹¹ — його поставлено коштом Яна Собеського... Ось зі стін дивляться, то там, то тут, типові «сарматські» фізіономії, у старовинних національних строях — портрети похованих тут історичних діячів, пам'ятних іменами і здобутками; а ось у заглибленнях стін розкинулися у весь зріст закуті у кольчуги мармурові рицарі надгробні пам'ятники князів Мазовецьких, Понятовських, Малаховських та ін. Це все красномовні камені-речники минулого, якщо можна так висловитися, ані на хвилину не даючи варшавцю забути ні це минуле, ні те, що воно було так не схоже на сьогодення»⁷⁹².

Окрасою Старого міста і принадою для туристів був винний погріб відомий за назвою відповідної фірми — «Фукер». Ця фірма існувала у Варшаві більш ніж 200 років і пропонувала відвідувачам старі угорські вина і мед⁷⁹³.

Поряд із історичним архітектурним образом, поставало й нове польське місто: «Щоб скласти собі поняття про нову сучасну Варшаву, потрібно лише із «Старого міста» вийти на Краківське передмістя — це Невський проспект Варшави⁷⁹⁴. На цій вулиці, а також на її продовженні «Новому світові» з бічними відгалуженням зосереджується варшавське міське життя, торгівля і промисловість. Тут так само знаходяться і усі найголовніші святині місцевого католицизму, а також громадські і державні установи... Варшава має вигляд красивого, заможного і досить охайного міста. Вона добре забудована виключно майже кам'яними будинками, між якими є не мало гарних за розмірами, розкішню і витонченістю архітектури»⁷⁹⁵.

Привертали увагу мандрівників і ті аспекти міського життя, які були традиційною проблемою для російських і українських міст. Зокрема — благоустрій, дороги, транспорт. Цим як Варшава, так і Краків різьблячи від Києва, Харкова, Одеси. Так, В. Міхневич писав: «Дуже добрі у Варшаві мостові, принаймні, на головних вулицях, вимощених асфальтом і чавунними або кам'яними плитами, і лише зрідка каменем»⁷⁹⁶; «Варшавські візники «дружки», цілком задовільні, особливо у порівнянні з нашими петербурзькими. У них двокінні. Досить зручні і завжди справні двомісні коляски на лежачих ресорах, упряж на конях «краківська» — легка, оригінальна і красива... Головна ж перевага варшавських візників — дешевизна і субординація, у якій вони виховані»⁷⁹⁷. Такого

⁷⁸⁹ Кургузій — тісний, куций, низький.

⁷⁹⁰ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 25.

⁷⁹¹ Пресбітерій — у західноєвропейській сакральній архітектурі — простір між навою і престолом, підвищення для вівтаря та місць духовенства у східній частині католицького храму.

⁷⁹² Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 26.

⁷⁹³ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 27.

⁷⁹⁴ Порівняння європейських міст з російськими столицями і особливо Санкт-Петербургом є не випадковим. Це характерно для усіх молодих дворян, які були засліплені їх показним зовнішнім виглядом, стилем життя еліт, вишуканістю і помпезністю.

⁷⁹⁵ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 30.

⁷⁹⁶ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 30.

⁷⁹⁷ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 30-31.

облаштованого простору не мав майже жоден з губернських центрів Російської імперії. Щоб зрозуміти, чому ці аспекти привертали увагу мандрівників, варто звернутися до типових описів українських міст у тревелогах подорожніх.

Наприклад, у 1836 р. на шляху до Європи, Харків відвідав М. Всеволозький. Єдині його враження від міста, стосувалися вулиць і доріг. Він нотував «Я збирався тут ночувати і на наступний день обідати у губернатора, князя П.І. Трубецького; проте вийшло зовсім інакше. Коляска моя так застрягла неподалік поштового двору, посеред вулиці, що четверо добрих коней ніяк не могли витягти мене з цієї трясовинної і смердючої ями. Вийти не було можливості; я заткнув ніс і не знав що мені робити. За мною їхав у своєму візку чиновник надісланий урядом, у справах служби на Донець; він не загруз, і вийшов із свого екіпажу підійшов до мене: «Плигайте на мене; я вас втримаю», сказав він. «Коні не витягнуть...»⁷⁹⁸.

Добре облаштування міста, у свідомості мандрівників, визначалося не лише покриттям вулиць і транспортом. Незвичним була й наявність іншої інфраструктури, яка забезпечувала потреби містян. Зокрема, В. Міхневич зазначав: «Варшава має досить жвавий вигляд: її мініатюрні, порівняно, наприклад з петербурзькими неосязними «проспектами», вулиці цілком майже заповнені крамницями, ремісничими закладами і чисельними кав'ярнями. Кругом на перехрестях красуються витончені кіоски з холодними напоями, які пропонуються доброзичливими продавчинями. Загалом вулиці наповнені рухом і дуже людні зрання до ночі»⁷⁹⁹.

Станом на 70-ті рр. XIX ст. путівники, які друкувалися на теренах Російської імперії вже подавали докладні описи Варшави, що свідчило про зростаючу цікавість до міста з боку подорожніх. Так, один з них повідомляв: «Вулиць у м. Варшаві, за звітом за 1871 р., 278, і вони за довжиною займають 143 версти, кам'яних будинків 2360, а дерев'яних 937. Загальна поверхня, яку займає Варшава під вулицями, садами і Повонзковським кладовищем, становить 775189 сажнів. У діаметрі — Варшава з Прагою, оточена земляним валом; по обох берегах р. Вісли, становить майже три географічні милі або 203/4 версти... Варшава у первісному своєму розташуванні, складалася лише з «Старого» і «Нового» міста, які й до сьогодні зберегли свої назви...»⁸⁰⁰.

Серед недоліків міста, автор путівника зазначав відсутність сантехнічних споруд у квартирах і їх розташування на задньому дворі, покриття вулиць залізом і асфальтом замість каменю (хоча у переважній більшості міст Російської імперії вулиці й до початку XX ст. не будуть мати жодного покриття), недостатня кількість водогонів і фонтанів⁸⁰¹. Зрештою, він підсумовував, що Варшава, за різними показниками, не лише займала перше місце у Привіслянському регіоні, але й не дуже поступалася столицям Російської імперії — місто мало університет, гімназії, консерваторію, жіночий інститут, значну кількість фабрик, тощо⁸⁰².

Ще одним містом, через яке, хоча й меншою мірою, проходили маршрути мандрівників з Наддніпрянщини був Краків. Він викликав достатньо суперечливі враження у тих хто його відвідував. Так, В. Желіховська зазначала: «Здалеку Краків із своєю фортецею і собором на горі має дуже значний вигляд; проте у ньому панують бруд і гидота занепаду великого, а між строкатим населенням до такого ступеню переважають євреї, що було б

⁷⁹⁸ Всеволожский Н.С. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах. Т. 1. Москва: Типография Августа Семена, при Императорской медико-хирургической академии. 1839. С. 11-12.

⁷⁹⁹ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 32.

⁸⁰⁰ М. М.-в. Путеводитель по Варшаве и ее окрестностям. Варшава: Типография управления Варшавского жандармского округа. 1873. С. 4-5.

⁸⁰¹ М. М.-в. Путеводитель по Варшаве и ее окрестностям. Варшава: Типография управления Варшавского жандармского округа. 1873. С. 6.

⁸⁰² М. М.-в. Путеводитель по Варшаве и ее окрестностям. Варшава: Типография управления Варшавского жандармского округа. 1873. С. 6.

справедливим, що було б доречним, перефразувати вище наведений вислів і сказати що «sola Cracovia est Judea»⁸⁰³.

Однак, поряд з тим, Краків позитивно вразив її етнографічним колоритом. Мандрівниця писала: «Простір між Старим містом і новими передмістями перетворено на бульвари і тут по суботах і святкових днях можна бачити таке розмаїття всіляких костюмів, як ніде! Цим Краків може похизуватися: жодне з європейських міст, наскільки я знаю, не змогло зберегти так як він, старовинних народних строїв»⁸⁰⁴.

У свою чергу місто привернуло увагу й юного П. Галагана⁸⁰⁵, який разом з батьком мандрував польськими землями у 1866 р. Він писав: «Місто Краків дуже давнє, церкви старовинні і усі католицькі, ми були на служінні у костелі, орган з оркестром і півчими грав так, що мені здавалося, я знаходжуся на італійській опері, ксьондзи співали так, що це здавалося виєм вовків у лісі, усе це мені дуже не сподобалося; ми також були у соборі, де поховані королі польські між іншим, там поховані Гедеміновичі: Казимир, Сигізмунд та інші, усі ці склепи, зроблені з чудового італійського мармуру, там є поховання знаменитого Костюшки і Стефана Баторія з дружиною. Цей собор і разом давній палац королів у поляків мають те саме значення, що у нас Кремль у Москві»⁸⁰⁶.

Вабили мандрівників і окремі пам'ятки сакральної архітектури. Так, В. Желіховська звернула увагу на костел «Sventa Maria», або, по народному — «Kosciol Mariacki», на площі «Sukiennice», — тобто Суконного ринку»⁸⁰⁷. Мандрівниця писала: «Це дуже красивий, старовинний костел з чудовим Розп'яттям із мармуру на хорах і розкішною групою Успіння Богородиці, за головним вівтарем, величезним за розміром. Дзвіниця Маріацького костелу увінчана короною замість хреста, що здалеку кидається у вічі, так як він у глибині площі»⁸⁰⁸.

Костел став об'єктом уваги й для Г. Галагана, який він оглянув у 1866 р. Метою його відвідин було ознайомлення з католицьким богослужінням. Він зазначав, що «Велика Маріїнська старовинна церква»⁸⁰⁹, яку ми для цього обрали знаходиться посеред Краківської площі, однак не має нічого особливо відмінного у зовнішньому вигляді» «Внутрішній простір церкви оздоблений безліччю вівтарів, які обернені в усі боки; на них — статуї, ікони і особливо багато прикрас, які складаються з квітів і клаптиків матерій»⁸¹⁰. Проте, сам перебіг богослужіння не особливо вразив і навіть певним чином втомив Г. Галагана, хоча за власною звичкою він не міг не залишити його детальний опис⁸¹¹. Власне відвідини Маріацького костелу і залишилися майже єдиним враженням для Г. Галагана.

Проте, для В. Желіховської, міський простір, далеко не обмежився католицьким собором. Вона, намагалася пізнати місто значно глибше. Мандрівниця писала: «Навпроти церкви — чудова довга і величезна будівля, щось на кшталт гостинного двору, у три поверхи, на важких арках. Це і є давня будівля ринку, сукенниці, споруджена у XIV ст.; зараз там лише склади, запасні магазини. Середня башта — залишок колишньої міської думи, кажуть, що зовсім скасована. Будівлю підтримують заради її давності і картинності: вона

⁸⁰³ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 7.

⁸⁰⁴ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 7.

⁸⁰⁵ Павло Григорович Галаган (1853-1869) — останній представник роду, на якому рід Галаган вигас.

⁸⁰⁶ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелогі родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 450.

⁸⁰⁷ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 8.

⁸⁰⁸ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 8.

⁸⁰⁹ Мається на увазі Маріацький костел.

⁸¹⁰ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелогі родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 442.

⁸¹¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелогі родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 444.

здалеку дуже ефектна. У Кракові багато чудових будівель за старожитністю, красою і оригінальністю: університет, який і тепер має назву Ягелонського, хоча у ньому ані склепіння, ані каменю не залишилося від часів його першопочаткового будівничого Казимира Великого...»⁸¹². Намагалася мандрівниця відвідати й місцеві музеї, проте тут її чекало певне фіаско: «За своїм віковим виглядом мені дуже сподобалася невелика, за виглядом, будівля музею Чарторийського; однак про те, що він містить, судити не можу, за тією простою причиною, що нас туди не впустили»⁸¹³.

Подорожні особливу увагу звертали на місцеві звичаї, традиції і суспільні відносини, які відрізнялися від тих, які побутували на батьківщині. Одним з основних мотивів тревелогів було спостереження за традиційними польськими жіночими і чоловічими строями. Так, В. Желиховська писала: «Одяг містян дуже красивий і ошатний; особливо чоловічий, з його розшитим каптаном, з ошатною пелеринкою і ланцюгами на поясі з відворотами на чоботах і зухвало надітою на бік конфедераткою, прикрашений хутром, позументами, жмутом стрічок з боку, а влітку і жмутом свіжих квітів. Жінки носять короткі розшиті кофти і пояси, а голови низько пов'язують кількома обертами хустки у вигляді тюрбанів; у дівчат — довгі коси і вінки квітів; прості хустки, безліч бус; загальне враження наряджених хохлушок...»⁸¹⁴. Загалом мандрівниця вказувала на розмаїття строїв, особливо чоловічих. Вона нарахувала їх більше десяти.

Так само і Григорій Галаган, дещо пізніше, із задоволенням, аналізував традиційні строї. Він нотував: «В околицях Кракова народ зберіг свій старовинний одяг, який надзвичайно красивий. Нижній одяг складається із синьої піддівки з дрібними олов'яними гудзиками; на грудях червоні відвороти, підкладка теж червона (піддівка перетягнута на талії шкіряним ремнем). Поверх цього одягнуто білий каптан, на кшталт кунтуша, з добрим перехватом на талії і вишитими рівними кольорами вушками і коміром. На голові, підстрижений на великоруський манер, — або червона конфедератка з різнокольоровим пір'ям, або великоросійський високий капелюх з стрічками і пір'ям... Неможе на не жалкувати, що поряд з чудовим чоловічим одягом, зник старовинний одяг жіночий, який тепер дуже не красивий: якийсь загальноєвропейський, з безліччю строкатих хусток на плечах і голові, а між тим з босими ногами»⁸¹⁵. Звернув увагу на строї і Павлусь Галаган. Він нотував: «У Кракові і околицях його зберігся ще у селян старовинний польський костюм, який схожий на наш великоросійський: у них високі капелюхи з пір'ям, у декого конфедератки, потім одягнуті піддівки, а поверх накинуті білі кунтуші, обшиті червоною вовною»⁸¹⁶.

Так само як і Галагани, звернув увагу на одяг К. Скальковський. Мандрівник писав: «У строях так само у польок, окрім невеликої кількості виключень, значний несмак. Я не кажу вже про, тих яких можна побачити у Варшаві на кожному кроці у жінок аршинні сережки у вухах і вуалях до п'ят... Пристрасть до жалоби є у освічених поляків як мода...»⁸¹⁷.

Оскільки переважна більшість мандрівників були чоловіками, то окремим об'єктом уваги були жінки. Проте особливістю цих своєрідних досліджень було те, що до описів вдавалися саме чоловіки, а висновки базувалися виключно на спостереженнях за міським

⁸¹² Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 9.

⁸¹³ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 9.

⁸¹⁴ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 8.

⁸¹⁵ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 442.

⁸¹⁶ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 450.

⁸¹⁷ Скальковский К.А. О женщинах: мысли старые и новые Санкт Петербург: Издание А.С. Суворина, 1899. С. 312.

середовищем переважно Варшави і Кракова. Так, К. Скальковський⁸¹⁸ писав: «Польки як і раніше відзначаються розумом і практичною діловитістю, чому й відіграють таку роль у суспільстві, яка у інших країнах, навіть у Франції, жінкам взагалі не належить, проте у зовнішності — знову, якщо вірити усьому, що говорять про давнину — краса польських або точніше варшавських жінок знижується. Це легко перевірити і за тим натовпом, який після обіду наповнює Саксонський сад, у тому числі й знамениту «алею кохання» — місце побачень, і вулиці; Краківське передмістя і Новий Світ, а також і за безліччю жінок — яких можна зустріти у костелах і театрах⁸¹⁹.

Костянтин Скальковський як і Володимир Міхневич наводили цитату: «У польці, легко відзначити, за кокетливості парижанки, сентиментальність німкені, чуттєву поривчастість італійки і господарність слов'янки»⁸²⁰. Однак, перший намагається опонувати і стверджує, що польки далеко не сентиментальні, вони екзальтовані, норовливі і лукаві. Проте вони маючи удвічі менше коштів ніж у росіянки, будуть краще вести своє господарство і значно краще виховують дітей. Схожі на французенок лише тим, що легко керують власними чоловіками⁸²¹.

Поряд з тим, мандрівники другої половини XIX ст. все частіше відзначали прагнення польських жінок до освіти і бажання відігравати активну роль у суспільних процесах. Костянтин Скальковський зазначав: «Уже тепер перекладаються польською мовою книги про емансипацію і є польки, які замість того, щоб танцювати мазурку і пекти смачні мазурки забруднюють свої пальчики чорнилами, полемізують з польськими радикальними журналістами і навіть ведуть з ними процеси у судах»⁸²².

Цей вплив відзначав і О. Підвисоцький. Проте він вважав, що прогресу жінок заважає римо-католицька церква: «Жінки у Польщі, мають, незаперечно, переважаючий вплив на суспільство, знаходячись, у свою чергу, під деспотичним впливом римо-католицького духовенства...»⁸²³. Так само, О. Підвисоцький переконував, що значну роль у революційних рухах 60-х рр. XIX ст. у Варшаві, відіграли жінки. Проте, він пояснював активну громадянську жіноцтво, не патріотичними міркуваннями чи бажанням звільнити батьківщину від окупації, а виключно впливом римо-католицької церкви, яка не лише вела боротьбу з Російською імперією, але й бажала збагатитися на «стражданнях» жінок. Він нотував: «У останню епоху, особливо великий вплив на жінок поширювали місіонери, церква яких св. Хреста, по самому емблематичному значенню своєму, зробилася незадовго до подій 1861 року, найбільш модною у Варшаві. Напередодні безчинств, на сходах цієї церкви, споруджено було, коштом однієї з варшавських аристократок-клерикалок, величезна статуя Спасителя, який несе хрест, що у свідомості поляків мало відображати страждання Польщі»⁸²⁴. Однак, О. Підвисоцький зазначав, що під впливом аристократок і священників у протестах брали участь жінки які належали до різних суспільних станів. Вони становили одну з рушійних сил різноманітних вуличних заходів. Олександр Підвисоцький писав: «У цій демонстрації, крім полчищ жінок і молоді, взяли участь багато впливових осіб із різних станів, і навіть кілька вищих чиновників із своїми родинami»⁸²⁵.

⁸¹⁸ Скальковський Костянтин — гірничий інженер, економіст, державний діяч. Народився у Одесі. Навчався у Рішельєвському ліцеї й Інституті корпусу гірничих інженерів.

⁸¹⁹ Скальковский К.А. О женщинах: мысли старые и новые Санкт Петербург: Издание А.С. Суворина, 1899. С. 308.

⁸²⁰ Скальковский К.А. О женщинах: мысли старые и новые Санкт Петербург: Издание А.С. Суворина, 1899. С. 309.

⁸²¹ Скальковский К.А. О женщинах: мысли старые и новые Санкт Петербург: Издание А.С. Суворина, 1899. С. 309.

⁸²² Скальковский К.А. О женщинах: мысли старые и новые Санкт Петербург: Издание А.С. Суворина, 1899. С. 311.

⁸²³ Подвысоцкий А. Записки очевидца о событиях в Варшаве в 1861 и 1862 годах Санкт Петербург: Военная типография. С. 25.

⁸²⁴ Подвысоцкий А. Записки очевидца о событиях в Варшаве в 1861 и 1862 годах Санкт Петербург: Военная типография. С. 25.

⁸²⁵ Подвысоцкий А. Записки очевидца о событиях в Варшаве в 1861 и 1862 годах Санкт Петербург: Военная типография. С. 28.

Проте, не могли залишити поза увагою й настрої у суспільстві які домінували у 50-х — на початку 60-х рр. XIX ст. Переважна більшість мандрівників перебувала в тенетах імперських амбіцій, або щирою серцем захоплювалася панславізмом. Лише поодинокі подорожні розуміли істинний стан справ. Однак, усі вони свідомо або мимоволі фіксували високий рівень національної самосвідомості поляків і готовність до боротьби різними засобами з імперією, яка окупувала їхню батьківщину.

Напруга у польському суспільстві і антиімперські настрої відчувалися мандрівниками ще на середину 50-х рр. XIX ст. Так В. Желіховська описала випадок який трапився з нею у Варшаві. Під час прогулянки Олександрівською площею, вона разом з тіткою, опинилася біля пам'ятника полякам, які не зрадили присязі російському цареві під час повстання 1830–1831 рр. Цей монумент було встановлено в контексті глорифікації перемог імперської армії⁸²⁶. Власне, подібне Російська імперія намагалася робити на усіх окупованих або анексованих територіях, зокрема і у Криму.

Далі події почали розгортатися достатню трагічно. Мандрівниця згадувала: нас оточив натовп сердитих, збуджених вороже осіб... Ми спочатку абсолютно нічого не розуміли із окремих фраз якихось не то попереджень, не то погроз, які кидалися на нашу адресу перехожими, ми і гадки не мали, що дивлячись на пам'ятник здійснюємо беззаконня — творимо щось неприємне панам Полякам. Проте ось одна поважна пані зупинилася неподалік і, лагідно поманила нас, ніби сама боялася осквернитися наближенням до пам'ятника, докладно оповіла, що ми «не маємо», під страхом великих неприємностей і образ дивитися на цей монумент, тому що його споруджено у пам'ять зрадників». Тітка моя ..., яка говорила польською, оголосила із спокійною гідністю, що ми росіяни і не можемо не цінувати у її співвітчизників вірність присязі і відданості нашому цареві. Тут треба було бачити, яка зміна відбулася з нашою поважною пані: до чого вона розлютилася, почервоніла; як люто засміялася знизавши плечима, і трохи не побігла від нас швидко як від зачумлених!». Якби не втрутилася поліція, пригода цілком могла закінчитися побиттям туристок⁸²⁷.

Про високий рівень самосвідомості активне небажання русифікуватися чи онімечуватися свідчить і такий уривок з подорожніх записок В. Желіховської: «Більш за все дратує у Кракові, те, що ніхто і ніде, і навіть портєє у найкращих готелях, не розмовляє жодною мовою, окрім польської! Це якесь зачароване, застигле на порядках минулого століття, польське царство»⁸²⁸.

Так само гостро ця атмосфера і напруга відчувалася й на початку 60-х рр. XIX ст. За свідченнями О. Підвисоцького, у Варшаві, на постійній основі, відбувалися заходи щодо вшанування пам'яті про повстання 1830-1831 рр. По завершенні мітингів, які зазвичай тривали 17 листопада, упродовж дня, «натовпи розходилися, пізно увечері, різними вулицями голосно співаючи революційні пісні 1831 року *jeszcze Polska nie zginela, poki my зујету*»⁸²⁹. Що дивувало О. Підвисоцького, що такі дії з боку поляків відбувалися безкарно і не викликали необхідної реакції політики.

Перед революційну атмосферу зафіксував і Григорій Галаган⁸³⁰. У 1861 р., здолавши 747 верст і витративши три доби і 8 годин, він з Києва прибув до Варшави. Мандрівник писав: «Варшава має вигляд суто західноєвропейського міста. Прокинувшись зранку і

⁸²⁶ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 5.

⁸²⁷ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 6.

⁸²⁸ Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы. Санкт-Петербург: Типография П. Сойкина, 1897. С. 9.

⁸²⁹ Подвысоцкий А. Записки очевидца о событиях в Варшаве в 1861 и 1862 годах Санкт Петербург: Военная типография. С. 28.

⁸³⁰ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелогі родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., проф. Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 407.

відчинивши вікно, я побачив, що вулиця, на якій я зупинився у Hôtel d'Angleterre, досить жвава. Усі дами у траурі, інші — у крепових сукнях, чоловіків багато у траурі і фантастичних костюмах: чорна блуза, чорний пояс і чорний кашкет з чотирма різками. Усі капелюхи — з широкими чорними стрічками. Окрім їх жалоби національної, у них помер їх уявний король Чарторийський у Парижі, і вчора була велелюдна демонстрація. ... Учора ж була демонстрація на користь англійського консула, — йому дарували адресу і квіти, ... за те, що у парламенті згадали про Польщу, а у французького, говорять, збираються вікна побити. Між тим театри зачинені, і ніде не чути музики, тому що ніхто не слухає і не буває»⁸³¹.

Не оминув увагою Г. Галаган і власне ставлення до католицької віри, яку він вважав не природньою для слов'янських народів. Тому, мандрівник зауважив: «Ми вийшли з церкви, дещо втомлені видовищем і музикою, і з мимовільною сумною думою: у наслідок якої історичної потреби слов'янський народ, яким би він не був, приноситься у жертву чужому для нього початку, який остаточно руйнує його самостійну народність, коли істина так від нього близька і так могла б бути йому доступна»⁸³².

Після придушення польського повстання 1863–1864 рр. поглибила адміністративні й ідеологічні зусилля щодо упокорення польського народу. Володимир Міхневич зазначав: «Потужну руку влади, яка твердо і непохитно утримує туго натягнуті віжки, видно в усьому». У центрі міста російським царатом було встановлено черговий пам'ятник, проте на цей раз вже не польським колаборантам, а князю І. Паскевичу, який придушував польське повстання 1831 р. і у 1832–1856 рр. був намісником у Царстві Польському. Монумент мав нагадувати полякам наслідки опору імперії.

Мету його спорудження чітко визначив В. Міхневич: «У войовничій, панівній і твердій бронзовій статуй знаменитого фельдмаршала красномовно відобразилося втілення цієї влади: у ній читаєш нібито історію усього того, що було тут зроблено і як було зроблено Росією... А зроблено тут держаною рукою дуже багато, для безповоротного підкорення, заспокоєння і приєднання краю»⁸³³. Проте, мова йшла не лише про новостворені місця пам'яті, які були огидні полякам. Імперія, зовнішнє, перетворювала Варшаву на російське місто. Той, самий В. Міхневич зазначав: «Чудові, величні, з позолоченими банями, православні храми, монументи і пам'ятники російському імені і російській славі, купа урядових установ російського штибу, російські двоголові орли, російські мундири на кожному кроці, абсолютно за російським зразком організований і за російським зразком дисциплінований рух зовнішнього міського життя, з усіма його функціями — усе це змушує вас відчувати, що ви просто у російському місті, яке пильно і твердо управляється»⁸³⁴.

Кінцевим результатом усіх зусиль імперії мала стати «фундаментальна і остаточна відмова поляків від їхніх мрій і самобутності»⁸³⁵. І царат невпинно і послідовно рухався до його досягнення. У цей час у Варшаві з'явилися і перші зовнішні наслідки запровадженої царатом політики русифікації. Володимир Міхневич нотував: «Повсякчас на стінах на вивісках російські написи. Кругом у крамницях, у ресторанах і в усіх громадських місцях, при зверненні російською, чується у відповідь російська мова, правда, так само як і на вивісках, більш або менш ламана»⁸³⁶.

⁸³¹ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., проф. Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 409.

⁸³² «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., проф. Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. С. 444.

⁸³³ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 6-7.

⁸³⁴ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 8.

⁸³⁵ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 12.

⁸³⁶ Міхневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сущинского. 1881. С. 7.

Однак, не усе було так добре для імперії. Зовнішні перетворення не призводили до зміни світоглядних концептів польського народу. Як і в Україні, загарбників продовжували називати «москалями» — вкладаючи у термін негативну конотацію, позначаючи ним темряву, відсталість і демонструючи зневажливе ставлення до тих, хто ідентифікував себе як «росіянин»⁸³⁷. Зрештою, мандрівник підсумовував: «Варшавець-поляк, якби навіть щиросердно хотів би забути своє національне минуле, фізично не міг би цього досягти, навіть з втратою пам'яті: йому про нього на кожному кроці кричало б і говорило каміння рідного міста, у буквальному сенсі слова!»⁸³⁸.

Це розуміла й Російська імперія. Тому, на постійній основі на теренах Польщі утримувався військовий контингент. Відповідно до свідчень «Путівника» Варшавою, наприкінці 1871 р. лише у Варшаві, на 269241 жителя, частину яких складали російські урядовці, священики, купці, та інші, припадало 19434 військових⁸³⁹. Окрім того, були запроваджені відповідні правила паспортного контролю. Хоча у Путівнику ці правила викладалися для обізнаності туристів щодо адміністративних правил перебування на землях Царства Польського, проте, поряд з тим, вони демонстрували й своєрідний страх імперії щодо розгортання чергової хвилі польського національно-визвольного руху. Вони повідомляли, що ніхто не може залишатися в одному місці більш ніж 24 години, якщо не надає власнику помешкання або готелю паспорт або вид на проживання. За умови подання документів, мандрівникові видавався особливий білет (вартість становила 30 коп.). Він давав можливість вільно проживати у Варшаві упродовж трьох місяців. Далі, за потреби він мав поновлюватися⁸⁴⁰.

Ті, хто прибував до міста з території губернії, так само мав отримати відповідний білет, який гарантував перебування тут упродовж місяця. Після закінчення терміну він мав надати адміністрації паспорт. У свою чергу, жителі Варшави мали право пересуватися Варшавсько-Віденською, Тираспольською, Петербурзькою залізницею у межах Варшавської або сусідніх губерній, виключно з дозволу поліції і терміном не більш ніж на один місяць. Ті хто збирався перебувати у інших губерніях упродовж року, мав надати легітимні документи (паспорти видавалися в Управлінні Обер-Поліцмейстера у паспортному відділі — у воротах Ратуші на Сенаторській вулиці), дозвіл поліції і довідку магістрату про відсутність боргів⁸⁴¹.

Таким чином, надані у подорожніх записках описи Кракова і Варшави мають фрагментарний і емоційний характер, а судження авторів — сформовані під впливом власного досвіду, фахових уподобань, імперських ідеологем й слов'янофільських поглядів, є доволі суб'єктивними. Однак, вони дають можливість реконструювати образи двох польських міст, які волею історії опинилися у складі двох імперій. Оскільки, польські землі були транзитними для мандрівників, то основна увага приділялася маршрутам, вибору об'єктів для огляду, традиційному одягу і настроям у суспільстві. Для тих окремих мандрівників які обирали Краків або Варшаву як кінцевий пункт, метою відвідин визначалися розваги, відпочинок, отримання нових вражень.

Часом під впливом отриманого досвіду, відбувалася часткова руйнація імперських ідеологічних стереотипів, особливо тих які формувалися під впливом пансла-

⁸³⁷ Михневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сушинского. 1881. С. 13.

⁸³⁸ Михневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сушинского. 1881. С. 24.

⁸³⁹ М. М.-в. Путеводитель по Варшаве и ее окрестностям. Варшава: Типография управления Варшавского жандармского округа. 1873. С. 7.

⁸⁴⁰ М. М.-в. Путеводитель по Варшаве и ее окрестностям. Варшава: Типография управления Варшавского жандармского округа. 1873. С. 11.

⁸⁴¹ М. М.-в. Путеводитель по Варшаве и ее окрестностям. Варшава: Типография управления Варшавского жандармского округа. 1873. С. 12-13.

візму, відбувалася самоідентифікації мандрівників. Частина мандрівників усе ще знаходилися під впливом романтизму, для якого були характерним історизм, захоплення минулим (своєрідним «золотим віком»), особливо середньовіччям (тому у центрі уваги опинялася готична сакральна архітектура), етнографізм, що було зумовлено формуванням модерних націй, тож відповідно — в описах подорожей особлива увага приділялася звичаям, строям тощо.

Не сприяла подорожам, вихідців з теренів Російської імперії, до Царства Польського або через його землі, й політична напруженість у суспільстві, а також антиімперські й антиросійські настрої, які панували серед поляків; військові дії під час Австро-пруської війни 1866 р.; запроваджений російським царатом, ще у 30-тих роках XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Всеволожский Н.С. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах. Т. 1. Москва: Типография Августа Семена, при Императорской медико-хирургической академии. 1839. 495 с.
2. Дубровский П. Описание Варшавы и ее окрестностей. Варшава: Издание В.М. Истомина. 1850. 151 с.
3. Желиховская В.П. Наши родичи. (Из воспоминаний о славянских землях) Очерки и рассказы Санкт-Петербург. Типография П. П. Сойкина, 1897. 167 с.
4. Карцов П.П. Из прошлого. Личные и служебные воспоминания П. П. Карцова. Ч.І. 1831–1876 год. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная Польза». 1888. 515 с.
5. Кельсиев В. Галичина и Молдавия, путевые письма. Санкт-Петербург: б/в. 1868. 351 с.
6. Михневич В.О. Варшава и варшавяне. Наблюдения и заметки. Санкт-Петербург. Типография Ф. Сушинского. 1881. 211 с.
7. М. М.-в. Путеводитель по Варшаве и ее окрестностям. Варшава: Типография управления Варшавского жандармского округа. 1873. 202 с.
8. «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Ґалаґанів: документальна монографія, 2019. Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. Київ: StreamArLine. 2019. 516 с.
9. Подвысоцкий А. Записки очевидца о событиях в Варшаве в 1861 и 1862 годах Санкт Петербург: Военная типография. 152 с.
10. Скальковский К.А. О женщинах: мысли старые и новые Санкт Петербург: Издание А.С. Суворина, 1899. 408 с.
11. Сивков, В.В., Путешествия русских людей за границу в XVIII в. Санкт-Петербург: Типо-лит. Энергия. 1914. 134 с.
12. Стратегії мемуарної та мандрівної літератур західноукраїнських письменників другої половини XIX — першої половини XX століття. Колективна монографія / [відп. ред. Тарас Пастух]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 572 с.

ПОЛІТИЧНИЙ ПЛАКАТ ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ ПРОПАГАНДИ ПІД ЧАС РАДЯНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ, 1939-1941 рр.

Актуальність теми полягає у тому, що політичні плакати слугують не тільки мистецьким феноменом, але й засобом пропаганди. Можливість створення плакатів, які можуть впливати на людей різної статі, національності, віку, сфери діяльності тощо, робить цей засіб пропаганди доволі універсальним у застосуванні. Саме різноманітність та ефективність такого виду пропаганди, як плакати роблять обрану тему актуальною, оскільки дозволяє не тільки заглибитись у тогочасні мистецькі образи та символи, але й дослідити гострі соціальні та політичні проблеми, які підіймалися у той час і на які намагалися вплинути способом пропаганди, агітуючи населення до тої позиції, яка була вигідна тогочасній владі.

Обрані для дослідження плакати охоплюють важливий період в історії України, а саме час радянської окупації західноукраїнських земель у 1939–1941 рр. Їх вивчення дозволить визначити основні методи пропаганди, які радянська влада використовувала з метою інформаційного впливу на суспільну свідомість населення окупованих територій. Крім усього вищезазначеного, вивчення плакатів цього періоду дозволить прослідкувати деякі закономірності в пропаганді що мають місце на сучасному етапі, адже частина українських земель сьогодні перебуває під тимчасовою окупацією Росії, яка у своїй інформаційній політиці використовує пропагандистські практики минулого.

Історіографія. Значний внесок у розгляд даної теми зробив Олександр Маєвський, який написав велику кількість історичних праць на тему радянського мистецтва плакату, а в своїй дисертації на тему політичного плакату, як одного з засобів ідеологічної боротьби в Україні 1939-1945рр⁸⁴², він детально розглянув проблему впливу агітаційної та пропагандистської зображальної продукції на суспільство часів Другої світової війни. О. Маєвський дослідив ефективність такого способу пропаганди, виокремив два жанри ідеологічної зображальної продукції того часу та з'ясував їх особливості й відмінності.

Інша ж його праця була зосереджена на образі німецького війська через призму пропаганди радянських плакатів⁸⁴³, що розповсюджувалися, у тому числі, й на території Західної України. Ця робота також несе в собі велику наукову цінність, бо феномен пропаганди під час війни є особливо актуальним у наш час. Обрана тема має великий дослідницький потенціал, позаяк вона не опрацьовувалась нашими істориками настільки активно.

Важливими для теми політичного плакату, як одного зі способів радянської пропаганди, є й інші роботи Маєвського. Серед його робіт можна знайти працю, що зосереджені

⁸⁴² Маєвський О. О. Політичний плакат і карикатура, як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939 — 1945 рр.: дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. Інституту історії України НАН України. Київ, 2016. 197 с.

⁸⁴³ Маєвський О.О. Образ німецького військовослужбовця у зображувальній пропагандистській продукції радянського союзу на території України. Друга світова війна і Україна: актуальні історико-правові проблеми: електрон. зб. матеріалів круглого столу (Київ, 28 квіт. 2015 р.). К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 28–36 с.

на образі зовнішнього ворогу Радянського Союзу в плакатній продукції того часу⁸⁴⁴. Дослідження даної тематики може допомогти у визначенні основних рис та патернів, якими радянська влада наділяла своїх ідеологічних ворогів. Вивчивши цю тему, не складно помітити, що радянська влада використовувала певний набір характеристик та образів, що робило їхню пропаганду більш асоціативною та зрозумілою для народу. Ще одна праця, на яку варто звернути увагу, вивчаючи обрану тему, базується на дослідженні політичних плакатів і карикатур напередодні Другої світової війни⁸⁴⁵. Вона є важливою для розуміння настрою радянської влади у період, коли склалися передумови до початку Другої світової війни й, відповідно, можна побачити які саме ідеї радянська влада воліла просувати в маси.

Як уже було сказано вище, плакати та карикатури це не лише мистецьке явище, але й інструмент політичної пропаганди. Саме з цього факту випливає те, що плакати та карикатури грають доволі важливу роль у формуванні інформаційного простору українців й цій темі присвячена ще одна праця Маєвського⁸⁴⁶. Найбільша ефективність пропаганди шляхом плакатів полягає в тому, що люди нечасто розглядають мистецтво як те, через що може чинитися пропаганда. Ця тема є важливою для суспільства й має бути донесена до широких мас, тому робота Маєвського має високу актуальність.

Хоч посібник В. Шевченка «Композиція плаката»⁸⁴⁷ і призначено для студентів дизайнерських навчальних закладів, але він, безумовно, має цінність і для науковців. Дана праця не зосереджена на окремому часовому проміжку чи країні й тому містить безліч прикладів плакатів, які можуть бути корисними у вивченні графічної пропаганди. Також у даному посібнику досліджено аспекти історії формування та еволюції плаката у контексті візуальної комунікації. Здійснено аналіз візуальних елементів композиції плаката та основних факторів, що впливають на виразність і ефективність художньої пропаганди. Тож обраний навчальний посібник допоможе науковцям краще зрозуміти структуру плакатів, що неодмінно надасть можливість глибше проаналізувати об'єкт дослідження.

У статті В.Шайкан «Ідеологічний аспект радянзації західноукраїнських земель 1939–1940 рр»⁸⁴⁸ було розглянуто питання приєднання західноукраїнських земель до складу СРСР та роль агітації й пропаганди у цьому процесі. В роботі аналізується до яких тактик та стратегій впливу вдавалася радянська влада, аби привернути на свій бік населення Західної України. Також у даній праці було досліджено методи реалізації ідеологічних концепцій та їхню результативність. Автор статті розглянув конкретні впливи на окремі соціальні групи та виявив на який прошарок суспільства радянська пропаганда мала на меті вплинути у першу чергу.

І.Грідіна у своїй розвідці «Зображальні джерела в дослідженні духовного життя населення України в роки Другої світової війни»⁸⁴⁹ аналізує зображальні джерела та їхній вплив на тогочасне суспільство. Завдяки цій праці ми можемо зробити висновок, що графічні образи є універсальними і доступними засобами впливу на суспільство, тому вони широко застосовувалися радянською владою в роки Другої світової війни. Також авторка наголошує увагу на тому, що повторювання сюжетів у різних видах джерел та їх змістовна

⁸⁴⁴ Маєвський О.О. Образ зовнішнього ворога крізь призму плакатної продукції СРСР. Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. Відп. ред. О.Є. Лисенко. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 16. 207–217 с.

⁸⁴⁵ Маєвський О.О. Політичний плакат і карикатура напередодні Другої світової війни: зарубіжний дискурс. Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. Відп. ред. О.Є. Лисенко. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 17. 223–241 с.

⁸⁴⁶ Маєвський О.О. Карикатурна і плакатна графіка в системі формування інформаційного простору: ефективність графічної пропаганди в роки другої світової війни. The Caucasus: Economical And Social Analysis Journal Of Southern Caucasus. Tbilisi, Georgia, 2015. Vol. 10. Issue 04. 13–18 p.

⁸⁴⁷ Шевченко В.Я. Композиція плаката: навч. посібн. Харків: Харк. держ. акад. диз. і мист, 2004. 124 с.

⁸⁴⁸ Шайкан В. Ідеологічний аспект радянзації західноукраїнських земель 1939–1940 рр. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2010. Вип. 41. 230–237 с.

⁸⁴⁹ Грідіна І. Зображальні джерела в дослідженні духовного життя населення України в роки Другої світової війни. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2010. Вип. 34. 135–144 с.

спрямованість дають підстави говорити про відповідну духовну атмосферу суспільства, яку скеровувала і використовувала радянська влада. Тож завдяки цій повторюваності ми можемо проаналізувати та виявити які ідеї та думки радянська влада намагалася розповсюдити на українських територіях першочергово.

Типологія плакатів та їхня роль в радянській пропаганді

Радянські плакати — це графічні твори мистецтва, які використовувалися для масової політичної та соціокультурної пропаганди. Плакати є важливим джерелом для вивчення радянської ідеології та дослідження цінностей, які пропагувала тогочасна влада на західноукраїнських територіях в період 1939-1941 рр. Плакати відображають головні політичні та соціальні погляди періоду, а також уявлення про «ідеальне» радянське суспільство, яке влада старанно нав'язувала народу. Саме тому для детального вивчення обраної теми необхідно приділити увагу типології плакату, аби мати дослідити на які сфери життя українського народу найбільше намагалася вплинути радянська влада.

Радянський політичний плакат — це форма графічного мистецтва, яка використовувалася в Радянському Союзі для поширення політичних ідеологій та пропаганди. Даний тип плакатів застосовували для підтримки влади, поширення соціалістичних ідей, а також для формування сприйняття світу відповідно до ідеології комунізму. Окремим напрямком радянського політичного плаката є антирелігійний плакат. Найбільшого поширення даний тип графічної пропаганди досяг у 1950-х рр. під час антирелігійної боротьби за часів Хрущова. Однак антирелігійні плакати поширювалися і в 1930-х рр., що частково охоплює хронологічні мірки обраної теми дослідження.

Військові плакати займають великий пласт художньої пропаганди часів Другої світової війни. Завдяки своїй кількості та різноманітності даний тип плакатів є, мабуть, найбільш широко дослідженим жанром графічної пропаганди серед істориків. Першочерговою ціллю військових плакатів було заохочення нації до мобілізації, підняття бойового духу та підтримки військових зусиль. Також військові плакати мали за мету підкреслити важливість військової служби та героїзму на фронті. Під час Другої світової війни активно створювалися антигітлерівські плакати, які заохочували населення до боротьби проти нацизму.

Єдиним винятком є період впродовж 1939-1941 рр., коли між Радянським Союзом та Німеччиною діяв пакт Молотова-Ріббентропа, з підписанням якого в Радянському Союзі припинилась антинімецька, антигітлерівська пропаганда. У цьому зв'язку цікавим є донесення німецького посла у Москві від 6 вересня 1939 р., в якому він писав: «Раптовий поворот у політиці Радянського Союзу після багатьох років пропаганди, спрямованої проти німецьких агресорів, ще не дуже ясно зрозумілий населенню. Особливі сумніви викликають заяви офіційних агітаторів про те, що Німеччина більше не є агресором. Радянський уряд робить усе можливе, щоб змінити ставлення населення до Німеччини. Пресу ніби підмінили. Нападки на Німеччину не тільки цілком зникли, але всі описи подій зовнішньої політики значною мірою засновані на німецьких повідомленнях і вся антинімецька література вилучається з книжкової продукції».⁸⁵⁰

Однак в період 1939-1941 рр. військова пропаганда не зникла, а радше набула нового вигляду: «...корінним чином переробити нашу воєнну ідеологію», рішуче перейти до підготовки Червоної армії від оборони до воєнної політики наступальних дій».⁸⁵¹ Можна сказати що в цей період військова антигітлерівська пропаганда була замінена на військову мобілізаційну пропаганду.

⁸⁵⁰ Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна: спогади та роздуми очевидця. Київ: Смолоскип. 2002. С. 335–336.

⁸⁵¹ Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна: спогади та роздуми очевидця. Київ: Смолоскип. 2002. С.336.

Соціально-економічні плакати фокусувалися на заохоченні громадян до активної участі в суспільному житті та праці на благо Радянського Союзу. Провідними темами соціально-економічних плакатів були заохочення до колективізації та індустріалізації. Зростанні трудової ефективності — ще одна тематика, яку можна побачити в соціально-економічних плакатах. Для цього підтипу характерне зображення працівників на заводах чи в сільському господарстві та акцентування уваги населення на важливості продуктивної праці для будівництва соціалізму. Значну роль також відігравали плакати про залучення жінок до праці, де ключовими гаслами було «Жінки в колгоспах — велика сила», «Радянським жінкам-трудівницям — слава!» тощо.

Антикапіталістичні плакати використовувалися для пропаганди комуністичної ідеології та підтримки соціалізму. Зображення антикапіталістичних тем та символів мали на меті створювати враження про переваги радянської системи порівняно з капіталізмом й підтримувати наратив про «ідеальне» радянське суспільство. Антикапіталістичні плакати висвітлювали капіталізм як систему, де лише вищий клас живе в достатку, тоді як широкі маси населення живуть у бідності, а соціалістичне суспільство навпаки висвітлювалося як ідеальна система, де немає класової нерівності та експлуатації праці.

До групи просвітницьких плакатів відносяться плакати, що пропагують здоровий спосіб життя, відмову від шкідливих звичок, активну спортивну діяльність, дотримання правил безпеки та розвиток культурної освіти та подолання безграмотності. Хоч просвітницькі плакати і з'явилися ще на самому початку заснування Радянського Союзу, але найбільшої поширеності набули за часів Перебудови, коли велася активна антиалкогольна кампанія.

Отож можна відзначити, що радянські плакати відображали не лише художній аспект, але й були засобом пропаганди, що впливала на безліч аспектів життя населення: починаючи від ідеологічних поглядів і закінчуючи освітою та навіть звичками. Типологія радянських плакатів виявляє різноманітні аспекти їхнього використання, включаючи політичну пропаганду, економічну мобілізацію, воєнну підтримку та культурно-освітні ініціативи. Розрізнення за тематикою дозволяє краще розуміти основні пріоритети радянської влади та її спроби впливу на свідомість громадян.

Події та образи у радянському плакаті 1939-1941 рр.

Задля цілісного вивчення обраного питання неодмінно потрібно розглянути структуру політичного плакату. Дослідження структури допоможе краще зрозуміти ключові образи плакатів, розкрити провідні ідеї та цінності, які просуvalа тогочасна радянська влада на західноукраїнських територіях. Аналіз графічних елементів плакату не тільки дозволяє визначити, які художні засоби використовувалися для залучення уваги та формування емоційного враження суспільства, а й допомагає врахувати культурні та історичні особливості суспільства, на яке він був спрямований.

Основною частиною плакату, безумовно, є саме графічний елемент — ілюстрація. Саме вона займала більшість місця, а не текст. Саме на зображенні фокусувалася увага людей. Текст же слугував більше допоміжним елементом, таким собі додатковим коментарем, що виражає головну ідею чи заклик плакату. Однак деякі плакати мали додаткову текстову інформацію, таку як пояснення гасел, довідки або вказівки для глядачів, які зазвичай розташовували знизу від зображення. Часто плакати включали лаконічні, але зрозумілі слогани, які запам'ятовувались людям. На деяких плакатах вказували дату та авторство, на інших же авторство невідомо, а про рік створення можна лише здогадуватися з контексту подій, які були зображені.

Якщо ж говорити про кольорову гаму плакатів, то найчастіше зустрічалися червоні, чорні та білі кольори. Деякі плакати були повністю кольоровими та мали деталізований фон, інші ж навпаки мали однотонний фон та меншу деталізацію, але ключовим фактором залишався яскравий кольоровий акцент, як правило це була центрова фігура плакату, яка одразу привертала увагу глядачів.

Провідною подією політичних плакатів 1939-1941 рр. є вступ Західної України до складу СРСР. Плакати активно пропагували об'єднання українських земель у складі Радянського Союзу та намагалися легітимізувати анексію.

Гарним прикладом таких плакатів є даний плакат,⁸⁵² надрукований у радянській пропагандистській газеті «Вільна Україна» в 1939 р. На плакаті зображений український народ, що тримає в руках плакати з гаслами, а саме: «Хай живе радянська влада в Західній Україні!», «Хай живе товариш Сталін — натхненник звільнення трудящих Західної України!» та «Хай живе Червона армія!»

«Хай живе товариш Сталін — натхненник звільнення трудящих Західної України!»: Значення імені Сталіна як «натхненника» підкреслювало його роль як головного лідера та ідеолога, що допомагало підтримувати культ його особистості.

«Хай живе Червона армія!»: Підкреслення ролі Червоної армії вказувало на прихід «визволителів», бо саме рятувальниками та визволителями Червоноармійців хотіла зобразити радянська пропаганда, тому цей наратив активно просувався.

Усі ці написи спрямовувалися на формування позитивного сприйняття нового порядку та влади, підкреслення лояльності населення та створення ідеологічної основи для соціалістичних перетворень на окупованих територіях.

Іншим же прикладом відображення цих подій у графічній пропаганді є плакат, де центральними фігурами є Червоноармієць та представники українського селянства.⁸⁵³ Підпис на плакаті свідчить: «Надати руку братнім народам Західної України та Західної Білорусії — наш священний обов'язок!» Цей плакат також має на меті прославити героїзм та відданість Червоної армії. Згадка «братніх народів» була частиною пропаганди, так званої, спільної ментальності, мала на меті стерти державні кордони та об'єднати різні національності під гаслами соціалістичного ідеалу.

На плакаті з підписом «Братам ми руку простягнули, щоб їхні спина розігнулись і скинули в п'ятому віку презирство царство канчуків»⁸⁵⁴ використані дуже схожі прийоми: все та ж легітимізація анексії західноукраїнських земель за рахунок «визволення» українців з-під польського свавілля, що на цьому плакаті підкріплено образом Червоноармійця, який відбиває напад польського солдата та ламає кайданки на руках двох українців, а також використання поняття «братніх народів».

Ще один плакат⁸⁵⁵, який підходить під тему даного дослідження, містить вірш:

*«Не треба забувати, що в нас воєнний час,
Що зламаний вогнем могутнього походу
Проклятий ворог що вкусити хоче нас.
Буває вдень, частіше ж серед ночі,
Виходить він на зрадницькі діла
О, підлий кат! Здыхаючи він хоче
Убити людей, спалити майно до тла
Товариші Цього не забувайте.
Пильнуйте честь радянського бійця
Уважні будьте!»*

⁸⁵² Додаток А

⁸⁵³ Додаток Б

⁸⁵⁴ Додаток В

⁸⁵⁵ Додаток Д

*Не зівайте!
Більшовиками будьте до кінця!»*

Вірш закликає українців до пильності та уважності, аби не піддатися польському впливу. Ворог у цьому вірші — це польський солдат, який описується у вірші як «проклятий», «зрадницький», «підлий кат», що хоче «убити людей» і «спалити майно до тла». Такий образ мав на меті створити відразу та ворожнечу до Польщі та прагнення захищати Батьківщину від польського свавілля. На цьому також наголошують й дані строки:

*«Пильнуйте честь радянського бійця
Уважні будьте!
Не зівайте!
Більшовиками будьте до кінця!»*

Також Заклик «Більшовиками будьте до кінця!» створює явну апеляцію до ідеології більшовиків та вимагає від населення повної вірності та відданості радянському режиму. Розповсюдження антипольської пропаганди було також засобом виправдання анексії західноукраїнських територій Радянським Союзом. Створення образу Польщі як пригнічувача слугувало для легітимізації втручання та зміни політичного ладу.

Отож пропагандистські матеріали активно створювали образ Польщі як загарбника, який пригнічує український народ. Зображення поляків як ворогів і загрози для національних інтересів мало на меті дискредитацію польської влади та підкреслення переваги радянської ідеології над польською.

За допомогою яскравих образів, лаконічних гасел та асоціативних символів плакати створювали специфічний наратив, спрямований на підтримку соціалістичної ідеології та влади. У цьому контексті важливо розглянути ключові образи, що домінували в радянських політичних плакатах протягом періоду 1939-1941 рр., оскільки вони віддзеркалювали політичні, економічні та соціальні тенденції того часу. Розкриття цих образів допоможе зрозуміти ідеологічний контекст та механізми впливу радянської пропаганди на західноукраїнських землях впродовж даного періоду.

Нерідко в радянських політичних плакатах зображення Сталіна використовувалося з метою створення культу особи й, відповідно, підсилення його авторитету серед населення. Сталін відображався з серйозним та впевненим виразом обличчя й був у своїй уніформі із червоною зіркою на головному уборі. Політичні плакати мали за мету зобразити його як рішучого та непохитного лідера, який готовий вести за собою народ. В період 1939-1941рр. особливо часто зображення Сталіна з'являлося в карикатурах та плакатах на тему пакта Молотова-Ріббентропа. У цей період графічна радянська пропаганда намагалася зобразити Йосипа Сталіна не тільки як військового діяча та керівника, але й як стратега — розумного та вправного лідера, спроможного приймати обґрунтовані рішення для досягнення політичних цілей.

Один із найрозповсюдженіших образів для політичних плакатів — це образ червоноармійця. Червоноармійці завжди зображалися у військовій формі, касці з червоною зіркою та гвинтівкою в руках. Червоноармійців завжди висвітлювали як героїв та патреотів Радянського Союзу. На плакатах солдати могли карати ворога або ж йти в атаку, що виражало рішучість і відданість своїй місії. Але основною роллю солдата на плакатах тих часів був захист західноукраїнського населення від польського впливу, тому більшість сюжетів політичних плакатів за участі червоноармійців базувалася на сценах, де радянський військовий перемагає польського загарбника.

Отож червоноармійці представляли собою героїчних захисників ідеалів соціалістичного режиму та «визволителів» українського народу Західної України. Військова уніформа, зброя та героїчний вигляд червоноармійців мали викликати у населення патріотичний настрій та гордість за Радянську армію та віру в її міць.

Фокусувалася увага і на протилежному боці конфлікту — Польщі. Однак якщо з боку Радянського Союзу на плакатах завжди зображалися солдати червоноармійці, то польську сторону уособлювали як і представників польської армії, так і представники буржуазії. Образ Польщі в радянських політичних плакатах висвітлювався виключно як образ загарбника та пригнічувача українського народу. Таким чином цей образ мав на меті легітимізувати радянську анексію західноукраїнських територій та піднести її під маскою «визволення» від польського гніту. Окрім цього Польща виступала символом капіталістичного ладу, що розглядалося як безпосередня загроза соціалістичним ідеям Радянського Союзу, а тому польський вплив мало бути викорінено з західноукраїнських територій. Зазвичай у політичних плакатах образ поляків був карикатурним чи навіть гіперболізованим, вони мали непропорційну статуру та відштовхуючі риси обличчя. Це було зроблено задля того, аби додатково закріпити в уяві населення антипатію до ідеологічного ворога Радянського Союзу.

Отже в політичних Польща часто зображалася як символ буржуазної агресії, капіталістичного гніту чи мілітаристської загрози. Завдяки цим образам радянська влада намагалася легітимізувати свою політику на анексованих територіях та створити ідеологічний фундамент для нового соціально-політичного ладу.

Не минула радянська графічна пропаганда й образ українців. Зазвичай в політичних плакатах українці були показані простодушними селянами-працівниками, які, на відміну від росіян або поляків, ніколи не були зображені зі зброєю в руках. В період 1939-1941 рр. широко розповсюджувалася ідеологічна установка про вдячність українців Радянському Союзу за визволення з-під польського гніту та об'єднання українських земель у складі Радянського Союзу, що мало на меті обґрунтувати та виправдати анексію західноукраїнських земель. Також активно просувалося зображення українців як частини багатонаціональної родини Радянського Союзу, що підкреслювало національну єдність в межах соціалістичного утопічного ідеалу.

Відтак можна сказати, що радянська графічна пропаганда активно використовувала образ українців у політичних плакатах для формування певних ідеологічних установок поміж населення, ключовою серед цих установок була повна підтримка дій Радянської влади в період 1939-1941 рр. на території західноукраїнських земель.

Найрозповсюдженішими символами в політичних плакатах були п'ятикутна червона зірка та «Серп і Молот» — знак соціалістичного руху та єдності працівників і селян. Військова символіка, така як танки, літаки та зображення бойових дій, підкреслювала героїзм і силу Радянського Союзу, вказуючи на його готовність відстояти свою землю за будь-яких умов.

Узагальнюючи вищевикладене, можна констатувати, що радянські політичні плакати періоду 1939-1941 рр. використовували різноманітні образи та символіку для створення специфічного наративу, спрямованого на підтримку соціалістичної ідеології та радянської влади. Ключові образи включали червоноармійців як символ героїчних захисників, образ Польщі як загарбника та супротивника соціалістичного ладу, а також образ українців, що визначав їх як вдячних прихильників Радянського Союзу.

Висновки. Отож тепер з впевненістю можна зазначити, що політичні плакати були не тільки мистецьким феноменом, але й використовувалися як масштабний засіб пропаганди. Завдяки різноманітній типології плакатна пропаганда впливала на безліч аспектів життя населення: починаючи від ідеологічних поглядів і закінчуючи освітою та навіть звичками.

Окрім цього плакати створювали специфічний наратив, спрямований на легітимізацію окупаційних заходів Радянського Союзу, що було однією з провідних задач пропаганди того часу. Червоноармійці були зображені як героїчні захисники, образ Польщі було висвітлено, як образ загарбника та символ буржуазного гніту, а українців на плакатах

показували як вдячних у «визволенні» членів багатонаціональної родини Радянського Союзу — всі ці елементи активно використовувалися для формування певних установок у свідомості населення — а саме виправдання дій Радянської влади на західноукраїнських землях.

Таким чином, політичний плакат виявився не тільки засобом впливу на емоційний стан громадян, але й інструментом для створення нового культурного ідентитету, докладаючи зусиль до формування «нової людини» за соціалістичними стандартами.

Яскраві образи, лаконічні гасла та асоціативні символи зробили політичний плакат доступним та зрозумілим типом пропаганди серед західноукраїнського населення. Саме через вміле використання образів, символів та слоганів, політичні плакати викликали емоційний відгук та активно впливали на свідомість мас. Вони не лише передавали ідеї комунізму, а й створювали та розповсюджували образ кращого життя під владою Радянського Союзу.

Плакати слугували засобом масової мобілізації, маніпулювали патріотичними почуттями та формували певну ідеологічну лояльність. Вони активно впливали на культурну освіту та психологічний стан суспільства, змінюючи сприйняття подій та реальності.

За допомогою політичних плакатів радянський режим прокладав шлях для ідеологічного проникнення в суспільство, формуючи новий світогляд та переписуючи історію. Такий комплексний підхід до використання плакатів дозволив забезпечити широке охоплення населення і втілити стратегічні цілі пропаганди радянського режиму на західноукраїнських землях у зазначений період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Маєвський О. О. Політичний плакат і карикатура, як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939 — 1945 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Інституту історії України НАН України. Київ, 2016. 197 с.
2. Маєвський О. О. Образ німецького військовослужбовця у зображувальній пропагандистській продукції радянського союзу на території України. Друга світова війна і Україна: актуальні історико-правові проблеми: електрон. зб. матеріалів круглого столу (Київ, 28 квіт. 2015 р.). К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 28–36 с.
3. Маєвський О. О. Образ зовнішнього ворога крізь призму плакатної продукції СРСР. Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. Відп. ред. О. Є. Лисенко. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 16. 207–217 с.
4. Маєвський О. О. Політичний плакат і карикатура напередодні Другої світової війни: зарубіжний дискурс. Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. Відп. ред. О. Є. Лисенко. К.: Інститут історії України НАН України, 2015. Вип. 17. 223–241 с.
5. Маєвський О. О. Карикатурна і плакатна графіка в системі формування інформаційного простору: ефективність графічної пропаганди в роки другої світової війни. The Caucasus: Economical And Social Analysis Journal Of Southern Caucasus. Tbilisi, Georgia, 2015. Vol. 10. Issue 04. 13–18 p.
6. Шевченко В. Я. Композиція плаката: навч. посібн. Харків: Харк. держ. акад. диз. і мист, 2004. 124 с.
7. Ідеологічний аспект радянської західноукраїнських земель 1939–1940 рр. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2010. Вип. 41. 230–237 с.
8. Зображальні джерела в дослідженні духовного життя населення України в роки Другої світової війни. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. 2010. Вип. 34. 135–144 с.
9. І. Мельник Народні збори Західної України: 2014. URL: <https://zbruc.eu/node/28427>
10. Позачергова П'ята Сесія Верховної Ради СРСР першого скликання, 1939 р. URL: <https://zbruc.eu/node/28694>
11. Пігідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна: спогади та роздуми очевидця. Київ: Смолоскип. 2002. 448 с.
12. Ятченко Д. Патріотичний обов'язок радянського вчителя. Радянська освіта.
13. Палюх О. Газета «Вільна Україна» (1939—1941 рр.) як видавничий проект. Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. Вип. 2. Львів: ЛННБУ ім. В. Стефаника. 2010. 68–84 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Радянський плакат (автор — Крюков), 1939 р.

Радянський плакат (автор — Г. Пустовійт), 1939 р.

Радянський плакат (невідомий автор), 1939 р.

З газети «Вільна Україна», 1939 р.

Галина Саган

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА В ТУРЕЧЧИНІ: ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. суттєво змінило життя і діяльність української діаспори у всіх країнах, світу, де тільки є їх громада. Насамперед діаспоряни почали масово долучатися до організації протестів проти російської агресії, зборів допомоги і їх доставки в Україну, прийому біженців, які прибували до їх країн. Таку ж активну позицію зайняли українці Турецькій Республіці. У цій країні українську діаспору можна вважати відносно молодого, хоча українців ще з

козацьких часів знали на цих землях, і тоді це була Османська імперія. Як діаспора, українська громада в Туреччині стала формуватися у ХХІ ст. Окрім цього, останні двадцять років Анатолія стала чи не найпопулярнішим місцем, куди приїжджати українці на літній відпочинок. До пандемії Туреччину відвідувало понад 1 мільйон осіб, кількість же українців, які постійно проживають у країні набагато менша — 35 тисяч. Власне, вони, ці 35 тис. українців — є діаспорою, оскільки ведуть активне громадське і культурне життя, властиве діаспорянам. Найбільшою українська громада є в Стамбулі, вона охоплює майже 5 тис. осіб, в Анталії — до 3 тис., у Бурсі — більше тисячі, в Анкарі — близько тисячі. Загалом, на сьогодні в країні офіційно оформлено 18⁸⁵⁶ діаспорних організацій українців⁸⁵⁷.

Українська діаспора в Туреччині має жіноче обличчя. Зазвичай, це жінки, які вийшли заміж і приїхали жити до Туреччини, або ті, хто вийшов заміж за турецьких громадян в Україні — колишніх студентів або бізнесменів — і з часом перебралися сюди.

Варто зазначити, що суспільно-політичні процеси в Україні суттєво впливають на розвиток діаспорного життя українців в Туреччині. Так, після Майдану російськомовні українці почали частіше використовувати та більше вивчати українську мову. Після захоплення Криму Росією і з початком війни на Сході України, зросла громадська активність українців Туреччини. Вони почали створюватися нові організації. У 2014 році розпочав роботу Український клуб. Українці почали зустрічатися раз чи двічі на місяць у посольстві України, робили мистецькі та просвітницькі презентації. Спочатку це не була громадська організація, це була громадська ініціатива. Пізніше, у 2016 році, учасники цього Українського клубу, почали процес офіційного оформлення. У 2016 році новий посол України в Турецькій республіці Андрій Сибіга допоміг з оформленням і вже у березні 2017 року організація почала працювати як офіційна громадська інституція⁸⁵⁸.

Ще одна особливість української діаспори в Туреччині в тому, що тут відсутня можливість об'єднання діаспорян навколо церкви. А в багатьох країнах цей фактор єднання українців є дуже потужний і, навіть, провідний. Ситуація із забезпеченням релігійних потреб в Туреччині має складності. Багато дівчат, які приїжджають в Туреччину, змінюють релігію. Попри це, в діяльності українських громадських організацій відсутній релігійний тиск, так само, як і будь-який примус. Так, голова Української спілки в Анкарі Юлія Білецька розповідає, що на Великдень до Спілки приходять всі — й мусульмани, й православні. Для тих, хто змінив релігію, Великдень лишається культурним святом з національним забарвленням. Також українці Туреччини люблять відзначати свято Pokrovi — День козацтва та День захисника і захисниць Вітчизни. Так само на цьому святі присутні як християни, так і мусульмани⁸⁵⁹.

Чергові трансформації в житті українців Туреччини почалися після повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Притік біженців став фактором, який вплинув на діаспорян. В коментарі Укрінформу керівник консульського відділу посольства України в

⁸⁵⁶ Туреччині офіційно зареєстровано 18 українських діаспорянських організацій. В Адані діє Культурно-освітнє товариство солідарності, співпраці та дружби Адани та України, в Аланії — Асоціація солідарності «Україна-Аланія»; в Анкарі — Українська спілка в Анкарі; в Анталії — Середземноморське об'єднання українців, ГО «Українська родина», Українське культурно-мистецьке об'єднання; у Бодрумі — Організація українців Егейського регіону, ГО «Українці Бодрума», у Бурсі — Товариство українців у Бурсі; в Ізмірі — Українська спілка солідарності в Ізмірі, Об'єднання українців Ізміру; у Конії — Українська асоціація з питань культури, допомоги та солідарності в Конії; у Кушадаси — Українська культурна спілка Кушадаси; у Мармарисі — Спілка української культури та солідарності; у Мерсіні — Товариство культури, туризму та освіти українців у Мерсіні; у Самсуні — Чорноморська асоціація українців; у Стамбулі — Українське культурне товариство та Українське товариство взаємодопомоги.

⁸⁵⁷ Ukrinform (02.08.2022). В Анкарі відбувся тренінг для керівників українських громад, що діють в Туреччині <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3542096-v-ankari-vidbuvsya-trening-dla-kerivnikiv-ukrainskih-gromad-so-diut-v-tureccini.html>

⁸⁵⁸ Білецька Б. (21.10.2020). «Українська діаспора в Туреччині має жіноче обличчя» <http://nashsvit.in.ua/?p=5220>

⁸⁵⁹ Білецька Б. (21.10.2020). «Українська діаспора в Туреччині має жіноче обличчя» <http://nashsvit.in.ua/?p=5220>

Туреччині Андрій Білик розповів, що з 24 лютого в Туреччину за перші два-три місяці заїхало 278 972 громадян України. На кінець липня 2022 року з країни виїхали 232 841 громадян України. Відповідно, літом 2022 року у Туреччині залишалося ще приблизно 46 тисяч українців — здебільшого у провінціях Стамбул, Анталія, Мугла, Ізмір та Анкара. З-поміж біженців, котрі виїхали з Туреччини, більшість повернулися в Україну. Але значна частина вирушила шукати притулку в інших країнах, з привабливішими умовами перебування⁸⁶⁰.

Також, варто нагадати, що Туреччина на відміну від ЄС не надає українським біженцям тимчасового захисту, але це не означає, що біженців не підтримують в цій країні. Для українців, що втекли від війни до Туреччини, було запущено масштабний проект підтримки від міжнародної організації «АСАМ»⁸⁶¹. Таким чином, вся допомога українським біженцям забезпечується волонтерськими організаціями. Даний проект є наразі єдиною централізованою ініціативою з підтримки українців в Туреччині. У рамках проекту українські біженці отримують: правову підтримку; юридичну інформацію про права та обов'язки в Туреччині; допомогу з перекладу; медичну допомогу; гуманітарну допомогу; фінансову підтримку; безкоштовне тимчасове проживання; можливість безкоштовного транспортування територією Туреччини; можливість оплати послуг адвокатів за потреби; дофінансування оренди житла; торгові картки мережі продуктових магазинів для придбання харчів.

До проекту долучені перекладачі, юристи, експерти з захисту дітей, медичні педагоги, спеціалісти з питань інвалідності, сімейні консультанти, психологи, молодіжні працівники та інші спеціалісти, які також взаємодіють з консульськими працівниками дипломатичних установ України в Туреччині. З усіх питань допомоги в рамках проекту було відкрито гарячу лінію, на яку могли звертатися біженці за допомогою. З 4 серпня 2022 р. офіс «АСАМ» почав працювати в Анталії⁸⁶².

Також Асоціацією солідарності з біженцями й іммігрантами (ASAM) разом з Дитячим фондом ООН (UNICEF) та Посольством України в Туреччині в столиці Туреччини в Анкарі 3 серпня 2022 р. організували тренінг з розвитку потенціалу для українських організацій та керівників українських громад, що офіційно діють в різних регіонах Туреччини. У заході було презентовано багато практичних елементів з допомоги біженцям.

У першому тренінгу взяли участь представники 14 спілок з 9 різних міст Туреччини. Загальна кількість учасників — близько 40. «Сподіваємося, що захід буде корисним і дасть відповіді на питання, які постають перед вами у повсякденній діяльності», — сказав у вступному слові Генеральний координатор ASAM Ібрагім Вургун Кавлак⁸⁶³. На тренінгу вчили, як вирішувати побутові питання, отримувати соціальну допомогу, освітні послуги, медичне страхування, безпеку жінок та дітей, юридичні основи й особливості турецького міграційного законодавства по перебуванню в країні шукачів притулку, порядок оформлення документів та інше. Окрім отримання нових знань, учасниці семінару відзначилися про важливість обміну досвідом між спілками щодо реалізації соціальних проектів.

Діаспорна організація Українське товариство взаємодопомоги в Стамбулі літом 2022 року для дітей вимушених переселенців з України й учнів української суботньої школи організували в Стамбулі літній табір «Барвінок» з елементами української скаутської організації «Пласт». «Цього літа ми проводимо табір «Барвінок» вдруге, а загалом —

⁸⁶⁰ Ukrinform (28.07.2022). Туреччина з початку війни прийняла майже 280 тисяч українців... <https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3538330-tureccina-z-pocatku-vijni-prijnala-majze-280-tisac-ukrainciv-bilsist-uzepovernulisa.html>

⁸⁶¹ Турецька неурядова організація Асоціацією солідарності з біженцями та іммігрантами (ASAM) була заснована у 1995 році в Анкарі як незалежна та неприбуткова організація для допомоги шукачам притулку та мігрантам, працює у сфері міграції у більше ніж 30 провінціях, де діють 60 офісів організації.

⁸⁶² Visitukraine (28.07.2022). Для українців в Туреччині запустили гарячу лінію <https://visitukraine.today/uk/blog/658/dlya-ukrainciv-v-tureccini-zapustili-garyacu-liniyu>

⁸⁶³ Ukr-karadeniz (03/08/2022) В Анкарі відбувся тренінг для керівників українських громад. <https://ukr-karadeniz.com/v-ankar%D1%96-v%D1%96dbuvsva-tren%D1%96ng-dlya-ker%D1%96vnik%D1%96v-ukrainskikh-gromad>

вчетверте. У ньому беруть участь 140 дітей з різних куточків України, зокрема із Запоріжжя, Северодонецька, Миколаєва, Дніпра, Харкова, Києва, Кривого Рогу, Одеси, Херсона, Чорнобаївки, а також невелика кількість учнів української суботньої школи, що діє при нашому товаристві», — розповіла Укрінформу очільниця Українського товариства взаємодопомоги в Стамбулі, організаторка табору Тетяна Фецан⁸⁶⁴.

Почесним гостем на церемонії відкриття табору був генеральний директор компанії Baykar Makina Халюк Байрактар. У церемонії взяли участь Посол України в Туреччині Василь Боднар та Генеральний консул України в Стамбулі Роман Недільський. Табір «Барвінок» у Стамбулі відбувається за підтримки компанія Baykar Makina, яка виробляє бойовий безпілотної Bayraktar TB2, що вже став символом українського спротиву російській агресії; Посольства України в Туреччині та Генерального консульства України в Стамбулі. Від компанії Baykar Makina учасники табору отримали також особливий подарунок — екскурсію на завод компанії Baykar Makina у Стамбулі, де виробляють безпілотики.

На знак вдячності підтримки України та українських дітей, що були вимушені покинути Батьківщину через війну РФ проти України, генеральному директорові компанії Baykar Makina Халюку Байрактару подарували іменну джезву з тризубом, аналогічну тим, яку в рамках благодійного проекту Coffee Care українського баристи Вадима Грановського у співпраці з СБУ, МЗС і Міністерством культури та інформаційної політики України, відправляють на фронт захисникам України.

Табір розташувався на базі 5-зіркового готелю в Стамбулі. У програмі роботи табору: щоденна руханка, заняття з української мови, лекції з історії, культури та традицій України, майстер-класи з танцю та співу, виготовлення ляльки-мотанки, кулінарні майстер-класи. Щодня в таборі працювала спортивна секція, а ввечері діти танцюють на дискотеці. В організації дозвілля в таборі вже вдруге допомагає турецька молодь з числа цьогорічних випускників і студентів відділення україністики Стамбульського університету, а також турецькі студенти, які до війни навчалися в Україні, а з її початком повернулися в Туреччину та стали волонтерами в різних проектах з допомоги Україні⁸⁶⁵.

Також, з перших днів повномасштабного вторгнення Росії в Україну Українське товариство взаємодопомоги в Стамбулі за підтримки земляків у Туреччині, сприяння Генерального консульства України у Стамбулі та посольства України в Анкарі почало активно надсилати гуманітарну допомогу в Україну. Зі свого офісу вони щодня відправляли по 14 тон гуманітарної допомоги, а загалом відправили близько 150 фур в Україну⁸⁶⁶. Згодом гуманітарну допомогу почали відправляти в Україну і біженці. Так, Тетяна Челік організувала виготовлення стерильних перев'язок, які сильно потребували на фронті. Вона обдзвонила кілька медичних підприємств у Туреччині і знайшла одне, власник якого запропонував безкоштовну стерилізацію за умови, що буде повністю наповнено стерилізаційну камеру, ємність якої приблизно дорівнює 100 тисячам запакованих серветок. Тетяна знайшла людей, які включилися в процес виготовлення пов'язок і постачання матеріалу. Допомагали і діаспоряни, і біженці, і туркені. Готова продукція вже в березні 2022 року була відправлена в Україну⁸⁶⁷.

⁸⁶⁴ Ukrinform (15.08.2022). У Стамбулі за підтримки Baykar Makina проходить табір для дітей вимушених переселенців з України <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3550678-u-stambuli-za-pidtrimki-baykar-makina-prohodit-tabir-dla-ditej-vimusenih-pereselenciv-z-ukraini.html>

⁸⁶⁵ Ukrinform (15.08.2022). У Стамбулі за підтримки Baykar Makina проходить табір для дітей вимушених переселенців з України <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3550678-u-stambuli-za-pidtrimki-baykar-makina-prohodit-tabir-dla-ditej-vimusenih-pereselenciv-z-ukraini.html>

⁸⁶⁶ Armyfm. (21/01/2023). Товариство взаємодопомоги в Стамбулі відправило близько 150 фур гумвантажів в Україну <https://www.armyfm.com.ua/ua/tovaristvo-vzayemodopomogi-v-stambuli-vidpravilo-blizko-150-fur-gumvantazhiv-v-ukrainu/>

⁸⁶⁷ Ukr-ayna. (18.03.2022). Українці в Туреччині виготовляють кровоспинні перев'язки для українських солдатів <https://www.ukr-ayna.com/uk/ukrainci-v-turechchini-vigotovlyajut-krovospinni-perev-yazki-dlya-ukrainskih-soldativ/>

Отже, діаспорні громади українців в Туреччині не залишилися осторонь низки проблем, з якими стикнулися українці після 24 лютого 2022 р., коли розпочалося повномасштабне вторгнення Росії в Україну. Аналіз діяльності українців в цій країні показав, що діаспорянам вдалося достойно справитися з викликами, які принесла українсько-російська війна. У Туреччині опинилася велика кількість українських біженців, власне близько 280 тис. Попри те, що у цій країні відсутня будь-яка державна підтримка для українських біженців, вони все ж сюди масово їхали і почували себе доволі комфортно. Такі умови біженцям створила активна діаспорна спільнота Туреччини, яка організувала потужну підтримку біженцям, а також надсилала великі об'єми гуманітарної допомоги в Україну. Лідери діаспорних товариств зуміли долучити турецькі громадські організації та бізнес, які активно включилися у допомогу переселенців з України. Таким чином, в Туреччині молода українська діаспора налагодила ефективну підтримку українським переселенцям і заявила про себе як про надійного захисника інтересів України у світі.

Олена Арабаджі

*Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького*

ОХОРОНА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КОРІННОГО НАРОДУ УКРАЇНИ: ДОСВІД ТА ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННЯ

Місто Мелітополь Запорізької області, славетне історичною та етнокультурною спадщиною, є упродовж століть перехрестям різних народів і культур. Національне розмаїття доповнюється тут різноманітними мовними, ментальними, релігійно-конфесійними явищами, синтезом культур і міжнаціональними шлюбами. До початку повномасштабної російської агресії в Мелітополі мешкали представники понад 100 різних національностей та народностей, працювали національно-культурні товариства, які об'єднувала Спілка громадських організацій «Рада національних товариств». Це сприяло розвитку етнічної та культурної ідентичності, підтримці національних традицій тощо. З 2008 р. Мелітополь має офіційний статус інтеркультурного міста — учасника Програми Ради Європи «Міжкультурні міста», а з 2011 р. — учасника Української платформи інтеркультурних міст. Мелітопольська багатокультурна громада активно підтримала принцип міжкультурного діалогу, запропонований Європою, і зробила його одним із пріоритетів свого культурного та соціального розвитку. Поліетнічний характер Мелітополя був його унікальною рисою, що збагачував громаду, робив її відкритою до нових ідей та сприяв розвитку суспільної злагоди.

Гідне місце серед національних спільнот Мелітополя посідали караїми. Вони оселилися тут у середині XIX ст., коли були змушені залишити свої домівки в Криму через

Кримську війну (1853–1856 рр.) та переселитися на материк. Оселившись у Мелітополі, караїми активно долучилися до життя міста та зробили значний внесок у його розвиток, проявивши себе в підприємстві та громадській діяльності. Наприкінці XIX ст. в місті розпочав роботу відомий торговий дім караїма Ісака Мінаша, який займався продажем промислових товарів, а також представляв у Мелітополі відому автомобільну фірму «Бенц і К». Караїмський купець Ілля Стамболі виявив себе щедрим меценатом: він побудував на власні кошти театр, який став культурним осередком Мелітополя, заснував перший кінотеатр та займався благоустроєм міського парку, роблячи вагомий внесок у розвиток культурного життя міста. Караїми Мелітополя також досягли значних успіхів у науковій сфері. Так, уродженець міста Йосип Танатар став дослідником Криворізького залізничного басейну і засновником української рудної школи, заклавши основи для розвитку гірничої справи. Караїмські сади та виноградники, висаджені та доглянуті караїмськими родинами, прикрашали місто, перетворюючи його на центр виноградарства й садівництва. Протягом двох століть Мелітополь був рідною домівкою для багатьох караїмських родин: Аттар, Арабаджи, Бабаджан, Будун, Гаммал, Іртлач, Катик, Коджак, Кіскачі, Кумиш, Манана, Мангубі, Мінаш, Мічрі, Ойнак, Савускан, Стамболі, Сарібан, Танатар, Трокай, Фірковіч, Феруз, Хаджи, Шайтан, Ялпачик та Яшиш. Ці прізвища стали невід’ємною частиною історії Мелітополя, вказуючи на вагомий внесок караїмів у розвиток міської громади. Плідна діяльність караїмів як науковців, учителів, лікарів, військових, інженерів, підприємців сприяла не лише економічному, а й соціальному розвитку Мелітополя. Їхня відданість місту, працьовитість та підприємливість забезпечили йому сталий розвиток, культурне збагачення та національне розмаїття, яке було гордістю мелітопольської громади [12].

У грудні 1991 року, після проголошення незалежності України, в Мелітополі було створено національно-культурне товариство «Джамаат», яке об’єднало п’ятнадцять караїмських родин. Очолила товариство Тетяна Тихонова-Катик. Відповідно до Статуту, товариство зосередилося на збереженні історії, мови і культури караїмського народу, намагаючись передати все це наступним поколінням. Протягом тридцяти років свого існування товариство провело значну роботу з дослідження та популяризації історико-культурної спадщини караїмів. Так, у 1992 р. для дітей та дорослих почала працювати недільна школа, де викладалася караїмська мова. Були видані навчальні посібники під керівництвом Гелія Ялпачика та Софії Ялпачик (1997, 2004 рр.), які сприяли вивченню караїмської мови й допомагали зберігати мовну ідентичність. У 2009 р. на базі товариства було створено молодіжний фольклорний ансамбль «Джамаат», який виконував традиційні пісні та танці караїмів, а також українські народні композиції. Ансамбль став важливим представником караїмської культури на мистецьких майданчиках, беручи участь у численних міських, регіональних і національних фестивалях. Серед досягнень ансамблю — перемоги та участь у Всеукраїнських фестивалях народної творчості, зокрема «Віра. Надія. Любов», «Ми — українські» та «Покрова на Хортиці» (2011, 2012, 2013, 2016, 2018 рр.) [24].

У 2004 році Мелітопольське караїмське товариство підготувало й опублікувало історичний нарис «Караїми Мелітополя», який охопив широкий спектр архівних матеріалів, щоденників, листів, а також фотографій караїмських родин міста. Завдяки зусиллям караїмської громади було створено меморіал на старому караїмському кладовищі (2009 р.) та встановлено меморіальні дошки на честь мецената Іллі Стамболі (2009 р.) і професора Йосипа Танатара (2016 р.). За підтримки Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького у 2011 р. була організована Міжнародна науково-практична конференція «Культурно-духовні основи історичної долі караїмів» [14]. У 2016 р. також проведено Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Науково-педагогічна діяльність професора Йосипа Танатара». Того ж року в Мелітополі з’явилися вулиці на честь Іллі Стамболі та Йосипа Танатара.

Караїмська громада Мелітополя активно розвивала культурні зв'язки з караїмами з інших країн. Зокрема, було налагоджено дружні відносини з караїмською громадою міста Тракай у Литві. У 2013 та 2015 рр. представники мелітопольських караїмів Олена Арабаджи, Юрій Макаров та Наталія Макарова відвідали мовну школу у Тракаї, де вивчали мову і культуру своїх предків. У відповідь литовські караїми здійснили візити до Мелітополя у 2013, 2014 та 2019 рр., що зміцнило родинні зв'язки та сприяло обміну культурними традиціями. У 2018 р. за підтримки Мелітопольської міської ради видано навчальний посібник Софії Ялпачик «Хай лунає рідна мова», в якому представлені десять основних розмовних тем кримського діалекту караїмської мови, а також вірші, прислів'я і яскраві ілюстрації тощо. Посібник став важливим інструментом для збереження караїмської мови, особливо серед молоді, яка прагнула вивчати рідну мову та культуру [6; 27]. За багаторічну педагогічну діяльність Софії Ялпачик було присвоєно звання «Почесний громадянин міста Мелітополь» у 2019 році [23].

Знаковою подією для караїмів України стало відкриття у 2011 р. етнографічного караїмського центру «Кале» (далі — Центр) у Мелітополі. Центр об'єднав інтеркультурний музей та кафе національної кухні «Чир-Чир», що створило унікальну атмосферу, де можна не лише ознайомитися з історією караїмського народу, а й скуштувати традиційні страви караїмської кухні. Ініціаторами та спонсорами цього проєкту стали мелітопольські караїми Юрій Макаров та Михайло Арабаджи, які продовжили благодійницькі традиції своїх пращурів, вкладаючи власні кошти в збереження історико-культурної спадщини караїмів. Над змістовним оформленням музейних стендів працювала команда представниць караїмської громади: Олена Арабаджи, Софія Ялпачик та Наталія Вислогузова-Аттар. Кожна з них зробила свій внесок у створення експозицій, які стали не просто інформаційними, а справжніми культурними артефактами, що зберігають пам'ять про караїмське минуле та сучасність. Караїмський центр «Кале» знаходився у центрі Мелітополя, його витончена архітектура гармонійно вписувалася в історичну частину міста, надаючи їй нового культурного значення. Відкриття Центру привернуло увагу широкої громадськості: на церемонію приїхали гості з різних куточків України — з Києва, Дніпра, Бердянська, Криму, а також Туреччини тощо. Подія стала важливим соціально-мистецьким заходом, який сприяв консолідації національних спільнот Мелітопольщини та підсиленню міжкультурного діалогу в регіоні.

Інтеркультурний музей у складі центру «Кале» було створено з метою сприяти розумінню та повазі між національними спільнотами Мелітополя. За словами Юрія Макарова, «...У караїмів існувало важливе правило: гахами, духовні лідери караїмів, при переїзді громади на нове місце проживання завжди попередньо вивчали звичаї та традиції місцевого населення. Вони знайомили сусідів з релігійними та культурними особливостями караїмів, завдяки чому завжди підтримували з ними дружні стосунки. Цю добру традицію ми прагнемо відродити у нашому Мелітополі, де всі національні громади зможуть презентувати свої експозиції в нашому музеї...». Тому експозиції інтеркультурного музею були поділені на два тематичні розділи. Перший розділ був присвячений багатокультурній громаді Мелітополя: тут представлені експонати, що розкривають культурні надбання різних народів, які історично проживали на цій території. Другий розділ зосереджувався на історії, культурі та сучасному житті караїмського національно-культурного товариства Джамаат». Це дозволяло відвідувачам глибше ознайомитися з караїмами та водночас усвідомити багатонаціональний характер Мелітопольщини.

Етнографічні екскурсії, які стали справжньою візитівкою музею, починалися біля стенду, присвяченого Мелітополю як першому інтеркультурному місту на мапі України. Окремі стенди та експозиції музею відображали історичну та духовну спадщину національно-культурних товариств Мелітопольщини: товариства болгарської культури «Балкани», єврейської громади, Комітету сприяння поверненню кримськотатарського народу

«Азат», громадської організації українсько-польського культурно-просвітницького товариства «Полонія», української громадської організації німецької культури «Zunause», товариства за німецьку самобутність «Відербург», українсько-білоруської спілки «Полісся», чеського культурно-просвітницького товариства «Богемія», товариства греків «Еллада» та інших. Особливої уваги заслуговували яскраві фотоальбоми, які візуально відтворювали культурне життя національних спільнот, та книги, що висвітлювали історію освоєння краю і внесок кожної громади в розвиток міста. З-поміж них відзначимо такі видання, як «Доля кримських татар на Мелітопольщині» та «Євреї Мелітополя», які розповідають про непростий шлях цих народів, їхній внесок у культурний ландшафт регіону та збереження своїх національних традицій. За досить нетривалий час існування інтеркультурного музею його гостями були делегації міст-побратимів Мелітополя — Брив-ла-Гайярд (Франція), Слівен (Болгарія). Тут побували гості з Києва, Івано-Франківська, Дніпропетровська, Махачкалі, Кишиніва, Торонто, Чикаго, Белфаста, Ардагана, Стамбула, Праги, Тракая, Варшави, які залишили схвальні відгуки щодо етнографічної діяльності музею. Наукові співробітники Національного музею народної архітектури та побуту України відзначили важливу просвітницьку роботу музею. Для тих, хто не мав можливості відвідати музей особисто, було створено віртуальну екскурсію, що значно розширило аудиторію інтеркультурного музею, надаючи змогу відвідувачам з різних куточків України та світу доторкнутися до багатобарвної мозаїки Мелітопольщини.

З моменту свого відкриття інтеркультурний музей Мелітополя став важливою платформою для соціального діалогу та взаємодії громади, об'єднуючи жителів навколо ідей толерантності, взаємоповаги та єдності. На його базі проводилися численні загальноміські заходи, зокрема Інтеркультурний Великдень, День толерантності, День Соборності України, благодійний Різдвяний ярмарок, а також свята й фестивалі національних спільнот, що відображали культурне багатство Мелітопольщини. У музеї відбувалися засідання міської спілки краєзнавців, презентації книг з історії та регіоналістики, етнографічні практики для студентів і школярів, що сприяло формуванню у молоді інтересу до історичної спадщини рідного краю. Під егідою музею також було організовано соціально значущі заходи, зокрема мистецький форум «Міжкультурний Мелітополь за єдину і соборну Україну» (2014 р.) та форум інтеркультурних міст України «Мелітополь інтеркультурний: джерела та горизонти діалогу» (2015 р.). Особливою сторінкою діяльності музею стала його соціальна діяльність у 2014 р., коли музей відкрив свої двері для вимушених переселенців зі сходу України. Завдяки заходам, організованим для цих родин, вдалося полегшити їхню адаптацію та інтеграцію в нове середовище, надати підтримку батькам і дітям, допомогти зберегти відчуття єдності в складний для переселенців час.

Як зазначалося вище, інтеркультурний музей був створений при караїмському етнографічному центрі, тому значна частина його експозицій присвячена тисячолітній історії, самобутній культурі та релігійним традиціям караїмів. Відвідувачі дізнавалися, що історична батьківщина караїмів є Крим, де цей народ жив з давніх-давен, відзначаючись відвагою як воїни, майстерністю як скотарі, виноградарі, ремісники та торговці. Після падіння Хазарського каганату караїми зберегли автономію в Криму, створивши невелике князівство з центром у фортеці Джуфт-Кале (*«подвійна фортеця»*), яка залишалася неприступною упродовж багато століть.

Караїми є єдиним народом у світі, для яких караїмське віросповідання є національною релігією. Монотейстична, синкретична релігія караїмів є самостійною, зі своїми догмами, традиціями, календарем релігійних свят, духовною ієрархією. Віра караїмів ґрунтується на любові до Бога і ближнього, шануванні десяти заповідей та принципах милосердя, терпимості й доброчинності, що формувало основи моралі народу. Мова караїмів є однією з найдавніших тюркських мов, сучасна ж мова представлена кримським, тракайським і галицько-волинським діалектами, що відображає історичний шлях та територі-

альні особливості розселення караїмського народу. Незважаючи на нечисленність, караїми впродовж століть зберігали свою історичну, мовну, релігійну та культурну цілісність, передаючи традиції від покоління до покоління. На жаль, у ХХІ ст. караїми опинилися під загрозою зникнення, у світі їх залишилося лише близько двох тисяч, і з них близько семисот осіб проживало в Україні, зокрема в Мелітополі мешкало шістдесят осіб, проте навіть за таких обставин караїми залишалися активними носіями своєї історії та культури.

Одним із центральних експонатів музею, який завжди привертав увагу відвідувачів, був портрет поважного старця в національному одязі караїмів. Це — зображення караїмського письменника, археолога та сходознавця Авраама Фирковича, який прагнув відродити духовні традиції караїмського народу, проводячи дослідницькі мандри Кримом, Кавказом, Палестиною та Єгиптом. Протягом багатьох років Фиркович збирав старовинні книги та рукописи, які склали його унікальну колекцію. Музей також вшановував інших видатних представників караїмського народу: на стендах були представлені такі діячі, як лікар-гуманіст Борис Казас; засновник Таврійського університету, вчений-агроном Соломон Крим; релігійний та громадський діяч, сходознавець і гахан Серая Шапшал; педагог і поет Ілля Казас; піаніст і композитор Самуїл Майкапар; художник Сергій Дудник (Мичрі), педагог і письменник Арон Катик. Окреме місце серед музейних експозицій було відведено уродженцю Мелітополя, досліднику Криворізького залізничного басейну, доктору геолого-мінералогічних наук, професору Йосипу Танатару. Серед його особистих речей експонується диплом доктора філософії («*Josepho Tanatar Melitopolensi*»), що свідчить про захист дисертації з відзнакою в Мюнхенському університеті у 1911 р. Серед інших експонатів музею — побутові предмети, старовинні фотографії, поштові листівки, надані музею караїмськими родинами Аттар, Арабаджи, Іртлач, Катик, Стамболі, Ялпачик. Ці артефакти дозволяли відвідувачам глибше зануритися в історію караїмської громади, відчувати зв'язок із минулим і зрозуміти спадщину свого народу.

На почесному місці в музеї знаходилися особливі експонати — «хранителі» музею, воєвські фігури караїма та караїмки в національному одязі, які споживають традиційний караїмський напій — міцну каву. Ці фігури не лише відтворювали зовнішність і спосіб життя караїмів, а й відображали караїмське прислів'я: «*Дерево прикрашає листя, а людину — одяг*», яке підкреслювало важливість традиційного вбрання як символу ідентичності. Чоловік-караїм зображений у шароварах і каптані, підперезаному шовковим поясом, а на голові у нього — чорна кругла каракулева шапка, яка є особливим символом і відзнакою караїмських чоловіків. Цей головний убір зберігся до наших днів, і хоч нині його носять рідко, він є обов'язковою частиною святкового або жалобного вбрання. Жінка-караїмка одягнена в розкішне святкове вбрання. На її лобі красується особлива прикраса у вигляді діадеми, а голову прикрашає оксамитова шапочка (фес), оздоблена бісером і монетами. Прикраси караїмських жінок були важливим символом соціального статусу та добробуту. Вони носили перлинні намиста, кулони з крученого золота, перлинні сітки, і навіть найбільш жінки обов'язково мали намисто з монет. Ці коштовні прикраси, а також святкове вбрання часто передавалися від матері до доньки, зберігаючи у своїх деталях історію поколінь. Поряд із фігурами «хранителів» знаходився портрет караїмської жінки в святковому вбранні — авторська робота відомої художниці-караїмки Світлани Хаджи, уродженки Мелітополя. Ця картина була особливим даром музею, і вона символізувала не лише естетичне багатство караїмської культури, а й прагнення зберегти її для майбутніх поколінь. Як відзначала сама художниця: «*Караїмів дуже мало, але ми є, і я сподіваюся, що моя творчість нагадуватиме про цей народ, що зникає. І коли нас не стане, про караїмів розповідатимуть мої картини...*». Понад десять років інтеркультурний музей був справжньою культурною домівкою для мелітопольських караїмів. Тут працювала недільна школа з вивчення караїмської мови, відбувалися репетиції фольклорного ансамблю, проводилися дослідження з історії та культури караїмів, які презентувалися

на науково-практичних конференціях у різних містах України, зокрема у Києві (2015, 2017, 2019, 2022, 2023, 2024 рр.), Запоріжжі (2015, 2017, 2023 рр.) та Дніпрі (2016 р.), наукових симпозіумах у Софії (2018, 2022, 2024 рр.) і в Туреччині — у містах Біледжик та Ардаган (2010, 2015 рр.). Наукові напрацювання були опубліковані у численних статтях [1; 2; 3; 4; 5].

Особливе місце у мелітопольських караїмів займало святкування національних свят: зимового свята (*Къиниш*) та свята врожаю (*Оракъ Тойу*), які завжди супроводжувалися дегустацією національних страв. Зазначимо, що караїмська кухня, яка є невід'ємною частиною культури народу, завжди славилася своїм унікальним смаком і символізувала зв'язок поколінь. Ставлення до національних страв підкреслює відданість караїмів традиціям, що відображено у прислів'ї: «*Їжу, яку не споживає мій батько, і я не споживаю*». Кулінарне мистецтво завжди було у великій пошані серед караїмів. Навіть прізвища деяких караїмських родин походило від кулінарних професій: Пастак (кашовар), Екмекчі (пекар). Господині-караїмки славилися своєю гостинністю. Вважалося, що кожен, хто входить у дім, має бути щедро нагадований, адже це приносить сім'ї щастя і добробут. Поруч із інтеркультурним музеєм була створена друга локація Центру — кафе національної кухні «Чир-Чир», де відвідувачі могли скуштувати традиційні караїмські страви: караїмські пиріжки з м'ясом (*етъ аяклакъ*), пиріг з сирого м'яса (*кобете*), чебуреки (*чир-чир*), мініатюрні пельмені (*хамурдолма*), голубці з виноградною начинкою (*долма*). Все це допомагало гостям краще зрозуміти караїмську культуру, адже через смак і аромат національних страв відчувався дух караїмських традицій, гостинності та життєвої філософії.

У 2016 р., за підтримки Українського центру культурних досліджень (Київ), мелітопольська караїмська громада ініціювала проєкт з дослідження традицій гостинності та рецептів національних страв караїмів Мелітополя. Ініціативна група, до якої входили Олена Арабаджи, Софія Ялпачик та Наталія Вислогузова-Аттар, вивчала старовинні рецепти, досліджувала стан їх збереження, популярність і життєздатність у сучасному середовищі. Майстрині караїмської кухні, серед яких Тетяна Тихонова-Катик, Лідія Коломоець-Катик, Маргарита Астаф'єва-Іртлач, Ольга Чеботарьова-Манана, Галина Мирошніченко-Іртлач, ділилися традиційними рецептами, які передавалися з покоління в покоління, зберігаючи смакові особливості й оригінальність караїмських страв. Особливу увагу приділяли способам передачі рецептів, адже в караїмській культурі це зазвичай відбувалося усно, під час родинних зібрань. Результатом цієї кропіткої роботи стало офіційне визнання караїмської кулінарної спадщини: у 2018 р. опубліковано працю «Традиція приготування *етъ аяклакъ* (караїмський пиріжок з м'ясом). Досвід караїмів Мелітополя», що увійшла до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України (охоронний номер 013, наказ Міністерства культури України від 16.11.2018 р. № 995), а програма «Традиція частування караїмів Мелітополя Запорізької області» — до кращих програм у Всеукраїнському відкритому конкурсі «Жива традиція» [16]. Матеріали дослідження були представлені у віртуальному музеї нематеріальної культурної спадщини України, що дозволило ознайомити з ними широку аудиторію та популяризувати караїмську кухню й традиції серед українців та за межами країни [7].

Широке визнання серед мешканців Мелітополя мали майстер-класи з виготовлення караїмських пиріжків, які проводили досвідчені караїмські господині Софія Ялпачик, Наталія Вислогузова-Аттар та Ольга Єрмакова-Мангубі. Караїмські пиріжки швидко стали улюбленою стравою мелітопольців, а кафе караїмської кухні «Чир-Чир» — справжньою кулінарною візитівкою міста, де кожен охочий міг скуштувати традиційні караїмські страви та відчути гостинність караїмського народу. Знайомство з караїмами Мелітополя, їхніми звичаями та кухнею також відбувалося під час екскурсійних маршрутів, розроблених мелітопольським туристичним агентством «Браво» та запорізьким клубом авторських мандрівок «У дорозі». Серед найбільш популярних маршрутів — екскурсії «Старе місто», «Етносмак Мелітополя» та «Від молукан до караїмів», які включали відвідування

етнографічного караїмського центру «Кале». Тут екскурсанти не тільки дізнавалися про історію та культуру караїмів, але й брали участь у майстер-класах з приготування караїмських пиріжків. Це інтерактивне знайомство створювало унікальний кулінарний досвід, завдяки якому туристи могли відчувати себе частиною караїмського народу.

У вересні 2019 р. на базі караїмського етнографічного центру «Кале» відбувся фестиваль караїмської гостинності «Найкраще все для гостя дорогого» за участю представників караїмських громад з Дніпра, Миколаєва, Харкова, Києва та Тракая. Фестиваль надав можливість ближче познайомитися з традиціями гостинності караїмів, скуштувати національні страви, приготовані за рецептами, що побутують у різних караїмських громадах. Однією з яскравих подій фестивалю стала фотовиставка «Охорона традиційних ремесел і мистецтв як запорука миру (Україна — Колумбія)», організована за підтримки Центру розвитку «Демократія через культуру» (Київ). Цей проєкт продемонстрував важливість культурної спадщини для сталого розвитку та збереження миру, а також тісний зв'язок між традиційними ремеслами і сучасними цінностями. Серед фотографій українських практик відвідувачі могли побачити зображення мелітопольської майстрині Софії Ялпачик, яка готує караїмські пиріжки, символізуючи продовження давніх традицій у сучасному світі. У 2019 р. досягнення мелітопольської караїмської громади та особисті внески її активістів також отримали офіційне визнання. Департамент культури, туризму, національностей та релігій Запорізької обласної державної адміністрації нагородив премією імені Якова Новицького члена правління мелітопольського караїмського товариства «Джамаат» Олену Арабаджи (номінація «За дослідження, збереження і відродження нематеріальної культурної спадщини»). Її діяльність з популяризації караїмської культури була також відзначена Мелітопольською міською радою, яка присвоїла їй почесне звання амбасадора Мелітополя. Всі ці визнання підкреслювали повагу громади до караїмів Мелітополя.

Незаконна російська окупація Кримського півострова у 2014 році завдала важкого удару по караїмам, поставивши під загрозу збереження унікальної культури та національної ідентичності корінного народу України. Для караїмського етносу Крим є історичною батьківщиною, місцем, з яким їх пов'язують глибокі культурні та духовні зв'язки. Окупація півострова порушила вікові родинні зв'язки, обмеживши доступ караїмів до їхніх національних святинь: древньої фортеці Джуфт-Кале, священного кладовища Балта-Тиймез, караїмських молитовних будинків — кенас, які є важливими центрами релігійного і культурного життя. Була зруйнована колективна пам'ять, приналежність до місць проживання, культурних просторів, що стало безпосередньою загрозою культурному існуванню малочисельного караїмського народу [22].

З метою об'єднання караїмів материкової частини України, за ініціативи караїмів Мелітополя у 2017 р. було створено громадську організацію «Спілка караїмів України» (далі — Спілка). На установчій конференції в Мелітополі зібралися делегації з різних міст України: Харкова, Бердянська, Миколаєва, Дніпра, Києва, Херсона, Одеси, що стало важливим кроком у зміцненні зв'язків серед представників караїмського народу. Одним із ключових напрямів діяльності Спілки було питання законодавчого визнання караїмів корінним народом України. Керівники Спілки, зокрема Олена Арабаджи та Юрій Макаров, брали участь у важливих подіях, спрямованих на підготовку законодавчої бази для забезпечення прав корінних народів. Вони виступали на засіданнях Комітету Верховної Ради з питань прав людини, національних меншин та міжетнічних відносин (Київ, 2016, 2017 рр.), інших офіційних заходах. Ухвалення у 2021 р. Закону України «Про корінні народи України» стало визначною подією для караїмів, кримських татар та кримчаків, забезпечивши захист та сприяння у збереженні культурної ідентичності. Цей Закон надав корінним народам України право на відновлення та розвиток духовних, релігійних та культурних традицій, збереження матеріальної та нематеріальної спадщини, а також

визначення місць та об'єктів особливої культурної та релігійної цінності. Закон гарантував корінним народам право співпрацювати із закладами освіти для забезпечення вивчення рідної мови, історії та культури, створювати власні засоби масової інформації та отримувати державну підтримку для їхнього функціонування.

Повномасштабна агресія Росії, що розпочалася 24 лютого 2022 р., завдала ще одного нищівного удару по караїмському народу. Окуповано міста компактного проживання караїмів, зокрема Мелітополь та Бердянськ. Під постійними обстрілами і бомбардуваннями опинилися караїмські родини у Харкові, Запоріжжі, Дніпрі, Києві, Миколаєві, Херсоні. Війна змусила караїмів покинути свої домівки, наразі багато з них переїхало до Запоріжжя, Львова, а також за кордон — у Польщу, Литву, США, Ізраїль, Німеччину [21]. Цей вимушений виїзд став ударом не лише по родинях, а й по спільному культурному та релігійному життю караїмів, яким загрожує втрата тісного зв'язку з національною спадщиною. Особливого болю для мелітопольських караїмів завдало знищення караїмського етнографічного центру «Кале». Перед караїмською спільнотою України постало непросте завдання — зберігати культуру і традиції, підтримувати національний дух та взаємозв'язки, не втрачаючи надію на повернення додому.

З першого дня повномасштабної війни Спілка караїмів України активно займається питаннями соціальної підтримки караїмів, забезпечуючи їх життєздатність у складних умовах сьогодення. Відновлено постійну комунікацію між представниками караїмських громад в Україні, а також зарубіжжя. Для координації спільних дій та обміну актуальною інформацією створені групи «Караїми України» та «Караїми. Соціальна комісія» у мобільному додатку «Вайбер», сторінка «Караїми України» у соціальній мережі «Фейсбук». Спілка забезпечує постійну гуманітарну та психологічну допомогу членам громади, особливо тим, хто змушений був покинути рідні домівки через бойові дії. Важливу роль у цій діяльності відіграє караїмська благодійниця Світлана Саїтова-Бараш, яка на власні кошти придбала дім на Івано-Франківщині та облаштує там родинний притулок «Караїмський дім у Галичі». Цей притулок вже став справжнім осередком підтримки, де караїми знаходять не лише дах над головою, але й тепло справжнього дому. По суботах в онлайн-форматі за головуванням Світлани Саїтової-Бараш відбуваються зустрічі, де обговорюються теми релігійних і духовних основ караїмського народу, що допомагає підтримувати моральний дух громади.

Представники караїмського народу мужньо стоять на захисті України у лавах Збройних Сил, борючись проти російського вторгнення. Одним з них став гідний син караїмського народу Костянтин Шкрюб (Ага) з Миколаєва (22 червня 1989 — 2 липня 2024 р.). Коли розпочалася повномасштабна російська агресія, Костянтин не залишився осторонь: пройшов спеціальні курси з управління бойовими дронами, глибоко занурився в технології військової справи й працював над створенням власної моделі дрону, яка могла б ефективніше протистояти ворогу. Крім того, надавав комп'ютерне обладнання, необхідне для бойових завдань, брав участь у кібер-операціях. Його технологічні знання стали неоціненними на фронті, і Костянтин став пілотом бойового дрона. Життя Костянтина Шкрюба обірвалося в липні 2024 р. на Донецькому напрямку. Загинувши у віці 35 років, він став символом стійкості й відданості, що надихає інших. Пам'ять про нього назавжди залишиться в серцях караїмської громади та всіх українців...

Зазначимо, що під час війни активісти Спілки беруть активну участь у реалізації етнонаціональної політики України, захисті прав національних меншин, корінних народів тощо. Так, голова ГО «Спілка караїмів України» Олена Арабаджи є членом Експертної ради з питань національних меншин та корінних народів при Представникові Уповноваженого Верховної Ради України з рівних прав і свобод. Вона брала участь у розробленні Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» та Державної національно-культурної цільової програми «Єдність у розмаїтті» на період до 2032 року. На

міжнародній арені Олена Арабаджи представляла Україну на сесіях Постійного форуму ООН з питань корінних народів світу (2022, 2023 рр.), на консультативних зустрічах з представниками Венеційської комісії (2024 р.), де порушувала важливі питання збереження ідентичності корінних народів та їхніх прав у контексті сучасних викликів [20]. У 2024 році Олена Арабаджи брала участь у презентації спеціальної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо дотримання прав національних спільнот і корінних народів в умовах збройної агресії РФ проти України (Київ), була учасником Всеукраїнського форуму з міжнародною участю «Жива спадщина України» (Київ) та круглого столу «Єдність голосів: подолання викликів та розширення можливостей для національних меншин» (Луцьк). Крім того, Олена Арабаджи виступала організатором круглих столів до Міжнародного дня корінних народів «Закон про корінні народи України як запорука сталого розвитку держави» (Запоріжжя, 2022 р.) та «Збереження ідентичності корінних народів в умовах війни та глобальних викликів XXI століття» (Запоріжжя, 2023 р.), інтерактивного круглого столу до Дня рідної мови «Мова єднає» (Київ, 2024р.) [15].

У 2023 р. караїмські активісти Світлана Сайтова-Бараш, Єлизавета Литвинчук-Пембек, Олександр Арабаджи та Олена Арабаджи увійшли до складу Консультативної ради Державної служби України з етнополітики та свободи совісті з питань реалізації Закону України «Про корінні народи України». Представники караїмської спільноти також беруть участь у реалізації проектів Ради Європи, зокрема: «Підтримка реформування законодавчої бази щодо Закону України про національні меншини та зміцнення стійкості національних меншин і ромів в Україні» та «Підтримка впровадження європейських стандартів щодо боротьби з дискримінацією та прав національних меншин в Україні». Крім того, вони долучилися до Міжнародного плану дій ЮНЕСКО з розвитку культури в Україні (напрямок V «Зміцнення стійкості через культуру»). Ця ініціатива спрямована на підтримку культурного різноманіття, збереження нематеріальної спадщини національних спільнот України, у тому числі й караїмів.

У 2024 р. представники караїмських громад України Олена Арабаджи (м. Запоріжжя), Наталія Сапак (м. Миколаїв), Наталія Вислогузова-Аттар (м. Тракай), Ірина Бурче (м. Дніпро), Лариса Пембек (м. Миколаїв), Єлизавета Литвинчук-Пембек (м. Київ), Андрій Олейніков (м. Миколаїв) та Олександр Арабаджи (м. Київ) взяли участь у зустрічі з Постійною Представницею Президента в Автономній Республіці Крим Тамілою Ташевою. На цій зустрічі були обговорені актуальні проблеми та виклики, з якими стикається караїмська громада в Україні. Серед ключових питань, піднятих під час зустрічі, було збереження та підтримка караїмської мови, яка, згідно з Постановою «Про затвердження Переліку мов національних меншин (спільнот) та корінних народів України, яким загрожує зникнення», віднесена до мов, що зникають. Караїмська громада висловила занепокоєння щодо статусу своєї мови та обговорила можливості державної підтримки для її збереження та відновлення, зокрема шляхом впровадження навчальних програм і культурних ініціатив. Ще одним проблемним питанням є повернення київській караїмській громаді кенаси, в якій наразі розташований Будинок актора. Караїми вважають цю будівлю не тільки культурною, але й духовною спадщиною, яка відіграє важливу роль у збереженні їхньої релігійної та національної ідентичності. Також обговорювалося нагальне питання створення Представницького органу караїмського народу, що передбачено Законом України «Про корінні народи України». Спілка вже розпочала підготовчу роботу для створення цього органу, який стане ключовим інструментом для формування єдиної позиції караїмської спільноти, представлення її інтересів на національному рівні та співпраці з державними органами. Представницький орган дозволить караїмам України не лише ефективніше захищати свої права, а й реалізовувати культурні, освітні та соціальні ініціативи, спрямовані на зміцнення національної ідентичності.

Важливим напрямком діяльності Спілки є налагодження співпраці з Музеєм караїмської історії та культури Національного заповідника «Давній Галич». Музей вже понад двадцять років досліджує, зберігає та популяризує культурні та духовні надбання караїмів. Наукові співробітники музею активно займаються вивченням історії галицьких караїмів, проводять цікаві екскурсії, які знайомлять відвідувачів з їхніми традиціями та культурою, а також організують потужні наукові конференції. У березні 2023 р. тут відбувся яскравий мистецький проєкт *«Поринаємо в культуру зі смаком. Хош иштах /Смачного!»*, під час якого було виготовлено традиційні караїмські страви: пиріжки з м'ясом, халва і буза. Цей захід став початком серії проєктів, спрямованих на відновлення та збереження караїмської національної кухні. У серпні 2024 р. музей відвідала голова ГО «Спілка караїмів України» Олена Арабаджи, яка висловила щиро подяку науковцям музею за їхню діяльність щодо збереження культурної спадщини караїмів, відзначивши самовіддану працю та персональний внесок наукового співробітника Надії Васильчук. Під час зустрічі було досягнуто домовленості щодо підготовки спільних грантових заявок на переклад караїмської літератури та проведення ремонтних робіт у музеї в рамках програми ЄС «House of Europe».

Зазначимо, що Спілка караїмів України наразі є важливим осередком, який об'єднує караїмську спільноту навколо спільних цінностей, багатовікової історії та культурної пам'яті. Спілка сприяє збереженню ідентичності караїмів, надаючи простір для розвитку громадської, просвітницької, наукової та волонтерської діяльності. Маємо надію, що завдяки співпраці з міжнародними партнерами, державними установами та громадськими організаціями, реалізацію освітніх проєктів та культурних ініціатив буде збережено історико-культурну спадщину караїмського народу як невід'ємну частину культурного розмаїття України. Дякуємо Збройним Силам України, щиро сподіваємось на деокупацію Криму, Мелітополя, повернення всіх українських територій, щоб караїмська громада могла вільно проживати на рідній землі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арабаджи О.С. Вивчення та збереження національної кухні як важливого елемента нематеріальної культурної спадщини караїмів // Електронний облік: система впорядкування та реєстрації нематеріальної культурної спадщини: Зб. наукових праць за матеріалами наук.-практ. конф. Київ, 10-11 листопада 2016 р. / Український центр культурних досліджень; заг. ред. О.А. Буценка. К.: НАКККМ, 2016. С.4-6.
2. Арабаджи О.С. До питання збереження самобутності та культурної спадщини караїмів України // Матеріали Міжнародної конференції «Существующие механизмы противодействия дискриминации и защиты национальных меньшинств в странах восточного приграничья Европейского Союза и их эффективность на местном уровне» Киев, 17-18 мая, 2017 г. С.12-17.
3. Арабаджи О.С. Етнографічний музей «Кале» як осередок збереження історико-культурної спадщини караїмів // Імплементация Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини: підсумки та перспективи: Зб. наук. праць за матеріалами II Всеукраїнської науково-практичної конференції, Київ, 16 грудня 2016 р. / Український центр культурних досліджень; заг. ред. О.А. Буценка. К.: НАКККМ, 2016. С.5-9.
4. Арабаджи О.С. Караїмська кухня як елемент нематеріальної культурної спадщини // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Імплементация конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини: підсумки та перспективи» Київ, 10-11 грудня 2015 р. С.4-8.
5. Арабаджи О.С. Традиція частування караїмів як яскравий зразок нематеріальної культурної спадщини народу // Імплементация Конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини: підсумки та перспективи: Зб. наукових праць за матеріалами III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 20-21 грудня 2017 р. / Український центр культурних досліджень; заг. ред. І. В. Френкель [та ін.]; [упор. Босик З.О.; відп. ред. Телеуця В.В.]. К.: НАКККіМ, 2018. С. 5-8.
6. Видання дитячого підручника караїмської мови «Пусть зазвучит родной язык!» [Електронний ресурс] // Мелітопольська міська рада: офіц. сайт. Режим доступу: <https://melitopol-online.gov.ua/projects/archive/70/show/>.
7. Віртуальний музей нематеріальної культурної спадщини України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://virtmuseum.uccs.org.ua/ua/site/introdaction>.

8. Дні караїмської культури у Мелітополі вразили гостей із сусідньої держави [Електронний ресурс] // Запорізька обласна державна адміністрація: Державні сайти України. Режим доступу: <https://www.zoda.gov.ua/news/13262/dni-karajimskoj-kulturi-u-melitopoli-vrazili-gostey-iz-susidnoji-derzhavi.html>.
9. Збереження культурної спадщини караїмів. Досвід караїмів Мелітополя. // Укл. О. Арабаджи, С. Ялпачик. Мелітополь, 2018 10 с.
10. Збереження культурної спадщини караїмів. Досвід караїмів Мелітополя. // Укл. О. Арабаджи, С. Ялпачик. Мелітополь, 2019 11 с.
11. Караїми України об'єднуються заради збереження [Електронний ресурс] // Запорізька обласна державна адміністрація: Державні сайти України. Режим доступу: <https://www.zoda.gov.ua/news/24360/karajimi-ukrajini-objednujutsya-zaradi-zberezheniya.html>.
12. Караїми України. Хто вони? [Електронний ресурс]: [про історію походження караїмів та найбільшу караїмську громаду в Мелітополі] // Ukraïner. Режим доступу: <https://ukraïner.net/karaimy/>.
13. Кліковка Г. Караїмський пиріжок. В Мелітополі плідно працює національно-культурне товариство «Джамаат». У національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України включили традицію приготування караїмських пиріжків із м'ясом / Г. Кліковка // Сільські вісті. Режим доступу: <http://www.silskivisti.kiev.ua/19645/print.php>
14. Культурно-духовные основы исторической судьбы крымских караимов: традиции и современность: (материалы междунар. науч.-практич. конф., посвящ. 20-летию создания нац.-культ. караимского о-ва, 14-16 сентября 2011 г., г. Мелитополь) / Мелитопольский гос. пед. ун-т им. Богдана Хмельницкого, Нац.-культ. караимское о-во города Мелитополя; ред.: Е. С. Арабаджи, М. А. Семикина, С. Г. Ялпачик. Мелитополь: МГТ, 2012. 114 с.
15. Міжнародний день корінних народів світу як інструмент для захисту прав корінних народів [Електронний ресурс] // Кримськотатарський ресурсний центр. Режим доступу: <https://ctrcenter.org/uk/activities/235-mizhnarodnij-den-korinnih-narodiv-svitu-yak-instrument-dlya-zahistu-prav-korinnih-narodiv-video>.
16. Національний перелік елементів нематеріальної культурної спадщини України [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://uccs.org.ua/natsionalnyj-reiestr-objektiv/>.
17. Нематеріальна культурна спадщина як місток до розуміння культури іншого [Електронний ресурс] // Український центр культурних досліджень. Режим доступу: <https://uccs.org.ua/novyny/nematerialna-kulturna-spadshchyna-iak-mistok-do-rozuminnia-kultury-inshoho-interv-ju-z/>.
18. Підручники, недільна школа та фольклорний ансамбль: як караїми рятують свою мову [Електронний ресурс] // Українське радіо. Режим доступу: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=96458>.
19. Пиріжки останніх караїмів [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.reporters.media/ryrizhky-ostannih-karayimiv/>
20. Представниця караїмського корінного народу взяла участь у 21-й сесії Постійного форуму ООН з питань корінних народів [Електронний ресурс] // Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. Режим доступу: <https://dess.gov.ua/karaim-21-forum-oon>.
21. Решетник К. Тимчасова окупація змусила караїмів покинути багатонаціональний Мелітополь [Електронний ресурс] / Кристина Решетник // Індустріалка. — Режим доступу: <http://iz.com.ua/zaporoje/na-forumi-oon-diznalisya-pro-vpliv-viyni-na-karayimiv-melitopolya>.
22. Удар, якого ми зазнали від війни, насправді почався для караїмів ще у 2014 році [Електронний ресурс] // Facebook. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті [соц. мережі]. Режим доступу: <https://www.facebook.com/voiceofromni/>
23. У Мелітополі з'явилися два нові почесні громадяни [Електронний ресурс]: // Наш город плюс. — Режим доступу: <https://news.mspravka.info/v-melitopole-rojavilos-dva-novyh-poche/>.
24. Фесенко М. Мелітопольські караїми отримали приз у Запоріжжі [Електронний ресурс] // Наш город плюс. Режим доступу: <https://news.mspravka.info/melitopolskie-karaimy-poluchili-priz-v-zaporozhe/>.
25. Хорішко Д. Олена Арабаджи про культурну спадщину караїмів — перлину Приазов'я [Електронний ресурс] / Д. Хорішко // Zruchno. Travel. Режим доступу: <https://zruchno.travel/Publications/Entry/5933>.
26. Шелехова А. Як традиційна випічка допомагає мелітопольським караїмам залишатися в історії України [Електронний ресурс]. Режим доступу: [https://www.mv.org.ua/news/jak-tradiciina_vipichka_dopomagaє_melitopolskim_karaimam_zalishatisja_v_istorii_ukraini_\(foto\).html](https://www.mv.org.ua/news/jak-tradiciina_vipichka_dopomagaє_melitopolskim_karaimam_zalishatisja_v_istorii_ukraini_(foto).html).
27. Ялпачик С.Г. Пусть звучит родной язык [Текст]: учеб. пособие для детей воскресной школы по изучению караимского языка (крымского диалекта) / С. Г. Ялпачик. Мелитополь: Изд. дом МГТ, 2018. 110 с.: ил.
28. About language, hospitality and other traditions // Living heritage. Sofia, 2019. P.49-54. «Living heritage» (Софія, 7-8 травня 2022 р., р.83-92).

ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Сергій Голованов

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

ЗАКОНОМІРНОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ АФІНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УМОВАХ ПЕЛОПОННЕСЬКОЇ ВІЙНИ

Актуальність теми дослідження: Політичний досвід демократичних суспільств і держав, хоч і налічує дві з половиною тисячі років, продовжує перебувати в фокусі уваги дослідників проблем політології, соціології античної історії. Причиною такого стійкого інтересу, серед інших, є суперечливий, не однозначний характер переваг та слабких сторін цього досвіду. Ці сторони знаходять прояв протягом усіх століть існування демократії, аж до сьогодення. Без сумніву, причиною такої суперечливості античної демократії, як і демократії взагалі, є способи втілення принципу народовладдя в політичній конструкції демократичної держави, в правовому полі та в конкретних історичних умовах. Через це, на нашу думку, зберігається необхідність і потреба дослідників дедалі поглиблювати розуміння історичного досвіду демократії. Цікавою стороною проблеми історичних шляхів трансформації античної демократії залишається можливість використання досвіду афінської демократії для поширення та узагальнення його на інші античні поліси. Це відкриває дослідникам шлях для історичного аналізу закономірності розвитку демократії, як загального історичного досвіду.

Джерельна база дослідження. Історична доля афінської демократії цікавила багатьох сучасних їй філософів та істориків. Закономірно, їх дослідження відображені в численних творах, які нині складають ґрунтовну джерельну базу проблеми нашого дослідження. Ці проблеми знайшли висвітлення в творах Платона, зокрема «Держава» («Πολιτεία»). У творі, який було написано в 370-360 рр. до Р.Х., у формі бесід із Сократом, викладено модель ідеальної держави. В подальшому тему ідеальної держави Платон буде розвивати в діалогах «Тімей» та «Критій», твір, який цілком було присвячено конструкції ідеальної держави. Попри те, що частина твору не була завершена, або втрачена, Платон надав у ньому розгорнуту модель держави, зокрема на прикладі афінського полісу. Проблемі присвячено ще один твір Платона — «Закони», який вважається дослідниками останнім твором філософа, написаним у 354 р. до Р.Х., за сім років до завершення земного шляху, (у

347 р. до Р.Х.). В ньому Платон частково переглядає свої вчення про державу. Хоча твір справляє враження не завершеного, він присвячений особливостям законодавства полісної держави. Відчувається, що Платон продовжив свої думки, викладені ним раніше, в творі «Законо». Джерельну базу нашого дослідження доповнюють твори Аристотеля, зокрема «Політика». Твір являє собою аналіз, в якому учень Платона виклав фундаментальний, розгорнутий огляд 158 різновидів (політій), тобто форм устрою полісів Еллади. Особливу увагу привертає його твір «Афінська політія», в якому викладено думки філософа щодо устрою держави, ідеального для вільних громадян. Не обійшов цю проблему увагою Ксенофонт, сучасник Аристотеля, який залишив по собі твори «Апологія Сократа», «Спогади про Сократа», «Захист Сократа в суді». В цих трактатах Ксенофонт виклав свої погляди на шляхи та сутність соціальної, економічної та політичної побудови Еллади класичного періоду.

Заслуговує на увагу наукова спадщина історика Фукідіда, сина Олора, його «Історія», присвячена зокрема подіям Пелопоннеської війни, висвітлює особливості політичного життя афінян та спартанців. *Аналіз досліджень і публікацій:* Фахівці з проблеми, яка стала предметом нашої статті, залишили нам глибокі та ґрунтовні дослідження. Їхні твори стали черговою сходинкою на шляху подальшого опанування дивовижного феномена античної демократії. Серед таких дослідників варто в першу чергу згадати М. Бетталлі (Аномальна модель: Афіни і демократичний поліс // Історія Європейської цивілізації. За редакцією Умберто Еко. Харків, 2016), А.Боннара, (Греческая цивилизация. М., 1992), Л.П.Маринович та Г.А.Кошеленко (Становление афинской демократии // Античная демократия в свидетельствах современников. М., 1996.), Ю.Белох (История Греции. Пер. с нем. Т.1- 2. М., 2009.)

Фуکیدід, син Олора, називав Афіни «школою Греції» в тому розумінні, що цей поліс став прикладом для грецьких міст з найбільш розвинутою культурою у справі становлення демократичного політичного устрою. [Боннар А., Т.І, 140] При цьому Афіни не були першою за часом демократичною державою Еллади. Боннар А. вказує, що в Іонії демократичні поліси склалися раніше від Афін. Але саме Афіни прославили демократію як політичну ідею, а вона, у свою чергу, прославила Афіни. Це сталося завдяки високому розвитку культури та її складових компонентів: філософії, архітектурі, мистецтву, театру. [Боннар А., Т.І, 139-140]. Це культура перетворила Афіни на перлину античної цивілізації, «Елладу Еллад». Звісно, ми далекі від того, щоби вважати культуру єдиним чинником формування демократії. Ми згодні лише з тим, що саме культура, точніше її високий рівень розвитку, висунула Афіни в лідери серед, не лише демократичних полісів, а всієї Еллади.

Послідовне запровадження демократичних реформ закономірно впливало на зростання ролі демосу в громадському та політичному житті міста. З другої половини Vст. до н.е. після завершення греко-перських війн демос, як найбільша частина громадянського населення полісу, набуває тепер і політичної переваги в державі. Народні збори постійно впливають на всіх посадових осіб без винятку. У громадській свідомості склалося розуміння високої відповідальності перед державою за виконання владних повноважень, тобто за користування владою. Ідея служіння своєму полісу посідає перше місце серед суспільної системи моральних цінностей. Приходить усвідомлення того, що для держави корисним буде уникати випадкових осіб на особливо відповідальних посадах. Неможливо допускати, щоби на урядові посади потрапляла та, чи інша особа завдяки збігу обставин чи випадку. Тому призначення вищих урядовців надалі здійснювалася лише через вибори. Більшість інших посад займалися шляхом жеребкування серед тих, за кого проголосувала більшість. Іноді використовується лише жеребкування. Крім того, кандидат на посаду складав іспит в Раді п'ятисот (**Βουλή**), або в Гелієї. (**ἡλιεία**) При складанні своїх повноважень, тобто після відбування своєї посади, урядовець надавав звіт перед народними зборами (**ἐκκλησία**). Поки народні збори не затвердять звіт, особа не мала

права користуватися своїм майном. Окрім того, будь хто з громадян міг скористуватися правом апелювати до народних зборів зі скаргою на будь якого урядовця, який вже склав свої повноваження (*γράφη παράνομον* або *γράφη αλόγιον*). Проте, такі широкі права передбачали й високу відповідальність. Так, за неправдиве звинувачення на адресу будь-кого з громадян під час апеляції, наставало суворе покарання наклепника. Це спонукало громадян до зваженого користування своїми правами. Але, безумовно, такий приклад свідчить про нечувано раніше широкі громадянські політичні повноваження, яких набуває демос.

Владу було поставлено в залежність від народу. Але, разом із тим, ми спостерігаємо дивне для демократичного устрою явище — закріплення посади верховного стратега за однією людиною на півтора десятки років. Сталося це всупереч всім законам та традиціям афінської демократії. І порушив ці закони той, хто всіма силами сприяв їхньому запровадженню — Перикл. Не підлягає сумніву, що обіймання високої посади протягом п'ятнадцяти років (з однорічною перервою) стало можливим завдяки безсумнівному авторитету Перикла в очах афінського громадянства, перш за все демосу. Безумовно, таке «порушення демократичних традицій» об'єктивно було на користь державі. Але одне лише посилення на авторитет Перикла не пояснить усієї сутності даного явища.

Афінська демократія набула завершеного та повного втілення, значною мірою, завдяки саме перетворенням Перикла. Його реформи, законодавчі ініціативи рішучим чином сприяли створенню режиму народовладдя. Політичний лад, створений Периклом, являв собою управління народом в інтересах цього народу. Античний світ не знав більш повного втілення ідеї демократії, ніж це сталося в Афінах. За думкою Л.П.Маринович та Г. А. Кошеленко звертає на себе увагу той факт, що кількість суддів, які щорічно обиралися до Гелієї (6000), збігається в цифрах з кворумом, ухваленим для народних зборів. Навряд чи це є простим збігом. Таким чином утворювалося становище, за яким народний суд був «другою іпостассю» народних зборів. Ми схильні погоджуватися з такою точкою зору. Звісно, слід врахувати, що кворум народних зборів в 6000 осіб не завжди лишався незмінним протягом існування афінської демократії, але така цифра без сумніву свідчить про те, що головна маса громадян все одно залучалася до Гелієї. Таке існування масового Народного суду більшість дослідників пояснюють зацікавленістю, яку мав демократичний режим щодо залучення кожного громадянина до реального управління державою. Разом із тим, значна кількість суддів унеможлиблювала їхній підкуп. Окрім судових справ на Гелією було покладено функцію по захисту «конституційного ладу». Завдяки цьому, на думку деяких дослідників, політична воля громадянства знайшла в такому суді більш реальне втілення, ніж навіть у народних зборах. [Маринович Л.П., Кошеленко Г.А., с.19]

Але таке повне втілення ідеї демократії, набувши крайньої форми вираження, вже містило приховану небезпеку для самих Афін. Треба гадати, Перикл також це розумів. Створивши політичний лад, який служить на користь широким трудовим верствам, Перикл відчував, що така політична система потребує певної протидії для більшої врівноваженості. Це було необхідно тим більшою мірою, що політична рівність громадян за умов відсутності соціальної та майнової рівності, створює напруження, яке небезпечно соціальним вибухом в разі, якщо ситуація вийде з під контроль. Громадянський колектив перманентно перебував на межі громадянської війни ще до реформ Солона. Ці реформи, здійснені Солоном за півтора століття до часів Перикла, лише тимчасово вгамували соціальну напруженість. Тому закріплення за Периклом вищої державної посади на півтора десятиліття створило ефективну противагу для подальшого розгортання та логічного послідовного розвитку демократії.

Аристотель зазначає з цього приводу: «Поки Перикл стояв на чолі народу, державні справи йшли порівняно добре; коли ж він помер, вони пішли значно гірше. Тоді вперше народ взяв собі в якості простата людину, яка не користувалася повагою серед порядних людей, між тим, як в минулі часи демагогами завжди бували люди гідні». [Arist. Ath. Polit.

25-28.] Встановилася так звана «керована демократія», яку Фулідід, син Олора ілюстрував такими словами «Це було демократією за іменем, а фактично — правлінням, яке здійснювалося першим з громадян». [Θουκ. II, 60, 2]

Слід визнати, що звинувачення на адресу першого стратега з боку політичних противників здебільшого були справедливими. Так прибічники аристократії, в 443 р. до н.е. звинуватили Перикла в незаконній перевитраті коштів Архе на внутрішні потреби міста, зокрема на його розбудову. На своє виправдання, Перикл мав свої власні аргументи. В одній з промов Перикла (435 р. до н.е.) було прямо проголошено, що Афіни в політичному відношенні мають стати столицею всіх еллінів. Напевно, далекоглядність цього видатного політика передбачливо підказувала йому правильний шлях панеллінського утворення, який дозволив би сприяти не лише збереженню політичної незалежності, але й зростанню воєнної та економічної могутності Еллади. Але реалізація Афінського полісу як загально грецького лідера об'єктивно була можливою лише за умови, якщо на чолі держави стоятиме Перикл, або така людина, як Перикл. Однак, не тільки серед його сучасників, а й протягом тривалого часу після смерті Перикла, серед політиків не було постаті, рівнозначної йому. В багатьох якостях Перикл був незамінний для афінської демократії. Після його сходження з політичної арени, не було кому утримати афінську демократію та й саму афінську державу від катастрофи. Сам цей факт свідчить про те, що *демократія, як політична форма, потребує для своєї повної реалізації гідних політичних лідерів, які б відповідали своїй ролі на чолі держави. Це судження, власно, є справедливим за умов також інших форм політичної влади: імперії, монархії, олігархії тощо.*

Якщо визнати справедливність цитованого місця з Фулідіда, тоді мусимо визнати, що антична демократія, як це показує нам приклад Афінської держави, не може являтися прикладом дійсного народовладдя. Своїми перетвореннями Перикл сприяв установленню політичної форми, в якій громадянський колектив лише володіє порівняно більшими правами та можливостями брати участь у вирішенні державних питань, але не застрахований від хибних кроків. *Афінський поліс являє собою приклад того, що необмеженість доступу широких верств демосу може мати руйнівні наслідки.* Це частково пояснює швидкоплинність такого блискучого розквіту афінської демократії. Допущення до влади широких верств громадянського колективу містило приховану загрозу перетворення демократії в охлократію. Напевно, послідовний розвиток демократії сам собою обумовлював налаштування громадської думки проти себе. Такої думки дотримується Ю. Белох. [II, 19] На зміну правління родової знаті демократія встановила правління більшості. При цьому нижні верстви громадян, фети та, здебільшого зевгіти, виявилися не підготовленими до того щоби скористатися широкими політичними правами, що їх надавав демократичний політичний лад. За рівнем освіченості демос не був здатний розібратися в питаннях політики, також, як і в економічних, адміністративних та судових питаннях. За таких умов демос неодмінно перетворювався на сліпе знаряддя вправних красномовців, яким вдавалося заволодіти його довірою [Белох Ю., II, 19]. Само по собі, це погрожувало тяжкими наслідками. Звісно, влада *ἐκκλησία* певною мірою врівноважувалася повноваженнями вищих урядовців, які обиралися серед заможних та освічених верств населення. Важливе місце в політичній системі демократії посідала *βούλε* і, якщо вона ухвалювала те чи інше рішення, то, як правило, це ж рішення ухвалювалося зборами без ускладнень. Це пояснюється тим, що *βούλε*, по суті, являла собою колегію делегатів тих самих Народних зборів. Але в судовій справі становище поступово набувало нестерпного характеру. До суду присяжних, *ἡλιαία* можна було обрати будь кого з громадян від 30 річного віку. Ю. Белох звертає увагу на те, що присутність бідняків на лаві присяжних робило суд легко доступним для підкупу. [Белох Ю., II, 20] При цьому бідного можна було підкупити за значно меншу суму, ніж багатого. Оплачування посади присяжного мотивувало прагнення бідноти потрапити в *ἡλιαία*. Отже суди наповнюються простолюдинами.

Заможні люди, навпаки, прагнуть уникнути участі в суді присяжних. До жалюгідної винагороди їм було байдуже, а результат справи все одно вирішувався простим людом через їхню більшість. Таким чином, суд стає надбанням нижчих верств демосу. Така, за характером малоосвічена сукупність суддів, була не здатною вирішувати складні за сутністю питання політичного, кримінального та цивільного характеру. Але необізнаність суддів була не найбільшою бідою. Подібний склад суддів був дуже чутливий до злободенності питання, що розглядалося. Це не дозволяло розраховувати на об'єктивність та законність вироку. Масовий характер судової колегії притупляв відчуття індивідуальної відповідальності завдяки усвідомленню малої значущості одного окремого голосу серед усього загалу. Довга низка несправедливих рішень проходить через усю історію афінського суду та афінської демократії. Непросто визначити якусь одну певну причину такого скороминущого підйому та згасання демократичного полісу Афін. Але, без сумніву, серед таких причин слід назвати відсутність постійного та досвідченого уряду в державі. [Виндельбанд В. Платон. 1993. С.136]. На думку Віндельбанда В. при становищі, за якого кожен покликаний та вважає себе покликаним брати безпосередню участь в управлінні державою, створюється ситуація, за якої важка справа вирішення державних проблем надається людям, що не мають спеціальної підготовки. За державні справи беруться особи, які піднесли завдяки прихильності юрби та власній заповзятливості. За таких умов державний корабель, наче втративши досвідченого кормчого, буде сахатися з боку в бік.

І дійсно, за стану речей, коли все вирішує примхливий настрій натовпу, народ стає об'єктом маніпуляцій з боку красномовних ораторів, та авантюрних демагогів. Ці останні дбають не про державну користь, не про справедливість, але про власну вигоду та збагачення. Тому вони неодмінно підводять державу на межу загибелі. [Белох Ю., II, 377] Існувала ще одна сторона тяжких наслідків широкого доступу демосу до державного керівництва. Політичне рівноправ'я громадян підводило до висновку про важливість встановлення майнової рівності. Ця ідея настільки приваблювала, що навіть люди, які не співчували демократії, підпадали під її вплив. Це знайшло відображення в політичних утопіях того часу, в яких вимагалось поділити всю власність порівну. Поступово демократія взагалі та Афінська демократія зокрема, перетворилися на панування демосу. Ю. Белох наголошує, що це панування було таким же тиранічним, як і олігархія VII ст. до н.е. Різниця була лише в тому, що тепер пригнічення надходило не згори, а знизу [Белох Ю., II, 23] Отже, *громадська думка все більше відвертається від дійсної демократії*. Фукідід вважав демократичний лад явним божевіллям. Сократ наголошував, що звичай заміщати державні посади за жеребом є нісенітницею — адже нікому не спадає на думку за жеребом обирати кормчого, архітектора або флейтиста. Платон вважав, що за демократичного устрою взагалі неможлива будь яка політична діяльність. Отже думки представників аристократичних та освічених верств громадянства все більше розчаровувалися в можливостях та перспективі демократії. Через це в середовищі аристократії поступово зростає популярність олігархічної держави, зразком якої була Спарта. Їх дедалі більше приваблює все спартанське: від законів Лікурга до моди та побуту.

Афіняни відчувають розгубленість. Ідеї облаштування держави на спартанський зразок дедалі поширюється в громадянському суспільстві. Прагнення до пошуку ідеальної конституції знаходять відтворення в державницьких проектах Гіпподама з Мілета, видатного математика V ст. до н.е. Щоправда, його модель ідеальної держави є компромісом між олігархічним та демократичним ладом, бо, хоча в ній пропонується поділити суспільство на три стани: воїнів, селян та ремісників, подібно до Спарти, але передбачається селян та ремісників, на відміну від Спарти, також наділити громадянськими правами. Доречі, Аристотель заперечив на це, що за такого розподілу, переважаючий вплив фактично перейде до воїнів.

Слід погодитися з Е.Д.Фроловим, який зазначає, що всі лідери афінської демократії були скоріше політичними, аніж соціальними керівниками демосу. При цьому вони здебільшого за походженням були вихідцями з аристократичних верств. Через їхні аристократичні претензії завжди зберігалася дистанція між ними та народом, незважаючи на демагогію, якою була заповнена їх політична риторика.

В середині V ст. до н.е., як і в попередні часи, громадяни полісу не являли собою згуртованого, єдиного в соціальному та майновому статусі утворення. Розвиток товарно-грошових відносин, загальне зростання та економічне зміцнення Афінської держави, яке відбувалося в цей час, спричиняло майнове розшарування в середовищі громадян та загострення соціальних протиріч. Тому не буде помилкою зауважити, що таке загострення протиріч і становило основу, ставало підґрунтям, на якому розвивалася громадянська самосвідомість, світобачення, ідеологія полісного громадянина. На основі такого протистояння аристократії та демосу розгорталася боротьба, протистояння етосу (образу життя) *καλοκάγαθία* (людей, що являють собою втілення доброчинності, краси, благородства в повсякденному житті) та *κακία* (їхньої протилежності, людей нищих, підлої черні). Саме останні утворювали народ, демос, який за сутністю своєю не був здатний на будь-який благородний, піднесений вчинок.

Через порівняно невелику чисельність населення полісу, міжособистісні стосунки між всіма афінянами були доволі щільними. Городяни знали один одного не лише в обличчя, а й були доволі обізнані з особистими якостями, приватним життям. Це створювало своєрідні особливості громадської моралі в полісному колективі. Врахуймо також загальну кількість громадян з усього загалу населення, яка, за даними деяких дослідників становила 25-30 тис. за загальною чисельністю населення близько 120 тис. Як бачимо, громадянський колектив не складав навіть більшості населення. Отже, кількісна меншість громадян зовсім не була схильною ділитися своїми привілеями з переважною більшістю решти жителів міста та хори. Пільги, які надавалися державою своїм громадянам, створювалися та забезпечувалися жорсткою експлуатацією рабської праці. Це надавало афінській демократії соціально обмежений характер. Цікаво накреслює загальну характеристику афінського полісу Псевдо-Ксенофонт у своєму памфлеті «...В Афінах справедливо бідним та простому люду користуватися перевагами перед благородними та багатими з тієї причини, що саме народ як раз і приводить у рух кораблі та надає силу державі. Якщо справи йдуть так, то вважається справедливим, щоби всі мали доступ до державних посад, як при нинішніх виборах за жеребом...» [Αθήναιων πολιτεία. I., I-III].

З одного боку, кожен афінянин був, що називається, на видноті. За таких умов значно важче щось приховати від громадської думки. З іншого боку, це створювало передумови для формування обивательської моралі та психології. Разом із тим, як вже зазначалося, громадянський колектив, як і все населення міста, не був однорідним в соціальному та майновому відношенні. В ньому чисельно переважають середні та незаможні верстви трудового незнатного населення — демос. Таким чином складається становище, коли більшість громадянського колективу потрапляють під вплив психології натовпу. Нагадаємо, що сам характер демократії потребував відносної однорідності, «сірості» суспільства. Демократія не сприймала індивідуалістів, які прагнули вирватися з жорстких рамок полісного контролю та справляти на суспільство свій власний, персональний вплив. Особистість цілком підпорядковується державі.

Додаймо до цього, що коли в результаті демократичних перетворень Перикла середні верстви громадянського населення набули переваги в політичному житті держави, порушився баланс у розподілі сил між соціальними верствами. У другій половині V ст. до н.е. *ἐκκλησία* являли собою масу, яка часто потрапляла під владу сліпих емоцій, що легко виникали та легко мінялися. Майстерний оратор мав можливість, граючи з настроями юрби, легко домагатися потрібного ефекту. Перикл сам являв собою приклад

таких маніпуляцій. Аристократія та її прибічники прагнули триматися подалі від цього небезпечного вирування. Під час народних зборів вони стояли купкою осторонь, боязко та, водночас, презирливо спостерігаючи, як скупчення малописьменних, необізнаних простолюдинів вирішують долю держави. Відчуваючи, що юрба не сприймає, та навіть ненавидить все, що виділяється на її тлі, вони навіть вважали за честь піддаватися остракізму. Засудження за процедурою остракізму було визнанням не пересічності засудженої особи. Такий морально-психологічний клімат в суспільстві закономірно породжував феномен *ῥῆρις* (дослівно: пихатість, нахабство, зверхність).

У суспільстві формується образ **гібриста** — непокірного, свавільного «некерованого» громадянина, котрий своєю стихійною, «хаотичною» поведінкою загрожує зламати «космічний» закон, встановлений в полісі. Як гібрист сприймалася будь яка особа, що не вписувалася, не вкладалася у загально прийняті закони та правила. Класичним прикладом такого гібриста може правити, наприклад, особистість Алквіада. Такими особами ставали видатні, непересічні громадяни, з якими сліпа безжальна маса демосу прагнула розправитися, видалити їх, знищити. Фр. Шахермайр яскраво зображував, як суворо демократія розправлялася з порушниками полісного укладу. [Шахермайр, 125]

Так, саме за свою не пересічність постраждав Сократ. Крім тієї фатальної ролі, яку в його долі та його засудженні зіграло його неприйняття демократичних ідеалів, значною мірою тут позначилося його відсторонення від демосу та незрозумілість його ідей для широких верств. Так, Сократ підкреслював різницю між різними формами правління: одноосібне правління за добровільної згоди народу та на основі державних законів він вважав *монархією*, а правління, що нав'язане і ґрунтується не на основі законів а на свавіллі правителя — *тиранією*. Державний лад, за якого посадовці обираються серед кращих людей, що дотримуються законів, він вважав *аристократією*, де на основі цензу — *плутократією*; де з усіх громадян — *демократією*. [Xen. Memor. IV, 5,12] Привертає увагу підтекст, який відчувається в наведених судженнях. За переконаннями Ксенофонта, аристократична форма правління — це, з точки зору Сократа, синонім законності, правового правління.

Сократ вважав, що люди від природи своєї різні та в неоднаковій мірі обдаровані природою. «Як одне тіло від народження має більше сили для перенесення трудів, ніж інша, так, гадаю, і одна душа від природи буває міцніша від іншої в перенесенні небезпеки: як я бачу, люди отримуючи виховання за одних і тих же законів та звичаїв, тим не менше відрізняються один від одного сміливістю. Та я все-таки думаю, що при будь-яких природних властивостях в людині можна розвивати хоробрість шляхом навчання та вправ». [Xen. Memor. IX, 1]

Приділяючи головну увагу моральній філософії, етичним питанням, Сократ, в моральному відношенні, стояв значно вище своїх співгромадян. Саме від Сократа надходить спроба надати навколишнім людям більшої моральної досконалості. Благотворення, якого має прагнути людина, як свідчить Ксенофонт, Сократ визнавав корисне, а корисне — є те, що сприяє досягненню мети [Xen. Memor. IV, 6, 9] Основою доброчинності Сократ вважав витриманість. Вона полягає у приборкуванні пристрастей та підкоренні їх розуму. Обов'язок є законом та основою доброчинності⁸⁶⁸.

Остракізмом засудили в 443 р. до н.е. лідера аристократичних сил Фукідіда, сина Мелесія. Сумною та трагічною була доля **Алквіада**, який був і гордістю і, водночас бідною афінян. Ми далекі від того, щоби підносити та ідеалізувати його особистість, проте залишається фактом те, що ця індивідуалістична, іноді зверхня та пихата, але необхідна для держави, багатосторонньо обдарована людина (доречі, вихованець Сократа), класичне

⁸⁶⁸ Детальніше про особистість Сократа рекомендуємо нашу статтю «Сократ і Афіньська демократія» «Terrae motor, solis caelique stator». Monografia zbiorowa. Centrum Naukowo-Wydawnicze im. O. Pritsaka pritsak-center. Co 2023. p 4-10

втілення гібриста, була відторгнута громадянським колективом всупереч суспільним потребам. В кожному окремому випадку є свої особливості, які обумовили такі сумні наслідки. Проте їх об'єднує і дещо спільне. В усіх випадках талановиті митці стають жертвою юрби, в ролі якої виступає афінський демос. Це можна пояснити психологією натовпу, який не терпить того, чого він не розуміє. Проте, пояснити лише частково. Натовп дійсно не сприймає, чи сприймає вороже все, що не відповідає його психології, його усередненому, пересічному мисленню та розумінню. Але слід урахувати також загальні настрої, які панували серед громадян. Сюди додаємо виснаження тривалою війною, якої не видно було краю, та яку стратегію колись обіцяли закінчити протягом кількох місяців. Жахлива катастрофа Сицилійської експедиції, пошук винних та відповідальних і просто роздратування на всіх, хто трапляється під руку — ця вибухова атмосфера охопила майже всі верстви афінян і особливо демос.

Справа в тому, що демос, за своєю природою, був неспроможний виховати в своєму середовищі видатних, освічених та обдарованих лідерів, політичних діячів. Причиною цього була відсутність справжніх політичних партій та професійних спілок [Фролов, 6], які завжди грають роль школи громадського та політичного виховання. Всі видатні політичні лідери афінської демократії мали аристократичне походження. Найбільших успіхів та найповнішої реалізації афінська демократія здобула під керівництвом та на чолі з лідерами-аристократами. Можна зрозуміти Сократа та Платона, які наполягали на тому, що на чолі держави мають завжди стояти політики аристократичного походження.

Отже, ситуація, яка склалася, дозволяла демосу мати політичних лідерів лише з вищих прошарків суспільства. Разом із тим, ця ж ситуація робила неминучим переривання, придушення їхньої ініціативи та діяльності в цілому, оскільки ця діяльність містила в собі потенційну загрозу вільному існуванню полісної громади, що здебільшого складалася з демосу. Це стає ще одним з пояснень репресивних зусиль з боку демосу по відношенню до своїх лідерів та взагалі, до непересічних осіб, особливо знатного походження (Фемістокл, пізніше Демосфен, Аристид, Сократ, Анаксагор). Вціліти пощастило не багатьом, і тоді вони вироджувалися в безпринципних авантюристів подібно до Алківіада.

Створилася парадоксальна ситуація: повної зрілості афінська демократія могла досягти і досягла на чолі з аристократами та завдяки вихідцям з аристократії. Для цих останніх служіння демократії було сходинкою до власного піднесення, яке перевищувало всяку міру. Аристократичні якості політичних вождів афінської демократії, на думку Е.Д.Фролова, та обумовлені цим їхні надмірні претензії, породжували розходження та конфлікти між цими вождями та народом, яким вони керували. Це створювало небезпечну тріщину в самому фундаменті афінського демократичного полісу. [Фролов, 6] Утворювалася несумісність об'єктивних умов та приватних мотивів, яка неминуче призводила до конфлікту між державою та політиком. В класичний період, коли громадянська община залишалася достатньо єдиною та сильною, таке протистояння завжди закінчувалося падінням таких лідерів. [Фролов, 6] Напевно, не випадково, що занепад демократії збігається в часі з вичерпуванням гідних політичних лідерів — аристократів. І це вичерпування настає також закономірним чином. Завершення кар'єри політичних лідерів демократії, як правило було трагічним. Зрештою, основна маса аристократії змогла інтегруватися в нову структуру демократичного полісу доволі органічно. Пересічні афінські громадяни «іще шанобливо дивилися на представників знатних родин, їхнє лідерство та керівництво, проте вони цілковито усвідомлювали свою власну могутність та були готові позбутися державних діячів, які забували, що вони тепер не більш, як слуги народу». [Hignett, 157] Відтепер традиційне суперництво між представниками аристократичних родин набуло форми політичного змагання за те, хто краще зможе прислужити рідному полісу та отримати за це найбільшу пошану. [Маринович, Кошеленко, 30]

Трансформація полісної ідеології в умовах кризи полісної системи, яка була посилена екстремальними умовами Пелопоннеської війни, відбувалася в напрямі зміни

внутрішньої природи. Громадянський колектив, реагуючи на деструкцію полісної власності, своєї економічної основи, переживав зміну ідеологічного середовища, системи моральних цінностей та самого морального стану.

Згідно із задумом Перикла, афіняни від самого початку віддали на поталу ворогам свою хору — сільськогосподарську територію Афін. Протягом усієї війни спартанці без перешкод розоряли її. Перикл розраховував на те, що все населення Аттики сховається за Довгими стінами, що з'єднували Афіни з Піреєм, які спартанці ніколи не наважаться штурмувати. При пануванні афінян на морі проблема постачання продовольства в місто, як розраховував Перикл, буде легко вирішена. Війна дійсно розгорталася відповідно наміченим планам, але реальна картина виявилася більш складною та суперечливою. Реакція селянства на розорення своїх домівок виявилася значно гострішою, ніж чекали. Дуже швидко селяни забажали припинення війни та укладання миру за будь яку ціну. Поряд із цим, деякі верстви міського населення, які отримували прибуток від війни (наприклад власники зброярських майстерень), бажали її продовження. Через це позначився розрив між двома основними силами афінського демократичного режиму — селянами з хори та рядовими городянами. Це значно применшило міцність демократії. За цих умов суттєво зросла роль демагогів. На політичну арену виходять люди, що не пов'язані зі старими традиціями та нормами поведінки. Вони відображали настрої найбільш радикальної частини міського населення та добивалися підтримки народу нестримними лестощами йому. Ці процеси розгорталися в умовах моральної кризи, спричиненої втомою всього громадянства від війни, неприйманням самої воєнної політики значною частиною міста, мінливістю воєнного щастя, яке, то осипало п'янкою радістю великих перемог, то обдавало відчаєм страшенних поразок. Додаємо до цього повну невпевненість у майбутньому, яке могло обернутися загибеллю Афін та смертю, або перетворенням на рабів усього населення міста. Ця війна, за античними масштабами, тривала неможливо довго. Протягом війни навіть зросло нове покоління. Значну роль в суспільстві стали відігравати люди, для яких війна стала професією. Вбивство надавало їм задоволення. Старі моральні та релігійні цінності в таких верствах піддавалися осміюванню, більш за все цінувалися готовність до ризику заради задоволення своїх бажань.

Разом із зростанням політичної ролі афінського демосу, суттєво зросла його питома вага в господарчому житті держави. Все це і ще багато обставин, вже згаданих вище, призвели до того, що безупинний, логічний та послідовний розвиток демократії неминуче завів афінське суспільство у безвихідь та спричинив початок самоліквідації афінської демократії та деградацію суспільства. Звісно, за будь-якої історичної ситуації реакція на неї різних прошарків суспільства є своєрідною та особливою. Така реакція обумовлена не лише ментальністю, але також соціальним, економічним становищем, рівнем культури, освіченості, політичними уподобаннями і ще багато іншим. Визначальним за даної ситуації була реакція демосу. Винищуючи власних політичних лідерів, демос, натомість, спромігся виставити на політичну авансцену вискочнів з громадських низів — Гіпербола, Клеона та інших. Така ситуація була типовою для афінської держави. Ці нувориші, «*νεόπλουτος*» або, як їх називатимуть в Римі «*homines novi*», були нездатні намітити перспективу, створити скільки-небудь реальну програму дій. Клеон, на думку Аристотеля, найбільш розбестив народ своєю гарячністю. [Арист., 28] Вже за давніх часів виникло та поширилося уявлення про особливу заздрість та нетерпимість до чужої слави з боку афінського народу. Афінян звинувачували в тому, що вони, не тільки прагнуть до паразитування за кошти своїх союзників, але також постійно підкопуються під власних вождів, переслідують їх судовими процесами, піддають їх вигнанню, змушуючи залишати батьківщину. Тільки Перикл протримався на вершині політичної еліти до кінця життя. Після нього серед політиків йому не виявилось гідної заміни. Так, втративши реальних

і перспективних лідерів, афінська демократія почала тяжити до охлократії. Це врешті й обумовило сповзання полісної держави до прірви політичного занепаду.

Привертає увагу певна кореляція — посилення імперських тенденцій в політиці Афінської держави (і зокрема, в зовнішній політиці, яку вибудовував Перикл), збігається в часі з посиленням позицій демократії всередині полісного громадянського колективу цієї держави. Це можна пояснити шляхом кількох припущень: а) посиленням охлократичних тенденцій всередині полісу, що втілюється в прагненні демосу володарювати над усім, без обмежень; б) слід визнати, що демократії, як такої, внутрішньо притаманна властивість в процесі розвитку переростати в охлократію не лише всередині держави, але також у зовнішній політиці; в) прагненням Перикла задовольнити потреби демосу за рахунок експлуатації союзників Афін в Морському союзі.

Зазначені особливості перетворень в характері полісного колективу та політичного ладу держави проявляються майже одночасно, і цей збіг, звісно, може бути випадковим, таким що склався під дією окремих груп чинників. Можна припустити, що в такому збігу взагалі немає ніякої закономірності. Але це сумнівно. Певні обставини схиляють нас до висновку про закономірність, корелятивність такого зв'язку.

Варто пам'ятати, що антична полісна держава являє собою приклад раннього, майже первинного досвіду людського суспільства в пошуку оптимальних форм політичного устрою. Через це, полісна держава зберігала в своїй природі наслідки незрілості, неврівноваженості політичної структури. За умов порівняно незрілого характеру державного ладу полісна демократія не набула керованого характеру з боку держави та, на певному етапі, вийшла з під контролю. Набувши стихійного характеру, демократія, після короткого періоду повного розгортання та реалізації почала переродження, втрачаючи початкову ідею справедливого народовладдя та перетворюючись на охлократію.

Незважаючи на парадоксальність наступного висновку, на нашу думку, справжньою трагедією афінської демократії було те, що вона не могла досягти повної зрілості інакше, як під керівництвом, а потім при усуненні своїх лідерів. Глибокий внутрішній трагізм подальшої долі афінської демократії полягає в тому, що збіг в одному часовому відтинку кількох чинників, про які ми говорили вище: кризовий стан полісної економіки, культури та розгубленість у політичній сфері, спричинені іманентною сутністю полісної демократії, ускладнився через Пелопоннеську війну. Це не дозволило афінській державі реалізувати повне розгортання внутрішнього потенціалу полісного суспільства та обумовило воєнну поразку Афінської держави й подальший занепад політичної форми демократичної полісної держави.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аристотель. Политика. Афинская полития, пер. С. И. Радцига. М., 1997, с.271- 343.
2. Платон. Собрание сочинений. Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. Т.1-4. М., 1990-1994.
3. Платон. Держава. (пер. з давньогрецьк. Дзвінка Коваль). Львів, 2021.
4. Xenophon. Atheniensium respublica [spuria] // Xenophontis opera omnia. Ed. E.C.Marchant Oxford: Clarendon Press, 1920 (repr/1969). Vol. 5.
5. Ἀθηναίων πολιτεία. Einleitung, Übersetzung, Erklärung von E. Kalinka, Leipzig — Berlin 1913.
6. Ξενοφόντος Απομνημονεύματα. Αθ., ΓΕΩΡΓΙΑΔΔΣ, 2004.
7. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе // Ксенофонт. Сократические сочинения. Киропедия / Ксенофонт. Пер. С. И. Соболевского. М., 2003. 757 с.
8. Фукидид. История. Пер. Ф.Г.Мищенко. Т.1-2. СПб., 1994.
9. Бетталли М. Аномальна модель; Афіни і демократичний поліс // Історія європейської цивілізації. Греція / за ред. Умберто Еко. Харків, 2016.
10. Белох Ю. История Греции. Пер. с нем. Т.1-2. М., 2009.
11. Боннар А. Греческая цивилизация. Т.1-3. М., 1992.
12. Виндельбанд. В. Платон. К. 1993.

13. Де Відо Стефанія. Грецький поліс Великої Греції та Сицилії: Історія, яка нас стосується // Історія європейської цивілізації. Греція / за ред. Умберто Еко. Харків, 2016.
14. Історія європейської цивілізації. Греція. (за ред. Умберто Еко). Харків, 2016.
15. Коттерилл Г. Б. Древняя Греция. Мифы и история. М., 2007.
16. Маринович Л. П., Кошеленко Г. А. Становление афинской демократии // Античная демократия в свидетельствах современников. М., 1996.
17. Ставнюк В. В. Становлення афінського поліса. К., 2005.
18. Ставнюк В. В. Історія Давньої Греції. Чернівці, 2022.
19. Фролов Э. Д. Афинская демократия и суверенный полис. Интервью, данное корреспонденту Proekt-ru 3.07.2007 // Интернет-публикация [http:// rus-proekt.ru/idea](http://rus-proekt.ru/idea).
20. Шахермайр Фр. Ранняя классика греков. М., 1966.
21. Αθήναιων πολιτεία. Einleitung, Übersetzung, Erklärung von E. Kalinka, Leipzig — Berlin, 1913.
22. Ehrenberg V. The Greek State. London, 1960.
23. Griffith G. T. Isegoria in the Assembly of Athens. Ancient Society and Institutions. Studies presented to V Erenberg. New York, 1967, p.115-138.
24. Hignett C. History of the Athenian constitution to the end of the fifth century B. C. Oxford. 1952.

Євгенія Зубенко
Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка

З ІСТОРІЇ ЯПОНСЬКО-КОРЕЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПРОТИСТОЯННЯ: ТОЙОТОМІ ХІДЕЙОСІ VS ЛІ СУН СІНА ПІД ЧАС ІМДЖІНСЬКОЇ ВІЙНИ (1592–1598 рр.)

Вступ. Аналізуючи причини міждержавних відносин між Японією та Кореєю, що врешті-решт призвели до окупації Корейського півострова у 1910 р., доцільно звернути увагу на історію їхніх взаємин у попередні століття. Конфлікти між націями та сусідніми державами не є новим явищем, оскільки в різні часи одна зі сторін часто прагнула реалізувати імперіалістичні амбіції своїх правителів. Японія та Корея не стали винятком, адже їхні відносини залишалися напруженими протягом багатьох століть, що в свою чергу формувало контекст для подальших військових і політичних конфліктів. Вивчення цих історичних аспектів дозволяє краще зрозуміти механізми формування напруженості та конфліктів між державами, а також фактори, що сприяли ескалації агресії в регіоні.

Історіографія. Згадки про напади розбійників можна знайти в історичних джерелах, зокрема в «Анналах династії Чосон», що свідчить про їх вплив на соціально-економічне життя Кореї під час правління цієї династії. Хоча сучасні наукові дослідження з цієї теми є доволі лаконічними, інформацію про це можна отримати з архівів цих країн. Дослідження розбійництва зазвичай проводили історики, які прагнули заповнити прогалини

в історичному наративі, а також військові аналітики, які вивчали вплив таких явищ на військову стратегію та політику.

Так, зокрема, в роботі «Невдале японське вторгнення в Корею в XVI ст.»⁸⁶⁹ автор проаналізував хід та причини військової агресії Японії проти Кореї, акцентуючи увагу на постаті Тойотомі Хідейосі, який був ініціатором цього затяжного конфлікту. Також підкреслюється значення адмірала Лі Сун Сіна в ході цієї війни. У свою чергу, військовий історик Стівен Тернбулл, досліджуючи війну Імджін з японської перспективи, зосередився на ролі самураїв, які брали участь у бойових діях. У його працях «Вторгнення самураїв: Корейська війна Японії 1592–1598 рр.»⁸⁷⁰ та «Вторгнення самураїв у Корею 1592–1598 рр.»⁸⁷¹ були детально розкриті різні етапи конфлікту, починаючи із перебігу запеклих боїв у перші роки і закінчуючи великими морськими зіткненнями. Ці роботи доповнені яскравими ілюстраціями, сучасними фотографіями, кольоровими зображеннями сцен боїв, а також детальними картами, що дозволяє краще зрозуміти масштаби та динаміку військових дій.

Завдяки публікаціям корейською мовою вдалося підтвердити та деталізувати хід морських боїв, які відіграли ключову роль у війні Імджін. Однак дослідження як зарубіжної, так і української історіографії свідчить про недостатню увагу науковців до цієї теми, що залишається маловивченою. Крім того, авторка статті не змогла знайти жодної наукової роботи корейською мовою, доступної для публічного ознайомлення, що підкреслює потребу в подальшому вивченні даного питання.

Передумови конфлікту: політичні, соціальні та економічні чинники, що призвели до Імджінської війни (1592–1598 рр.)

Перше задокументоване зіткнення між Японією та Кореєю відбулося в період Ямато (250 н. е. — 710 н.е.) проти держави Сілла (57 до н. е. — 935 р. н.е), увійшовши до історичних анналів як «Експедиція Імператриці Дзінгу»⁸⁷², яке завершилося перемогою японських військ. Основною метою було завоювання Кореї, причому нею рухало бажання помститися за загибель чоловіка, та прагнення розширити території Японії в стратегічно важливому корейському регіоні.⁸⁷³

Протягом 391–404 рр. точилася «Ямато-Корейська війна»⁸⁷⁴, в результаті якої перемогу здобула Корея, що засвідчило зміну військових балансів у регіоні. Війна розпочалася на тлі зростаючої експансії японських держав у Корею, що було частиною ширшої стратегії Ямато щодо розширення території та впливу в регіоні. Японія прагнула поставити під свій контроль ресурси Кореї, а також отримати доступ до китайських культурних і технологічних досягнень через корейські держави. Попри початкові успіхи Ямато, корейські держави, зокрема Пекче, змогли об'єднати свої зусилля та сформувати коаліцію для відсічі японській агресії. Військова стратегія Пекче, що передбачала використання добре організованих армій і тактичних маневрів, а також підтримку з боку Сілла, дозволила їм завдати серйозних поразок японським військам.

Наступне значне протистояння між цими державами відбулося в епоху Муроматі (1336–1573 рр.), коли проти династії Чосон (1392–1897 рр.) було організоване «Вторгнення

⁸⁶⁹ Ford S. The Failure of the 16th Century Japanese Invasions of Korea. Webb-Ed Press. 2001.

URL: <http://www2.hawaii.edu/~sford/research/turtle/index.html> (date of access: 29.09.2024).

⁸⁷⁰ Turnbull S. Samurai Invasion: Japan's Korean War 1592 - 1598. Cassell; First UK Edition, 2002. 256 c.

⁸⁷¹ Turnbull S. The Samurai Invasion of Korea 1592–98 (Campaign). Osprey Publishing; 1st edition, 2012. 203 c.

⁸⁷² Імператриця Дзінгу — імператриця Японії, дружина Імператора Тюоя — 170–269 рр., яка очолила військо і вирушила за повелінням богів до Кореї, підкоривши державу Сілла.

⁸⁷³ The legendary empress Jingū. URL: <https://www.kcpinternational.com/2015/12/the-legendary-empress-jingu/> (date of access: 29.09.2024).

⁸⁷⁴ Війна Когурьо та Ямато наприкінці IV — на початку V ст. між протодержавними утвореннями на Японських островах та Корейському півострові.

Оей» (1419 р.) яке завершилося успіхом японської сторони. Це протистояння було частково зумовлене активністю японських піратів, які не маючи можливості вести торгівлю через розрив дипломатичних відносин, почали нападати на сусідні країни, грабуючи кораблі та портові міста. Ці конфлікти відображали не лише військові амбіції держав, але й складність економічних та соціальних відносин між ними, що в подальшому вплинуло на розвиток регіональної політики та міжнародних відносин у Східній Азії.

Ще одним значним військовим конфліктом стала «Імджінська війна 1592–1598 рр.», яка завершилася перемогою корейських сил, зокрема завдяки зусиллям адмірала Лі Сун Сіна та його флоту. Ця війна не лише мала важливе значення для корейської історії, але й суттєво вплинула на подальший розвиток регіональних відносин у Східній Азії. Вона призвела до зміни балансу сил між Кореєю, Японією та Китаєм, а також до посилення ролі Китаю як регіонального гегемона.⁸⁷⁵

Після розпаду сьоґунату Асікаґа,⁸⁷⁶ який правив Японією близько двох століть, країна увійшла в період тривалих внутрішніх конфліктів. Вирішити ці проблеми вдалося трьом видатним військовим лідерам: Оді Нобунаґі, Тойотомі Хідейосі та Токуґаві Ієясу. Процес об'єднання країни розпочав Ода Нобунаґа (1534–1582 рр.), японський державний та військовий діяч, самурай і полководець періоду «Воюючих держав». Він використав вогнепальну зброю, отриману від європейців, у двобої з сьоґунатом Муроматі у 1573 р. Проте його передчасна загибель завадила завершенню цього процесу. Його справу продовжив його васал Тойотомі Хідейосі (1537–1598 рр.), який, завершивши військове об'єднання країни, зосередив у своїх руках політичну та військову владу. Хідейосі здобув репутацію жорстокого правителя через авторитарні методи управління. Однак остаточне завершення процесу об'єднання і встановлення миру стало можливим завдяки Токуґаві Ієясу (1543–1616 рр.), який у 1603 р. заснував третій і останній сьоґунат Токуґава (у місті Едо, сучасне Токіо).

Наприкінці XVI ст. під проводом Тойотомі Хідейосі Японія здійснила два невдалі вторгнення на Корейський півострів. Метою цих військових операцій було закріплення на материк з подальшим використанням Кореї як бази для вторгнення в Китай. Однією з причин агресії стала економічна криза, викликана припиненням торгівлі між Японією і Китаєм внаслідок піратських дій японських торговців у порту Нінбо.⁸⁷⁷ Це послабило економіку країни, і Хідейосі прагнув компенсувати втрати Японії шляхом грабунку сусідніх країн, підтримуючи активність японських піратів, відомих у Кореї як «увегу» (왜구).⁸⁷⁸

Соціально-економічна ситуація в Японії була вкрай складною через виснаження ресурсів під час тривалих міжусобних воєн. Хідейосі прагнув розв'язати внутрішні проблеми шляхом експансії та завоювань, ігноруючи страждання власного народу. Одночасно піратські набіги на портові міста Кореї і пограбування торгових суден стали звичною практикою в останнє десятиліття XVI ст. Для легітимації військових дій Хідейосі намагався встановити дипломатичні зв'язки з Кореєю, відправивши посланців для отримання дозволу на проходження японської армії через її територію для вторгнення в Китай. Однак напружені відносини між Японією та Кореєю, що загострилися через напади піратів, а також багатовікова залежність Кореї від Китаю, призвели до того, що корейська

⁸⁷⁵ Регіональний гегемон — це країна, яка має значний вплив на політичні, економічні та військові справи в певному регіоні. Ця країна часто виступає як лідер або домінуюча сила, здатна формувати порядок у своєму регіоні, впливати на рішення сусідніх держав і встановлювати правила взаємодії між ними.

⁸⁷⁶ Сьоґунат Муроматі (1338–1573 рр.) — самурайський уряд на чолі з сьоґунами з роду Асікаґа. За іменем цього роду він також знаний як сьоґунат Асікаґа.

⁸⁷⁷ Порт Нінбо заснований в 1738 р. За часів династії Тан (618–907 рр.), відомий як один з трьох основних морських портів для зовнішньої торгівлі під назвою «Мінчжоу», поряд з Янчжоу і Гуанчжоу.

⁸⁷⁸ 손흥렬. 왜구(倭寇). 한국민족문화대백과사전. URL: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0039200> (date accessed: 29.10.2024).

сторона не пристала на цю пропозицію.⁸⁷⁹ Це стало однією з причин початку семирічної війни, відомої як Імджінська війна (1592–1598 рр.).

Військовий конфлікт між Японією та Кореєю, що тривав протягом 1592–1598 рр. (25-й рік правління корейського імператора Сонджо, 선조), отримав різні назви залежно від країни-учасниці. Це було зумовлено участю кількох держав у війні, що спричинило різні інтерпретації та трактування до її позначення в кожній країні. Так зокрема, сучасна Південна Корея схиляється до «Імджін уверан, 임진 왜란», тому що перше вторгнення відбулося в рік Імджін, (壬辰) — 29-й із шістдесяти знаків зодіаку, а також «Чон'ю джеран, 정유 재란», (丁酉) — 34-й з шістдесяти знаків зодіаку, оскільки друге вторгнення відбулося в рік Чон'ю. Також можна зустріти термін «Семирічна війна, чхільньон чончжен, 7년 전쟁». В свою чергу, сучасна Північна Корея визнає її як «Війна з Японією або Війна проти японських загарбників».

В Японії цю війну називають «експедицією Бунроку та Кейчо» (분로쿠, бунрокуху (文祿), 케이чо (慶長)의 역(役) — *кхеічхуі йок*, за назвою тогочасної епохи — доби правління 107-го японського імператора Гойосея. Оскільки Китай допомагав армії Чосону боротися проти Японії, китайці називають «Чосонською війною Манльєкі, 만력(萬曆)의 역(役)» або «Анти-японською війною».⁸⁸⁰

Таким чином, після розпаду сьогунату Асікаґа Японія увійшла в період тривалих внутрішніх конфліктів, що спричинили масштабні політичні та соціально-економічні зміни. Важливу роль у завершенні цього етапу відіграли три найвизначніші військові лідери Японії: Ода Нобунаґа, Тойотомі Хідейосі та Токуґава Ієясу, чії дії привели до об'єднання країни та створення нової політичної системи під контролем сьогунату. Однак зовнішня експансія, зокрема вторгнення Хідейосі в Корею, підсилена внутрішніми економічними та соціальними проблемами, мала далекосяжні наслідки. Ці події стали основою для майбутньої японської експансії, кульмінацією якої стала анексія Кореї у 1910 р., що закріпило контроль Японії над півостровом і вплинуло на подальші міждержавні відносини.

«Військові кампанії Імджінської війни: стратегії Тойотомі Хідейосі та Лі Сун Сіна

Протягом перших трьох місяців японського вторгнення на Корейський півострів її війська рухалися від Пусана на півдні до річки Ялу⁸⁸¹ на півночі, взявши при цьому під свій контроль такі великі міста Кореї як, Сеул і Пхеньян, та здобуваючи перемоги над корейськими силами в кожній битві. Японська армія складалася переважно з самураїв, які були досвідченими вершниками і піхотинцями, загартованими в ході громадянської війни Оей (1419). Доповнювали армію призовники, головним чином простолюдини, мобілізовані з різних провінцій, які перебували під контролем Хідейосі. Військо було добре підготовлене та оснащене сучасною зброєю, включаючи гармати, мушкети та довгі мечі, а також мало компетентних командирів. На чолі загонів стояли дайме — регіональні лідери, які підтримували Хідейосі. Наказ про початок вторгнення було віддано у квітні 1592 р., і вже 23 травня перший контингент японських військ висадився в Пусані. Корейські захисники, захоплені зненацька цією атакою, втратили місто за кілька годин.⁸⁸² Японська армія мала перевагу в озброєнні, дисципліні та на початку і в чисельності.

⁸⁷⁹ Ford S. The Failure of the 16th Century Japanese Invasions of Korea. Webb-Ed Press. 2001.

URL: <http://www2.hawaii.edu/~sford/research/turtle/index.html> (date of access: 29.09.2024).

⁸⁸⁰ 이장희. 임진왜란 (壬辰倭亂). 한국민족문화대백과사전.

URL: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0047674> (date of access: 29.10.2024)

⁸⁸¹ Ялуцзян, Ялу (корейською — Амноккан, 압록강) — прикордонна річка між Китаєм і КНДР.

⁸⁸² Ford S. The Failure of the 16th Century Japanese Invasions of Korea. Webb-Ed Press. 2001.

URL: <http://www2.hawaii.edu/~sford/research/turtle/index.html> (date of access: 29.09.2024).

У цей час корейська регулярна армія була розпорошена і слабо організована, що ускладнювало координацію опору. Натомість почав стихійно посилюватися партизанський рух, бо корейці з різних соціальних груп почали об'єднуватися в загони для боротьби з окупантами. Ці партизанські формування, що склалися переважно з фермерів і робітників, часто очолювали місцеві аристократи або представники монахи-конфуціанці, які мали великий вплив на суспільно-культурне життя регіону. Хоча більшість загонів була малочисельною та слабо озброєною, але коли в масштабах всієї країни діяли сотні таких груп, вони являли собою вагомий вплив на місцевому рівні для протидії японському вторгненню.

Партизанські загони неодноразово завдавали шкоди японським комунікаціям та лініям постачання, застосовуючи тактику «вдар і втечи».⁸⁸³ Вони також організовували раптові атаки на колони японської армії. До кінця 1592 р. партизанам вдалося звільнити низку міст і провінцій від японських окупантів. Інколи ці загони об'єднувалися з реорганізованими підрозділами корейської регулярної армії для спільних дій проти японських військ.⁸⁸⁴ Корейці боролися відчайдушно й мужньо, завдяки чому змогли завдати двох вирішальних поразок японським силам за допомогою китайських військ, складного рельєфу, несприятливих погодних умов та стратегічної переваги на морі.

Ключову роль у досягненні морської переваги відіграв адмірал Лі Сун Сін (이순신, 1545–1598 рр.), який приєднався до боротьби після листа з проханням про допомогу від іншого адмірала флоту Вон Гюна (원균, 1540–1597 рр.).⁸⁸⁵ Хоча повний зміст листа не виявлений, згадка про нього записана в I-му томі «Військового щоденника Лі Сун Сіна»⁸⁸⁶. Його здібності до планування та проведення військових операцій, винахідливість і лідерство дозволили корейському флоту завершити перемогами серію важливих морських битв. Зокрема, Лі Сун Сін здобув сім перемог над японським флотом під час першого етапу війни та успішно провів ще дві морські операції під час другого вторгнення. Його вміння керувати діями корейського флоту не лише зупинило атаки з моря, але й істотно послабило позиції Японії у війні. Його внесок став вирішальним у захисті Кореї від подальших морських нападів, зробивши Лі Сун Сіна одним із найвидатніших воєначальників у історії Кореї.

Перше зіткнення між японським і корейським флотом відбулося в бухті Окпхо, поблизу о. Кодже (거제시). Ця битва Окпхо (옥포 해전), що відбулася 7 травня 1592 р., стала першою перемогою армії Чосон на початку війни. Корейці заблокували японський флот, притиснувши його до берега, і завдали удару за допомогою гармат і стріл. Частина японських кораблів прорвала оточення та втекла, однак решта екіпажу, покинувши судна, була змушена до відступу в гори. Корейський флот потопив 26 японських кораблів та визволив трьох полонених, захоплених раніше японцями.⁸⁸⁷

Того ж дня відбулася битва при Хаппхо (합포 해전), друге морське зіткнення під командуванням Лі Сун Сіна. Після перемоги при Окпхо, адмірал мав пришвартуватися в Йондинпо (영등포⁸⁸⁸), але розвідувальне судно виявило п'ять японських кораблів біля Хаппхо, сучасного Масанхаппогу (마산합포구⁸⁸⁹). Лі Сун Сін негайно вирушив до місця битви та

⁸⁸³ Західна система активної оборони (Hit-and-run tactics) — це тактична доктрина використання коротких раптових атак, відходу до того, як противник зможе відповісти силою, і постійного маневрування, щоб уникнути повного зіткнення з противником.

⁸⁸⁴ Ford S. The Failure of the 16th Century Japanese Invasions of Korea. Webb-Ed Press. 2001. URL: <http://www2.hawaii.edu/~sford/research/turtle/index.html> (date of access: 29.09.2024).

⁸⁸⁵ Turnbull S. Samurai Invasion: Japan's Korean War 1592–1598. Cassell; First UK Edition, 2002. 256 с.

⁸⁸⁶ 난중일기 (Військовий щоденник Лі Сун Сіна) — особистий щоденник адмірала Лі Сун Сіна, написаний між 1 січня 1592 р. та 17 листопада 1598 р., розповідь від першої особи про погляди адмірала на японське вторгнення в Корею наприкінці XVI ст.

⁸⁸⁷ 조성도. 옥포해전(玉浦海戰). 한국민족문화대백과사전. URL: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0038825> (date accessed: 29.10.2024).

⁸⁸⁸ 영등포 — адміністративний район на південному заході Сеула, сучасна Південна Корея.

⁸⁸⁹ 마산합포구 — район у м. Чханвон, сучасна Південна Корея.

атакував ворожі кораблі, що змусило японців залишити судна та втекти на сушу. Після знищення всіх кораблів, корейський флот попрямував до Нампхо в Чханвоні (남포⁸⁹⁰, 창원시⁸⁹¹).⁸⁹²

Третя перемога, відома як битва при Чодзінпхо (적진포 해전), відбулася 8 травня 1592 р. Флот Чосон під командуванням Лі Сун Сіна та Вон Гюна знищив 13 великих японських кораблів, з яких 11 були спалені та потоплені. Завдяки інерції від попередніх перемог, корейські сили завдали удару по японським кораблям, що стояли на якорі в Косоні (고성⁸⁹³). Корейці не втратили жодного судна, завершивши першу військову експедицію Лі Сун Сіна успішно.⁸⁹⁴

Таким чином, три морські кампанії під командуванням адмірала Лі Сун Сіна кардинально змінили ситуацію на користь Кореї. На той момент флот Чосон налічував 91 судно, з яких лише шість знаходилися під командуванням адмірала Вон Гюна. Протягом двох днів було знищено 42 японських кораблі, у той час як корейці мали лише одне пошкоджене судно.

Другий морський похід адмірала Лі Сун Сіна розпочався з перемоги в битві при Сачхоні (사천 해전, 29 травня 1592 р.). Лі командував 23 з 26 корейських бойових кораблів, включаючи вперше використаний у бою корабель «Черепаша» (Кобуксон, 거북선), броньоване судно, розроблене в часі правління династії Чосон. Цей корабель належав до класу пханоксон (판옥선⁸⁹⁵) і був відомий своєю інноваційною конструкцією, що зробила його одним із наймогутніших бойових кораблів XVI–XVII ст.

Кораблі-черепахи були оснащені гарматами п'яти різних видів і мали броню у вигляді залізних пластин, що нагадували панцир черепахи. Особливістю цієї броні були вбудовані шипи, які захищали судно від абордажу — популярної тактики японських військ у морських битвах. Завдяки цьому конструктивному рішення корабель став ефективним інструментом проти японського флоту. До 1782 р. корейський флот мав на озброєнні до 40 таких кораблів-кобуксонів.⁸⁹⁶ [Додаток 3]

Конструкція бойових суден, зокрема «Черепаш», була результатом досвіду боротьби з піратами, які становили значну загрозу в період династії Корьо (918–1392 рр.). Корейці використовували тактику таранних ударів або підпалу ворожих кораблів за допомогою гармат. На відміну від цього, пірати зазвичай покладалися на рукопашний бій, намагаючись абордажувати ворожі судна. Конструкція корабля «Черепаша» успішно запобігала таким нападам, завдяки чому цей тип суден став важливим елементом корейської морської стратегії під час Імджінської війни.⁸⁹⁷

Після перемоги у битві при Сачхоні та закріпленні на о.Саряндо (사량도), флот корейського адмірала Лі Сун Сіна отримав дані від розвідувального корабля (ЧхонХуСон, 척후선), які свідчили про присутність японського судна, яке стало на якор у пристані (порту) Танпхо (당포), сьогодні відомої як Тхоньонші Санянип Самдоллі (통영시 산양읍 삼덕리). Це стало початком другої переможної битви другої експедиції Лі Сун Сіна, відомої як битва при Танпхо (당포 해전), що відбулася 2 червня 1592 р.

⁸⁹⁰ 남포 — портове місто в провінції Пхенан-Намдо, сучасний КНДР.

⁸⁹¹ 창원시 — місто і столиця провінції Кенсан-Намдо, сучасна Південна Корея.

⁸⁹² 조성도. 함포해전(含浦海戰). 한국민족문화대백과사전.

URL: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0062376> (date accessed: 29.10.2024).

⁸⁹³ 고성 — повіт у провінції Кенсан-Намдо, сучасна Південна Корея.

⁸⁹⁴ 조성도. 적진포해전(赤珍浦海戰). 한국민족문화대백과사전.

URL: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0049194> (date accessed: 29.10.2024).

⁸⁹⁵ 판옥선 — «Двопалубний корабель» — корейський високобортний пласкодонний військовий корабель галерного типу часів династії Чосон.

⁸⁹⁶ 조성도. 사천해전(泗川海戰). 한국민족문화대백과사전.

URL: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0026034> (date accessed: 29.10.2024).

⁸⁹⁷ 박혜일. 거북선(거북선). 한국민족문화대백과사전.

URL: http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Index?contents_id=E0001833 (date of access: 29.10.2024).

У бухті знаходилося 21 японське судно, яке, як вважається, очолював японський дейме Камей Коренорі (1557–1612 рр.). Проте, існує думка, що це твердження є помилковим, оскільки його підтверджено лише тим, що у вбитого японського командира було виявлено «Золоте віяло»⁸⁹⁸ з ім'ям Камей, подароване Коренорі⁸⁹⁹ Тойотомі Хідейосі. В підсумку усі японські військові кораблі були знищені, але точна кількість загиблих японських солдатів залишається невідомою. Втрати корейських військ у цій битві також не підлягають точному підрахунку.⁹⁰⁰

Тим часом, битва при Юльпоху (울포 해전), відома також як «Бій у Пінній бухті», що відбулася 7 червня 1592 р., є четвертою та останньою битвою другого морського походу. Ця експедиція проти обмеженої кількості японських кораблів завершилася легкою перемогою Лі Сун Сіна.⁹⁰¹

Фактичним закінченням морських зіткнень у цьому періоді можна вважати битву при Хансандо (한산도 해전), що відбулася 7 липня 1592 р. Дана битва є однією з трьох ключових битв під час японського вторгнення в Корею, поряд з Великою битвою при Цзінджу (진주성대첩, 6 жовтня 1592 р.) і битвою при Хенджу (행주대첩, 12 лютого 1593 р.). Це зіткнення практично знищили японські головні сили морського базування та зірвали плани японців з десантування на корейській території.⁹⁰²

Отже, на основі аналізу військових дій корейського флоту під командуванням адміралів Лі Сун Сіна, Лі Ок Кі (이억기 1561–1591 рр.) та Вон Гюна у 1592 р. можна стверджувати, що їхні дії суттєво вплинули на результат війни. Сім морських перемог, здобутих корейцями, не лише підвищили бойовий дух корейських військ, але й змусили японську армію відступити, керуючись при цьому наказом Тойотомі Хідейосі про припинення морських боїв — «Хечжон Кимчжі, 해전 금지»⁹⁰³. Це свідчить про ефективність корейської стратегії, яка контрастує з японським акцентом на десантні операції, що передбачали активне використання морських сил для наступу на суходолі.

В той час коли як противник дотримувався плану «Амфібія» («Amphibious warfare»), надаючи перевагу морським наступам, адмірал Лі Сун Сін застосовував тактику маневрування, вистроюючи свої кораблі за формулою «ХакікДжін, 학익진», що нагадувало журавля з розпростертими крилами, та демонструючи в такий спосіб інноваційний підхід до ведення бою з метою оточення супротивника. Ця методологія бою, яка виявилася ефективною у корейських умовах, мала паралелі як в історії Сходу, так і Заходу, підкреслюючи універсальність військових стратегій. [Додаток 4], [Додаток 5]

«Китайсько-японські переговори: мир без корейського впливу»

Поряд з успіхами корейського партизанського руху до перелому у війні причинився й допомога китайської армії Мін, про що неодноразового просив імператор Сонджо. Перший контингент китайських військ становив лише 3000 солдатів, чого було явно недостатньо аби відвоювати у японців Пхеньян, відтак не дивним, що він був повністю знищений японськими окупантами. Але цей факт засвідчив серйозність конфлікту в

⁸⁹⁸ «Золоте віяло» (яп. 金扇, «кін'сен») — в Японії є символом удачі, процвітання та успіху.

⁸⁹⁹ «Коренорі» (яп. 護元, «гоенорі») — титул, який означав «благословенний» або «під захистом».

⁹⁰⁰ 조성도. 당항포해전(唐項浦海戰). 한국민족문화대백과사전.

URL: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0013958> (date of access: 29.10.2024).

⁹⁰¹ 조성도. 울포해전(栗浦海戰). 한국민족문화대백과사전.

URL: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0042766> (date of access: 29.10.2024).

⁹⁰² 조성도. 한산도대첩(閑山島大捷). 한국민족문화대백과사전.

URL: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0061676> (date of access: 29.10.2024).

⁹⁰³ «해전 금지» (хеджон гумджі) — з кор. заборона морських битв або заборона морських військових дій. Цей термін може використовуватися в різних контекстах, але найчастіше він пов'язаний з військовими або політичними угодами, які забороняють ведення бойових дій на морі.

Кореї, спонукавши китайців вжити додаткових заходів. Тому вже у лютому 1593 р. армія Мін налічувала 50 тисяч солдатів, які атакували японські позиції в Пхеньяні, змусивши їх відступити до Сеула, перш ніж японці змогли організувати контратаку. Таким чином, китайська армія взяла під свій контроль Північну Корею, а японська продовжувала утримувати центральну частину південної Кореї від Сеула до Пусана.⁹⁰⁴

У цей час проходили неофіційні обговорення умов миру між Китаєм і Японією, причому корейський уряд не мав можливості впливати на хід переговорів. Найпереконливішим аргументом для японців стала погроза відправлення 400-тисячної китайської армії для захисту Корейського півострова, після чого Японія погодилася залишити Сеул та більшу частину захоплених територій. В результаті, до травня 1593 р. Японія відступила на вузьку оборонну позицію вздовж південного узбережжя Кореї поблизу Пусана, після чого розпочалися офіційні мирні переговори, що тривали чотири роки.

Китайська сторона ініціювала перемир'я, направивши своїх емісарів до Японії з метою обговорення умов припинення війни. Як зазначають історики, Тойотомі Хідейосі сприйняв перший крок противників як підтвердження власної перемоги. Внаслідок цього, умови перемир'я були сформульовані відповідно до вимог японського військового командування, та передані представникам китайської делегації. Вони включали наступне: чотири південні корейські провінції мають бути передані Японії; донька китайського імператора мала одружитися з японським імператором; корейський кронпринц⁹⁰⁵ і кілька високопоставлених корейських чиновників (без зазначення імен — авт.) повинні бути відправлені до Японії в якості заручників, аби гарантувати, що корейський уряд більше не буде протидіяти Японії; якій також мала бути передана державна печатка (КамХапін, 감합인), що підтверджувало офіційність домовленостей зі сторони корейського уряду. Через політичні інтриги, що мали місце з обох сторін, ці умови не були повідомлені імператору Мін.⁹⁰⁶

Після кількох років пролонгації китайські емісари повернулися до Японії восени 1596 р. з відповіддю, що імператор Мін надав Тойотомі Хідейосі титул «імператора Японії» та визнав Японію державою-данником Китаю (без згадки про попередні японські вимоги). Це викликало негативну реакцію з боку Хідейосі, призвавши до другого японського вторгнення в Корею, яке розпочалося 27 серпня 1597 р. Відмова китайського імператора була сприйнята як зневажливе ставлення до Тойотомі. До того ж Хідейосі продовжував прагнути контролю над материком. Відтак невиконання умов, на яких наполягали японські представники, стало приводом для нового наступу. Однак під час цієї кампанії японське військо зіткнулося з сильним опором реорганізованої корейської сили, маючи при цьому підтримку відряджених імператором Мін китайських частин.⁹⁰⁷

Під час повторного наступу японських військ у 1597 р. військово-морські сили Чосон зазнали значних втрат, у т.ч. й загибель одного з провідних своїх адміралів — Вон Гюна. Ці збитки були посилені попереднім усуненням адмірала Лі Сун Сіна, найздібнішого військово-морського стратега Чосона, який через політичні інтриги та фальшиві звинувачення у державній зраді, був ув'язнений. Після численних місячних тортур, він був понижений до звання рядового солдата, та відправлений на службу до державного службовця, військового і політика Чосону — Квон Юла (권율 1537–1599 pp.).

⁹⁰⁴ Ford S. The Failure of the 16th Century Japanese Invasions of Korea. Webb-Ed Press. 2001.

URL: <http://www2.hawaii.edu/~sford/research/turtle/index.html> (date of access: 29.09.2024).

⁹⁰⁵ 왕세자 (Увансечжа) — корейською мовою безпосередньо перекладається як «наслідний принц» і відноситься до офіційно призначеного спадкоємця престолу в монархічній системі. Титул використовується саме в корейському історичному контексті для позначення першого сина або обраного наступника правлячого монарха. Використовувався з перших років династії Чосон (1392 р.) і залишався стандартним терміном для наслідного принца до скасування монархії в 1910 р.

⁹⁰⁶ 이장희. 임진왜란(壬辰倭亂). 한국민족문화대백과사전.

URL: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0047674> (date of access: 29.10.2024)

⁹⁰⁷ Ford S. The Failure of the 16th Century Japanese Invasions of Korea. Webb-Ed Press. 2001.

URL: <http://www2.hawaii.edu/~sford/research/turtle/index.html> (date of access: 29.10.2024).

Дізнавшись про смерть Вон Гюна, Лі запропонував Квон Юлу, який не міг визначитися з планом дій, що він особисто поїде в прибережну зону і доповість про стан корейського флоту. Його детальна оцінка підкреслила критичну потребу у рішучому лідерстві, що спонукало короля Сонджо відновити його на посаді адмірала, незважаючи на його попередню опалу. Це рішення виявилось ключовим, оскільки повернення Лі Сун Сіна до командування відновило дисципліну та стратегічну спрямованість флоту, заклавши основу для можливого відновлення морських операцій Чосона.

У ході другої спроби вторгнення Хідейосі на Корейський півострів можна виокремити дві ключові битви. 16 вересня 1597 р. (30-й рік правління імператора Сонджо), відбулася морська битва в протоці Мьонньян (명량 해협), де Чосонський флот, очолюваний адміралом Лі Сун Сіном, завдав нищівної поразки японцям. Останні втратили близько 50 кораблів і були змушені відступити, тоді як флот Чосон не мав жодних втрат. Ця перемога дозволила корейському флоту забезпечити контроль над південно-західним узбережжям, що унеможливило подальше просування японських сил на північ. Крім того, корейцям вдалося зупинити висадку японських військ. Битва при Мьонняні стала відомою як приклад беззастережної перемоги, що не мала аналогів в історії світових морських баталій.⁹⁰⁸

Вирішальна морська битва під час війни Імджін, що відбулася 19 листопада 1598 р. (31-й рік правління імператора Сонджо), стала критичною для японських військ з двох основних причин. По-перше, це було зумовлено тим, що їм протистояв об'єднаний та підсилений корейський флот під командуванням Лі Сун Сіна, а по-друге, на заваді подальшому продовженню бойових дій завадила смерть ініціатора конфлікту і вищого військового керівника Японії Тойотомі Хідейосі. Японські командири, які перебували в Чосоні, отримали повідомлення про його загибель із затримкою, що викликало труднощі у прийнятті рішень щодо продовження наступу або припинення воєнних дій. Крім того, бойовий дух японських солдатів значно підупав через численні поразки, в результаті чого було прийнято рішення про їх евакуацію на батьківщину.

Остання битва Норян (노량 해전) завершилась перемогою Чосона — тоді було спалено, потоплено або пошкоджено 300 кораблів японського флоту, і близько 100 суден були захоплені флотом Лі Сун Сіна. Переслідуючи японський ар'єргард, який намагався дістатися порту Гванімпо (관음포) на північному узбережжі Південної Кореї, Лі Сун Сін був смертельно поранений.⁹⁰⁹

Висновки. Імджінська війна (1592–1598) була визначальним конфліктом в історії Східної Азії, відзначеним своєю складністю та далекосяжними наслідками. Це сталося через імперські амбіції Японії під керівництвом Тойотомі Хідейосі, який прагнув забезпечити панування над Кореєю як воротами для вторгнення в Китай. Ці амбіції частково були зумовлені внутрішніми економічними труднощами Японії, загостреними розривом торгових відносин з Китаєм. Корея, якою керувала династія Чосон, була неготова до масштабів вторгнення, і в значній мірі покладалася на свої трибуни з Китаєм для захисту. Війна ґрунтувалася на історичній напруженості та стратегічній необхідності, а Корея була вирішальною буферною державою між Японією та Китаєм.

Японські війська продемонстрували свою військову дисципліну та технологічну витонченість, застосовуючи передову вогнепальну зброю та скоординовані стратегії для швидкого завоювання території. За кілька місяців вони захопили критично важливі корейські міста, включаючи Сеул і Пхеньян. Однак їхньому прогресу протистояли стійкі військово-морські сили Кореї на чолі з адміралом Лі Сун Сіном, керівництво якого стало наріжним каменем оборони Кореї. Розгортання інноваційних «кораблів-черепах» (кобуксон), броньованих суден, призначених для протидії тактиці абордажу,

⁹⁰⁸ 정운섭. 명량해전 // 다지탈해남문화대전.

URL: <http://haenam.grandculture.net/haenam/toc/GC07300389> (date of access: 27.01.2023).

⁹⁰⁹ 조성도. 노량해전(露梁海戰) // 한국민족문화대백과사전.

URL: <http://encykorea.aks.ac.kr/Contents/Item/E0012716> (date of access: 27.01.2023).

виявилося трансформуючим. Стратегічна майстерність Лі, прикладом якого є використання «журавлиного крила», дозволила корейським військам пошкодити японські лінії постачання та відновити контроль над морями.

Втручання династії Мін зіграло вирішальну роль у зупинці експансії Японії. Спочатку вагаючись, Китай посилив свою участь після перемог Японії, направивши значні сили на допомогу Кореї. Цей альянс змінив баланс сил, уможлививши відвоювання ключових територій і змусивши Японію зайняти оборонні позиції. Дипломатичні переговори, ініційовані Китаєм, часто виключали Корею з реальної участі, підкреслюючи геополітичні реалії того часу. Вимоги Японії, включаючи територіальні поступки та династичні союзи, були несумісні з інтересами Китаю та Кореї, що призвело до продовження бойових дій у 1597 р.

Кульмінацією війни стала смерть Хідейосі та виведення японських сил. Без його керівництва японські війська в Кореї залишилися безцільними, а їхній моральний дух ще більше підірвався низкою поразок, включаючи вирішальну битву при Норяні. Війна мала руйнівні наслідки для Кореї, яка зазнала широкого руйнування інфраструктури, культурних пам'яток і сільськогосподарських систем, що призвело до тривалого економічного та демографічного спаду. Примусове переселення корейських ремісників і кваліфікованих робітників до Японії порушило суспільні структури, а досвід війни спонукав Корею модернізувати свою армію та зміцнити оборону.

Нездатність Японії закріпитися на материк стала переломним моментом у її історії, що призвело до внутрішньої консолідації під керівництвом сьогунату Токугава (1603–1868) та тривалого періоду ізоляції. Для Китаю конфлікт підтвердив його статус домінуючої регіональної сили, хоча й виявив вразливі місця у його військовій відповіді. Війна підкреслила важливість Кореї як стратегічної буферної держави, хоча вона все більше залежала від підтримки Китаю. Війна в Імджіні залишається переконливим дослідженням військових інновацій і динаміки альянсів, демонструючи, як стратегічна стійкість і міжнародна співпраця можуть урівноважити, здавалося б, переважаючу силу. Це також ілюструє постійний вплив масштабних конфліктів на національний розвиток, регіональну політику та культурну ідентичність.

Врешті-решт, всі ці фактори призвели до анексії Кореї в 1910 р., коли Японія остаточно встановила свій протекторат. Військові дії та політичні маневри, розпочаті в XVI–XIX ст., створили умови для японської експансії, що дозволило їй реалізувати свої імперські амбіції. Таким чином, японські військові дії в попередні століття стали важливим каталізатором для подальшого підкорення Кореї та її анексії на початку XX ст.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Опір ВМС Чосон в морі

바다에서의 조선 해군의 항전

(Падаесое Чосон Хегуні Ханчжон) —

Опір ВМС Чосон в морі

일본군의 이동 경로 (Льбогуне Ідон кьонро) —

рух японської армії;

조선군의 이동 경로 (Чосонгуне Ідон кьонро) —

рух чосонської армії;

주요 전투 (Чуйо Чонтху) — Великі битви.

URL: [http://dh.aks.ac.kr/Korea100/wiki/index.php/%ED%8C%8C%EC%9D%BC:044\(K\).jpg](http://dh.aks.ac.kr/Korea100/wiki/index.php/%ED%8C%8C%EC%9D%BC:044(K).jpg) (date accessed: 30.11.2024)

Морські походи адмірала Лі Сун Сіна

이순신 장군의 전승지 (리 Сун Син Чангун Чонсинчжі) — Морські походи адмірала Лі Сун Сіна
 조선 수군의 진격로 (Чосон Сугун Чінголь) — Наступ Чосонського флоту;
 일본 수군의 침입로 (Льбон Сугун Чінголь) — Наступ Японського флоту;
 전승지 (Чонсинчжі) — Зіткнення.

URL: http://contents.history.go.kr/front/ta/print.do?levelId=ta_e71_0010_0030_0030_0010&whereStr=
 (date accessed: 30.11.2024)

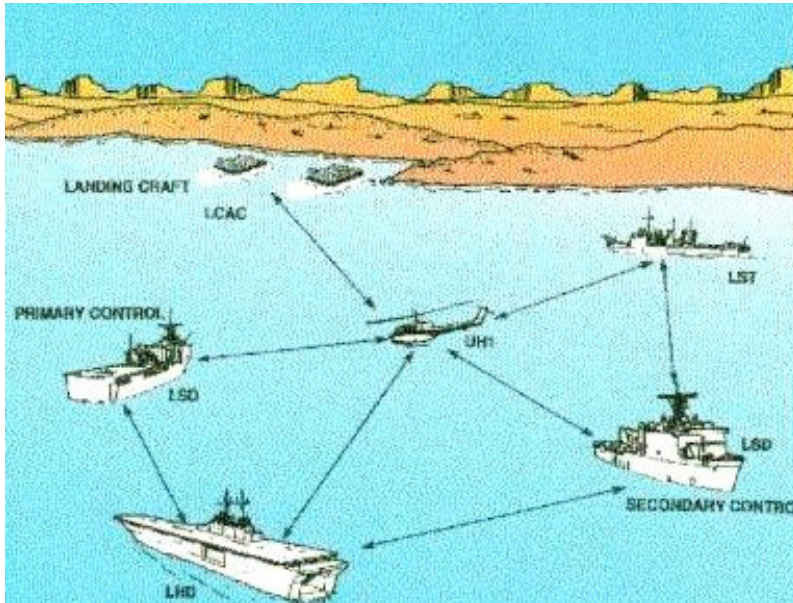
Модель Корабля-черепахи

거북선 (Кобуксон) — військовий Корабель-черепаха династії Чосон (1392–1897).

URL: http://contents.history.go.kr/front/ta/print.do?levelId=ta_e71_0010_0030_0030_0010&whereStr=
 (date accessed: 30.11.2024)

Десантно штурмова тактика «Амфібія» («Amphibious warfare»)

Тип наступальної військової операції, яка використовує кораблі Військово-Морського флоту для спрямування наземних і повітряних сил на ворожий або потенційно ворожий берег на визначеному місці висадки.

URL: <https://man.fas.org/dod-101/sys/ship/weaps/an-ksq1.htm> (date accessed: 30.11.2024)

Формування строю «학익진, ХакікДжін»

圖 陣 翼 鶴

Тип строю, який оточує противника у формі віяла, та нагадує форму журавля з розпростертими крилами.

학익진 URL: <https://cm.asiae.co.kr/article/2015042815030031133> (date accessed: 30.11.2024)

Голубнича-Шленчак Юлія,

Срібняк Ігор.

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

«ЖИВА ПРАЦЯ [НАВ]КОЛО ДРУКОВАНОГО СЛОВА[...] БУДИЛА ПРИСПАНІ ТВОРЧІ СИЛИ» (патріотично-виховна місія журнальної періодики у таборі інтернованих Військ УНР Каліш, Польща, 1921 р.)

Вступ. У зв'язку з вичерпанням майже всіх ресурсів для продовження боротьби з більшовицькою Росією Армія УНР у листопаді 1920 р. була змушена відступити на територію Польщі, після чого — у відповідності до міжнародних норм — її особовий склад був інтернований у кількох таборах. Перехід р. Збруч та роззброєння армії не означали припинення боротьби з більшовизмом, українське вояцтво лише тимчасово відмовлялося від збройних її форм, натомість опір червоній Москві набув форм ідеологічного протистояння та накопичення сил в очікуванні зручного моменту для виступу.

Початковий період перебування вояків УНР у таборах інтернованих був позначений багатьма побутовими труднощами, крім того — через нещодавню військову поразку частина вояцтва перебувала у пригніченому стані. В цій ситуації командування інтернованих Військ УНР потребувало дієвих засобів для скріплення морального духу таборян. Одним з найефективніших засобів консолідації українського вояцтва протягом усього часу інтернування виступала таборова преса, яка взяла на себе місію плекання національно-патріотичних почуттів козаків і старшин Армії УНР. Важливим завданням таборових часописів залишалося оперативне інформування вояцтва про внутрішньополітичну ситуацію в Україні (під більшовицькою окупацією), а також розвиток міжнародної ситуації в Європі.

Історіографія проблеми. Переходячи до аналізу історіографії проблеми слід відзначити, що окремі факти про специфіку функціонування табової преси знайшли своє відображення у кількох узагальнюючих монографіях, в яких розглядалися загальні аспекти інтернування Армії УНР у Польщі⁹¹⁰. Важливий внесок у наукове опрацювання цієї теми було зроблено дослідниками історії табової преси, і в цьому контексті є доцільним згадати працю Є. Місила⁹¹¹, а також книги польського історика О. Вішки, в яких зібрано цінну фактологічну інформацію про всі табори видання вояків-українців у Каліші⁹¹².

⁹¹⁰ Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918-1924. Toruń, 1997. 209 s.; Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921-1924 рр.). Київ-Філадельфія, 1997. 187 с.; Павленко М. І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.). К., 1999. С.80-174; Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі 1920-1939 рр. Львів, 2000. 276 с.; Bruski J.J. Petlurowscy. Centrum Państwowe Ukrainskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924). Kraków: Arcana, 2000. 660 s.

⁹¹¹ Місильо Є. Бібліографія української преси в Польщі (1918 — 39) і Західно-Українській Народній Республіці (1918 — 19). Едмонтон-Альберта: Видавництво Канадського інституту українських студій, Альбертський університет, 1991. Довідник № 44. 250 с.

⁹¹² Wiszka E. Prasa obozowa żołnierzy armii URL internowanych w Kaliszu i Szczypiornie w latach 1920-1924 // Rocznik Kaliski. 1999. S.153-170.; Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920-1939. Toruń, 2001. 324 s.

Специфіка видання української таборової періодики стала також об'єктом дослідження Н. Сидоренко, один з розділів монографії якої («Свіжі течії» в таборах інтернованих Каліш і Щипіорно) був присвячений висвітленню динаміки таборового пресовидання⁹¹³.

Слід відзначити, що матеріали таборової преси були використані для підготовки низки статей про різні аспекти функціонування української таборової громади у Каліші⁹¹⁴. Останніми роками активізувався процес вивчення специфіки видання таборової періодики інтернованих вояків-українців у Каліші⁹¹⁵, а крім того з'являються статті, що були підготовлені за матеріалами окремих таборових видань⁹¹⁶. Позитивним явищем є те, що вивчення специфіки видання таборової періодики Каліша продовжується й в рамках дисертаційних досліджень⁹¹⁷.

* * *

У першій половині грудня 1920 р. у таборі Каліш був розміщений особовий склад 2-ої Волинської та 3-ої Залізної стрілецьких дивізій, до яких пізніше (протягом кінця 1921 — 1922 рр.) приєдналися вояки деяких інших згорнутих частин і з'єднань Армії УНР, що сталося після ліквідації цілої низки таборів інтернованих (Пикуличі, Александрів Куявський, Ланцут, Вадовиці, Стшалково та ін.). З самого початку перебування інтернованих вояків-українців в Каліші штаби згадуваних дивізій докладали всіх зусиль для подолання гострої нестачі у таборі газетно-журнальної періодики. У цей час фактично єдиним джерелом інформації для українського вояцтва були пресові звіти, які готувались та розсилались до таборів співробітниками Української військово-ліквідаційної комісії у Варшаві. Разом з тим до табору потрапляли й окремі примірники газет — як українських («Син України», «Воля», «Рідний край», «Обнова»), так і польських й російських («Народ», «Робітник», «Варшавское слово», «Свобода»)⁹¹⁸.

Згадані видання могли лише почасти задовольнити попит інтернованих на українське друковане слово, відтак нагальним завданням командування Армії УНР стала налагодження тиражування таборових видань, на заваді чому була відсутність потрібного для цього друкарського обладнання. Тим не менш, зусиллями ініціативних старшин (об'єднаних у складі дивізійних культурно-освітніх відділів) вручну або на друкарській машинці були виготовлені перші примірники таборових видань, які тиражувалися в обмеженій кількості на шапірографі. Ситуація кардинально змінилась після придбання 3-ою

⁹¹³ Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження (у 3-х т.). Ч.ІІ.: Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924). К., 2000. С. 97-152.

⁹¹⁴ Срібняк І. Хроніка життя інтернованих вояків-українців у таборі Каліш (1922 р.) // Сумська старовина. Суми, 2017. № LI. С. 25-34; Срібняк І. Табір інтернованих Військ УНР у Каліші, Польща (перша половина 1921 р.): моральний стан старшинства та заходи з його нормалізації // Емінак. Київ-Миколаїв, 2018. № 1(21) (січень-березень). Т. 2. С. 42-49; Срібняк І. Діяльність освітніх закладів у таборі інтернованих вояків Армії УНР Каліш (1921-1924 рр.) // Facta Simonidis. Zamość, 2020. № 1 (13). S. 143-161; Sribnyak I. Obóz internowanych żołnierzy ukraińskich w Kaliszu: życie kulturalne i artystyczne (1921-1924) // Przegląd Wschodni. Warszawa, 2021. T. XVII. Zeszyt 1-4 (62). S. 261-274.

⁹¹⁵ Голубнича-Шленчак Ю. Видання таборової газети «Український сурмач» вояками інтернованої Армії УНР у таборах Каліш та Щипіорно в Польщі (1922 — 1923 рр.): зб. наук. пр. матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи. Міждисциплінарні перспективи» (м. Банська Бистриця-Баку-Ужгород-Кривий Ріг-Херсон, 27 червня, 2019 р.). С. 11-12.

⁹¹⁶ Срібняк І. Перебування інтернованих вояків-українців у таборі Каліш, 1923 р. (за матеріалами часопису «Український Сурмач») // Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація: монографія / Наук. ред. проф. О.О.Салати. Вінниця, 2018. С. 159-174; Срібняк І., Палієнко М. Повсякдення інтернованих вояків Армії УНР у таборах Стшалково і Каліш, Польща, крізь призму публікацій журналу «Наша Зоря» (1921-1923 рр.) // Український інформаційний простір. Київ, 2022. № 1 (9). С. 209-232.

⁹¹⁷ Голубнича-Шленчак Ю. Видавнича діяльність інтернованої Армії УНР у таборах Польщі (1921-1924 рр.). Дис. д-ра філософії зі спец. 032 «Історія і археологія». Київський університет імені Бориса Грінченка. К., 2021. 299 с.

⁹¹⁸ ЦДАВО України, ф.3525, оп.1, спр.1, арк.1, 2.

Залізною дивізією друкарського верстату та облаштування дивізійної друкарні (кінець серпня 1921 р.).

Завдяки цьому стало можливим розпочати у таборі більш-менш регулярне видання кількох журналів, чим опікувались ініціативні групи (редколегії), які були утворені при кількох підрозділах згадуваної дивізії, у т.ч.: часописи «Козацька думка», «Око», «За Україну», сатирично-гумористичний журнал «Сич» (два номери), газета «Залізний Стрілець» (орган культурно-освітнього відділу 3-ої дивізії) і газета «Український Сурмач», журнал «Український інвалід», місячник «Веселка», журнал «Табір». Виходили поодинокі примірники часописів «Джерело», «Вістник 3-го інженерного куреня», «За дротом», «Літературно-Військовий Вістник», «Нове слово». Крім того заходами видавництва «Чорномор» у 1922 р. у Каліші нетривалий час видавалися ще кілька періодичних видань, у т.ч. й тих, які були перенесені зі Стшалкова (часописи 1-ї Запорозької дивізії «Військовий вісник» і «Наша зоря»). Свій друкований орган «Чорномор» мало й Українське товариство допомоги емігрантам з України та їх родинам у м. Каліш. Перше та ймовірно єдине його число вийшло в 1922 р. у Каліші зусиллями видавництва з однойменною назвою «Чорномор»⁹¹⁹.

Для підтримки таборової преси у квітні 1923 р. при управлінні культурно-освітніх справ Генерального штабу Армії УНР було створено «Видавничий фонд», до якого надходили внески жертводавців та начальників груп інтернованих (на початку червня 1923 р. начальник групи військ у Каліші генерал О. Загородський із загальнотаборових сум передав на пресовий фонд 100 тис. м.п.)⁹²⁰. Завдяки цим та іншим надходженням у таборах видалася ціла низка газет та журналів, у т.ч. й часопис українських культурно-освітніх організацій в Щипіорно і Каліші «Український Сурмач»⁹²¹, а також журнал «Табір»⁹²².

«Залізний Стрілець»

Перше число газети культурно-освітнього відділу 3-ої Залізної дивізії «Залізний Стрілець» вийшло в світ ще до початку інтернування — у листопаді 1920 р., і попри всі трагічні для Армії УНР події цього місяця — її видання відбувалося досить регулярно (до кінця 1920 р. було видано 11 номерів). Протягом 1921-1922 рр. вийшло ще 78 її випусків, що правда наклад газети ніколи не був значним (30-35 примірників)⁹²³. Спочатку «Залізний Стрілець» друкувався тричі на тиждень, але вже у 1921 р. перетворився на щотижневик обсягом 4-6 сторінки малого («таблюдного») формату.

У серпні 1921 р. часопис радикально змінив формат свого тиражування — якщо до № 49 «перший» примірник часопису віддрукувався на машинці та розмножувався далі на шапірографі, то вже починаючи з цього номеру він почав видаватися в досконалішому типографському виконанні⁹²⁴. Читачі мали можливість передплачувати газету, з доставкою в межах Польщі і навіть з її пересилкою за кордон (що відповідно збільшувало вартість кожного окремого її примірника)⁹²⁵.

Навколо часопису об'єдналися кращі літературно-мистецькі сили Калішського табору — до числа його найближчих співробітників належали А. Коршнівський, Микола

⁹¹⁹ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2002. С.107–108, 320.

⁹²⁰ На пресовий фонд // Український Сурмач. Щипіорно, 1923. 3 червня. Ч.54. С.7.

⁹²¹ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.): Істор.-біогр. дослідж. Л., 2002. С.316-318.

⁹²² Так, зокрема, у лютому 1924 р. секретареві редакції та скарбнику журналу «Табір» П. Шандруку з сум «Видавничого фонду» було видано 10 доларів і 20 франків на потреби цього видання (див.: ЦДАВО України, ф.1078, оп.2, спр.317, арк.18).

⁹²³ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920-1939 рр.). Львів, 2002. С. 104.

⁹²⁴ Залізний стрілець. Каліш, 1921. 28 серпня. № 49. С. 1.

⁹²⁵ Залізний стрілець. Каліш, 1921. 30 серпня. № 50. С. 2.

Дараган, А. Листопад, П. Загоруйко, Максим Сизий, М. Селегій, Микола Коваленко та ін. У різний час до роботи у газеті «Залізний стрілець» долучались В. Смутний, П. Опаренко, Ф. Крушинський, П. Шандрук, С. Вільчківський, М. Сергієнко, М. Васильченко, Т. Сурденко, В. Хвиля, О. Зотов та ін. Спочатку обов'язки головного редактора газети виконував поручник Віктор Осінський (пізніше — І. Зубенко)⁹²⁶, коректора та технічного редактора — сотник В. Тиссаревський. Газета мала своє гасло, ним стало козацьке прислів'я, що було розміщене під заголовком газети: «*Маєш шаблю в руці — ще не вмерла козацька мати*»⁹²⁷.

Поява часопису привернула увагу дивізійників, особливо тих, хто мав відповідний освітній ценз та бажав ознайомити таборовий загаль зі своїми полемічними думками або творчими напрацюваннями. Згадуючи про своє перебування в таборі сотник Іван Зубенко наголосив на тому, що редакційна кімната «Залізного Стрільця» стала тим місцем, де «жива праця коло друкованого слова розбурхувала мистецькі потенції, будила приспані творчі сили». Тут ледь не щодня таборяни «обмінювались думками, перекладали (провадили — *авт.*) жваві дискусії на літературні теми, читали свої твори, критикували їх»⁹²⁸.

Редакція газети вважала своїм важливим завданням налагодження зв'язку з читачами, до яких вона зверталася з проханням надсилати дописи про будь-які, навіть найдрібніші прояви українського життя, діяльність еміграційних осередків і таборове повсякдення вояцтва «не стісняючись формою викладу». Вона запропонувала таборянам зосередитися на збиранні матеріалів про визначні бої та події, які мали історичне значення, інформацію про загиблих та місця їхнього поховання. Отримуючи від інтернованих листи з авторськими творами редакція кількаразове просила підписувати їх справжнім іменем автора, а не псевдонімом чи криптонімом. Проте цей заклик не було почуто частиною таборяни, в силу чого на шпальтах газети продовжували розміщуватися матеріали, авторство яких було приховано під псевдонімом (або взагалі без зазначення й цього).

На шпальтах газети публікувалися різноманітні матеріали, які були згруповані у кілька розділів (рубрик). Так, зокрема, зразки художнього слова інтернованих були представлені в рубриці «Козацька творчість», тексти, в яких висміювався хтось (або щось) розміщувалися в розділі «Малий фейлетон» (або «Замість фейлетона»). У газеті обов'язково висвітлювалися головні політичні події (рубрики «Політичні новини», «Новини дня», «Останні вісті», «Військовий огляд», «Хроніка»). Часопис містив кілька розділів про повсякдення таборяни («Життя табору», «Життя дивізії»), а зворотній зв'язок з читачами підтримувався через рубрики «Поштова скринька», «Телеграми» та «Оголошення», в яких традиційно розміщували листи від читачів, їхні прохання, скарги та пропозиції. Різноманітну інформацію (здебільшого культурно-мистецького змісту) можна було відчитати в рубриках «Бібліографія», «Огляд преси», «Мистецтво і спорт», «Театр і мистецтво»⁹²⁹.

«Залізний Стрілець» охоче публікував гострі полемічні матеріали, до їх числа належала стаття «Етнографічні межі та наша обмеженість», автор якої наголосив на важливості зміни мислення і світоглядних уявлень українців, бо опору незалежної державі можуть створити тільки вільні люди, не обмежені страхами перед реакцією сусіда-ворога, а відтак кожному українцеві потрібно знайти цю волю в собі. Він закликав позбутися «московської психології і жаху перед словом», сподіваючись натомість на оживлення в українців «велетенського духу наших лицарських прадідів». Аби його перемогти потрібно готувати себе до «війни й воєнних цілей». Завершувалася стаття закликом: «Хай страшною буде

⁹²⁶ Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. У 3-х ч. Ч. II. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924). К., 2000. С.101-102.

⁹²⁷ Залізний стрілець. Каліш, 1921. 28 серпня. № 49. С. 1.

⁹²⁸ Зубенко І. «Веселка» й «веселківці» // За державність. Матеріали до історії Війська Українського. Варшава, 1938. № 9. С. 227.

⁹²⁹ Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження. У 3-х ч. Ч. II. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924). К., 2000. С.100-101.

наша зброя нашим ворогам»⁹³⁰, який не втратив своєї актуальності для України й в наші дні (в світлі широкомасштабної російсько-української війни 2014-2024 рр.).

У 1922 р. редколегія газети вдалася до пошуку інноваційних рішень з метою повернення уваги читацького загалу, час від часу випускаючи тематичні номери (останні зазвичай тиражувалися шрифтами у синьому або блакитному кольорі). Так, зокрема, № 4 був присвячений пам'яті полеглих у національно-визвольних змаганнях⁹³¹, сьоме число вшановувало велич Т. Шевченка⁹³², дев'ятий «кольоровий» номер вийшов з нагоди обговорення «українського питання» на Генуезькій конференції⁹³³.

Досить рідкісним явищем для газети було додавання нових рубрик, і зокрема тієї, яка стосувалася українсько-єврейських відносин. Приводом до її запровадження стало, за словами редакції, поширення більшовиками тенденційних інформацій про причетність українців до єврейських погромів. Найгіршим у цьому було те, що «вороги наші вживають всіх зусиль, щоб представити український народ і армію, як “банди погромщиків, грабіжників антисемітів” [...]». Такі твердження належало послідовно спростовувати, і тільки спільними зусиллями всіх таборян можна було «розвіяти той морок, [в] який стараються окутати нас наші вороги-московити»⁹³⁴. Дана рубрика з'явилася всього в трьох номерах і надалі вже не була представлена у зв'язку з відсутністю відповідного матеріалу до друку.

«Око»

На відміну від «Залізного Стрілець», який весь час зберігав формат дивізійного листка, група старшин 2-ої Волинської дивізії спромоглась організувати протягом першої половини 1921 р. видання літературно-гумористичного журналу «Око»⁹³⁵. Перше його число вийшло у світ 30 січня 1921 р., а загалом за період його існування (до кінця червня 1921 р.) вийшло 22 номери, причому весь наклад останнього випуску був повністю конфіскований (ймовірно матеріали даного випуску не пройшли таборову цензуру). Обсяг журналу становив 15-20 сторінок (формату 24х33 см), тираж — 20-30 примірників. На обкладинці зазначалось, що за редагування і видання «Ока» відповідала ініціативна група, а починаючи з № 16 — колегія. Журнал друкувався на машинці та тиражувався на шапірографі, наслідком чого окремі його текстові матеріали були досить нечіткими. Обкладинка виготовлялась вручну, на ній розміщувався зміст числа, адреса видання, інколи вартість примірника. Під назвою журналу «Око» було зазначено гасло видання — «Загляне в саму душу, глибоко, глибоко»⁹³⁶.

У першому числі журналу його редакція умістила вступну статтю, в якій пояснила мету його заснування: встановлення зв'язку «з усіма групами українського громадянства, що є розкидане по Польщі», та послідовну боротьбу «з тою анархією, легкодухістю, та часом провокаційними чутками, які так некорисно відбиваються на наших моральних почуваннях». Редакція також залишала за собою право «оглянутися назад, на полишений шлях, та всебічно простудіювати та проаналізувати його»⁹³⁷.

Зазвичай кожен випуск журналу відкривався статтею, в якій аналізувалася політична ситуація в світі на момент виходу журналу або наводилися роздуми щодо перспектив

⁹³⁰ Бартко Є. Етнографічні межі та наша обмеженість. Залізний стрілець. Каліш, 1921. 28 грудня. № 66. С. 2.

⁹³¹ Залізний стрілець. Каліш, 1922. 29 січня. № 4. С. 1-4.

⁹³² Залізний стрілець. Каліш, 1922. 10 березня. № 7. С. 1-4.

⁹³³ Залізний стрілець. Каліш, 1922. 26 березня. № 9. С. 1-4.

⁹³⁴ Залізний стрілець. Каліш, 1922. 1 січня. № 1. С. 1.

⁹³⁵ У замітці авторства Л. Бачинський помилково зазначається, що цей часопис видавала ініціативна група старшин 3-ої Залізної стрілецької дивізії (див.: Літопис Червоної Калини. Львів. 1930. Грудень. Ч. 12. С. 24).

⁹³⁶ ЦДАВО України. Ф. 3525. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 61.

⁹³⁷ Око: літературно-гумористичний журнал. Каліш, 1921. 20 січня. № 1. С. 1.

майбутньої боротьби за незалежну Українську державу. Так, зокрема, № 8 (від 20 березня 1921 р.) містив міркування П. Гладкого щодо наслідків антибільшовицького повстання у Кронштадті, яке «блиснуло як зірка надії для всіх, кому близька воля народу», а завершувався розмірковуванням редакції над майбутньою долею Росії⁹³⁸.

«Око» мало й інші постійні рубрики: «Історія 2-ої Волинської стрілецької дивізії», «З таборового життя», «Наша хроніка». У двох останніх з них йшлося про різні аспекти життя у таборі та поза ним (ці матеріали були відповідно структуровані у підрубрики: «мова», «театр», «спорт та забави», «свята і річниця», «політика», «табір і місто», «життя у німецьких таборах» та ін. Також у цих рубриках інколи уміщувалися фрагменти з щоденників та окремі нариси вояків про їх перебування у таборі. В одному з них (щоденник таборянина Михайла К., запис від 21 листопада 1921 р.) був гумористично обіграний процес підготовки старшинської вечірки у таборі, під час якого присутні «визнали, очевидячки, Японію, а тому робимо японські ліхтарики. Ціни на кольоровий папір, фарби і будівельні матеріали піднялись на 100 %. Рахунки оплачуються гербовими марками»⁹³⁹.

Часопис уміщував на своїх шпальтах значну кількість оповідань та п'єс, автором більшості з яких був В. Смутний. Зокрема, його п'єса «Червоний Арлекін — сучасна арлекінада на одну дію» переносила читача в 1919 р. на територію України — до якогось великого міста (без зазначення його назви). Головними героями в ній виступали П'єро, Коломбіна, П'єретта, Арлекін і два солдати-комунари⁹⁴⁰. П'єси «На розпутті» та «Переможці» також були присвячені вузловим проблемам національно-визвольної боротьби українського народу. Окрім цього був надрукований сценарій таборової постановки Михайла К. «Ревізор»⁹⁴¹ та ціла низка оповідань та значна кількість поетичних творів, у переважній більшості авторства самих інтернованих. Інколи уміщувалися й огляди таборових театральних вистав, зокрема комедії Івана Карпенка-Карого «Мартин Боруля», яка відбулась 27 лютого 1921 р.⁹⁴² Навесні 1921 р. журнал умістив огляди двох важливих подій в житті інтернованих — приїзд до табору головного отамана Військ УНР Симона Петлюри (№ 11) і візит маршала Юзефа Пілсудського (№ 17).

Постійна гумористична рубрика «Наша енциклопедія» мала формат тлумачного словника, де на кожну букву був тематичний підбір слів і окреслення їх смислового навантаження з точки зору таборян. Відтак невідомий дописувач журналу своє розуміння значення терміну *Антанта*, яка не його думку була «збіркою держав, які цікавляться Полтавськими паляницями, Київським цукром, Катеринославськими копальнями; буфет — [це] інституція, яка вже викачала всі марки в кишенях старшин»⁹⁴³; гроші — невідомо нашому братові річ»⁹⁴⁴.

З нагоди важливих подій редакція практикувала видання тематичних номерів журналу. В їх переліку — сьомий номер, який вшановував пам'ять про Кобзаря, здвоєний № 9-10 (від 30 березня 1921 р.) був присвячений подіям Першого Зимового походу Армії УНР. Цей випуск звертав до себе увагу зокрема й тим, що містив кілька портретів його учасників: генерал-поручника М. Омеляновича-Павленка, генерал-хорунжих О. Загородського і О. Галкіна, полковника Олександра Волосевича. Також у цьому номері була уміщена й карта Зимового походу. Великодній випуск (№ 14 від 1 травня 1921 р.) містив велику кількість святкових привітань, оповідань та віршів авторства П. Гладкого, В. Смутного, В. Конопацького, А. Мусіяки та ін. Тематичний № 21 присвячений пам'яті жертвам війни 1917 — 1921 рр. і містить списки загиблих воїнів.

⁹³⁸ Гладкий П. Передмова. Око. Каліш, 1921. 20 березня. № 8. С. 1.

⁹³⁹ Око. Каліш, 1921. 6 лютого. № 2. С. 15.

⁹⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 3525. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 23–24.

⁹⁴¹ Михайло К. Ревізор. Око. Каліш, 1921. 22 травня. № 17. С. 16–17.

⁹⁴² Око. Каліш, 1921. 6 березня. № 6. С. 17.

⁹⁴³ Наша енциклопедія. Око: літературно-гумористичний журнал. Каліш, 1921. 20 лютого. № 4. (Без посторінкової пагінації).

⁹⁴⁴ Око. Каліш, 1921. 27 лютого. № 5. (Без посторінкової пагінації).

Попри те, що «Око» було літературно-гумористичним часописом, його редакція досить часто публікувала матеріали, які були досить нетиповими для такого роду видань. Так, зокрема, журнал мав окрему рубрику, присвячену охороні здоров'я, яку провадив Л. Бачинський. В такий спосіб на його шпальтах були оприлюднені статті про шкоду тютюнопаління (№ 11), про небезпечність паразиту солітеру (№ 16) та лекція про венеричні хвороби (№ 20).

Зовнішній дизайн журналу так само був об'єктом творчого пошуку деякого з членів редколегії, що інколи призводило до невластивих (форматові видання) пропозицій. У цьому зв'язку досить прикметною стала дискусія навколо макету підготовленої для двадцятого числа обкладинки, на якій пропонувалося умістити малюнок тендітної феї біля квітки. Така інновація видалася частині співробітників журналу неприйнятною і навіть обурливою⁹⁴⁵. З огляду на те, що у № 20 феї не було, до цієї думки дослухалися.

На прикінцевих сторінках журналу часто вміщувались різноманітні оголошення та звернення — як самої редакції, так і його читачів. Так, зокрема, у № 6 (від 6 березня 1921 р.) був надрукований заклик надати допомогу воякам 7-ої бригади 3-ої Залізної стрілецької дивізії та оголошення художньої студії 2-ої Волинської стрілецької дивізії, яка зверталася з проханням до таборян надіслати їй різні українські орнаменти та вишивки. Тут же містилося оголошення про відкриття фотографічної студії з преїскурантом її послуг⁹⁴⁶. У № 19 (від 5 червня 1921 р.) було надруковано звернення із закликом жертвувати кошти на фонд спорудження пам'ятника І. Франку.

У травні 1921 р. редакція зіштовхнулася з фінансовими проблемами, не маючи достатньо коштів для продовження видання журналу. Але при цьому вона заперечила чутки про закриття журналу і у № 17 висловила подяку коменданту штабу 2-ої Волинської дивізії підполковнику Задорожному за допомогу у виданні чергового числа⁹⁴⁷. В пошуках матеріальних засобів для журналу редакція вирішила звернутися до своїх читачів з проханням про допомогу, поінформувавши їх про покриття видатків на тиражування часопису за рахунок майбутніх благодійних внесків. В журналі навіть з'явилася окрема рубрика — «На видавничій фонд», перші внески до якого зробили генерали О. Загородський (500 марок польських — м. п.), О. Удовиченко (250 м. п.), і Є. Гамченко (200 м. п.), полковники О. Недзвецький (200 м. п.) і П. Труба (100 м. п.), сотник М. Осадчий (100 м. п.) та ін.⁹⁴⁸ Окрему подяку було висловлено Українському горожанському комітетові у м. Львові за вагомий грошовий внесок (5000 м. п.)⁹⁴⁹.

Але покладатися лише на внески благодійників було досить ризиковано, що й підтвердив прикрий випадок з конфіскацією таборовою цензурою усього накладу 22-го випуску журналу. Можна лише припустити, що в силу неготовності жертводавців витратити свої кошти за таких непевних умов видання часопису в червні 1921 р. було припинено⁹⁵⁰. Тим не менш вже на початку липня журнал відродився, але вже у новій іпостасі — як суто літературний тижневик під старою назвою «Око», що стало можливим завдяки заходам співробітників культурно-освітнього відділу 2-ої Волинської стрілецької дивізії. «Інтриги» відродженню часопису додавало те, що на обкладинці був помилково вказаний 1920 р., а нумерація «повсталого з попелу» часопису починалася наново. Номеру складалася з 16 сторінок, а вартість одного примірника була «другого „Ока“» становила 40 м. п.

У першому числі була уміщена редакційна стаття «З наших думок», адресована усім читачам, в якій містився заклик до згуртування всіх інтернованих вояків-українців: «не розпорошуймося, а тримаймося купи, дбаймо всіма силами над піднесенням нашої

⁹⁴⁵ Око. Каліш, 1921. 5 червня. №19. С. 16.

⁹⁴⁶ Око. Каліш, 1921. 6 березня. № 6. С. 20.

⁹⁴⁷ Око. Каліш, 1921. 22 травня. № 17. С. 18.

⁹⁴⁸ Око. Каліш, 1921. 29 травня. № 18. (Без посторінкової пагінації).

⁹⁴⁹ Око. Каліш, 1921. 5 червня. №19. С. 9.

⁹⁵⁰ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.). Львів, 2002. С. 255.

національної освіти[...]. Тільки в єднанні національних сил перемога, тільки щире кохання до Неньки (тут: України — *авт.*) доведе нас до здійснення наших ідеалів і створить в майбутньому велике державне тіло»⁹⁵¹.

Журнал містив кілька рубрик, матеріали яких були висвітлювали таборове повсякдення інтернованого вояцтва («З таборового життя», «З життя таборового театру», «З наших думок», а також окремих розділ, присвячений питанням освіти у таборах). Серед особливих подій у житті табору слід відзначити приїзд до Калішу Головного отамана С. Петлюри, з нагоди чого було проведено цілу низку культурно-освітніх заходів: спортивну олімпіаду, виступи членів гуртка «Відродження» та танцюристів під керівництвом Авраменка, увечері відбулася вистава таборового театру «Запорожець за Дунаєм»⁹⁵².

Також привертає увагу рубрика «З життя таборового театру», яка містила розгорнуту рецензію на виставу драми І. Тогобочного «Борці за мрії» (остання відбулась 24 серпня 1921 р.)⁹⁵³. Як і його попереднику, оновленому «Оку» гостро бракувало матеріальних ресурсів для сталого тиражування, в силу чого у своєму черговому (№ 8) випуску редколегія повідомила про можливу затримку з виходом наступного номера, який на жаль став останнім⁹⁵⁴.

«Сич»

У таборі Каліш паралельно з «Оком» виходив ще один часопис аналогічного профілю — сатирично-гумористичний і літературний журнал «Сич» (загалом вийшло лише два його числа). Він видавався заходами вояків 7-ої стрілецької бригади 3-ї Залізної дивізії, про що свідчить прохання його редакції надсилати листи і матеріали до бараку, в якому мешкали інтерновані з цього підрозділу⁹⁵⁵. За видавництво, редагування і друк часопису відповідала колегія. «Матриця» журналу виготовлялася повністю вручну як і обкладинка, окремі тексти були написані від руки, деякі надруковані на машинці, після чого її в обмеженому накладі тиражували на шпалірографі, поправки вносились вже після копіювання. Для виготовлення обкладинки використовувався кольоровий папір (№ 1 мав помаранчевий колір, № 2 — фіолетовий). Формат видання становив 21х33 см.

У першому номері було наведено пояснення обрання саме такої назви часопису, бо спочатку в їх числі фігурували «Шершень», «Чміль» («Джміль» — *авт.*), «Деркач», «Комар», «Оса», «Колючки», «Коса», але жодна з них не припала до душі вояцтву. Один із таборян взагалі висловлював своє неприйняття ідеї заснування журналу, але це відверто не сподобалося іншим інтернованим, які влучно охарактеризували його як такого, що «завжди сичить, як той сич». Вояки вирішили, що було би символічно так і назвати видання («Сич»), адже «Сич має сичати на всіх і кожного». Редколегія сподівалася, що матиме можливість публікувати на шпальтах часопису будь-яку інформацію про будь-що та будь-кого, незважаючи на цензуру⁹⁵⁶.

Публікуючи свої матеріали в журналі автори здебільшого приховували свої справжні імена під псевдонімами («Пан», «Вич», «Слобожанин», «К. Невідомий», «Не галичанин», «Глядач», «Грішний», «Не сотник, а хорунжий» та ін.), сподіваючись в такий спосіб убезпечити себе від каральних обмежень цензури. Це ж стосувалося й більшості карикатур,

⁹⁵¹ Око: літературний тижневик. Каліш: Культурно-освітній відділ 2-ої Волинської стрілецької дивізії, 1921. 3 липня. № 1. С. 2.

⁹⁵² Око: літературний тижневик. Каліш: Культурно-освітній відділ 2-ої Волинської стрілецької дивізії, 1921. 31 липня. № 5. (Без посторінкової пагінації).

⁹⁵³ Око: літературний тижневик. Каліш: Культурно-освітній відділ 2-ої Волинської стрілецької дивізії, 1921. 18 вересня. № 8. С. 15.

⁹⁵⁴ Око: літературний тижневик. Каліш: Культурно-освітній відділ 2-ої Волинської стрілецької дивізії, 1921. 18 вересня. № 8. С. 16.

⁹⁵⁵ Сич. Сатирично-гумористичний і літературний журнал. Каліш, 1921. 28 січня. №. 1. 20 с.

⁹⁵⁶ Сич. Сатирично-гумористичний і літературний журнал. Каліш, 1921. 28 січня. №. 1. С. 2–3.

шаржів та малюнків, автором яких виступав таборянин, який приховував своє дійсне ім'я під псевдонімом «*Каран-Даи*» (решта належала його колегам Богдановичу та таборянину під криптонімом А.Т.).

Зміст часопису поділявся на різні рубрики, серед них увагу привертає «Театральна хроніка», в якій подавався огляд вистав, що проводилися у Каліші таборовими артистами. Зокрема були відрецензовані вистави театральної трупи 3-ї Залізної стрілецької дивізії «Сватання на Гончарівці» Григорія Квітки-Основ'яненка (8 січня 1921 р.) та «Наталки Полтавки» Івана Котляревського (22 січня 1921 р.)⁹⁵⁷. Щодо матеріалів, які уміщувалися у розділі «Кажуть», то редакція обачливо попереджала, що не бере на себе жодної відповідальності за опубліковані в ній різноманітні «новини» гумористично-пліткарського змісту, які оберталися у середовищі інтернованих. Своєрідним продовженням цієї рубрики були розділи «Вражіння» та «Офіційний відділ», у яких висвітлювалися важливі новини, але теж в гумористичній «обгортці». Характеризуючи матеріали цього часопису О. Вішка мав всі підстави стверджувати, що опубліковані у ньому статті більше просякнуті сатирою, ніж гумором, а вірші мають виразне гірке та тужливе звучання⁹⁵⁸.

«За дротом»

Завдяки активній діяльності кількох осередків товариства «Просвіта» у Каліші протягом 1921 р. вийшли друком чотири журнали, яким хоча й не судилося довге «життя», але всі вони істотно причинилися до зміцнення морального духу інтернованого вояцтва. Першим з них став козацький тижневик «За дротом», що виходив заходами видавничої секції товариства «Просвіта» школи підстаршин 7-ої [бригади] 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Його основне наповнення складали зразки козацької ліричної творчості, оповідання, спомини тощо. «Матриця» журналу виготовлялася вручну і вже після цього тиражувалася на шапірографі накладом 20-25 примірників кожного номеру.

Перше число часопису (вийшло в світ 14 березня 1921 р.) відкривалося редакційною статтею, в якій його видавці спробували пояснити, що спонукало їх до заснування часопису: «В повнім розумінню необхідності забезпечити козацтву можливість одверто висловлювати свої думки — приступаємо ми до вкладання цього журналу. Хай кожний козак сміло виносить на сторінках цього журналу всі свої веселі і сумні думки. У нас не повинно залишатись нічого недосказанного, щоб усі змогли коли буде слухний час знову стати з легкою душею до активної праці. Праця єдина з неволі нас вирве!»⁹⁵⁹.

Видавці журналу поставили перед собою завдання сприяти піднесенню культурного рівня козацтва, саме до нього зверталась редакція з проханням надсилати свої матеріали. «Пишіть про все, що Вас цікавить, що більше всього драпає Вашу душу[...]. Надсилайте оповідання, вірші, юмористичні розкази, анекдоти, думки і всякі інші праці, як з минулого, так і з сучасного життя». Завершувалося звернення закликом до читачів: «Не зганьбіть же — привітайте наш розумний почин!»⁹⁶⁰.

Журнал містив постійні рубрики «Гумористика», «День в школі», «Оголошення», «З життя товариства “Просвіта”» (в ній був відзначений її внесок у розвиток культурно-освітньої діяльності у таборі та висловлена за це подяка членам товариства). Часопис охоче надавав свої шпальти для розміщення різноманітних зразків козацької творчості. З нагоди свят редакція вдавалася до випуску тематичних номерів, яким був № 4, що вийшов з

⁹⁵⁷ Сич. Сатирично-гумористичний і літературний журнал. Каліш, 1921. 28 січня. № 1. С. 16.

⁹⁵⁸ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.). Львів, 2002. С. 283.

⁹⁵⁹ За дротом. Каліш: товариство «Просвіта» школи підстаршин 7-ї бригади 3-ої Залізної стрілецької дивізії, 1921. 14 березня. № 1. Без посторінкової пагінації.

⁹⁶⁰ За дротом. Каліш: товариство «Просвіта» школи підстаршин 7-ї бригади 3-ої Залізної стрілецької дивізії, 1921. 14 березня. № 1. Без посторінкової пагінації.

нагоди Великодніх свят і містив значну кількість привітань, віршів та статей відповідної тематики⁹⁶¹.

Поява цього журналу не залишилася непоміченою — таборові журналісти з Ланцуту в одному зі своїх дописів відзначали «велике моральне вдоволення» після ознайомлення зі змістом тижневика «За дротом», який є «цілковитим продуктом духової творчості нашого героя-козака. Наївно-щирі нотатки козацьких творів зворушують душу й викликають сльози жалю і радощів»⁹⁶².

«Джерело»

Заходами просвітян 21-го стрілецького куреня 3-ої Залізної стрілецької дивізії був опублікований єдиний номер тижневика «Джерело» (28 березня 1921 р.). Число було повністю виготовлене вручну та зрадаговане колегією (його обсяг становив 16 сторінок). У вступній статті редакція часопису наголосила на «безцінній користі» «живого слова», яке «як чудовий родник[...] б'є з маленького джерела народної душі»⁹⁶³. Більшість творів підписано криптонімами. Часопис містив зразки поезії, зокрема «Пісня залізного стрільця», «До незабутньої», «Молитва інтернованого» Ю. Г. Також були опубліковані нарис Плохія «Колись і зараз» та козака ІМІ, «Спогад» М. П., звернення «До козаків і старшин». Число містило рубрики «Телеграмка» та «Поштова скринька».

«Козацька Думка»

У свою чергу члени осередку товариства «Просвіта», що діяв при 19-му стрілецькому курені 3-ої Залізної дивізії, заснували двотижневик «Козацька думка», перший номер якого вийшов 1 травня 1921 р., а наступний (здвоєний № 2/3, та ймовірно, останній) — 15 червня ц. р. Журнал тиражувався на шапірографі, деякі тексти досить нерозбірливі, ілюстрації були мальовані вручну. Формат видання становив 22х31 см. Гаслом видання став уривок із поезії Т. Шевченка «Учіться, брати мої, думайте читайте. Чужому навчаєтесь і свого не цурайтесь», вміщений на обкладинці.

В опублікованому в № 1 своєму вступному слові редакція наголосила, що основними завданнями часопису мало стати перш за все «виховання серед козацтва розуміння ідеї визволення Батьківщини від ворогів». Вона також задекларувала свою готовність докласти усіх зусиль задля виховання у вояцтва єдності духу та волі для праці на користь своєї батьківщини. В журналі йшлося: «...ми постараємось з'єднати наші бажання і переконання, — і в цьому з'єднанні виховати єдиний дух, єдину волю для праці на користь своєї батьківщини України. З Божою помічу (допомогою — *авт.*) і в добрий час кожного до праці на користь з'єднано», — такими натхненними словами завершувалось вступне слово⁹⁶⁴.

На сторінках часопису була опублікована ціла низка поезій Івана Кухаріва, Ф. Литовченка, а також таборянина, який приховав своє справжнє ім'я під псевдонімом Батіг-гора; тут же були представлені й прозові твори Чернівчанина «Зелені свята», нариси Никодима «Лицарям» і Сірого «Деякі», оповідання невідомого автора «Потап», перекладений твір Сокирянника «Пушник»⁹⁶⁵. Наприкінці номеру фігурувала рубрика «Козацький гумор»,

⁹⁶¹ За дротом. Каліш: товариство «Просвіта» школи підстаршин 7-ї бригади 3-ої Залізної стрілецької дивізії, 1921. 1 травня. № 4. Без посторінкової пагінації.

⁹⁶² Промінь. Ланцут, 1921. 13 травня. Ч.1. С.42.

⁹⁶³ Джерело. Тижневик Просвіти 21-го Стрілецького куреня 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Каліш. 1921. 28 березня. 16 с.

⁹⁶⁴ Козацька думка. Каліш: товариство «Просвіта», 1921. 1 травня. № 1. Без посторінкової пагінації.

⁹⁶⁵ Козацька думка. Каліш: товариство «Просвіта», 1921. 15 червня. № 2-3. С.11.

у якій уміщувалися анекдоти «В редакції» і «Свобода в Совпедії», а також різноманітні гуморески⁹⁶⁶. Більшість творів в цих та інших рубриках були підписані криптонімами.

«За Україну»

28 травня 1921 р. побачило світ перше число літературного журналу «За Україну», що сталося завдяки зусиллям видавничої секції товариства «Просвіти» 3-го кінного полку 3-ої Залізної стрілецької дивізії (наклад часопису тиражувався в дивізійній друкарні). Журнал планувався як щотижневий видання, але як зазначили самі видавці у № 3, через нестачу коштів він виходив нерегулярно⁹⁶⁷. Л. Бачинський (Прижмуренко) зазначав, що часопис тиражувався у кількості 32 примірники⁹⁶⁸, натомість статистичні звіти про культурно-освітню діяльність оперують цифрою у 64 примірники⁹⁶⁹.

Своїм гаслом видавці обрали слова із загальновідомої пісні «Ой, у лузі калина»: «А ми тую червону калину підіймемо». Засновуючи журнал просвітяни ставили перед собою завдання зміцнити у таборян почуття національної гідності, збільшити кількість знавців рідної мови, історії та культури, а також ознайомити читачів з «таборовим, так і недавно минувшим бойовим життям» вояків⁹⁷⁰. Для цього часопис уміщував на своїх шпальтах оповідання, повісті, вірші, пісні, спомини учасників боїв за незалежність України. Перші числа віддруковані на шапірографі, правки вносилися згодом вручну, натомість здвоєний № 4/5 від 9 вересня 1921 р. був повністю у типографському виконанні. Кожний випуск починався з висвітлення редакцією останніх важливих подій в Україні та світі.

В числі інших у журналі провадилася рубрика «Всього потроху», в якій подавалася різноманітна актуальна на той час інформація (вісті з України, спортивне життя в таборі тощо). У рубриці «Козака творчість» були уміщені п'єси на дві дії «Судилося» підхорунжого *Ц-ського*, присвячена проблемам селянства Київщини у 1918–1919 рр.⁹⁷¹, вірш «Думка козака» Ф. Ткача, спогад козака Т. Т-ча «З повстання в 1918 р.»⁹⁷².

Журнальні статті мали досить широку тематичну палітру, так зокрема, у № 6-7 був опублікований матеріал невідомого автора «Національний танок», який містив огляд виступів танцювального ансамблю під керівництвом В. Авраменка в таборі Каліш. У цьому ж числі був надрукований допис «Жидівське питання», автор якої засуджував єврейський погром у Проскурові, який було вчинено у лютому 1919 р., та стаття «Чого не сказав Скоропадський», присвячена аналізу політики гетьмана⁹⁷³. Матеріали часто супроводжувалися епіграфами Наполеона I Бонапарта, Т. Шевченка, І. Франка, Є. Чикаленка, Л. Українки.

Інколи у кінці номера містилась рубрика «Листи до редакції» та «Оголошення». В останній друкувались абсолютно різноманітна інформація, зокрема, задачі для «таборових математиків», оголошення про бажання завести знайомство. У № 4-5 у цій рубриці були наведені дотепні поради інтернованим, у т.ч.: «Скучаючим — зайнятись вивченням самого себе; не знаючим української мови — не балакати на російській мові; недоїдаючим — не міняти хліба на цигарки; невіруючим — роздобувати теплі речі, і підшукувати місце даліше від дверей і готуватись на зимівлю»⁹⁷⁴.

⁹⁶⁶ Так само. С. 21-23.

⁹⁶⁷ За Україну. Каліш: Видавничка секція т-ва «Просвіта» 3-го кінного полку, 1921. 1 липня. № 3. 1 липня. 15 с.

⁹⁶⁸ Прижмуренко І. Видання по таборах інтернованих українських вояків Армії УНР. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1931. Січень. №1. С. 23.

⁹⁶⁹ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.). Львів, 2002. С. 203.

⁹⁷⁰ За Україну. Каліш: Видавничка секція т-ва «Просвіта» 3-го кінного полку, 1921. 28 травня. № 1. С. 1.

⁹⁷¹ За Україну. Каліш: Видавничка секція т-ва «Просвіта» 3-го кінного полку, 1921. 5 червня. № 2. С. 14-18.

⁹⁷² За Україну. Каліш: Видавничка секція т-ва «Просвіта» 3-го кінного полку, 1921. 10 листопада. № 6-7. С. 23-24.

⁹⁷³ За Україну. Каліш: Видавничка секція т-ва «Просвіта» 3-го кінного полку, 1921. 10 листопада. № 6-7. С. 15-17.

⁹⁷⁴ За Україну. Каліш: Видавничка секція т-ва «Просвіта» 3-го кінного полку, 1921. 9 вересня. № 4-5. С. 16.

«Нове Слово»

У квітні 1921 р. заходами членів майбутньої редакції сотниками І. Бутенка і Тернопільського, а також хорунжого М. Коваленка зі складу 2-ої старшинської сотні 3-ої Залізної стрілецької дивізії у таборі вийшло перше і єдине число «органу молодого покоління» журналу «Нове Слово», яке містило чималу кількість різних матеріалів та було ілюстровано значною кількістю малюнків таборових художників «Кіма» та «Барана»⁹⁷⁵. Воно відкривалося вступною статтею І. Бутенка «Ми й вони», далі були вміщені статті М. Коваленка «Історичні аналогії» та полковника П. Шандрука «Про взаємовідносини старшини і стрільця». На сторінках журналу знайшлося місце й для ілюстрованого оповідання В. Спартенка «Примітивіада» та віршів В. Мандрівця «Тоді шуміли сосни», «До друга». Таборову хроніку репрезентувала стаття В. Коваленка «Зачароване коло», у якій автор зобразив негаразди таборових буднів. Також подавались новини з України та світу. Завершувалося число рубрикою «Бібліографія»⁹⁷⁶.

«Вістник 3 окремого інженерного курія»

Поява журналу з такою назвою стала можливою завдяки творчим зусиллям кількох старшин 3-го окремого інженерного куреня 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Часопис задумувався як щотижневий видання, але таборова дійсність внесла свої корективи — і світ побачили лише два його випуски у досить обмеженому накладі (32 примірники). Дослідниками віднайдено лише перший його номер (від 17 травня 1921 р.)⁹⁷⁷, але відомості про редколегію часопису в ньому відсутні. Журнал виготовлявся вручну та тиражувався на шапірографі, який через свою недосконалість часом давав неякісний відтиск деяких сторінок.

Перший номер містив звернення редакції часопису до читачів, в якому вони запевняли своїх майбутніх читачів у тому, що «остання година боротьби буде за нами (Армією УНР — *авт.*), ми переконані в перемозі[...], бо є ще порох в порохівниці, ще не ослабла козацька сила»⁹⁷⁸. У ньому також була опублікована стаття, присвячена історії створення 3-го окремого інженерного куреня⁹⁷⁹. Тут же був розміщений вірш козака Сурдоценка «Мої бажання», у якому йшлося про важке таборове повсякдення⁹⁸⁰. Завершувався цей випуск фаховою статтею про організацію зв'язку на полі бою, до якої додавалась схема телеграфно-телефонної станції з поясненнями до неї⁹⁸¹.

«Літературно-військовий вістник»

Культурно-освітній відділ 2-ої Волинської стрілецької дивізії 6 грудня 1921 р. видав одне число «Літературно-військового вісника» (обсягом 58 сторінок), вихід якого був приурочений до роковин початку I-го Зимового походу Армії УНР. У зверненні до читачів видавці висловили сподівання, що «Вістник» стане дійсним «здоровим» джерелом для національно-державного виховання. Задля втілення цієї мети були поставлені наступні завдання: «Об'єднання розпорошеної громадської думки біля одного суто державного

⁹⁷⁵ Сидоренко Н. «Задротяне життя» українських часописів на чужині (1919 — 1924 pp.). К., 2000. С. 35.

⁹⁷⁶ Вістник 3 окремого інженерного курія. Каліш, 1921. 17 травня. №1. 14 с.

⁹⁷⁷ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 pp.): іст.-бібліогр. дослідж. Львів, 2002. С. 176.

⁹⁷⁸ Вістник 3 окремого інженерного курія. Каліш, 1921. 17 травня. №1. С. 2–3.

⁹⁷⁹ Історія 3-го окремого інженерного курія. Вістник 3 окремого інженерного курія. Каліш, 1921. 17 травня. №1. С. 7–9.

⁹⁸⁰ Вістник 3 окремого інженерного курія. Каліш, 1921. 17 травня. №1. С. 3.

⁹⁸¹ Вістник 3 окремого інженерного курія. Каліш, 1921. 17 травня. №1. С. 10–14.

критерія; освітлення військової науки; занотовування військових подій, нариси яких безперечно лежать під спудом у нашого суспільства, але які можуть у великій мірі нам, а також майбутній нашій історії, багато де-чого сказати нового»⁹⁸². Зважаючи на тяжкі умови, у яких доводилося працювати видавцям, вони сподівалися, що читачі з прихильністю віднесуться до цього «паростку, зіходючого на рідній йому землі, зі співчуттям, тепло й чуло (чуйно — *авт.*), як до свого власного органу»⁹⁸³.

Назва журналу повної мірою відобразило його зміст: першу частину часопису склали художні літературні твори, другу — військово-історичні та аналітичні статті з військової тематики. Номер відкривався історичним нарисом «6-го грудня 1919 р.», що був присвячений роковинам І-го Зимового походу⁹⁸⁴. Дану тематику продовжили вірші В. Конопацького «І сплять вони тихо могутні орли» та Аполлона Падоліста «Чарівна могила». Нарис Д. К-ського «Пережиток» наповнений роздумами автора про «рису рабства і приниженості», притаманного частині українського народу, який знаходячись весь час під ярмом недружніх сусідів, не мав можливості «породити людей с широким державним світоглядом, людей незалежних». Україна не зможе стати сильною незалежною державою допоки пануватиме цей «пережиток» мислення — робив висновок автор цього нарису⁹⁸⁵. Також на сторінках журналу була опублікована ціла низка літературних нарисів та оповідань (у т.ч. новела «Мати дика» Гі де Мопассана у перекладі з французької Можейка (у сучасному українському перекладі «Пані дика» — *авт.*), а також поезій.

Друга частина часопису починалась із нарису генерал-хорунжого В. Куца «Дух чи матерія?», який являв собою огляд та аналіз подій Першої світової війни та військової історії в цілому⁹⁸⁶. Автор обстоював думку про те, що для успішного ведення бою потрібна висока маневрена здатність війська, якої можна досягти завдяки навчанню та вихованню командного складу в дусі єдиної військової думки та використання всіх видів військової техніки. Також були представлені статті В. Сігаріва «Сущність війни та значення армії», В. Є. «До питання воєнної термінології», Г. Радченка «Під чорним островом» (спогади про евакуацію за р. Збруч у червні 1920 р.). Часопис містив рубрику «Хроніка», в матеріалах якої йшлося про життя табору, новини з України та світу. Як зазначав О. Вішка, з огляду на коло авторів «Літературно-військового вісника», його з впевненістю можна вважати передвісником літературного журналу «Веселка», заснованого у Калішському таборі у 1922 р.⁹⁸⁷

Висновки. Дослідження визвольної боротьби 1917-1920 рр. стало можливим лише завдяки копіткій роботі усіх причетних до видання таборової преси (штабів дивізій), і в першу чергу співробітників дивізійних культурно-освітніх відділів, в складі яких були створені видавничі секції, головним завданням яких було забезпечення видання часописів, неперіодичних листків та іншої поліграфічної продукції. Разом з тим не менша заслуга належала й досить нечисленному колу тих старшин Армії УНР, які вважали своїм патріотичним обов'язком участь у змістовному наповненні та редагуванні калішської газетно-журнальної таборової періодики, роблячи це здебільшого на безоплатній основі.

При цьому вони намагалися втілити свої творчі ідеї, поділитися думками та переживаннями, закарбувати спогади про своє минуле у лавах Армії УНР, зафіксувавши для нащадків історію її частин та з'єднань. Завдяки цьому кожен випуск будь-якого таборового видання знаходив свого читача (як в таборі, а й поза його межами), ефективно виконуючи при цьому своє найголовніше призначення — національно-патріотичну мобілізацію інтернованих вояків-українців та української військової еміграції в Європі загалом.

⁹⁸² Редакція. До громадянства! Літературно-військовий вісник. Каліш: культурно-освітній відділ при 2-й Волинській дивізії, 1921. Грудень. № 1. (Зворот обкладинки).

⁹⁸³ Літературно-військовий вісник. Каліш, 1921. Грудень. № 1. С. 1.

⁹⁸⁴ 6-го грудня 1919 р.// Літературно-військовий вісник. Каліш, 1921. Грудень. № 1. С. 1.

⁹⁸⁵ К-ський Д. Пережиток. Літературно-військовий вісник. Каліш, 1921. Грудень. № 1. С. 9–10.

⁹⁸⁶ Куц В. Дух чи матерія? Літературно-військовий вісник. Каліш, 1921. Грудень. № 1. С. 32–37.

⁹⁸⁷ Вішка О. Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.). Львів, 2002. С. 223.

З числа усіх таборів інтернованих вояків Армії УНР у Польщі Каліш посідав першість — попри всі складнощі таборового життя українська періодика тиражувалася тут найактивніше — протягом 1921 р. з різною періодичністю у цьому таборі виходило загалом 11 різножанрових газет і журналів). Це стало можливим завдяки тому, що командування дислокованих у Каліші дивізій (генерали О. Удовиченко і О. Загородський) вважали своїм обов'язком сприяти організації видавничої справи, розуміючи наскільки важливим для формування світогляду інтернованих є друковане українське слово.

*Михайло Цюрупа,
Олексій Андрющенко
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького*

УКРАЇНСЬКА ВОЄННО-ГУМАНІТАРНА ТРАДИЦІЯ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗДОБУТКІВ У ЗБРОЙНІЙ БОРОТБІ ЗА СУВЕРЕНІТЕТ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНУ ЦІЛІСНІСТЬ УКРАЇНИ

Доволі точна характеристика буремного соціального часу, в континуумі якого українці наразі перебувають, була надана героєм-інтелектуалом роману Роберта Мюзіля «Людина без властивостей» ще 100 років тому: «Нинішній час наповнений сподіваннями, нетерплячий, однак Месії, котрого він із надією чекає, поки що не видно»[1]. Ми вперше за роки незалежності України, всупереч надуманої політики багатовекторності, маємо самі відповідати на небезпечні виклики смертоносної війни людини і людяності, на «екзистенціальні загрози» всьому нашому життю, не покладаючись на сумнівне ставлення союзників до наших проблем. Війна, розпочата Московією, вже три роки «виснажує серця» людей нашої країни, випробовує на міцність міжнародний правопорядок та архітектоніку європейської безпеки, спроможність демократичної спільноти загнуждати безжалісну ходу агресора. Мовиться не про невідворотні втрати військових на полях бойовищ, а про цілеспрямовані вбивства за ці роки 570 дітей, 78 медиків (нейтральні особи), 180 діячів культури України.

Нам потрібні люди із воєнно-гуманітарними якостями відважного захисника країни та водночас тієї лінії поведінки, що дотримується принципу гуманізму, щодо якого нерідко сотні років вживали сумний афоризм «війна і гуманізм не сумісні».

Актуальність дослідження. Агресивні дії Московії, коли нарощування напруги і небезпек «гібридної війни» трансформувались у «війну на знищення українства», не отримали ще належної гуманітарної та морально-правової оцінки, особливо в галузі міжнародного гуманітарного права, звернень з вимогами до всіх воюючих дотримуватись традицій, законів і правил війни.

Складно сказати, чи є на Московії аналогічна українській гуманітарна традиція, скоріш навпаки: при придушенні повстання поляків у передмісті Варшави у 1794 р. російські генерали хоча й давали розпорядження утримуватись солдатам від пограбувань цивільного населення, але свідки вказували протилежне: вояки вривались у дома, били мешканців, забирали майно. Тамтешні люди були бідні, пожититись не вдавалось, тому вбивали зі злоби всіх підряд. Свідок Л. Енгельгарт у «Мемуарах: Вибрані сторінки XVIII ст.» писав, що «на березі Вісли були навалені купою трупи вбитих поляків — вояків, цивільних, жінок, ченців, незчисленної кількості»[2].

Через 60 років під час Кримської війни 1853–56 рр. росіяни не забирали з поля бою вже своїх поранених для лікування, ті кричали та стогнали по 5–6 діб, названі їх командирами «браком» або «ломом». Тільки наш земляк хірург М. Пірогов та сестри милосердя з Великої Британії на чолі з Фл. Найтінгелъ надавали медичну допомогу[3]. А російський генерал М. Скобелев дещо пізніше казав: «війна і гуманізм не мають нічого спільного», бо «доброта на війні недоречна»[4, с. 188–189].

Європейські ЗМІ у лютому 2017 року були шоковані повідомленнями, що у бойових діях під Донецьком (промзона Авдіївки), командири сепаратистських сил відмовлялись забирати і поховати тіла загиблих, адже ті вже не потрібні, на відміну від наступаючих «живих трупів». З 2022 р. вбивства, обезголовлення полонених українців, відбирання внутрішніх органів наразі не мають аналогів у російській главі «Всесвітньої історії безчестя» (висловлювання письменника-філософа Х.Л. Борхеса)

Так що звірства російської воєнщини в Україні з перших днів війни і донині обумовлені ще й відповідним менталітетом і традиціями придушення українства збройною силою, яка тільки на короткий термін замінювалась «м'якою силою» енергетичної прив'язки, гуманітарним тиском через російську ідеологію та релігійний вплив РПЦ (так звана «гундяївщина»). Тільки вони могли встановлювати ікони з православними святими у катівнях Київської та Харківської областей.

Сподівання на міжнародні інституції, або на абстракту «совість людства», згідно сумного висловлювання Вацлава Гавела, зробленого під впливом бомбардування та страждань не винних у секторі Газі ще 20 років тому (2004). У цьому регіоні з 2023 р. тільки посилювалась гуманітарна криза у зв'язку вбивством тисяч дітей та загибеллю окрім військових десятків тисяч мирних жителів з обох сторін палестинсько-ізраїльського конфлікту.

Сталось так, що навіть найбільш авторитетний у світі «Міжнародний Комітет Червоного Хреста» (МКЧХ) недостатньо стримує агресорів з точки зору вимоги дотримання гуманних норм, бо його діяльність політизована, а не гуманізована: українські полонені на Московії, де створено біля 700 місць їх утримання у неналежних умовах, не відвідуються комісарами МКЧХ. Не безпідставно вважають, що росіяни інкорпоровались до його керівництва в Женеві і звідти гальмують діяльність найбільш старовинної гуманітарної інституції у Європі. То й виходить так, як попереджала Сімона Вейль (французька філософія, яка у знак солідарності із полоненими родичами довела себе до голодної смерті), що полонені втрачають свою індивідуальність і стають безіменним предметом знущань.

Одним із факторів могутності держави, окрім економічної потуги та воєнно-промислового потенціалу, реалізованих у збройній сили, є її позитивний імідж та авторитет на світовій арені у міжнародно-правовому полі та сфері «гуманітету».

Українські вояки, які участю у миротворчості під егідою ООН, у різних конфліктних районах планети завоювали позитивні оцінки від керівництва багатьох країн, знов запрошуються у найбільш складні регіони, тому що постійно суворо дотримуються гуманних правил ведення збройної боротьби, визначених Женевським Конвенціями 1949 р. і Додатковими Протоколами до них 1977 р. Протилежний приклад подають у тих самих африканських країнах російські найманці ПВК, вбивці та насильники, самим «прославлений» з них «Вагнер» сам себе визначив своїх вояків «ми будемо кращими у аду».

Проте інформаційна війна, розв'язана Росією проти України на медіа — просторі Європи та майже всього світу, яка складає важливу частку «гібридної війни», використовує у якості «не силового» інструмента брехливі ствердження щодо злочинної, брутальної поведінки українських вояків, починаючи з перших бойовищ на Донбасі. Нашвидкуруч ще у 2015 р. було зібрано «Білу книгу» Слідчого комітету Росії з документуванням військових злочинів, здійснюваними начебто нами, а контент-аналіз інтернет-джерел, зокрема, сайту «Російський миротворець» показав, що навіть віддалені по особливостям обстановки боротьби етносів, специфіці гуманітарної кризи події 1994 р. в Руанді, росіяни через 10 років пов'язують хибною аналогією такими ж насильницькими діями українських вояків.

Справа доходить до трагічно-безглузкого ствердження російської пропаганди, що українська снайперка Андріана Арехта на фронті 2023-2024 рр. є «жінка-кат, керівниця профспілки карательниць Донбасу, ще й командир підрозділу БПЛА».

Деякі європейські «праві сили» намагаються знайти «докази» цього у шпиталях на ТОТ і намагаються вплинути на народонаселення країн ЄС, не обізнане з українською гуманітарною традицією ведення збройної боротьби та культури миру, у негативному ставленні до українського народу та його захисників.

Українські жінки на фронті вже складають до 20 % особового складу та виборюють на засадах права і справедливості нашу свободу, хоча засвідчені такі прояви люті до ворога, з якими він ніколи не зіштовхнувся: «Пташка» з Азовсталі, мати загиблого льотчика «Джуса», яка мріє опанувати керуванням F16, а згадана снайперка, старший сержант Андріана Арехта, яка при визволенні Херсону отримала важкі поранення, насправді нікого не катувала, навпаки, на її тілі лікарі встановили декілька титанових пластин[5]. Нині вона очолює жіночу ветеранську організацію.

Тому вкрай важливим виглядає вирішення завдання аргументованої критики закидів представників наших противників з приводу жорстокості ведення збройної боротьби українцями, та сучасного прояву антигуманних бойових звичаїв наших народів.

Ступінь розробки проблеми. Проблема актуалізації воєнно-гуманітарних звичаїв народів та етносів недостатньо висвітлена в сучасній науковій літературі із соціогуманітарної проблематики: домінують публікації, наприклад, В. І. Дяченко «Міжнародне гуманітарне право для прокурора» (К., 2019), В. Базова «Міжнародне гуманітарне право» (К., 2000) у яких розкрито правову догматику, положення Конвенцій та Протоколів в завершеному вигляді для гуманітарної освіти вояків, яка, згідно розпорядження Главкома Збройних Сил України 2024 р., має бути «посилена». В літературі та правових документах (Імплементация норм міжнародного гуманітарного права на національному рівні в Україні, вересень 2020 р.) морально-правові положення гуманітарного захисту подані безвідносно прогресивного розвитку на основі переробки звичаїв та традицій етносів.

Ведення збройних конфліктів завжди є ще й зіткненням різних типів бойової моралі та мілітарних культур народів, хоча на кожному історичному етапі вони набувають інших «модусів»: «гібридна», «проксі» війна чи збройний конфлікт певної «інтенсивності». У попередніх розвідках В. Дяченко та М. Цюрупи «Міжнародне гуманітарне право» (К.: Кондор, 2008) серед інших етнонаціональних традицій був розділ «Українська воєнно-гуманітарна спадщина», яка розглядала наші традиції у історичному аспекті без координації із можливими збройними акціями. Воєнно-гуманітарні звичаї (звичаєве право) у контексті всього соціокультурного простору українців впродовж сотень років узагальнив та дослідив проф. В. Крисаченко. Важливими є його розвідки гуманітарних традицій народів Криму.

Французький дослідник Жорж Сорія у двотомнику «Війна і революція в Іспанії, 1936-1939» особливо відзначав жорстоку поведінку марокканських найманих частин, а тому міг складатись негативний образ африканців-вояків у європейській духовній традиції. Але є інші свідчення — у В'єтнамській війні 50-70-х рр. минулого століття саме африканські вояки — сенегальці людяно ставились до місцевого населення. Отже, суперечності

та фальсифікації щодо гуманітарних звичаїв різних народів примічені здавна. Ми спробуємо заповнити прогалину у міжнародно-правовому та соціально-філософському полі вітчизняних видань прискіпливим аналізом процесу виникнення та трансформації української воєнно-гуманітарної спадщини.

Виклад основного матеріалу. Якщо вірити історичним переказам, то одіозний персонаж Московії, звинувачений, як водиться серед росіян, у брехні, начебто сказав: «Навіть самий досконалий інструмент і талановитий виконавець може раз сфальшивити». Цю сентенцію ми згадали з метою показати рідкісну обмовку автора фундаментальної «Філософії права» Георга Гегеля, що війна — загальний стан безправ'я та насильства

Досягненням людської цивілізації ми вважаємо унормування законів і правил збройної боротьби на гуманних засадах та традиціях людяності, про що одним з перших встановив Гуго Гроцій в роботі «Про право війни...». Український письменник В. Короленко, який заснував «Політичний Червоний Хрест» для допомоги дітям, постраждалим від насильства громадянської війни, глибоко зауважив, що «сила має поєднується із людяністю та великодушністю».

Звинувачення народів, які проживали на теренах сучасної України, у підступності, відсутності милосердя, людяності мають давні історичні корені. Ще у «П'ятикнижжі» Мойсея зустрічається посилання на народ Скіфії-Кіммерії з півдня від Риму, який загрожував сусідам: «Господь підійме проти тебе народ здалека, з кінця землі, що злетить на тебе, мов орел, народ, мови якого ти не розумієш, народ жорстокий, який не вважає на старих, а на юнака не буде милостивий...»[6].

У іншому місці Священної книги вказано, що північний народ (розумілись племена на території України) «жорстокий і милосердя не має», при нападі вони «з'їдять жниво твоє і хліб твій, з'їдять синів і дочок твоїх..., зруйнують мечем укріпленні місця твої, на які ти надієшся»[7, 5: 15-17].

Пізніше римський письменник Помпоній Мела часів імператора Калігули, писав, що наші (українські) предки «полюбляють війну і різанину, воюючи мають звичай самим випивати з ран кров першого забитого ворога; звияжнічим вважається той, хто більше вб'є; не бути вбивцею — найбільша ганьба»[8, с. 67].

Але найбільш ганебні міфологеми щодо звірств українських вояків відносяться до визвольних змагань українського народу в першій половині ХХ ст. Лише демократичні перетворення у сфері інформації, розсекречення документів спецслужб показують, що звірячі акти насильства над місцевим населенням Західної України нерідко чинились переодягненими у форму вояків УПА радянськими службами та представниками МГБ. Більше детально дані підтасовки фактів, викривлення дійсності поведінки українських вояків у самих складних ситуаціях визвольних війн наведені нещодавно померлим істориком, професором «КПІ імені І. Сікорського» та «Києво-Могилянської академії» Тарасом Гунчак у збірці «У мундирах ворога» (Броди, 2005).

Незважаючи на, мабуть що, невідворотні прояви жорстокості на війні, формування гуманних правил війни йшло через успадкування неусталених традицій українського народу до унормування його звичаїв.

Київські князі *явно оголошували початок війни*. У історію світової воєнно-гуманістичної думки увійшло повідомлення Святослава щодо початку війни, який казав: «хочу на вас іти». Початок змагань оголошували святочно, через послів. Звертаючись до «всіх українських малоросіян» у червні 1948 року, Зиновій Богдан Хмельницький промовляв: «...Ознаймуєм сим універсалом нашим, не без причин слušним, мусілимо зачати війну і піднести оружжє наше...»[9, с.60]. У подальших війнах українців початок збройних змагань у більшості мав попереднє повідомлення.

Не буде новелою вказівка на те, що окупація Криму та міста Севастополь російськими військами навесні 2014 р. відбувалась без будь-якого оголошення та ще з грубим

порушенням правил війни щодо розрізнення воюючих формою одягу, із залякуванням цивільних, навіть священнослужителів і т.п. Головне, що прояви беззаконня, з огляду на вимоги гуманітарного права, не припиняються, а навіть посилюються. Ніякого оголошення бойових дій Московія не оголошувала окрім бандитського «я їх знищу».

Як нерідко в загальносвітовій історії, війни на території України велись часто-густо «не цивілізовано» — нищили не тільки ворога, але й палили села, забирали все дієздатне населення разом з дітьми в полон. У поході Данила на белзьку землю «не залишилось одного села не пограбованого, як це книги говорять притчею: не залишився камінь на камені». Погану славу здобув і Ізяслав Мстиславич, який обіцянками зберегти життя набрав силу-силенну бранців з галичан, а тоді наказав їх рубати — лише кращих забрав зі собою, пише знайий історик Іван Крип'якевич [11, с.39].

Огляд звичаїв та бойової поведінки українських вояків Княжої доби дав змогу виявити *особливості*, які вплинули вітчизняну гуманітарну традицію. По-перше, це постійна боротьба в суспільстві з ворогом, який зазвичай не щадив людей, захоплював в полон військових і цивільних, не дотримувався мирних угод, вів себе підступно в бою. Анонімний автор «Історії Русів» з боєм писав, що «ця країна начеб створена або приречена на руїну од частих навал чужинців, а ще частіших наскоків та січей от народів сусідніх і, зрештою, од ненастанних міжусобиць і побойщ...» [12, с.33].

По-друге, війни на Україні, як охарактеризує їх український воєнний теоретик і відчайдушний вояка М. Колодзінський (мав прізвисько — Гузар), набували тотального характеру стосовно участі українського населення — в них приймали участь разом з військом народне ополчення, старики, жінки й діти. Але проблема дітей-комбатантів ніколи не поставала перед українською практикою.

Таке проникнення в історію воєнно-гуманітарних традицій викликає сумні розмисли відносно нинішньої ситуації з ухилинтами, дезертирами, вояками, які самовільно залишили бойові частини. Під кутом зору виконання суспільного обов'язку захисту України та підтримки вікових традицій явище не вкладається у логіку патріотичної поведінки наших сучасників. Доречно висловився український філософ Олег Білий «екзистенція на війні є перманентне самовизначення людини у ситуації відповідального вибору: «говорити, мовчати або стріляти» [13, с.42].

Зробимо примітку, що правило не вдаватись до помочі дітей в бою існувало і у татарському війську у XII-XV ст. Проте на окупованих територіях Донецької та Луганської областей озброєними сепаратистами та їх російськими керівниками чинились вбивства дітей, рекрутування їх у лави антиукраїнських сил, то тепер мілітаризація набула масового характеру, включно із збіркою дронів для росіян.

Демократичні мотиви пронизували всю систему регуляції збройної боротьби: від демократичного стилю керівництва й звичаєвої поведінки гетьманів козацької України до моральних настанов і особливих мілітарних чеснот козаків, таких як боротьба за визволення з полону бойових товаришів, цивільних бранців, до чітких положень відомої в Європі Конституції Пилипа Орлика. У ній вказувалось: «Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме — і під час війни, і в умовах миру збирати приватні і публічні ради...то чому б вільній нації (українській — авт.) не дотримуватися такого ж прекрасного порядку?» [14, с.194].

Військо Запорозьке мало особливі морально-бойові гуманістичні чесноти, які в подальшому трансформувались у окремі норми права війни. Серед них особливо виділяються вірність підписаним угодам і домовленостям, турбота про дотримання миру, вшанування бойових товаришів та боротьба за їх визволення з полону, а також виведення з далекого чужинного полону цивільних бранців.

Д. Яворницький приводить цікаві дані, як «ієромонах Паїсій, чернець Полікарп, козаки Андрій Ханадалій, Пилип Роздора Хижняк, Шульга і Рудь та інші, все своє життя

присвячували виключно справі викупу із далекої неволі нещасних християн, з ризиком для життя проникали у страшне місто Кафу, що торгувало «людською неволею», пробиралися у столицю кримських ханів Бахчисарай і навіть у резиденцію турецьких султанів Константинополь. Тиняючись там під виглядом мусульманських жебраків, сліпців, калік і убогих, збирали відомості про нещасних християнських невільників і або викупали їх за гроші, або потай виводили з неволі...»[15].

Вчетверте, звичаєве право і християнська віра були у Запоріжжі тісно сплетені. Січовики за праведним життям і чистотою звичаїв вважали себе «мальтійськими кавалерами», бо не тільки виконували функції, аналогічні тим, що вважали за обов'язок члени ушавленого християнського ордену, але й суворими законами, глибокою релігійністю, всім життям являли собою зразок героїчного служіння Богу і Батьківщині. Почавши з ролі здобичників, низові козаки дійшли до ролі захисників віри Христової проти мусульманства і православної проти католицизму, а разом з тим охороняли кордони держави.

Факти облаштування катівень для полонених і захоплених українців на початку весни 2022 р. на території Київської області із «руськими» святими та православними іконами на стінах глибоко ображають всіх віруючих, адже у Євангелії Іван Хреститель напучував вояків «нікого не кривдьте», а у Священному Корані так само засуджували тих, «хто вб'є живу душу», бо «зжорсточились їх серця і стали наче камінь».

Отже, з давніх-давен виросла українська воєнно-гуманітарна спадщина, вона назавжди вкорінена у мілітарну мораль українських вояків та відрізняється особливим шануванням військового братерства, людяним ставленням до полонених, відстороненням дітей від збройної боротьби, релігійністю та віротерпимістю.

При проведенні антитерористичної операції (АТО), надалі Операції Об'єднаних Сил, коли разом з військовими завданнями українськими воїнами виконувались і гуманні місії допомоги місцевим жителям, регіональній владі у боротьбі з озброєним сепаратизмом, підтримуваним російськими агресивними колами, вище згадані якості проявлялись повною мірою. Вони продовжені у гуманній поведінки на території Курської області, що визнано навіть нашими ворогами.

Але міжнародними спостерігачами зафіксовані окремі випадки порушення гуманних правил збройних конфліктів з боку вояків українських сил, частіш зі сторони добровольчих батальйонів, не обізнаних з правом війни. У цьому контексті наполягання структур ЄС трансформувати добровольчі загони (батальйони, підрозділи) у структуру збройних сил України було виправданим, а викладання та пропаганда міжнародно-гуманітарних знань, традицій бойової моралі стає важливим завданням військової освіти. Це і було закріплено у Воєнній доктрині України (2015 р.)

Висновок. Українська воєнно-гуманітарна спадщина є безцінний внесок у світовій історії становлення цивілізації щодо людяного ведення збройної боротьби, тепер вона ще більш актуальна у глобалізованому суспільстві народів землі, які разом торують загальноцивілізаційний шлях людяності та гуманізму. Вона вже більше 1000 років відлунює слова митрополита Київського Іларіона, звернені до Бога: «Прогнавши ворогів, утвердь мир, чоловіків і жінок, і дітей спаси, тих хто в рабстві, в неволі, на засланнях, в дорозі, що пливуть, в тюрмах, що в голоді, спразі і наготі».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Мюзіль Р. Людина без властивостей. К. Вид-во Жупанського. 2010. Т.1.
2. Штурм Праги 1794 (передмістя Варшави) <https://www.istoriya.in.ua/shturm-pragi-1794.html>
3. Цюрупа М.В., Дяченко В.І. Міжнародне гуманітарне право. Підручник. К.: Кондор, 2008. 328 с.
4. Цюрупа М.В. Філософія актуального права: позитивного, природного, міжнародного, гуманітарного. К., 2020.

5. Лідерка Жіночого Ветеранського Руху. Електронний ресурс: Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/10/30/257309/>
6. Біблія. П'ятикнижжя Мойсея. Повторення Закону. 28: 49-50.
7. Біблія. Книги Пророцькі. Книга пророка Єремії. 50-51.
8. Крисаченко В. С. Історія Криму у джерелах і документах. Частина перша. Чернівці. 1998. С.67.
9. Помпоній Мела. Землеопис (De Chorographia) Книга 111 // Крисаченко В. С. Історія Криму в джерелах і документах. Частина перша. Чернівці. 1998. С. 70.
10. Історія Українського війська. Вид. 4-те. Львів, 1992. С.103
11. Документи Богдана Хмельницького / упор. І. Крип'якевич та І. Бутич. [Текст] К. : Вид-во АН УССР, 1961. 740 с.
12. Історія Русів. Укр. пер. І. Драч; перед. В. Шевчук. К. Веселка, 2001. С.49.
13. Білий О.В, Козловський В. Мовчання інтелектуалів // Філософська думка. 2015. № 6. С.42.
14. Пилип Орлик. Пакти й конституції, законів і вільностей Війська Запорозького // Крисаченко В. С. Українознавство: Хрестоматія-посібник: у 2 кн. Кн.2. К., 1997.
15. Д. І. Яворницький. Історія запорізьких козаків. К., 1990-1992. В 1-3 т. Т.1. 319 с.
16. Книги Нового Заповіту. Євангелія від Луки. 2.3.14.

Дмитро Гринь

*Київський столичний університет імені Бориса Грінченка,
Український Вільний Університет, Мюнхен (Німеччина)*

ВІД «ДОКТРИНИ ЛУК'ЯНОВА» ДО ТРЬОХВИМІРНОГО ПОГЛЯДУ НА ПРИЧИНИ ВІЙНИ, ЩО РОЗВ'ЯЗАЛА РОСІЯ: СПРОБА АНАЛІЗУ ДВОХ СТАТЕЙ ОДНОГО АВТОРА

Вступ. Проблема забезпечення міжнародного миру та безпеки залишається однією з найважливіших для світової спільноти у ХХІ ст., а наріжним каменем і характерною особливістю будь-яких досліджень з теорії міжнародних відносин — з'ясування основних причин конфліктів, пошук способів їх розв'язання або уникнення.

Досвід міжнародних відносин свідчить, що системи безпеки зазнають краху, що чітко прослідковується в історичній ретроспективі. Джерелом загострення міжнародних відносин є неспівпадіння, конфлікт інтересів багатьох держав, економічних союзів або військово-політичних блоків. Предметом суперечностей є території, кордони, прагнення посісти домінуюче становище в регіоні, протистояння економічних, політичних інтересів країн, що розвиваються, негативні етнічні стереотипи, релігійні протиріччя тощо.

Серед усіх типів міжнародних конфліктів найнебезпечніші — воєнні (збройні), оскільки вони характеризуються жорсткістю та безкомпромісністю позицій їх учасників, призводять до величезних людських втрат, руйнувань, матеріальних збитків.

У даному дослідженні ми спробуємо проаналізувати публікації російського історика Ігоря Грецького. Перша з них «Internationalism and sovereignty: Lukyanov doctrine: conceptual origins of Russia's hybrid foreign policy case of Ukraine» була опублікована восени 2019 р. у Юридичному журналі Університету Сент-Луїса⁹⁸⁸, який (університет) заснований 1818 р. і є одним найстаріших приватних університетів США. Друга «Why Russia went to war: a three-dimensional perspective»⁹⁸⁹ оприлюднена на сайті Міжнародного центру оборони та безпеки (ICDS) на початку 2023 р. Співавтором цієї публікації є Джеймс Шерп⁹⁹⁰.

I. Причини

Написання представленого огляду обумовлене знайомством автора цих рядків з однією з публікацій д-ра Ігоря Грецького під час навчання на курсі Тараса Кузьо⁹⁹¹ «Два вторгнення Росії в Україну» на докторській програмі в Українському вільному університеті взимку 2022/23 років. Згодом обмін думками з приводу більш широкого кола публікацій І.Грецького відбувся на курсі Євгена Магди⁹⁹² «Російсько-українська війна та світ: виклики та можливості» влітку 2024 року. Сподіваємось, що читачеві буде цікаво, а можливо й корисно, ознайомитись з точкою зору спеціаліста з міжнародних відносин, який дивиться на їх трансформацію, насамперед, як історик.

⁹⁸⁸ Saint Louis University Law Journal [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.slu.edu/law/law-journal/index.php>

⁹⁸⁹ WHY RUSSIA WENT TO WAR: A THREE-DIMENSIONAL PERSPECTIVE. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://icds.ee/en/why-russia-went-to-war-a-three-dimensional-perspective/>

⁹⁹⁰ Понад 25 років Джеймс Шерп регулярно консультує західні уряд з питань зовнішньої політики, політики оборони та безпеки Російської Федерації, а з 1995 р. відіграє активну дорадчу роль в Україні, тісно співпрацюючи з організацією оборони та безпеки. З 1991 р. він часто відвідує Естонію та її балтійських сусідів, перш ніж оселитися там в січні 2019 р. Автор книги «Жорстка дипломатія та м'який примус: вплив Росії за кордоном» (Chatham House, 2013) та широкого кола інших публікацій про Росію, Україну та європейську безпеку. Нарешті, він опублікував «Мілітаризацію російської політики» (Трансатлантична академія, липень 2017 р.) і є співавтором доповіді Chatham House «Боротьба за Україну» (жовтень 2017 р.). Він також є асоційованим науковим співробітником програми «Росія і Євразія» Chatham House (Королівський інститут міжнародних відносин), старшим науковим співробітником Інституту державного управління, запрошеним науковим співробітником Центру Разумкова (Київ) і колишнім співробітником Bosch з питань публічної політики Трансатлантичної академії Німецького фонду Маршалла у Вашингтоні.

⁹⁹¹ Тараса Кузьо — професор кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія», Інституту зовнішньої політики Школи передових міжнародних досліджень Університету Джона Хопкінса, Вашингтон, Українського вільного університету. Попередні посади були в Університеті Альберти, Університеті Джорджа Вашингтона, Університеті Торонто. Народився у Великобританії в українсько-італійській родині, виріс в українській громаді Галіфаксу, Йоркшир, де був членом українського хору та спілки української молоді (СУМ) та відвідував українську школу та українську католицьку церкву. Отримав диплом бакалавра мистецтв в Університеті Сассекса, магістр мистецтв Лондонського університету, а також кандидат політичних наук зі спеціальності «Українське державне будівництво та національна ідентичність» університету Бірмінгема. Своє аспірантське дослідження робив у Єльському університеті в США. Внесений у чорний список КДБ із забороною візду до СРСР. Удруге потрапив до чорного списку в грудні 2013 року під час Революції Гідності. З 2022 року йому заборонено в'їзд до Росії. Є автором і редактором 17 книжок, серед них — «Теоретичні та порівняльні перспективи націоналізму» (2007), «Від Кучмагату до Помаранчевої революції» (2009), «Україна. Демократизація, корупція та новий російський імперіалізм» (2015), «Джерелами великої державної політики Росії: Україна і виклик європейському порядку» (2018), «Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і злочинність» (2017, 2019). Є автором п'яти монографій аналітичних центрів, серед них — «Крим: наступний спалах Європи?» (2010). Автор 38 розділів книги та 100 наукових статей про посткомуністичну та українську політику, демократичні переходи, кольорові революції, націоналізм та європейські дослідження.

⁹⁹² Євген Магда — український політолог, історик, журналіст, директор Інституту світової політики. Кандидат політичних наук. Автор книг «Гібридна війна. Вжити і перемогти» та «Гібридна агресія Росії: уроки для Європи». Увійшов до десятки кращих політичних експертів й аналітиків України в рейтингу видання «Коментарі» 2020 року. Один із спікерів Форуму Вільних Держав Постросії. Викладач НТУУ КПІ. Має виклади в УВУ.

Отже, заслуговує на увагу сама постать автора. Ігор Грецький — доцент факультету міжнародних відносин СПбДУ. У 2009 році отримав науковий ступінь кандидата історичних наук з історії міжнародних відносин та зовнішньої політики. У 2012-2014 роках очолював Міжнародне бюро ректорату в Смольному кампусі. Його наукові інтереси включають російську зовнішню політику щодо Центральної та Східної Європи; політичну трансформацію України; теорію і практику постконфліктного примирення. Д-р Ігор Грецький приєднався до Естонського інституту зовнішньої політики в ICDS як науковий співробітник у липні 2022 року. Міжнародний центр оборони та безпеки (ICDS) є провідним аналітичним центром Естонії, який спеціалізується на питаннях зовнішньої політики, безпеки та оборони. Раніше, після успішної подачі заявки на стипендію Таллінна, у січні-червні 2022 року він був пов'язаний з ICDS як запрошений стипендіат. До весни 2022 року був доцентом Школи міжнародних відносин Санкт-Петербурзького державного університету.

Впродовж кількох років ще до початку повномасштабного вторгнення Ігор Грецький систематично оприлюднює власну критичну точку зору на зовнішньополітичний курс РФ, про що свідчать навіть самі сміливі назви опублікованих матеріалів, наприклад, «Кремлевський блеф. Чому Путину не вдасться повторити сделку Горбачева з Заходом» (25.04.2018)⁹⁹³; «Союзное недогосударство. «Союзное государство» России и Беларуси остается проектом без амбиций, денег и будущего» (27.04.2018)⁹⁹⁴; «Польша-Россия: конфликт несовместимых идентичностей» (26.11.2018)⁹⁹⁵; «Путин-«историк» против Польши» (23.01.2020)⁹⁹⁶; «Статья Путина — выстрел в пустоту» (29.06.2020)⁹⁹⁷; «Мог ли Запад спасти Россию от самой себя?» (12.05.2021)⁹⁹⁸. З 2022 р. д-р Грецький оприлюднює свою позицію вже через естонські ЗМІ⁹⁹⁹.

II. Інтернаціоналізм і суверенітет

Починаючи характеристику дослідженості зовнішньої політики Москви, автор констатує, що «до моменту початку російсько-українського військового конфлікту дослідження Росії на Заході поступово занурювалися в кризу через значне скорочення фінансування як у приватному, так і в державному секторах. Багато відомих американських професіоналів і досвідчених дипломатів визнали, що державні інституції на тлі різкого погіршення двосторонніх відносин з Росією, були жахливо недоукомплектовані кваліфікованими фахівцями з цієї країни».

Втім, після 2014 р. зростає кількість публікацій, які намагаються пояснити протистояння між Росією та Україною. Незважаючи на деякі, як зазначає автор, необґрунтовані та суперечливі спроби виставити це за «громадянську війну в Україні», велика кількість літератури з цього приводу показує, що серед науковців існує широкий консенсус щодо того, що конфлікт був головним чином пов'язаний з неспровокованою агресією російських військових проти України.

⁹⁹³ Кремлевский блеф. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ridl.io/ru/kremlevskij-blef/>

⁹⁹⁴ Союзное недогосударство. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ridl.io/ru/sojuznoe-nedogosudarstvo/>

⁹⁹⁵ Польша-Россия: конфликт несовместимых идентичностей. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ridl.io/ru/polsha-rossija-konflikt-nesovmestimy/>

⁹⁹⁶ Путин-«историк». [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ridl.io/ru/putin-istorik-protiv-polshi/>

⁹⁹⁷ Статья Путина — выстрел в пустоту. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ridl.io/ru/statja-putina-vystrel-v-pustotu/>

⁹⁹⁸ Мог ли Запад спасти Россию от самой себя? [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ridl.io/ru/mog-li-zapad-spasti-rossiju-ot-samoj-sebja/>

⁹⁹⁹ Легитимность «референдумов» равна нулю. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://rus.err.ee/1608731467/greckij-legitimnost-referendumov-ravna-nulju>; Частичная мобилизация в РФ на самом деле не отличается от полномасштабной. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://rus.err.ee/1608726691/greckij-chastichnaja-mobilizacija-v-rf-na-samom-dele-ne-otlichaetsja-ot-polnomasshtabnoj> та ін.

Автор ставить у вступі важливі питання в контексті російсько-української війни та світової політики, зокрема: чи втручання Росії відбулося як спонтанне рішення скористатися політичними потрясіннями в Києві, чи це було скрупульозно сплановано задовго до того, як стався Євромайдан. Принагідно зауважимо, що до цього питання автор повернеться і в 2023 р.

Врешті формулюється мета статті, а саме: характеристика «доктрини Лук'янова» — зовнішньополітичної парадигми, яка успадкувала і повністю охопила два фундаментальні елементи попередньої доктрини Брежнєва — бачення, засноване на концепції обмеженого суверенітету, і права втручатися в його «сферу впливу». Останнє включає пряму і непряму підтримку своїх маріонеток з метою підризу урядів тих країн, які не визнають провідну роль Росії в регіоні. Стаття спрямована на відстеження та доведення такої спадкоємності у зовнішній політиці Росії на прикладі України.

Стаття складається з п'яти розділів. Перший з них «Теоретико-методологічні зауваження» присвячено критичному аналізу літератури та поясненню обраної методології. Автор зазначає, що існує велика кількість спроб пояснити агресію Росії в Україні в рамках більш широких теоретичних рамок. Науковці висловили кілька підходів, заснованих на різних аргументах. Перший, надаючи пріоритет географічному чиннику та глибоко вкоріненій експансіоністській традиції Росії, вважає агресію Кремля щодо України чимось природним, а отже, цілком передбачуваним. Такий погляд описує пострадянську Росію як неоімперську державу з багатьма рисами, успадкованими від попередників, тобто царської Росії та Радянського Союзу. У цьому контексті експансіонізм розглядається як *modus operandi* Росії, який робить її схильною до окупації нових територій, що вважається кінцевою метою міжнародних зусиль Москви. З посиланням на Ван Херпена, колонізація сусідів є «частиною генетичного складу Росії», зазначає автор. Другий розглядає російсько-українське воєнне питання через призму «реалізму», як його називають, припускаючи, що міжнародні відносини є полем для вічної конкуренції між великими державами за регіональний і глобальний вплив. Відтак, українська криза стала черговим витком давнього геополітичного протистояння Між Сходом і Заходом, викликаного розширенням ЄС і НАТО на схід, що змусило Путіна «захищати» задній двір Росії від «небезпечних зазіхань західних країн». Тому вони вважають, що політика Кремля була реакцією на процес дрейфу України на захід до євроатлантичної спільноти, що нібито порушило цілісність «сфери інтересів» Росії. У цьому випадку Україну уявляють не як жертву, яка потерпає від агресії Кремля, а скоріше як порушника правил, який нарівні із Заходом повністю розділяє всю відповідальність за конфлікт. Водночас, з посиланнями на Кузьо і Д'Аньєрі (саме так в тексті!), «реалістичний» аналіз українсько-російського конфлікту «... суперечить фундаментальним постулатам реалістичної теорії», і «багато в чому... [вона] зовсім не реалістична». (Тарас Кузьо & Поль Д'Аньєрі, Джерела великодержавної політики Росії: Україна та виклик європейцям)

Важливим для розуміння авторського підходу до викладу є своєрідний висновок до першого розділу: «У цій статті я відкидаю історизм і виходжу з припущення, що зовнішня політика не є прямим бетонним тунелем без можливості повернути праворуч або ліворуч. Тобто поведінка держави на міжнародній арені не зовсім продиктована своїм історичним досвідом. Так само я не антропоморфізую ні державу (як це робить реалізм), ні сутності держав (як це робить геополітика). Натомість я виходжу з того, що поведінка держави на міжнародній арені сильно залежить від переконань політичних еліт щодо міжнародних відносин, сприйняття ролі країни в них, а також раціональних розрахунків щодо використання цих ідей для підтримки, або отримання більшого, влади та впливу в рамках суспільно-політичної ієрархії».

У другому розділі (Гіпотеза: «доктрина Лук'янова») сформульовано гіпотезу пояснення глибинного коріння російської агресії щодо України. Як зазначає автор, незважаючи

на відмінності між доктриною Брежнєва та новою російською зовнішньополітичною парадигмою, позначеною в статті як «доктрина Лук'янова», обидві мають дві основні складові: концепція обмеженого суверенітету та в односторонньому порядку припущене право втручатися в межах територій, які сприймаються як виключна сфера впливу Кремля. На доказ цієї думки наводяться наступні основні тези:

1. З самого початку «холодної війни» керівництво Кремля розглядало країни Центральної та Східної Європи як своєрідне «близьке зарубіжжя» радянської імперії, що становило зону її особливих інтересів. Щоб закріпити радянський вплив у регіоні, Сталін подбав про те, щоб усі нелояльні політичні сили були усунені від влади, поступившись місцем повністю поступливим і залежним комуністичним урядам. За винятком, мабуть, Югославії Тіто, «народні демократії» користувалися дуже обмеженим суверенітетом, так як перебували під повним політичним контролем з боку Москви. Відхилення від радянської інтерпретації соціалізму, в той час, суворо каралися репресіями і чистками партійного апарату.

2. Після смерті Сталіна Москва, здавалося б, послаблювала свої уявлення про своїх сателітів, що знайшло відображення в Белградській декларації 1955 року, в якій йшлося не тільки про зниження напруженості в радянсько-югославських відносинах. По суті, вона передбачала початок нового, хоча і вкрай короткого, періоду радянської зовнішньої політики щодо країн ЦСЄ, заснованої на принципі визнання того, що «відмінності в конкретних формах розвитку соціалізму — справа виключно народів окремих країн». Однак придушене угорське повстання 1956 року наочно продемонструвало, що Кремль сприймав глибокі економічні перетворення як загрозу як політичній стабільності, так і радянській перевазі в регіоні. Пізніше, в 1968 році, таке бачення заклало основу доктрини Брежнєва, яка домінувала у зовнішній політиці Кремля до тих пір, поки радянська імперія врешті-решт не розпалася. Згідно з нею, загрозою соціалізму в окремо взятій країні була загроза для всієї «соціалістичної співдружності» і привід для надання «військової допомоги братнім країнам».

3. Наприкінці 1980-х років погіршення економічної ситуації змусило радянський уряд змінити свій зовнішньополітичний порядок денний щодо держав-клієнтів. Москва вже не була в змозі надати їм достатню економічну допомогу, а також гарантувати стабільність лояльних політичних режимів військовим шляхом. Крім того, те, що відбувалося в країнах ЦСЄ, було поставлено на другий план, оскільки відцентрові тенденції набирали оберти всередині радянської держави.

4. Врешті автор зазначає, що саме така політика позначена як «доктрина Лук'янова». Вона випливає з традиційного радянського сприйняття міжнародних відносин як арени конкуренції та суперництва між «великими державами», «центрами сили» або «полюсами». У той час під «полюсом» розуміли цілком суверенного суб'єкта міжнародних відносин, який мав можливість проектувати свої інтереси за межі своєї території, формуючи тим самим свою особливу сферу відповідальності з виключним правом втручатися у внутрішні справи «підконтрольних» країн. Справді, як і СРСР, нова Росія, хоча її зовнішньополітичні амбіції були набагато скромнішими, продовжувала намагатися створити власну «сферу впливу», яка охоплювала лише пострадянський простір. Незважаючи на те, що «Доктрина Лук'янова» має багато спільного зі своїм концептуальним попередником, відмінностей між ними більш ніж достатньо. По-перше, доктрина Брежнєва за своєю природою була «оборонною». Вона мала на меті захистити співдружність «народних демократій» від будь-якої ідеологічної контраверсії. Як тільки в рамках Соціалістичного блоку всі держави Центральної та Східної Європи були насильно перероблені, щоб стати «мініатюрними моделями радянської системи», будь-які менші перетворення могли мати небажані наслідки як для радянської імперії, так і для узгодженості сфери її впливу. І навпаки, доктрину Лук'янова можна розглядати як наступальну або експансіоністську концепцію, спрямовану на відновлення контролю над «своєчасними незалежними» територіями, але без експорту російської моделі «суверенної демократії». По-друге,

«Доктрина Брежнєва» спиралася на комуністичну ідеологію та її догми до легітимних військових інтервенцій, тоді як «Доктрина Лук'янова» не має чітко визначеного ідеологічного підґрунтя. Сьогодні Кремль вдається до гуманітарного наративу, щоб виправдати свою агресивну та вірулентну поведінку на міжнародній арені. По-третє, доктрина Брежнєва переважно орієнтувалася на членів Варшавського договору, тоді як доктрина Лук'янова стосувалася переважно пострадянського простору.

В цьому ж розділі автор зупиняється на умовності та символічності назви доктрини та подає стислу, але дуже влучну характеристику Анатолія Лук'янова як політичної фігури. «Як і багато інших старих партійних босів, Лук'янов підтримував традиційні погляди на суверенітет союзної республіки, згідно з якими остання була надана більшовиками, оскільки її нібито ніколи раніше не існувало», — зазначає автор. Як бачимо, сьогодні ця теза стала однією з найпопулярніших як в російській політиці, так і пропаганді.

Аналізуючи виникнення «Доктрини Лук'янова» Ігор Грецький називає три фактори:

1. Москві не вдалося розробити новий привабливий інтеграційний проект замість розвалені комуністичної концепції «світлого майбутнього». Необхідність відволікати увагу людей від поганих подій в економіці шляхом демонстрації сили на міжнародній арені. Після розпаду СРСР росіяни переважно страждали від постімперського синдрому, відчуваючи ностальгію за «великим» радянським минулим. Тобто зовнішня політика Росії була зумовлена раціональними міркуваннями політичних еліт, спрямованими на максимальне збільшення обсягу та легітимності їхньої влади. Відтак, для російських політиків Україна стала своєрідною ареною для демонструвати патріотизму.

2. Нездатність Кремля відкрито ініціювати військову інтервенцію щодо (пост)радянських республік, тим самим впливаючи безпосередньо на їх внутрішню і зовнішню політику.

3. Загальна інерція у сприйнятті Заходом Росії. Для західних політиків критично важливою була здатність російського уряду контролювати як ядерну, так і звичайну зброю, а не темпи та якість демократичних перетворень. Деякі західні інтелектуали в середині 1990-х років змогли розгледіти реваншистські амбіції, що знову з'явилися у «нормальній великій державі», але їх побоювання не були враховані. Замість того, щоб забезпечити свою зовнішню політику щодо Росії принциповим підґрунтям, західні лідери зробили ставку на особисті стосунки з Борисом Єльциним, що сприяло легітимізації «Доктрини Лук'янова».

В розділі третьому автор аналізує ставлення російського та українського політичного істеблішменту до розуміння самого поняття «суверенітет» та його практичного застосування. Саме розуміння виявило абсолютну розбіжність.

Внаслідок політичного протистояння між Михайлом Горбачовим і Борисом Єльциним, останній намагаючись заручитися підтримкою республіканських еліт у боротьбі за владу проти Горбачова, уклав угоди про співпрацю і взаємне визнання суверенітету з Україною, Казахстаном, іншими радянськими республіками, хоча на той момент їх суверенітет розглядався як тимчасова поступка республіканському керівництву перед укладенням нового союзного договору. Але українське розуміння суверенітету зовсім відрізнялося від російського. На відміну від Єльцина та його оточення, більшість українських політиків сприймали суверенітет не як засіб, а як реальну мету.

Таке жорстке проголошення суверенітету України було вкрай вигідним для Бориса Єльцина в той момент, оскільки істотно підірвало політичний вплив Горбачова і «Ново-Огарьовський процес», який був спрямований на збереження СРСР. Однак, коли Україна відразу після перевороту 1991 року прийняла декларацію незалежності, реакція Єльцина була зовсім іншою. Одразу після перевороту 1991 року він направив до Києва делегацію, щоб переконати Леоніда Кравчука відіграти ситуацію і скасувати декларацію. Тим часом речник Єльцина Павло Воцанов зробив заяву, що якщо Україна продовжить свій шлях до незалежності, Росія залишить за собою право претендувати на деякі українські території. Це було свідченням того, що Єльцин не хотів, щоб СРСР розпався.

Натомість його метою було бути топ-політиком у Радянському Союзі, а проголошення незалежності України не виправдало його очікувань. Згодом Єльцин визнав незалежність України з прагматичних міркувань. З посиланням на Сергія Плохія (Serhii Plokyh, *The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union*, 359, 2014), без України у Єльцина не було шансів стати наступним президентом СРСР.

У розділі четвертому «Політичні еліти Росії & Незалежність України» автор доходить висновку про існування і незмінність серед російських політичних еліт широкого консенсусу щодо України як частини сфери впливу Кремля. Водночас, здійснюється спроба стратифікації політичного істеблішменту та аналізу заяв їхніх ключових представників щодо російсько-українського кордону та територіальних претензій щодо сусідньої країни.

Загальноприйнятою практикою є визначення трьох найчисленніших політичних груп у Росії щодо її зовнішньополітичних пріоритетів: лібералів, поміркованих та націоналістів. Зазвичай вчені додають ще дві групи: по-перше, прихильники ідеї великої держави і, по-друге, геополітичні балансири. У своєму дослідженні Ігор Грецький застосував класифікацію, запропоновану Олексієм Арбатовим в 1993 році. Проаналізувавши погляди не тільки політиків, а й широкої кількості лідерів громадської думки і вчених, він виділив чотири основні групи: 1) західняків, 2) поміркованих лібералів, 3) центристських і поміркованих консерваторів і 4) неокомуністів і націоналістів. Висновок до розділу важливий: «Зрозуміло, що головною рисою мислення російської політичної еліти — будь то ліберали, помірковані консерватори, неокомуністи чи націоналісти — є домінування надмірно зменшеної неореалістичної парадигми, пронизаної примітивною геополітикою. Згідно з нею, існує всього шість-сім «великих держав», з абсолютним суверенітетом і незалежністю, які вважаються такими, що мають свої сфери впливу, або «зони особливої відповідальності». Така філософія трактує інші країни як просто об'єкти міжнародних відносин. На цій картині Україна приречена бути пішаком на світовій шахівниці, оскільки сприймається російськими політиками насамперед як країна з обмеженим суверенітетом, яка потрапляє до сфери впливу Кремля. Незалежно від приналежності до згаданих угруповань, російські політики традиційно сприймають здатність Києва проводити незалежну зовнішню політику з поблажливостю та зневагою. При цьому представники трьох груп, хоча і з різних причин, висловили готовність порушувати територіальну цілісність України заради російських «національних інтересів».

Розділ 4 «Народний попит на доктрину Лук'янова» є найменшим за обсягом та присвячений наведенню результатів соціологічних опитувань, які невпинно засвідчують жаль росіян з приводу розпаду СРСР, зростаючий попит на наполегливий великодержавний наратив і неоімперський підхід до країн «ближнього зарубіжжя», прагнення зробити Росію більш помітним гравцем на пострадянському просторі, прагнучи до статусу такої наддержави, як СРСР.

У висновку автор зазначає, що після розпаду Радянського Союзу і закінчення «холодної війни» багато хто помилково вважав, що доктрина Брежнєва більше не актуальна. Спочатку пост-Росія проявляла чіткий намір продовжити свій подальший розвиток через більш тісну інтеграцію із Заходом, а також побудову інститутів демократичної та ринкової економіки. Справді, таке бачення майбутнього Росії передбачало рішуче заперечення радянської дипломатичної практики та вимагало абсолютно нової зовнішньополітичної парадигми, побудованої на нових принципах: дотримання прав людини та міжнародних зобов'язань; більша прозорість і передбачуваність; невтручання у внутрішні справи сусідніх держав і т.д.

Однак значною мірою незадоволені очікування громадськості щодо реформ, повсюдне розчарування різко зниженням рівня життя, дефіцитом політичного керівництва, а також стійкими неоімперськими та ностальгічними настроями завадили Росії здійснити комплексні зміни у своїй зовнішній політиці. Залишаючись при владі, колишні члени

компартії зберегли багато старих переконань і класичні кліше часів «холодної війни». Власне тому представники всіх політичних груп говорили однією примітивною мовою геополітики, коли йшлося про зовнішньополітичні питання, зокрема, про відносини з Україною, зокрема.

Всі ці фактори, перегукуючись з кардинально зміненою міжнародною ситуацією в світі, породили змінену версію доктрини Брежнєва, яка в статті позначена як «доктрина Лук'янова». Остання позиціонує себе як російська зовнішня політика, спрямована на відновлення сфери впливу Кремля на пострадянському просторі засобами негативної мотивації. Така політика спирається здебільшого на концепцію обмеженого суверенітету, розглядаючи держави «ближнього зарубіжжя» як формально самостійні об'єкти міжнародних відносин. Для досягнення своєї мети Кремль впроваджує широкий спектр інструментів негативної мотивації: розпалювання сепаратизму, економічний шантаж, ініціювання територіальних претензій і навіть приховані військові операції.

«Доктрина Лук'янова» є концептуальним наступником «Доктрини Брежнєва». Таким чином, ми можемо бачити однотипну спадкоємність щодо суверенітету та незалежності України. Радянська влада вважала, що Україна може мати лише «соціалістичний суверенітет» у складі СРСР, подібно до Володимира Путіна, який вважає, що Україна взагалі не є країною. Проблема в тому, що інші поділяють таку ж точку зору, як і Путін. Таке ставлення глибоко вкоренилося у свідомості всієї російської політичної еліти і суспільства.

III. Чому Росія розв'язала війну?

Кілька криз, міні-криз і риторичних ескапад у роки становлення незалежності України — щодо ядерної зброї України, поділу Чорноморського флоту, статусу Криму, Азовського моря та Керченської протоки — свідчили про можливість війни. Очевидне подолання цієї напруженості переконало занадто багатьох на Заході, що це «спадкові» проблеми, які вщухнуть, коли динаміка розпаду Радянського Союзу буде «врегульована», коли Росія стабілізується та коли незалежність України, кордони та національні збройні сили стануть дійсними фактами. На той час, коли Росія мобілізувала свої сили на кордонах України в березні-квітні 2021 року, анексія Криму та її авторство фактичних «республік» у Донецьку та Луганську розглядалися як непорушні, хоча й «нелегітимні» факти всіма західними учасниками «врегулювання кризових ситуацій». Ані кампанія Росії в Сирії, ані її авантюризм у Лівії та Венесуелі не змінили «збалансованих» положень західної політики. Реакція адміністрації Байдена на мобілізаційну кризу 2021 року лише переформатувала цей баланс. Російські владні істеблішменти довгий час розглядали незалежність України як аберацію, яку можна було витримати лише за підтримки зовнішніх держав. До 2014 року ці держави розглядалися як внутрішньо ворожі Росії. Не менш давнім було переконання, що на власній периферії Росії розмежування між зовнішніми та внутрішніми справами було штучним, а не найменше там, де це стосувалося України. Таким чином, як з внутрішніх, так і зовнішніх причин зміцнення незалежності України та її євроатлантичного курсу розглядалися державним керівництвом Росії як загрози.

Отже, стверджують автори, причини війни полягали в особливому підході Росії до геополітики, цивілізаційної ідентичності та внутрішнього управління.

1. Геополітика. Буферні зони, клієнтські держави та обмежений суверенітет сусідів стали ендеміками російського геополітичного мислення в імперські часи. Фактори, які часто компенсують один одного в оцінці західної загрози — спроможність та наміри — незмінно ускладнюються в Росії на основі найгірших припущень. Загроза визначається з точки зору близькості. Безпека прирівнюється до контролю над простором (незалежно від поглядів тих, хто його населяє) і безальтернативними оборонними периметрами. Ця

оптика доповнюється ієрархічним поглядом на державність. Суверенітет розглядається як відносний, не абсолютний атрибут влади, а не наріжний камінь міжнародного права. Або є безпека на основі сфер впливу, визнаних великими державами, або її немає. Менші держави виконують будь-яку роль, яку диктують інтереси великих держав; якщо цього не зробити, вони стикаються з поглинанням або вимиранням. У Росії мало досвіду життя з сусідами, коли обидва є доброзичливими і незалежними. Радянський спадок залишив глибокий відбиток. З часів Леніна держава оцінювала силові потенціали через призму «співвідношення сил», більш інклюзивної оптики, ніж «баланс сил». Окрім економічних та складніших військових показників, вона включає соціальні розбіжності та згуртованість, а також «моральний» вимір: мету, силу волі, незгоду на ризик та готовність прийняти витрати, невдачі та жертви. З огляду на припущення Москви, геополітичні чинники дали достатнє обґрунтування для російської військової відповіді на падіння влади Януковича у 2014 році. Але через вісім років після анексії Криму та фактичної окупації більшої частини Донбасу їх недостатньо для пояснення подій лютого 2022 року.

2. Цивілізаційний фактор. Російська геополітика включає в себе історію, культуру і системи вірувань, вивчення «співвідношення сил» на світовій арені. Відносини між Сходом і Заходом у «холодній війні» значною мірою відповідали вислову Сталіна: «хто займає територію, той же нав'язує свій суспільний лад». У тому, що можна вважати значною мірою риторичними змінами, розбрат між «цивілізаціями» витіснив антагонізм соціальних систем як необхідне доповнення до геополітики. Таким чином, НАТО характеризується як «військово-цивілізаційний блок[...] увічнення цивілізаційного розколу в Європі», а Європейський Союз як «геополітична експансія». У власній політичній матриці Росії культура визначається як «інструмент забезпечення економічних і зовнішньополітичних інтересів Росії та позитивного іміджу в світі». Більше того, твердження про те, що російська цивілізація виходить за межі Російської Федерації, є не лише основою віри в путінську Росію, вона є центральною в путінській концепції держави. Таким чином, путінська Росія є не лише ревізіоністською силою, а й реакційною.

Історична апологія Путіна в липні 2021 р. яка по суті є маніфестом війни, спирається на два взаємопов'язані посилювачі. По-перше, українські пострадянські еліти «вирішили заснувати незалежність своєї країни на запереченні її минулого» — минулого, яке в очах більшості українців Росія значною мірою винайшла. По-друге, ці амбіції переплітаються з амбіціями західних держав, які воскресили «польсько-австрійську ідеологію «антимосковської» Русі». Сьогодні Росія зображує Україну як інструмент і симулякр «колективного Заходу». «Денацифікація» України та поразка Заходу стали спорідненими поняттями. Ці уявлення в поєднанні з геополітичними ортодоксальними уявленнями надали Росії низку виправдань для її війни проти України у 2022 році. Але це не означає, що вони це спричинили. Отже, постає питання про внутрішній чинник.

3. Управління та влада. Як і для «номенклатури» радянських часів, головним інтересом персоналізованої номенклатури, встановленої Путіним, було самоувічнення. Інституційною основою цієї нової системи став тотальний контроль над засобами масової інформації та підпорядкування бізнесу державі. Спочатку головним досягненням цієї системи було «відновлення економічного порядку» після «диких 1990-х». Контракт між Кремлем та електоратом був неявним, але видимим: стабільність з одного боку, лояльність з іншого, підкріплена «цивілізованими відносинами» між бізнесом і владою. Держава і суспільство жили в паралельних світах. Еліти головували над поліпшенням матеріальних умов; населення робило вигляд, що не помічає масштабів корупції та її включення з механізмів управління. Для реалізації цього «пакту» Путін скористався відкладеними вигодами від економічних реформ епохи Єльцина, але більш ефектно, за рахунок доходів, що забезпечуються експортом нафти, дохід від якої зріс більш ніж у 13 разів у період з 1998 по 2008 рік. Завдяки накопиченим за той період фінансовим резервам

Росії вдалося намітити відносно безболісний шлях через світову фінансову кризу 2008-09 років. Протягом десяти років росіяни насолоджувалися тим, чого ніколи раніше не відчували: колективною впевненістю в собі, повагою за кордоном і процвітанням.

Однак ці досягнення не врятували режим від двох викликів, що зароджувалися. Перший був системним. На практиці «сильна держава» Путіна стала неофеодальною конструкцією патрон-клієнтських відносин, яка, мутуючи, все більше підривала конкуренцію та інновації в економіці. Другий виклик був політичним: зростаюче невдоволення незалежних і творчо мислячих верств суспільства з хижацькими економічними нормами, клановою корупцією, сфальсифікованими ринками та адміністративними зловживаннями. Вуличні протести молоді, інтелектуалів та незалежного середнього класу 2011-12 років проти виборчих фальсифікацій, а також «рокіровка» путінського маневру з Медведевим за президентство стали явним шоком для Кремля. Український Євромайдан 2013 року став драматичним нагадуванням про те, що масові протести можуть спалахнути не лише у відповідь на виборчі злочини, а й у відповідь на неспроможність влади виправдати очікування та вимоги суспільства, що швидко модернізується. У той момент рейтинги популярності Путіна стали хитко низькими, досягнувши до листопада 2013 року найнижчого рівня з моменту його першого приходу до влади.

Анексія Криму 2014 року стала класичним прикладом одночасного просування на зовнішньому та внутрішньому фронтах. В Росії анексія стала протитрутою від бід Путіна. Його популярність піднялася до висот, небачених з часів війни з Грузією в 2008 році. Потім він зберігав цей рівень чотири роки поспіль. Вперше його політичний режим був закріплений не з економічних причин, а завдяки агресивній зовнішній політиці. Загалом, внутрішній і зовнішній тиск на режим з метою відновлення ініціативи став значним. Але як це можна було зробити? Нові варіанти «жорсткої дипломатії та м'якого примусу» означали розв'язання проблеми. Омолодження економіки та її послідовне, системне реформування перевершили можливості режиму і становили загрозу для самої системи влади. Це призвело до застосування випробуваного методу: відновлення ініціативи силою. Щоразу, коли рейтинги популярності влади знижувалися, саме так реагував Путін. А після Грузії (2008), Сирії (2011) і України (2014) його популярність відновилася. Чому у 2022 році мало бути інакше? І це сталося.

Висновки. Обидві статті об'єднує спільна тематика, а саме зовнішня політика РФ та її реалізація на пострадянському просторі. Першу з аналізованих публікацій присвячено встановленню спадкоємності російсько-радянсько-російської зовнішньої політики та можливим перспективам її практичного втілення (концептуальні витоки гібридної зовнішньої політики). Друга, навпаки, присвячена встановленню причин війни, яка вже триває.

Показовими, на нашу думку, є посилання автора у висновках на думки істориків-практиків, політологів-практиків середини ХХ ст., зокрема Джеффри Хадсона та Джорджа Кеннана. Перший з них у 1939 р., завершуючи свій передвоєнний аналіз Далекого Сходу писав з попередженням: «Ніщо не веде до війни більш неблаганно, ніж неухильне падіння відносної могутності. Війна 1914 року ілюструє той самий принцип. Для неоімперської Росії, як і для Австро-Угорської імперії, влада була внутрішньою і зовнішньою якістю, і в кожній області вона знижувалася, якщо не була порушена. У відповідні моменти прийняття рішення обидві держави дійшли висновку, що війна становить менше небезпек, ніж мир». В іншому контексті, перефразовуючи Джорджа Кеннана, «джерела поведінки Росії» полягають у її розумінні геополітичної безпеки, цивілізаційної ідентичності та внутрішнього управління. Це розуміння є самотутнім і тривалим. За відсутності цих факторів війна лютого 2022 року не відбулася б. Але самі по собі вони не пояснюють, чому так сталося. Війна рідко є продуктом «кінцевих причин». Найчастіше вирішальними факторами є тиск, можливість і терміновість.

В обидвох статтях відчувається намагання автора (авторів) відповісти на широке коло питань, запропонованих до дискусії: «Що спричинило війну в Україні?»; «Чи була війна між Росією і Україною можлива?»; «Чи війна була неминучою?»; «Чому війна розпочалася в лютому 2022 року?».

На нашу думку, відповіді на ці питання є важливими, але не центральними з огляду на те, що ми (Європа) увійшли в «ідеальний шторм»: «Ми увійшли у світ, де панує радикальна невизначеність... Швидкість і масштаби змін є винятковими, це незаперечно і цьому не варто опиратися — це були б марні зусилля. Ми повинні прийняти нову реальність і адаптуватися до неї, надаючи пріоритет гнучкості та стійкості. Невизначеність перетворилася на правило. Події, які мали б ніколи не відбутися, відбуваються одна за одною»¹⁰⁰⁰.

Самоочевидним є той факт, що джерелом цієї невизначеності та непередбачуваності є «Росія» як комплексне і системне поняття.

Можливо, символічним є факт публікацій Ігоря Грецького саме на ресурсі **Riddle**, який, як зазначається, отримав назву від одного зі слів у висловлюванні Черчилля у жовтні 1939 р.: «*Russia is a **riddle** wrapped in a mystery inside an *enigma**». Але головоломку можна розв'язати, таємницю розкрити, а загадку розгадати¹⁰⁰¹. І перемогти.

¹⁰⁰⁰ Жозеп Боррель. Ми входимо в ідеальний шторм. Виступ на зустрічі послів Євросоюзу 12 жовтня 2022 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/10/12/7148529/>

¹⁰⁰¹ <https://ridl.io/ru/about-riddle/>

СОЦІУМ

Олександр Горбань,

Артем Говоруха

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

СУБ'ЄКТИВАЦІЯ ПРОСТОРУ-ЧАСУ ЯК СВІТОГЛЯДНА ПРОБЛЕМА В КОНТЕКСТІ ПРОВІДНИХ ФІЛОСОФСЬКИХ ДОКТРИН

Проблема суб'єктивності сприйняття простору і часу є однією з ключових тем в історії філософської думки. З античних часів філософи намагалися осмислити природу простору і часу, визначаючи їх або як об'єктивні категорії реальності, або як форми людського сприйняття. Великий вклад у осмислення просторово-часової суб'єктивності зробив видатний німецький філософ Іммануїл Кант, який у своїй «Критиці чистого розуму» доводив, що простір і час є не властивостями речей самих по собі, а формами чуттєвого споглядання. Цей підхід концептуалізував традицію суб'єктивного ідеалізму в аналізі простору і часу. Сучасні відкриття в галузі квантової фізики та когнітивних наук також підтверджують, що наше сприйняття простору і часу може бути обмежене еволюційними механізмами адаптації, а не відображати об'єктивну реальність. Однак, незважаючи на це, більшість наукових підходів залишаються в рамках об'єктивізму. Це викликає потребу в новій, міждисциплінарній рефлексії над природою простору і часу, яка б інтегрувала філософські ідеї суб'єктивності з сучасними науковими даними.

Історично в рамках суб'єктивно-ідеалістичної традиції сформувалися кілька основних філософських доктрин, які специфічно відображають та узагальнюють філософські погляди на концепції «простору-часу». Для аналізу в нашому викладі ми зупинимося на кількох таких позиціях, застосувавши до них назву «філософські системи».

Антична філософська система, представлена поглядами провідних філософів тієї епохи. Зокрема, Парменід стверджував, що зміни та рух — це ілюзії, що світ є нерухомим і поза часом. Як один із засновників елейської школи, Парменід відстоював радикальну концепцію буття, в якій простір і час, як ми їх звикли розуміти, не мають об'єктивного існування. Він доводив, що справжня реальність є незмінною та нерухомою, а відчуття часу і простору є лише суб'єктивними уявленнями людини. Парменід вважав, що змінність є неможливою, оскільки істинне буття, за його уявленнями, є незмінним і нерухомим. Простір і час, відповідно до його системи, — це лише наслідки обмеженого людського сприйняття, яке не здатне досягнути справжню природу буття, тобто є ілюзорними

аспектами нашого досвіду. Відповідно, реальний світ не містить просторово-часових змін, і ці категорії — це лише відображення нашого обмеженого сприйняття.

Інший підхід до питання простору і часу в античності запропонував Епікур. У своїй атомістичній теорії він стверджував, що все у світі складається з атомів, які рухаються в порожнечі. Епікур визнавав існування простору та часу, але в його інтерпретації простір є лише безмежною порожнечею, в якій рухаються атоми, а час — це лише міра змін і руху, що відбуваються в просторі.

Епікур розглядав простір як абсолютно порожній, що дає змогу атомам переміщуватися. Його розуміння часу було подібним аристотелівському, де час визначався як міра змін у просторі, але не був чимось самостійним або об'єктивним. Як і Параменід, Епікур підкреслював суб'єктивність сприйняття часу, хоча визнавав його вимірність у межах фізичного світу. Для Епікура простір і час не мали об'єктивної сутності, а були лише умовами існування атомів та їх руху.

Видатний античний філософ Платон розглядав простір як «хору» — посудину для матеріальних форм, а час — як рухливе відображення вічності. Таким чином, вже на зорі філософської концептуалізації основних категорій буття, таких як час та простір, виокремилися філософські погляди, які зумовили суб'єктивний підхід до осмислення цих понять, виключно через індивідуально-усвідомлене світосприйняття людини, відкидаючи об'єктивність існування простору-часу поза людським сприйняттям. [Татаркевич В. Історія філософії. Т.І. Львів: Свічадо, 1997. С.14-20].

Одним з найвизначніших філософів, який створив свою філософську систему в рамках доктрини суб'єктивного ідеалізму є Джордж Берклі. Концептуалізацію філософського погляду на суб'єктивне сприйняття простору і часу можна простежити через його філософію іматеріалізму. Дж.Берклі повною мірою висловив свої погляди через формулу «*esse est percipi*» — «існувати означає бути сприйманим». Ця доктрина відображає центральне положення в його філософії, згідно з яким об'єкти існують лише остільки, оскільки вони сприймаються будь-якою свідомістю. Поза сприйняттям вони позбавлені реальності. Як стверджує Дж.Берклі неможливо, щоб будь-який колір, протяжність або яка б то не було інша чуттєва якість існувала в суб'єкті, що не мислить, без розуму, або, правильніше, що могла б бути така річ, як зовнішній предмет [Berkeley G. A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge. Global Grey ebooks, 2018. p.14].

Дж.Берклі стверджував, що існують тільки ті об'єкти, які безпосередньо сприймаються. У своїй філософії він виходив із критики ідей Джона Локка, особливо в питаннях абстрактних понять. Дж.Локк, як відомо, ділив якості об'єктів на первинні та вторинні. Первинні якості включають у себе такі характеристики, як протяжність, форма, щільність, тяжкість, рух і спокій, а вторинні — колір, звук, смак, теплоту. Однак Дж.Берклі піддав цей поділ критиці, стверджуючи, що як первинні, так і вторинні якості не можуть існувати окремо від суб'єкта, що сприймається: «Однак із того, що ми вже показали, очевидно, що протяжність, форма і рух — це лише ідеї, що існують у розумі, що ідея не може бути подібна ні до чого, окрім іншої ідеї, і що, отже, ні вони самі, ні їхні архетипи не можуть існувати в субстанції, що не сприймає...» [Berkeley G. A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge. Global Grey ebooks, 2018. p.13].

Філософ вважав, що жодні якості об'єктів не можна мислити через абстракції окремо від сприйманого предмета. Для нього існування матерії як незалежної субстанції є лише ілюзією, оскільки все, що ми можемо знати про світ, — це сукупність наших сприйнятів. Піддаючи критиці Дж.Локка за використання абстрактних понять, вважаючи їх непотрібними для пояснення реальності називав їх несамостійними в існуванні, а лише підсумовуванням безлічі поодиноких сприйнятів. У цьому сенсі його іматеріалізм пропонує радикально суб'єктивну теорію сприйняття, в якій світ складається винятково зі сприйнятів у свідомості. Як стверджував Дж.Берклі, «Речі, які безпосередньо сприймаються

почуттями, ніде поза розумом не існують; але немає нічого сприйманого почуттям, що не сприймалося б безпосередньо; отже, немає нічого чуттєвого, що існувало б поза розумом. Матерія тому, на якій ти все ще наполягаєш, є, я припускаю, чимось умоосязним; чимось, що може бути відкрито за допомогою розуму, а не почуття» [Berkeley G. George Berkeley: Three Dialogues Between Hylas and Philonous. London: Taylor and Francis; Routledge, 2016. p.77].

Дж. Берклі вводив у свою систему поняття Бога як постійного сприймаючого суб'єкта, який забезпечує існування світу навіть тоді, коли його не сприймають люди. Д. Юм же був більш скептичний щодо існування Бога і не включав його у свою філософську систему.

Філософська система Д. Юма проявляє себе як подальший розвиток суб'єктивно-ідеалістичної картини світу. Девід Юм, як один із ключових представників емпіризму, розвинув скептичний підхід до традиційних уявлень про реальність. У своїх фундаментальних працях «Трактат про людську природу» та «Дослідження про людське розуміння» Д. Юм стверджує, що наші уявлення про світ, включно з поняттями простору і часу, виникають виключно на основі чуттєвого досвіду. На думку Д. Юма, простір і час не є незалежними від сприйняття сутностями, а являють собою форми сприйняття, за допомогою яких розум структурує одержувану інформацію. «Сам по собі досить очевидний факт, що розуму ніколи не дано реально нічого, окрім його сприйняття, або вражень та ідей, і що зовнішні об'єкти стають відомі нам тільки за допомогою викликаних ними сприйняття. Ненавидіти, любити, мислити, відчувати, бачити — все це не що інше, як сприймати (perceive)» [Hume D. A Treatise of Human Nature. NuVision Publications, 2008, p. 47].

Д. Юм піддав критиці традиційні філософські погляди, згідно з якими простір і час існують як об'єктивні, зовнішні категорії. Він стверджував, що наше уявлення про простір виникає тільки при сприйнятті протяжних об'єктів, а час є результатом спостереження за послідовністю змін. Таким чином, і простір, і час виявляються продуктами людської свідомості, а не об'єктивними характеристиками світу. «Якщо достатнім доказом наявності в нас ідеї простору є той факт, що ми сперечаємося і міркуємо про нього, значить, ми з огляду на ту саму підставу маємо мати ідею часу, адже важко вказати, що найчастіше трапляється і є більш звичним предметом суперечки. Але що у нас насправді немає такої ідеї, це безсумнівно, бо від чого б вона могла статися? Можливо, вона походить від враження відчуття або від враження рефлексії? Вкажіть нам у точності це враження, щоб ми могли дослідити його природу і якості. Якщо ж ви не можете вказати подібного враження, будьте впевнені, що ви помиляєтеся, уявляючи, ніби маєте якусь таку ідею» [Hume D. A Treatise of Human Nature. NuVision Publications, 2008, p.45].

Отже, Д. Юм доходить висновку, що поняття простору і часу мають суб'єктивний характер, оскільки залежать від способу сприйняття людиною реальності. Мислитель також піддав сумніву існування так званої «самості» і традиційного розуміння субстанції, наголошуючи на тому, що все, що ми можемо знати про світ, — це потік сприйнятів, що змінюються. «Ідея часу не витягується з якогось певного враження, змішаного з іншими враженнями і ясно відокремлюваного від них, але виникає винятково зі способу появи вражень в розумі, не входячи, однак, до числа останніх» [Hume D. A Treatise of Human Nature. NuVision Publications, 2008, p. 28-29].

У своїх роботах філософ ставив під сумнів ідею існування будь-якої об'єктивної реальності за межами наших сприйнятів, підводячи до висновку, що все наше знання обмежене феноменами, які людина сприймає. «Нашому розуму доступні тільки образи або сприйняття і що почуття, це не що інше як канали, через які передаються ці образи, і що вони не здатні встановити безпосереднє відношення між розумом і об'єктом» [Buckle S. Hume's Enlightenment Tract: The Unity and Purpose of An Enquiry concerning Human Understanding. Oxford New York: Oxford University Press, USA, 2001, p. 302].

Таким чином, Д. Юм, як і його попередник Дж. Берклі, продовжував концептуалізувати ідеї суб'єктивного ідеалізму, стверджуючи, що простір і час є не об'єктивними реаль-

ностями, а лише способами організації досвіду, що пізніше стало основою для філософських роздумів І. Канта.

Видатний мислитель епохи Просвітництва, родоначальник німецької класичної філософії Іммануїл Кант, створив власну глибоку філософську систему, наріжним каменем якої стало дослідження природи людського пізнання. І. Кант, продовжуючи роздуми над природою пізнання, у своїй знаменитій праці «Критика чистого розуму» розвинув ідеї суб'єктивного сприйняття, запропонувавши концепцію, згідно з якою простір і час є не об'єктивними характеристиками зовнішнього світу, а апріорними формами чуттєвого сприйняття [Кант, І. Критика чистого розуму / пер. з німецької та примітки І. Бурковського; передмова А. Лоя; редактор С. Вишенський. К.: МП «Юніверс», 2000].

Простір і час, за І. Кантом, — це умови, які уможливають сприйняття об'єктів, але не сутності самих об'єктів. У цьому сенсі І. Кант розвинув ідеї Дж. Берклі, поглибивши їх у своєму трансцендентальному ідеалізмі. В зв'язку з чим простежується філософська лінія спадкоємності: від Дж. Берклі, який підкреслював залежність буття від сприйняття, до І. Канта, який поширив це твердження на ширші категорії, такі як простір і час, зробивши їх елементами людського досвіду, а не об'єктивною реальністю. «Берклі, розглядає простір як суто емпіричне уявлення, яке, так само як і явище в ньому, стає нам відомим — разом з усіма своїми визначеннями — лише за допомогою досвіду або сприйняття; я ж (Кант — *авт.*), навпаки, показую перш за все, що простір (а так само і час, на який Берклі не звернув уваги) з усіма своїми визначеннями може бути пізнаним нами апріорі, бо він, так само як і час, притаманний нам до будь-якого сприйняття чи досвіду як чиста форма нашої чуттєвості та уможливорює всіляке чуттєве споглядання, а відтак і час, як і всі інші» [Кант І. Пролегомени до будь-якої майбутньої метафізики, що може виникнути як наука. 2-ге вид. Мюнхен: Укр. Вільн. Ун-т, 2004, с.275].

І. Кант доводить суб'єктивність простору та часу. Він стверджує, що простір і час не є формами існування речей самих по собі, але лише формами чуттєвого сприйняття, накладеними нашим розумом. Простір і час, за І. Кантом, не існують поза людським досвідом; вони — апріорні форми, через які ми сприймаємо зовнішній світ. Філософ доводив, що традиційні метафізичні концепції простору і часу як незалежних від суб'єкта категорій є помилкові. Його трансцендентальна естетика демонструє, що ці категорії є не зовнішніми реальностями, а необхідними умовами для можливості сприйняття. Таким чином, І. Кант завершує епоху Просвітництва, перетворюючи її філософські ідеї на суворо аргументовану метафізичну систему, що залишається актуальною й донині.

За І. Кантом наші пізнавальні здібності обмежені рамками чуттєвого досвіду. Міркування, не маючи безпосереднього доступу до зовнішнього світу, здатне лише аналізувати й систематизувати дані, надані почуттями. Однак чуттєве сприйняття не дає нам знання про речі-в-собі, а обмежується лише феноменами — явищами, які є нашими уявленнями. З цього випливає, що і матеріальні об'єкти, включно з простором, у якому вони перебувають, існують лише в рамках нашого суб'єктивного досвіду і являють собою не що інше, як сукупність наших відчуттів. «Усе, що може бути дано нашим почуттям (зовнішнім — у просторі, внутрішньому — у часі), ми споглядаємо тільки так, як воно нам являється, а не як воно є саме по собі» [Кант І. Пролегомени до будь-якої майбутньої метафізики, що може виникнути як наука. 2-ге вид. Мюнхен: Укр. Вільн. Ун-т, 2004, с.95].

Хоча І. Кант і вважав простір і час властивостями розуму, а не матеріальних предметів, все ж таки, на відміну від Берклі, він визнавав існування матеріальних об'єктів, які ми споглядаємо як явище предмету, а не як річ у собі. «Я, звісно, визнаю, що поза нами існують тіла, тобто речі, щодо яких нам абсолютно невідомо, які вони самі по собі, але про які ми знаємо за уявленнями, які ми маємо під впливом їхнього впливу на нашу чуттєвість, і які одержуємо від нас найменування тіла, — найменування, яке, таким чином, означає лише явище того невідомого нам, але проте справжнього предмета» [Кант І. Пролегомени до

будь-якої майбутньої метафізики, що може виникнути як наука. 2-ге вид. Мюнхен: Укр. Вільн. Ун-т, 2004, с.103].

Простір і час, згідно з кантіанською критикою чистого розуму, не є властивостями речей самих по собі або результатом їхніх взаємин. Вони не можуть бути об'єктивними характеристиками, незалежними від суб'єкта. У контексті апіорного споглядання, простір не можна розглядати як абсолютну чи відносну властивість речей, позаяк жодні з них не можуть бути сприйняті апіорі, до їхньої емпіричної наявності. Простір, як підкреслюється, — це лише форма явищ зовнішніх чуттів, тобто суб'єктивна умова чуттєвості, що робить можливим зовнішнє споглядання об'єктів. Він не притаманний самим предметам, а є основою для їхнього сприйняття, надаючи структурованість зовнішньому світові через вплив на суб'єкта. «Простір є не що інше, як тільки форма всіх явищ зовнішніх чуттів, тобто суб'єктивна умова чуттєвості, умова, що лише за неї для нас є можливим зовнішнє споглядання. Сприйнятливність суб'єкта до впливу предметів необхідним чином передуює всім спогляданням цих об'єктів, тож зрозуміло, як форма всіх явищ може бути дана в душі *a priori*, перед усіма дійсними сприйняттями» [Кант І. Пролегомени до будь-якої майбутньої метафізики, що може виникнути як наука. 2-ге вид. Мюнхен: Укр. Вільн. Ун -т, 2004, с. 64].

Час, аналогічно до простору, є формою внутрішнього чуття, що визначає відношення наших уявлень у внутрішньому досвіді. Він виступає формою споглядання власного внутрішнього стану і визначає послідовність змін у ньому. Час, однак, є винятково суб'єктивною умовою людського сприйняття і, поза суб'єктом, не має об'єктивного існування. У рамках явищ і досвіду час об'єктивний, але лише у відношенні до тих явищ, які є доступними для нашого споглядання. «Час є не що інше, як форма внутрішнього чуття, себто форма споглядання нас самих і нашого внутрішнього стану... Час визначає відношення уявлень у нашому внутрішньому стан» [Кант І. Пролегомени до будь-якої майбутньої метафізики, що може виникнути як наука. 2-ге вид. Мюнхен: Укр. Вільн. Ун -т, 2004, с. 65].

Як зазначає І. Кант, ці категорії споглядання, такі як простір і час, є апіорними формами нашої чуттєвості й обмежують нас у пізнанні світу. Свідомість себе самого через внутрішнє споглядання, хоча й є важливою, не надає повного пізнання себе чи речей такими, якими вони є самі по собі (ноуменами). Ми сприймаємо лише те, як речі являються нам, але не маємо доступу до їхньої істинної сутності.

Важливо відмітити, що пізнання необхідності обмежене можливим досвідом. Ми, стверджує І. Кант, можемо говорити про необхідність у природі лише щодо тих причин і явищ, які нам доступні емпірично. Всі явища природи обмежені законом причинності, який визначає, що всі події мають причину. Однак ця необхідність не поширюється на існування речей як субстанцій. Субстанція не може бути емпірично визначена як щось, що з'являється або зникає, оскільки вона перебуває поза межами нашого чуттєвого споглядання. «Усвідомлення себе самого, отже, ще далеко не є пізнанням себе самого, попри всі категорії, які витворюють мислення про об'єкт узагалі через пов'язання різноманітного в аперцепції. Я усвідомлюю лише те, як речі являються мені, але не пізнаю їх такими, якими вони є насправді (як ноумени) [Кант І. Пролегомени до будь-якої майбутньої метафізики, що може виникнути як наука. 2-ге вид. Мюнхен: Укр. Вільн. Ун -т, 2004, с. 118].

Таким чином, резюмує І. Кант, простір і час, як апіорні форми чуттєвості, визначають структуру нашого сприйняття, але не є властивостями речей самих по собі. Пізнання, яке обмежене чуттєвим досвідом, не дозволяє нам проникнути в ноуменальну сферу, і наше розуміння необхідності обмежується лише емпіричними явищами та їхньою причинністю в межах можливого досвіду.

Ідеї І. Канта демонструють, наскільки його філософська система відрізнялася від природознавства XVIII-XIX століть, зокрема від фізики та біології його часу. Через філософську дедукцію І. Кант розвинув уявлення про простір і час як апіорні форми сприйняття, які лише у XXI ст. почали отримувати наукове підтвердження в контексті розвитку

квантової фізики та теорії відносності. У той час як природничі науки зосереджувалися на описовому та емпіричному підході, позитивізм сприяв тому, що питання сприйняття простору і часу опинилися в методологічному глухому куті, оскільки наука відмовилася від філософського осмислення цих основоположних категорій.

I. Кант, у своїй трансцендентальній філософії, розглядав простір і час не як зовнішні об'єкти, а як форми чуттєвого сприйняття, що передують досвіду. Це припущення випередило свій час і вказує на те, що суворі рамки наукового методу, як він був сформульований у позитивізмі, не здатні вийти за межі своєї емпіричної бази. Кантова дедукція йде від загального до часткового, тоді як природничі науки залишаються прив'язаними до приватних спостережень, не здатних пояснити природу самого пізнання.

Таким чином, трансцендентальна філософія I. Канта багато в чому передбачила новітні відкриття в науці про природу часу і простору. Вона показує, що успіх науки не може бути забезпечений тільки завдяки емпіричним даним, але вимагає глибокого філософського осмислення та міждисциплінарної інтеграції. Саме філософська дедукція і міждисциплінарне поєднання наук можуть стати ключем до виходу із сучасних методологічних глухих кутів.

Що стосується сучасного стану речей то навряд чи нам вдасться зараз взагалі виокремити унікальну філософську систему, здатну описувати всю палітру суб'єктивного ідеалізму. Сучасна філософія, як і наука взагалі, надто фрагментована окремими вузькими напрямками досліджень. Разом з тим, дослідження у вказаному напрямку продовжуються. Суб'єктивний характер сприйняття призводить до ідеї, що не тільки наші органи чуття бентежать нас, а й наша свідомість і самосвідомість є процесом поступової еволюції, а саме однією зі стратегій виживання — моделювання, яку запропонував Річард Докінз. «Еволюція здатності до моделювання, очевидно, призвела зрештою до суб'єктивного усвідомлення. Можливо, усвідомлення виникає тоді, коли модель світу, створювана мозком, досягає такої повноти, що йому доводиться включати в неї модель самого себе. Усе це дійсно можна назвати «самосвідомістю» [Dawkins R. *The selfish gene* / Richard Dawkins. Oxford: Oxford University Press, 2016., p. 152].

Якщо погодитися з тезою про те, що наше сприйняття — це інтерфейс, характерний для нашого виду, а не відтворення реальності, а наша свідомість еволюціонувала з єдиною метою ефективно виживати й реплікувати свої гени, і що ця цілеспрямованість у підсумку призвела до самосвідомості гомо сапієнс, то можна припустити, що самосвідомість людини є ненавмисною помилкою природи, через яку людина сама може використовувати й обманювати, наприклад, своє тіло, його природні бажання на свою користь.

Суб'єктивність сприйняття підтверджується не тільки в біологічних науках, а й у перодових дослідженнях сучасної фізики, особливо в рамках квантової механіки. Парадокси, які виявлено під час вивчення квантової фізики, дають змогу переосмислити традиційні уявлення про простір і час і дають можливість поглянути на ці категорії з іншої точки зору.

Одним із таких явищ є нелокальність, за якої квантові частинки можуть миттєво взаємодіяти або бути корельованими одна з одною, незалежно від відстані між ними. Це явище суперечить інтуїтивним уявленням класичної фізики, яка ґрунтується на принципі локальності. Згідно з цим принципом, фізичні взаємодії можуть відбуватися тільки в межах скінченної швидкості передачі сигналів (наприклад, швидкості світла). У разі квантової нелокальності, інформація про стан однієї частинки миттєво стає відомою іншій, навіть якщо вони розділені на величезні відстані, що порушує звичні уявлення про причинність і просторово-часові обмеження.

Як зазначає відомий науково-популярний автор Джордж Массер у своїй книзі «Нелокальність. Феномен, що змінює уявлення про простір і час, і його значення для чорних дір, Великого вибуху і теорій усього», нелокальність кидає виклик традиційним уявленням про фізичну реальність [Musser G. *Spooky Action at a Distance: The Phenomenon That*

Reimagines Space and Time—and What It Means for Black Holes, the Big Bang, and Theories of Everything. *Scientific American* / Farrar, Straus and Giroux, 2015. 304 p.].

Як зазначає популяризатор науки Дж. Массер, «У пропонованих квантових теоріях гравітації всі фантастичні властивості, якими наділяють квантові частинки, відносяться і до простору. Якщо частинки можуть одночасно існувати в кількох місцях, то простір здатен мати безліч форм. Тепер простір взагалі не має форми — це просто розмита можливість, а положення стає невизначеним. Причинно-наслідкова тканина ось-ось розпадеться» [Musser G. Spooky Action at a Distance: The Phenomenon That Reimagines Space and Time—and What It Means for Black Holes, the Big Bang, and Theories of Everything. *Scientific American* / Farrar, Straus and Giroux, 2015, p. 98].

Таким чином, квантова механіка пропонує нам розглянути просторово-часові категорії в новому світлі, вказуючи на їхню суб'єктивність і обмеженість, коли йдеться про взаємодії на субатомному рівні. Явища, такі як квантова нелокальність, демонструють, що сприйняття простору і часу, сформоване на базі класичної фізики, потребує глибокого перегляду [Hoffman D. D. The case against reality: why evolution hid the truth from our eyes. New York : W. W. Norton & Company, 2019. 250 p.].

Можливо, сьогодні людство, наука в цілому, квантова фізика, філософія та інші сучасні напрямки досліджень нелокального, знаходяться на порозі унікальних відкриттів. Саме тому, рефлексія провідних філософських доктрин, що суб'єктивують концепти простору і часу, є нетривіальним способом формування нового наукового підходу осмислення глибин і можливостей людського пізнання.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Татаркевич В. Історія філософії. Т.І. Львів: Свічадо, 1997. С. 14-20
2. Berkeley G. A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge. Global Grey ebooks, 2018. 51 p.
3. Berkeley G. George Berkeley: Three Dialogues Between Hylas and Philonous. London : Taylor and Francis; Routledge, 2016. 119 p.
4. Hume D. A Treatise of Human Nature. NuVision Publications, 2008. 365 p.
5. Buckle S. Hume's Enlightenment Tract: The Unity and Purpose of An Enquiry concerning Human Understanding. Oxford New York : Oxford University Press, USA, 2001. 362 p.
6. Кант, І. Критика чистого розуму / переклад з німецької та примітки І. Бурковського; передмова А. Лоя; редактор С. Вишенський. К.: МП «Юніверс», 2000.
7. Кант І. Прологоменами до будь-якої майбутньої метафізики, що може виникнути як наука. 2-ге вид. Мюнхен : Укр. Вільн. Ун-т, 2004. 323 с.
8. Dawkins R. The selfish gene / Richard Dawkins. Oxford : Oxford University Press, 2016. 496 p.
9. Musser G. Spooky Action at a Distance: The Phenomenon That Reimagines Space and Time—and What It Means for Black Holes, the Big Bang, and Theories of Everything. *Scientific American* / Farrar, Straus and Giroux, 2015. 304 p.
10. Hoffman D. D. The case against reality: why evolution hid the truth from our eyes. New York : W. W. Norton & Company, 2019. 250 p.

Андрій Темченко
 Черкаський національний університет
 імені Богдана Хмельницького

ОБРЯДОВИЙ ПРОСТІР І МІФ: ЛОГІКА СМИСЛІВ І ДИНАМІКА ВЗАЄМОДІЇ (на матеріалі традиційних лікувальних текстів)

Важливою умовою лікувального обряду є організація простору, де здійснюються магичні маніпуляції з тілом хворого. Обрядовий простір має відповідати певним характеристикам, як от: обмеженість, замкненість і захищеність. Інакше кажучи, місце виконання обряду, у процесі якого відбувається виявлення, вигнання або знищення небезпечного для «живих» духу недуги («уроки», «пристріту», переляку, лихоманки і т.п.), має відбуватися у виокремленому, навіть ізольованому просторі, в межах якого концентрується «неконтрольована» енергія хвороби, яку має вгамувати знахар. У цьому разі ключового значення набувають обрядові локації центру, який слугує зразком стабільності міфологічної картини світу, і межі, що формує контури культурного простору.

Необхідність міцної і непорушної межі зумовлена двома факторами — зовнішньою експансією хвороби і внутрішньою напругою, зумовленою радіальним розгортанням центру. У результаті відцентрових сил відбувається формування системи просторових координат, в межах якої активуються нові смисли. Зокрема побутові предмети, елементи житла, продукти харчування змінюють своє функціональне призначення. Наприклад, яйцем викочують, ножом хрестять, на порозі сідають, воском «виливають», сокирою відтинають, ниткою зав'язують, віник «відсікають», горщик розбивають, навколо столу ходять тощо.

Внаслідок цього відбувається обрядове загострення протиріч між крайніми значеннями бінарних опозицій, що характеризують простір, час, а також стан і якість об'єкта. За логікою лікувального обряду ситуація вибору має відбуватися на користь першої (правильної) частини опозиційної пари¹⁰⁰², як от: «правим» і «лівим», «світлим» і «темним», «внутрішнім» і «зовнішнім», «теплим» і «холодним», «повним» і «порожнім», «цілим» і «розбитим», «чистим» і «брудним» тощо. У такий спосіб кодифікується інструментарій обряду, за допомогою якого реалізується його мета — виявлення, локалізація і вигнання недуги на «болота, очере-ти», «де людський глас не доходить, де сонце не світить», «де дівка косою не має»¹⁰⁰³.

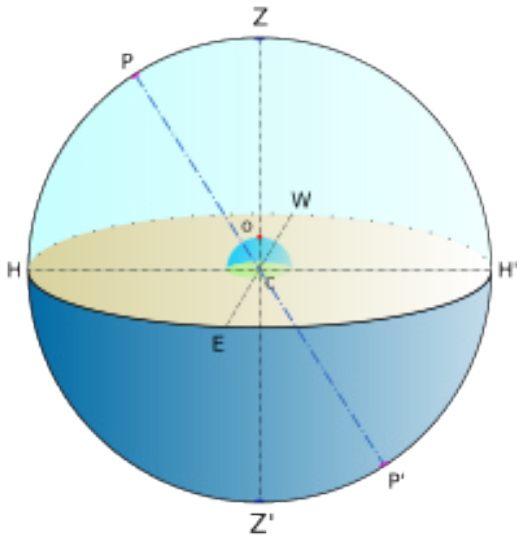
З погляду онтології міфу земний простір виник з первинного хаосу¹⁰⁰⁴ і перебуває під загрозою руйнування, тому потребує обрядового устаткування. Аналогічні процеси відбуваються під час магичного лікування, де тіло асоціюється з первинним островом, оточеного силами хаосу. У зв'язку з цим стає зрозуміло, чому умовою виконання лікувального обряду є упорядкування за встановленим зразком хаотично розташованих предметів, а в текстах замовлянь зустрічаються описи подорожі до центру світу — скелі, гори, дуба, острова буяна тощо¹⁰⁰⁵. Необхідність такого упорядкування зумовлена природою недуги

¹⁰⁰² У цьому контексті актуальною видається семантика «першого» як «даного Богом».

¹⁰⁰³ Характеристики «чужого» анти-світу.

¹⁰⁰⁴ У традиційній культурі таким чином пояснюється природа землетрусів, паводків, засух і смерчів, як тимчасове повернення у стан первісного хаосу.

¹⁰⁰⁵ Наприклад, «Шло собі трох братів, балакали, в стиклого собаки питали. Іди правою дорогою, через Орданську ріку, на Висолянську гору: там ходить баран з великими рогами, і вистрижи йому вовну межі рогами і вернися назад. Орданської води набери, білого каменя од скали влупи і да допоможуть міні всі

Мал. 1. Z — zenit, Z' — надир (axis mundi),
P, P' — полюси світу (Полярна зірка),
PP' — вісь світу, W — точка заходу
(сектор заходу), E — точка сходу (сектор сходу),
H, H' — вісь північ-південь.
Фото з Інтернету.

Мал. 2. Обеліск місту-герою Києву.
Фото з Інтернету.

як тимчасового порушення життєвої стабільності і рівноваги. У цьому разі міф «описує» і «затверджує» правильність розташування об'єктів, визначає їхню ієрархію по вертикалі і горизонталі, а також «верифікує» основні геометричні форми ¹⁰⁰⁶, які виконують функцію зразків для обрядового наслідування.

Основу просторової організації становить міфологічний центр, навколо якого утворюється радіальна структура, що окреслюється на мікрорівні у вигляді кола, на мікрорівні — лінії горизонту. Наступний етапом систематизації уже виокремленого простору є визначення секторів, які, власне, утворюють бінарні пари: «схід-захід», «північ-південь», а також їхні тілесні аналоги: «правий-лівий», «перед-зад» (мал. 1). З часом з'являються додаткові орієнтаційні напрями, що враховують сектори сходу (E) і заходу (W), які стають актуальними після відкриття екліптики ¹⁰⁰⁷.

Обсяги горизонтального простору (вектори H-H', E-W) залежать від висоти вертикалі (Z, P) що пояснює написані правила середньовічного містобудівництва ¹⁰⁰⁸, а також приховану символіку «місць сили» — пам'ятників, обелісків і стел ¹⁰⁰⁹, як нагадування про присутність незримого контролю (мал. 2). Конфігурації небесних сузір'їв, форми і траєкторії руху астральних світил стають зразками для культурного наслідування ¹⁰¹⁰, окремі елементи якого фіксуються також у конфігураціях

святії хранителі замовляти, заклинати від стиклого собаки» [Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : в 2 т. Київ : Мистецтво, 1995. Т. 1. С. 134].

¹⁰⁰⁶ Міфологічні константи організації простору властиві не лише традиційній культурі. Відповідні аналогії спостерігаємо в планіметрії, де аксіоми Евкліда сприймаються як даність, що не потребують доведення. Різниця між міфологічними й математичними засобами опису простору полягає в тому, що ці аксіоми виконують різні функції.

¹⁰⁰⁷ На противагу вектору північ-південь, схід і захід є мінливими, оскільки весною і осінню сонце сходить і заходить в різних точках горизонту.

¹⁰⁰⁸ Висота будь-якої міської споруди (місце людини) не має перевершувати висоту храму (місце Бога).

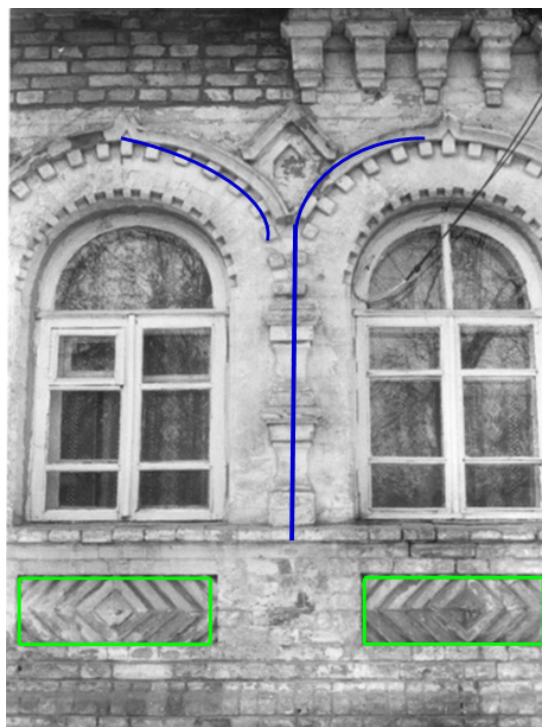
¹⁰⁰⁹ Раніше символізували промінь світла як демонстрації сили Сонця.

¹⁰¹⁰ Найвідомішим прикладом такого наслідування є образ Небесного Єрусалиму як Царства Божого на землі: А місто чотирикутне, а довжина його така, як і ширина. І він зміряв місто тростиною на дванадцять тисяч стадій; довжина, і ширина, і вишина його рівні» (Одкровення Іоанна Богослова, 21: 16),

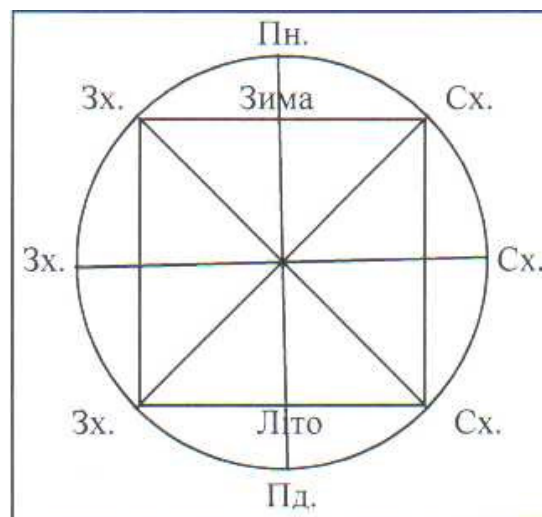
міського ландшафту, храмовбудівництві¹⁰¹¹, а також складових компонентів архітектури (мал. 3)¹⁰¹².

Визначені у такий спосіб вектори і геометричні форми становлять систему координат, в межах якої розгортаються основні міфологічні сюжети, що є архетипними (мал. 4). Кількість таких сюжетів є обмеженою, а зміст типовим, що підтверджується на прикладі чарівних казок або лікувальних текстів. Натомість позаобрядові дії максимально нівелюється, оскільки вони не вписуються у систему смислових координат міфу і загрожують руйнуванню його усталеної структури. Обмежений спектр основних значень, які пропонуються у міфі, звужує можливість розвитку системи за «індивідуальним сценарієм» і не дає змоги втручання суб'єктивного чинника, наслідком чого є деміфологізація основних значень.

Отже, центр є точкою перетину можливих просторових вимірів, де відбувається *coincidentia oppositorum*¹⁰¹³, розуміється як місце максимальної концентрації і граничної напруги (мал. 4). «Діяльність» центру виявляється у вигляді відцентрової сили (обрядового «посолонь», звідси польськ. *posłoń* — «сонячний бік» > п-сл. присл. **rosъľнь* > прийм. **ро* + іменн. **съľнь* — «сонце»), що є рушійною у Всесвіті. Виконавець обряду ніби дублює рух сонця, створюючи навколо себе «силове поле» тепла і світла. У текстах замовлянь центром тіла є пуп або «золотий»¹⁰¹⁴ клубок» навколо якого здійснюють магичні маніпуляції лікування «підорви»: «баба пупа в'язала і тебе місце указала, і червоним поясом подпозазала, із куточка в куточок іскачайся у клубочок, у клубочок іскачайся і до пупа привітайся»¹⁰¹⁵. У цьому разі «пуп» є своєрідним каналом зв'язку з родом, через який хвороба може «передатися» іншим родичам, включаючи пращурів і нащадків: «Одна злая небесница пустила зубок під золотий клубок, у рум'яне м'ясо, у

Мал. 3. Мікрорівень — над вікнами зображено небесну сферу, яку підпірає вісь світу (проекція *axis mundi*), під вікнами — чотирикутники обробленого поля. м. Черкаси. Фото автора.

Мал. 4. Міфологічні система координат.

¹⁰¹¹ Фулканелли. Тайны готических соборов и эзотерическая интерпретация герметических символов Великого Делания. URL: <https://www.rulit.me/books/tajny-goticheskikh-soborov-read-86145-1.html> (дата доступу 29.09.2024).

¹⁰¹² Звідси правило середньовічних алхіміків: *Quod est inferius est sicut id quod est superius* — «те, що унизу відповідає тому, що угорі».

¹⁰¹³ Поєднання протилежностей.

¹⁰¹⁴ Тілесний аналог сонця.

¹⁰¹⁵ Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. № 600 URL: https://inslav.ru/images/stories/pdf/2003_Poleskie_zagovory.pdf. (дата доступу 12.04.2022).

червону кров»¹⁰¹⁶. У тексті № 600 описується доцентровий рух, що ідентифікується як «скачування, зав'язування» пупа («іскачайся у клубочок»), тобто концентровані радіальні рухи ніби матеріалізують енергію роду в тілі хворого. В інших текстах фіксуються описи зворотних дій, — із пупа ніби «викручували» хворобу, супроводжуючи цей процес від'ємним рахуванням: «<...> треб пальцем круг пупа водить, це наўпокі, не за сонцем треба <...> от завоі дзевять братом, от дзевяті до восьмі, от восьмі до семі, от семі до шесті, от шесті до пяті, от пяті штерох, от штерох до трох, от трох до двох, от двох до ёдного»¹⁰¹⁷.

Сприйняття центру як кумулятивної точки, здатної генерувати позитивний чи негативний імпульс, пояснює специфіку обрядів, що обмежують або переспрямовують дію його силового поля. Наприклад, при зустрічі матерів з малолітніми дітьми забороняли порушувати горизонтальну рівновагу між ними, навмисне піднімаючи одну дитину й опускаючи (знищуючи, з'їдаючи) іншу: «Має ваўчєня, а тває казлєня. Має тває заєсць»¹⁰¹⁸. Зміщення центру на користь іншого дає змогу протилежній стороні «вмикати» захисні механізми антиповедінки, що збалансовує це порушення і повертається супроти зловмисника. Коли одна з матерів нехтує встановленою нормою, піднімаючи свою дитину вище іншої, в якості контрнападу говорили: «Як пагане, так бірі собі, а доброе, даўай мні»¹⁰¹⁹ або «Піднімаєш високо — закопай глибоко, піднімаєш вище — закопай глибше. Як думаєш добро собі, то так нехай мені, що думаєш мені, то нехай тобі»¹⁰²⁰. Натомість повернення центру у стан рівноваги відтворює початковий, «ідеальний» стан, що відповідає часу Творення, на рівні соціуму позиції примирення: «Один світ, один мир, однакови батьки, однакови матки, нехай будуть однакови дитки»; «Сонєчка і месєчка двоє, живіце дзєткі абое»¹⁰²¹, що пояснює інші текстові аналогії. Зокрема, при лікуванні хребта (порушенні тілесного центру) апелювали до міцності дуба або сосни, які вважаються земним втіленням центру всесвіту: «Дубняк на дубняк, перестань боець, сліжак! А сустаў на сустаў, штоб спіна перєстаў»; «На небі місяць, на землі сосна, щоб ніколи не боліла спина»¹⁰²². У інструктивних коментарях до текстів рекомендується стояти нерухомо (статично), як «стоїть» на небі місяць, а на землі дуб чи сосна.

З очевидних причин лікувальні тексти, спрямовані на зцілення фізичних ушкоджень або пригнічення зубного болю, мають архаїчне походження. Ключовим образом таких текстів є дерево значні розміри і вертикальне розташування якого пояснює, чому воно символізує міфологічний центр, а його правильні пропорції підкреслюють досконалість всесвіту: «Стаїць дуб при дарозі на дванаццаць караноў, на дванаццаць верхоў. Там дванаццаць ремезових гнєздоў, а ў тих гнєздах по дванаццаць птїц»¹⁰²³. Низ дерева (дванадцять коренів) є дзеркальним відображенням його верху (дванадцять верхів): де розташовується дванадцять гнізд з дванадцятьма пташенятами «вішого» ремеза, який сповіщає про прихід весни¹⁰²⁴. Пропорційність дерева відбиває давні уявлення, що світ має декілька рівнів — низ (корені), середину і верх (крона)¹⁰²⁵ і передбачає їхнє одночасне існування¹⁰²⁶. Центр поєднує усі протиріччя, властиві периферійним образам, тому може позначатися «позитивними» і «негативними» персонажами, зокрема птахами і їхніми антиподами — зміями і жабами: «Є у нашого Бога широкає поле, на том поле сінеє море, на сінім

¹⁰¹⁶ Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.), № 915.

¹⁰¹⁷ Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.), № 608.

¹⁰¹⁸ Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.), № 117.

¹⁰¹⁹ Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.), № 130.

¹⁰²⁰ Рецепты народной медицины, заговялєння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем). *Українські чари* / упор. О. М. Таланчук. Київ : Либідь, 1992. С. 50.

¹⁰²¹ Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.), № 123, 128.

¹⁰²² Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.), № 632-633.

¹⁰²³ Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.), № 627.

¹⁰²⁴ Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. М. : Индрик, 1997. С. 51, 326, 742.

¹⁰²⁵ В усіх рослинах співвідношення маси наземної і кореневої частин є однаковим [Савицкая 2004, с.63-66].

¹⁰²⁶ Пор. із загадкою: «Стоїть дерево, на дереві — квіти, під квітами — котел, над квітами — орел, — квіти зриває, в котел скидає, квітів не меншає, в котлі не більшає».

мори стаяў дуб, двінаццаць какатоў, двінаццаць кареноў ў старшым какаце сідзеў старшій пеўнік». Пор. з текстом: «В чістым полі на сінім морі стояла груша, на той груше — залатое гнездо, а ў том гнедзе — царе царицей, звалі ёе Мар'яна»; «Є у нашего Бога велікее поле, на том полі — сіняя мора. На сінім море стаяў дуб. На том дубе залатое кресло, ў том кресле — цар і царица, залатая спярица (пара — ком. Ф. Клімчука)»¹⁰²⁷. Приналежність до по- тойбічного засвідчується присутністю Мар'яни, ім'я якої корелюється з міфічною Мареною, опудало якої спалю- вали під час святкування Колодія (пор: з лат. *morbus* — «хвороба»; лит. *māgas* — «чума»¹⁰²⁸, а також його атрибу- тивно-золотими ознакам^{1029, 1030}.

Аналогічні тексти можуть бути рудиментами давніх міфів, які відбивають архаїчні сюжети боротьби світ- ла і темряви, уособлених в образах птаха і змії (мал. 5):

«На море-лукаморе стаяў дуб, пад тим дубам било три камні, пад тими камнями сидзелі три жабухи <...> на тим дубу двенацаць какатоў, на тих какатах двенацаць арлоў <...> ідзіця, бяриця у гадаў яди, дзюбкам'і викідайт'я, кагцямі вигрыбайц'я, крилям'і замятайц'я»¹⁰³¹. З часом сюжети боротьби зі смертю набувають іншого забарвлення: «На море, на Сіяне ста- яў дуб, на том дубе двенацаць кокати, на тих кокатох двенацаць сучкі, на тих сучках пухова перина, на той перине змія Шкурапей са сваім мужем со Сіясом. Змея Шкурапей, унімай сваіх дзецей <...>. Еслі не унімеш, пашлю я тебе Міхіла Архангела, каб йон тебе громом пабіў, молнію спаліў, па белому свету попіл пусціў»¹⁰³².

Мал. 5. Римський орел. 1 ст. н. е.¹⁰³³

¹⁰²⁷ Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.), № 77, 666, 667.

¹⁰²⁸ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва] / [под ред. и с предисл. Б. А. Ларина]. М. : Прогресс, 1986-1987. Т. 2 (Е — Муж) 1986. С. 651.

¹⁰²⁹ Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей. (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского). М. : Издательство Московского университета, 1982. 245 с.

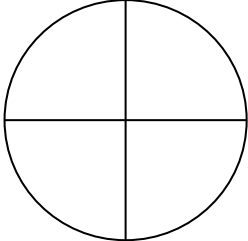
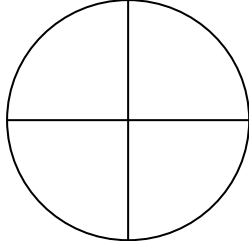
¹⁰³⁰ Цікавим у цьому контексті виглядає образ антропоморфної істоти, що за описами нагадує півн. кікімору: «На сіньом мори, на кіяні садзіць дзеўка на камені — сакоча, рагоча (ім'я) евінай скули укусиць хоча» [Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. № 331 URL: https://inslav.ru/images/stories/pdf/2003_Poleskie_zagovory.pdf (дата доступу 12.04.2022).]. Образ «дівки», яка «сокоче» з наміром «укусити скулу» (пор. з мотивами загризання хвороби), співвідноситься з обома елементами опозиції, оскільки «сокоуха» могли називати як змію («низ»): «Гадюка сакоча, рагоча» [Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. С. 202 URL: https://inslav.ru/images/stories/pdf/2003_Poleskie_zagovory.pdf (дата доступу 12.04.2022)]; так і птіаха («верх»): сокоуха — «курка» [Словарь української мови : у 4 т. / [упор. з додатком власн. матер. Б. Грінченко]. 2-е вид. Київ : Наукова думка, 1996-1997. Т. 4 (Р-Я). 1997. С. 165]. Можливо також, що мова йде про давній тотем або магічну монограму охоронного характеру: сокотати — «оберігати, охороняти». Схожі аналогії простежуються в лексиці західних слов'ян. Так, в болг., словен. і польськ. діалектах форми *gadъ (*gadъ) / gadina одночасно вживаються для позначення плазунів і птахів: польськ.-бескид. gawiednik — «гад і плазун»; gawiedz — «свійські птахи»; чеськ. havěť — «свійський птах, паразит» (пор. із загадкою про змію: «Чорна куриця під тинем кублиться»). З цього приводу О.В. Гура зазначає: «Повір'я, які споріднюють змію з півнем чи куркою, в переважній більшості співвідносяться з образом василіска. Так, з яйця, яке зніс півень, чи яйця з-під чорної курки з'являється на світ змія-домовик». Про гада-птаха згадується в польському повір'ї: «Гадина (змія) виглядає як курка. Як зніметься в лісі, то за нею загориться трава. В гадини є крила, пір'я червоне, як вогонь. Діти в неї з яєць. Коли така гадина укусиць — то смерть» [Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. М. : Индрик, 1997, с. 275-276]. У переказах західних слов'ян розповідається про те, що раніше в змії були ноги, схожі на курячі, які зникли після того, як вона намагалась укусити Єву. За це її прокляв Бог, зробивши отруйним плазуном [Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. М. : Индрик, 1997, с. 306]. Пор. з українським: «Змія ніг не має, бо її Бог прокляє».

¹⁰³¹ Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.), № 659.

¹⁰³² Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.), № 660.

¹⁰³³ Фігуру римського орла зі змією у дзьобі виявили в Лондоні. URL : https://gazeta.ua/articles/history/_figuru-rimskogo-orla-zi-zmiyeu-u-dzobi-viyavili-v-londoni/524006 (дата доступу 29.09.2024).

На окрему увагу заслуговує корпус т. зв. числових текстів, зразки яких було розглянуто вище. Особливість яких полягає у тому, що вони становлять зашифровані формули і нагадують кабалістичні практики європейських містиків. Наприклад: «На Казанській горі старий чорний дуб стоїть. На тім дубові Божа Матер сидить і (ім'я) дожидає. Іди (ім'я), чорного дуба глодати, а Божа Матер буде помогати зуби замовляти»; «На сінем море востров, а на вострове стаяў дуб, а на тим дубе дванадцять кокатов, дванадцять варатов, дванадцять голек, дванадцять веток. А у том дубе било гніздо, а ў гнізде Рог, йон п'є і гуляє із Парасы болезнь угоняє» [ПЗ 2003, № 530, 646]. Тексти схожі за тематикою, про що свідчать образи сакральних цілителів, які персоніфікують «центр світу». Мова йде про Богоматір і Рога, які, незважаючи на «ідеологічні розбіжності», виконують тотожні функції. На відміну від Богородиці архаїчний Рог еквівалентний дванадцяти — числу завершеного часового циклу, що дозволяє візуалізувати структуру тексту як магічного квадрату: «дванадцять кокатов + дванадцять варатов + дванадцять голек + дванадцять веток» ($12 + 12 + 12 + 12 = 48 \rightarrow 4 + 8 = 12$). Подібність лікувальних текстів з формою чотирикутника не є поодиноким фактом, що дає підстави порівнювати магічні тексти українців з популярною у середньовіччі гематрією¹⁰³⁴. Наприклад: «Стаїць дуб при дарозі на дванаццаць караноў, на дванаццаць верхоў. Там дванаццаць ремезових гніздоў, а ў тих гніздах по дванаццаць птіц» [ПЗ 2003, № 627]: «дванаццаць караноў + дванаццаць верхоў + дванаццаць гніздоў + дванаццаць птіц» ($12 + 12 + 12 + 12 = 48 \rightarrow 4 + 8 = 12$). Наявними є інші числові схеми, що утворюють дев'ятизначні і чотиризначні структури: «На море Вартинском стоїть дуб Вартинский тридев'ять кокатов, на тридев'ять кореній. На том дубу золотое гніздо, в том гнізде царіца Шкурапе я на тридев'ять голов, на тридев'ять жаў» [ПЗ 2003, № 674]: «тридев'ять кокатов» + «тридев'ять кореній» + «тридев'ять голов» + «тридев'ять жаў» ($3 \times 9 + 3 \times 9 + 3 \times 9 + 3 \times 9 + 108 \rightarrow 10 + 8 = 18 \rightarrow 1 + 8 = 9$) (мал. 6).

12 верхів 12 голок / гнізд 12 гілок / птахів 12 коренів $12 \times 4 = 48 \rightarrow 4 + 8 = 12$	3–9 верхів 3–9 голів 3–9 жал 3–9 коренів $27 \times 4 = 108 \rightarrow 1 + 8 = 9$
Мал. 6.	

Цікавим видається образ Рога, що зіставляється з літописним Сварогом — священним царем і небесним аватаром праслов'ян, який навчив їх добувати метал і встановив моногамний шлюб¹⁰³⁵. Ймовірно, що подвійність імені обумовлена його походженням, яке нагадує скоріше титул на кшталт давньоруського «Володимир» або «Святослав»: пр-сл.

¹⁰³⁴ Аналіз змісту слів і фраз на основі числових значень літер в давніх алфавітах. Наприклад, однакову Гематрію — число 358 мають поняття: іврит נחש — «змій», שמש — «месія», זבוח — «жертва», שוחם — «оновлений, відновлений» [Klein, R. C. (2014). *Lashon Hakodesh: History, Holiness, & Hebrew: a Linguistic Journey from Eden to Israel*. Mosaica Press. c. 158]; [Acres, Kevin, *Data integrity patterns of the Torah: A tale of prime, perfect and transcendental numbers*, Research Systems, Melbourne, 2004. URL: <http://www.research-systems.com/codes/mathcode-web.pdf> (дата доступу 29.09.2024)], що дало підстави сприймати окремі релігійні символи як «сатанинські знаки».

¹⁰³⁵ «І бисть по потоце і по раздлени язык, почъа царьствовати первое Местром от рода Хамова, по нем Єремія, по нем Хвеоста, іже і Сварого нарекоша Єгиптяне <...>. Те же Хвеоста закон уставі женам за єдин мужъ посягаті <...> сего раді прозваша і бог Сварог. І по сем царьствова син его, іменем Солнце, его же нарицають Дажьбог

*sъvarogъ — «вогонь» < *sъvarъ — «жар» + суф. *-ogъ, натомість *sъvarъ < преф. *sъ- — «хороший» + кор *varъ — «вогонь»¹⁰³⁶. Гіпотетичним є також зв'язок з д-інд. svar̥gas — «небо», д-інд. (вед.) s(ur)var — «сонце», де другий елемент може свідчити про ієрархічну вищість: нім. ragen — «височити», укр. «Щастя має роги (верх), біда має ноги (низ)». Пор. з іншими лексемами, що можуть мати обрядовий підтекст: ост-рог — «гострий частокіл»; пи-ріг — «обрядова страва», до-рог-ий схоже на д-інд. ā-driyatē — «ставитися з повагою»¹⁰³⁷. Вірогідніше виглядає гіпотеза, що Рог зіставляється з міфічною праїстотою космічного масштабу, оскільки поєднує хтонічні і небесні ознаки, персоніфікуючи centrum mund¹⁰³⁸

Середня частина світоустрою відповідає горизонтальній площині, окресленою лінією горизонту (пор. округа — «місце проживання»), яка є проекцією небесного кола. Культурне освоєння «земного» кола передбачає його поділ, що здійснюється у землеробських культурах паралельно і перпендикулярно. При втраті орієнтації у просторі культури людина кружляє, ніби повертаючись у первинний стан мисливства і збиральництва, коли місце дислокації роду накладалася на територію проживання тих чи інших видів тварин, які ставали тотемами цього роду. Підсвідоме прагнення пізнати природу кола пояснює відтворення його форми у графічних і числових символах, а також виготовлення колоподібних предметів. Наприклад, споживаючи страву з горщика, миски або п'ючи з кухля-кружки¹⁰³⁹, виробляючи посуд на гончарному крузі чи обертаючи веретено, людина долучається до пізнання природи кола, що пояснює містифікацію ремесл, пов'язаних з округлими предметами чи від-/доцентровими процесами. Відповідна ситуація порівнюється з обрядами жертвоприношення, де об'єктом пізнання виступає не лише жертва, але й посуд, з якого вона споживається, що пояснює смислові функції речей домашнього ужитку. Орнаментація того чи іншого культурного об'єкта порівнюється з процесом пізнання або ім'янаречення, де наявність «власного» орнаменту свідчить про його індивідуальні особливості або слугує описом його міфічної історії.

Куштування на смак невідомого об'єкту є первісним способом пізнання, що пояснює інстинктивну поведінку малолітніх дітей. Натомість жування і ковтання об'єкта є способом його присвоєння, що пояснює обрядову семантику колективного споживання жертви. В українців стравою, за допомогою якої відбувається процес культурного освоєння простору, є борщ, що складається з овочі лісостепової смуги — буряка, моркви, квасолі, гороху, капусти, петрушки, укропу, цибулі (пор. словен. bŕšč — «цілюща трава»¹⁰⁴⁰). Споживання борщу відбувається з округлої теракотової («земної») миски, де міксуються плоди своєї землі (мал. 7). За аналогією — під час ритуальних відправ навколо столу

Мал. 7. Мисник. Фонди Черкаського обласного краєзнавчого музею. Фото з Інтернету.

Солныце царь, син Сварогоу, еже есть Дажьбог, бе бо мужь силен» [Гнатюк В. М. Нарис української міфології. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. С. 58–59].

¹⁰³⁶ Michał Łuczynski. «2.1.2 Srus. Svarogъ». *Bogowie dawnych Słowian. Studium onomastyczne*. Kieleckie Towarzystwo Naukowe, 2020. С. 99.

¹⁰³⁷ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва] / [под ред. и с предисл. Б. А. Ларина]. М. : Прогресс, 1986-1987. Т. 1 (А — Д). 1986. С. 531.

¹⁰³⁸ Лат. «центр світу».

¹⁰³⁹ Кружка < круг — «круг; область, сфера діяльності» < *(s)ker- — «крутити».

¹⁰⁴⁰ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; [пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва] / [под ред. и с предисл. Б. А. Ларина]. М. : Прогресс, 1986-1987. Т. 1 (А — Д). 1986. С. 198.

в ієрархічній послідовності розміщується «увесь» рід¹⁰⁴¹. Пор. з подвійною семантикою дієслова кружляти — «блукати і пити ритуальний напій».

Отже, окреслення обрядового кола повторює основний принцип концентричного руху, що здійснюється навколо силового поля центру. Можливо, у такий спосіб відтворюється зв'язок з космосом, виконавець обряду ніби «включається» у природний ритм¹⁰⁴², що пояснює «присутність» колоподібних наслідувань в лікувальних магічних практиках. Наприклад, перед пологами породілля намагалася без сторонньої допомоги (!) обійти навколо хати, столу або це здійснювали інші жінки, коли потуги були несподіваними: «Як породілля родить, то треба вокруг хати под окном ходить (і говорить): «От Лаври до Пергі (назва села) Бож'я Мати йшла, в'язку золотих ключою несла, золотіє ворота отчінять, кошчі-мошчі роздвигать»¹⁰⁴³. Рух по колу у цьому разі є дією, оскільки повторює дії Першої Породіллі: «Прочиста Божа Маці кругом престола ходіла золотіє ключи с правого боку носіла, золотіє замкі атомкнітесь, Царські варота отомкнітесь»¹⁰⁴⁴. Відмикання золотих воріт асоціюється з виходом новонародженого назовні, тобто символізує відкриття замкнутого округлого простору. Доречними у цьому контексті є порівняння родильних обрядів з весняними хороводами («кривим танцем») з рухом «посолонь», які «відмикали» землю, стимулюючи народження рослин. Натомість рух «проти сонця» створює своєрідний «вакуум», який ніби «витягує, висмоктує» хворобу, тому асоціюється з образним розмотуванням клубка чи розв'язування вузлів. У текстах від захворювання очей рух «посолонь» пов'язується з образом коня, який у міфології асоціюється з образом сонця: «Як ячмень є, береть ячмень [зерен], кине ў піч де біжить коло хати за сонцем. Ще казали: «Ішла кукушка, за кукушкой кобила; кобиле здихати, а ячменю ўсихати»^{1045 1046}. Мотиви, в яких фігурують образи коня, фіксуються на території Полісся, що нашттовхує на думку про можливі контакти населення цієї території з балтськими племенами, де кінь вважався священною твариною і міг виконувати функції викупної жертви. М'ясо коня вживали як поминальну страву, його голову і ноги клали разом з покійним, що символізувало перенесення його душі до потойбічного світу¹⁰⁴⁷. Пор. із звичаєм «збивати коник» на даху, коли в помешканні з'являвся покійник.

Головним напрямом, що формує просторові координати культури землеробів є «схід-захід». Відповідна позиція дає змогу пояснити семантику сторін світу, де «схід» асоціюється з висхідним принципом, рухом уперед, тому символізує життя (пор.: сходити — «рости», покійників ховають «очима на схід», що нашттовхує на думку про існування віри в реінкарнацію¹⁰⁴⁸); «захід» ототожнюється зі спадним рухом, «задом», предметами тілесного розпаду, тому зіставляється із лексичними формами з префіксом -за-: за-гнутися, за-стопоритися, за-виснути, за-вмерти, за-пнутися. У такому разі «північ» опиняється по ліву руку і порівнюється з поняттями, що позначають недосконалість. Пор.: з трактуванням «лівого» як неякісного, не стандартного («ходити наліво»); у казках ліва сторона перехрестя співвідноситься з обманом; у картах — з програшем, банкрутством; натомість південь має протилежні ознаки. Протиставлення «лівого» і «правого», «півночі» і «півдня»

¹⁰⁴¹ Мається на увазі живі і померлі родичі.

¹⁰⁴² На рівні асоціацій відбувається обрядова адаптація до циклічного руху небесних світил, циркуляції води, зміна землеробських сезонів.

¹⁰⁴³ Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.), № 3.

¹⁰⁴⁴ Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.), № 7.

¹⁰⁴⁵ Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.), № 418.

¹⁰⁴⁶ Термін вагітності коня становить приблизно дванадцять місяців, точніше 335-340 діб.

¹⁰⁴⁷ Вайткунскене Л. К вопросу культя коня в Литве V — VI в. *Советская археология*. 1986. № 2. С. 100-109; Вайткунскене Л. К вопросу о роли коня в древнелитовском погребальном обряде (V-XIII вв.). *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд* / отв. ред. В. В. Иванов, Л. Г. Невская. М.: Наука, 1990. С. 201-205.

¹⁰⁴⁸ У традиційному житті вікна розташовані на схід, натомість західна стіна є «глухою» (виступає аналогом до тілесної «сліпоті»).

часто є провідним мотивом в окремих сюжетах традиційної культури¹⁰⁴⁹. Так, в іконописі з правого боку від розп'яття зображено грішника, який покаювся. У текстах «до суду», рекомендують ступати на поріг «правою ногою». Тотожного значення набувають перекази про Правду і Кривду; щоб уберегтися від недоброго ока, необхідно тричі плюнути через ліве плече. Розташування «обличчям на схід» («до вітваря») гарантувало позитивний результат лікування, зворотний ефект досягався навмисною зміною просторових орієнтирів, унаслідок чого експозиція обряду ставала іншою. Наприклад, при заклинанні хвороби сорочку одягали навиворіт або задом наперед.

Висновок. У магічних текстах лікувального характеру природний ландшафт структуровано по горизонталі (чотири сторони світу) і вертикалі (потрійність: верх-середина-низ), що почасти пояснює тяглість міфу до числа сім¹⁰⁵⁰. Залежно від жанру процес структуризації відбувається по-різному. Наприклад, в етіологічних міфах, рудиментами якого є календарні обряди і чарівні казки, описується упорядкування хаосу. Специфіка лікувальних текстів полягає не лише у дублюванні міфів творення, але підтвердження їхньої правильності і надійності, що дозволяє відтворити системні порушення, викликані хворобою. Звідси докладні описи окремих елементів ландшафту, які є ключовими орієнтирами (гора, дерево) або природними перепонами на шляху до «чужого» / потойбічного (ріка, море).

Характерною властивістю міфу є наявність смислових паралелей гір, скель, рік, дерев, ярів, печер з людиною, що підтверджує формульність міфологічного простору, цілісність і статичність якого слугує своєрідним зразком для наслідування під час «складання» зрушеного внаслідок «звиху», «удару» тіла. Очевидно, що міфологічний простір є вторинною семіотичною системою, яка, у свою чергу, формує третинні конструкції, утворюючи в такий спосіб численні смислові ланцюжки. Мова йде про моделювання «буденного» ландшафту (інтер'єру, екстер'єру) за зразком міфологічного простору.

Важливою умовою виконання обряду є правильна організація горизонтального простору, зокрема ствердження його центру і окреслення меж периферії. У вертикальній перспективі центр залишається, але межі не встановлюються, натомість існують лише вектори «безмежного» верху і «бездонного» низу. Поле діяльності людини розгортається в межах горизонталі, що пояснює чітку організацію саме цієї частини міфологічного простору, де для кожного напрямку або сектору встановлюються певні правила.

Центр міфологічного світоустрою є постійною і незмінною величиною, навколо якої формується простір, в межах якого, у свою чергу, відбувається життєдіяльність людини. У зв'язку з цим визначаються властивості міфологічного центру, що сприймається як територія стабільності і сили. У центрі відбуваються дії, спрямовані на творення, відтворення або знищення об'єкта магічного впливу. Маніпуляції з центром призводять до зрушення системи в цілому, тому його уособлюють найбільш статусні покровителі — міфологічні персонажі і християнські святі. Проекції міфологічного центру присутні в усіх просторових локусах: у людини — це пуп, в будинку — матиця і піч, в селищі — храм, у лікувальних обрядах центром можуть бути: ікона, стіл, сволок, поріг, кут, криниця, ворота, перехрестя тощо.

Міфологія центру демонструє два основні принципи магічного лікування, пов'язаних із статикою і динамікою. Надання центру нерухомості передбачає припинення неконтрольованих динамічних процесів, зокрема кровотеч, переломів, вивихів, спонтанних рухів тіла під час лихоманки. Семантика припинення проявляється в образах нерухомого каменя, скелі, безкрилого птаха, дуба. Окремі хвороби, симптоми яких проявляються у вигляді тілесного заціпеніння, часткової або повної залякості (мається на увазі правець/«перехід», інсульт/«чорний перехід», непритомність/«завмирання», психоз/«пере-

¹⁰⁴⁹ Докладніше: Топоров В. Н. Ночь и день: их противостояние и их взаимная тяга. Об и-евр. *noku -t- (*neku -t-) & *dein- *dīn-(*dejen) и *dein- / *dīn-(*dejen) & *noku -t- (*neku -t-). *Исследования по этимологии и семантике* : в 2 т. М., 2006. Т. 2, Кн. 2. С. 166-197.

¹⁰⁵⁰ Семизначну структуру має світове дерево і ворожильний пасьянс [Темченко А. Традиційні мантичні практики: архаїка знакової системи. Черкаси: «ІнтралігаТОР». 2015. 112 с.].

ляк») вимагають протилежних засобів лікування. Недужого необхідно розворушити, пробудити до життя, вивести із стану нерухомості шляхом прибирання статичних об'єктів, зокрема рубання стовпа, дерева, розкидання його елементів на «всі чотири сторони» або розпорошення «на макове зерно» тощо. Лікування відповідних симптомів нагадують родильні обряди, пов'язаних із семантикою руху (відкривання, ходіння, розв'язування).

Елементи горизонтального простору (центр, периметр, периферія) є невід'ємними складовими сюжету лікувального тексту. В окремих обрядах створюються мікромоделі міфологічного простору, де функцію центру виконують побутові предмети, а периферію окреслено межами помешкання (порогом, кутом, ворітьми). В цьому разі виконавець обряду уподібнюється Творцю, який спочатку упорядковує «світ», розміщуючи предмети у правильній послідовності, після чого зцілює тіло хворого, надаючи йому первозданного, тобто «цілісного» вигляду. Лікувальний ефект досягається шляхом імітації повторного народження (коли хворий наново починався і народжувався, проходив родові шляхи, перетинаючи символічну межу життя і смерті), або складання у правильному (хрестоподібному) порядку ушкоджених частин у встановлений обрядом послідовності, або від'єднання усього зайвого (викачування, викручування, відрізання). Загалом процес магічного лікування зіставляється з першими главами книги Буття, де описано творення світу (в обряді організації міфологічного простору), яке завершується появою людини, тобто присутність Бога («Його сила і слава») забезпечується присутністю в світі Його «образу і подоби».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Вайткунскене Л. К вопросу культа коня в Литве V — VI в. *Советская археология*. 1986. № 2. С. 100-109;
2. Вайткунскене Л. К вопросу о роли коня в древнелитовском погребальном обряде (V-XIII вв.). *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд* / отв. ред. В. В. Иванов, Л. Г. Невская. М. : Наука, 1990. С. 201-205.
3. Гнатюк В. М. Нарис української міфології. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2000. 363 с. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Hnatiuk_Volodymyr/Narys_ukrainskoi_mifolohii/ (дата доступу 29.09.2024).
4. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. М. : Индрик, 1997. 912 с.
5. Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. 752 с.
6. Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем). *Українські чари* / упор. О. М. Таланчук. Київ : Либідь, 1992. С. 32-95.
7. Словарь української мови : у 4 т. / упор. з додатком власн. матер. Б. Грінченко. 2-е вид. Київ : Наукова думка, 1996-1997. Т. 4 (Р-Я). 1997. 616 с.
8. Темченко А. Традиційні мантичні практики: архаїка знакової системи. Черкаси: «ІнтралігаТОР». 2015. 112 с.
9. Топоров В. Н. Ночь и день: их противостояние и их взаимная тяга. Об и-евр. *nok^u-t- (*nek^u-t-) & *dein- *dīn-(*dejen) и *dein- / *dīn-(*dejen) & *nok^u-t- (*nek^u-t-). *Исследования по этимологии и семантике : в 2 т.* М., 2006. Т. 2, Кн. 2. С. 166-197.
10. Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей. (Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского). М. : Издательство Московского университета, 1982. 245 с.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва / под ред. и с предисл. Б.А. Ларина. М. : Прогресс, 1986-1987. Т. 1 (А — Д). 1986. 576 с.; Т. 2 (Е — Муж). 1986. 672 с.; Т. 3 (Муза — Сят). 1987. 832 с.; Т. 4 (Т — Яшур). 1987. 864 с.
12. Фігуру римського орла зі змією у дзьобі виявили в Лондоні. URL : https://gazeta.ua/articles/history/_figuru-rimskogo-orla-zi-zmiyeyu-u-dzobi-viyavili-v-londoni/524006 (дата доступу 29.09.2024).
13. Фулканелли. Тайны готических соборов и эзотерическая интерпретация герметических символов Великого Делания. URL : <https://www.rulit.me/books/tajny-goticheskikh-soborov-read-86145-1.html> (дата доступу 29.09.2024).
14. Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : в 2 т. Київ : Мистецтво, 1995. Т. 1. 224 с., іл.

15. Acres, Kevin, Data integrity patterns of the Torah: A tale of prime, perfect and transcendental numbers, Research Systems, Melbourne, 2004. URL : <http://www.research-systems.com/codes/mathcode-web.pdf> (дата доступу 29.09.2024).

16. Klein, R. C. (2014). Lashon Hakodesh: History, Holiness, & Hebrew: a Linguistic Journey from Eden to Israel. Mosaica Press.

17. Michał Łuczyński. "2.1.2 Srus. Svarogъ". *Bogowie dawnych Słowian. Studium onomastyczne*. Kieleckie Towarzystwo Naukowe, 2020. URL : <https://kieleckietowarzystwonaukowe.pl/sklep/bogowie-dawnych-slowian/> (дата доступу 29.09.2024).

Аліса Данилевич

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ВИСВІТЛЕННЯ ОБРАЗУ ДИТИНИ В УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX СТОЛІТТЯ

Проблема дослідження особливостей наповнення та функціонування образу дітей у мовній картині світу українців не втрачає актуальності і потребує уваги з боку різних фахівців. Актуальність дослідження пов'язана з тим, що опис образу дітей на матеріалі прислів'їв є одним із основних засобів збереження й трансляції народного досвіду, повсякденної свідомості етносу. Дана тема має зв'язок з різними дисциплінами і може бути розглянута з різних наукових підходів: соціології (соціокультурні уявлення про дітей в українському суспільстві); психології (психологічні аспекти уявлень про дітей, їхні внутрішні конфлікти та способи сприйняття себе та інших); лінгвістики (культурні особливості уявлень про дітей в українському мовленні); педагогіки (розвиток педагогічних підходів до виховання дітей, формування позитивного ставлення до них).

Метою дослідження є аналіз висвітлення дитячого образу в українських пареміях другої половини XX століття. Розглянуто сприйняття дитини та систему оцінних домінант пов'язаних із вихованням, ставленням до батьків.

Аналіз мовних засобів для створення образів дітей в українській лінгвістичній традиції є предметом дослідження багатьох вчених. Досліджено репрезентацію концепту «родина», «батьківство» в українських пареміях (Д.Бондаренко, Н.Башук), розкрито значення традицій та виховання дітей (Г.Добролюбова, І.Терешко), проаналізовано образ дітей в українських пареміях (В.Калько, О.Трумко). Дослідження образу дітей в українських пареміях є актуальним і важливим завданням для сучасної лінгвістики та культурології. Недослідженими залишаються гендерні та вікові аспекти українських паремій на висвітлення образу дітей. Дослідження того, як в українських прислів'ях та приказках відображалася статеві приналежності дітей (хлопчики та дівчатка), їхні ролі та стереотипи. Вивчення того, як паремії висвітлюють соціальний статус дітей (з багатих сімей, з бідних

сімей, сироти) та їхнє ставлення до цього. Також слід розглядати емоційні аспекти, які відображають внутрішній світ дітей (радість, смуток, страх, любов тощо) та їхні переживання.

Паремії це короткі висловлювання (прислів'я або приказки), що транслюють мудру думку або практичну настанову. Це один з найпоширеніших видів фразеологізмів, який відіграє важливу роль у культурному доробку всіх народів світу. Ці вислови утримують в собі різноманітний народний досвід та мудрість людей. Українські паремії є дзеркалом відтворення різних сторін життя народу: побутову, родинну, природничу, соціальну, трудову, навчальну¹⁰⁵¹.

Пареміологічні одиниці передають колорит лінгвокультури нації, її тисячолітнього досвіду, світобачення, національного характеру, ціннісних пріоритетів. За допомогою прислів'їв можна створити модель-схему родини, кожного учасника сім'ї, або образ конкретної особи. Родина завжди розглядалася як частина соціального та особистого життя індивідууму, запорука самого існування людини, котра потребувала постійної підтримки й допомоги. Дитина в українській сім'ї відіграє надзвичайно важливу роль і має особливе значення з різних аспектів: продовження роду (нащадки сімейних традицій і цінностей); джерело радості та щастя (створюючи атмосферу тепла, любові, злагоди); допомога в старості; спадкоємці культури; майбутнє суспільства¹⁰⁵².

Становлення та розвиток дітей нерозривно пов'язані з сімейним оточенням, яке визначається родинними звичаями та традиціями. Основною метою виховання є формування практичних навичок та навчання молодого покоління життєвим навичкам, які допоможуть їм у подальшому професійному та особистому розвитку. Важливо передавати ці цінності від покоління до покоління, щоб забезпечити сталість та спадкоємність досвіду та знань у родині. Виховання дитини починається з сім'ї; з цього природного середовища дитина з самого початку усвідомлює свою належність до роду. З давніх-давен в українців закріпилося уявлення про сім'ю, рід як святиню, а виховання дітей — як головний обов'язок батьків. Вивчаючи українську міфологію та фольклор, можна відстежити в уявленні наших предків культ Матері, Роду. Погляди про дітей та батьків тісно перепліталися з уявленням про рід — генетичного ряду покоління. Це вплинуло на створення сталих висловів на висвітлення образу дітей та виховання: *«Який рід, такий плід»*, *«Яке коріння, таке й насіння»*¹⁰⁵³.

Українські батьки зазвичай вкладали багато зусиль у виховання своїх дітей, надаючи їм любов, підтримку та навчали важливим цінностям, традиціям. Дитина є центром уваги та дбайливого ставлення в українській сім'ї, її щасливе дитинство та успішна майбутність є пріоритетом для батьків. Найчастіше образ дитини зображується як невинна, чиста, допитлива та сповнена енергії душа.

Подружжя отримувало справжній сенс життя тоді, коли з'являлися діти. Тоді родина вважалася повноцінною та щасливою, а діти були джерелом натхнення та сили для батьків: *«Без гілок — не дерево, без дітей — не сім'я»*. Вважалось, що родина без дітей це пуста оселя, в якій панували пустка та лихо, і порівнювали з кладовищем: *«Хата з дітьми — базар, а без них — кладовище»*¹⁰⁵⁴.

У другій половині XX ст. ставлення українців до християнства було досить складним і різноманітним. Значна частина населення України була віруючою, а православ'я було важливою складовою української культури та ідентичності. Тому у прислів'ях часто порівнюється образ дитини з Божим даром, квітами та зірками: *«Діти як квіти: поливай, то ростимуть»*; *«Малі діточки — що ясні зірочки: і світять, і радують у темну нічень»*.

¹⁰⁵¹ Колоїз Ж. В., Малюга Н. М. Українська пареміологія: навчальний посібник. Кривий Ріг: Криворізький національний університет. 2014. С. 16-17.

¹⁰⁵² Калько В. Українські паремії як мовленнєві акти. *Studia ukrainica posnaniensia*. 2020. № 8(2). С. 33-44

¹⁰⁵³ Терешко І. Г. Традиційне родинне виховання українців: навчальний посібник. Умань: Софія, 2010. С. 6-15

¹⁰⁵⁴ Калько В. Вербальна репрезентація концепту діти в українських пареміях. *Мовознавчий вісник*. 2012. Вип. 14-15. С. 271-279

ку». Українські сім'ї завжди приділяли велику увагу моральним та етичним цінностям у вихованні своїх дітей. Орієнтуючись на християнський світогляд, батьки навчали своїх дітей бути добрими та чесними, вважаючи злість, крадіжку і брехню гріхами, за які потрібно було спокутувати: *«Вчи надобре сина, а то буде псина»*; *«Мій батько не брехав і мені не велів»*; *«Хто не послухає тата, той послухає ката»*¹⁰⁵⁵.

Однією з найважливіших обов'язків батьків в українській традиції, було виховання дітей, оскільки батьківська мудрість завжди є великим підтримкою для малюків і стає їх духовним надбанням. У прислів'ях та приказках батьків визначають як ключових наставників та прикладом для наслідування. Існує велика кількість паремійних висловів, які підкреслюють, що діти завжди мають щось спільне зі своїми батьками, будь то успадковані позитивні або негативні риси: *«Яке дерево, такі його й квіти; які батьки, такі й діти»*; *«Яке дерево, такий і плід»*; *«По татку й дитячко»*; *«Яка мама, така й доня»*; *«Яблучко не падає далеко від яблуньки»*; *«Яка гребля, такий млин; який батько, такий син»*¹⁰⁵⁶.

Українська етносвідомість відзначалася відсутністю пріоритету фізичного покарання дітей, оскільки одночасно були зафіксовані паремійні вислови, що рекомендують виховувати дітей за допомогою добрих слів, ласки, а не залякування та сили: *«Не вчи дитину штурханцями, а хорошими слівцями»*. У побуті вважали, чим раніше дитина приступить до роботи, тим буде більше користі; з раннього дитинства дітей привчали до побутових та господарських справ: *«Гни дерево, поки молоде, учи дітей, поки малі»*; *«Коли дитину не научиш в пелюшках, то не научиш в подушках»*¹⁰⁵⁷.

У майбутньому на дітей часто покладали введення домашнього господарства, обробки землі, все що має у спадку родина. Тому важливо, щоб діти були працьовиті, слухали поради батьків та отримували досвід: *«Нещасні ті діти, яких не вчать ні батько, ні мати»*; *«Без розуму ні сокирою рубати, ні личака в'язати»*. Важливо було, щоб виховання проходило спокійно та з гарним словом: *«Не вчи дитину штурханцями, а хорошими слівцями»*; *«Добрі діти доброго слова послухаються, а лихі й дрючка не побояться»*; *«Чого дитину навчиш, те від неї і дістанеш»*; *«Там гарні звички, де гарне виховання»*. Проте в прислів'ях є застереження батьків від надмірного потурання дітям, виконання всіх побажань, що призводить до порушення сімейної ідилії та конфліктів: *«Хто дітям потаче, той сам плаче»*; *«Дитину люби, як душу, а трясси, як грушу»*; *«Не балуй змалку діток, бо під старість покладуть на спину ціпок»*¹⁰⁵⁸.

У народній мудрості довгий час відзначалася важливість розподілу соціальних та педагогічних обов'язків між чоловіком і дружиною у сім'ї та вихованні. Батьками вважали тих, хто виростив та виховав дитину, а не тільки народив. У спільноті батьки слугували прикладом не лише для своїх власних дітей, а й для інших. Домінантна перевага у вихованні, моральному та етичному розвитку дітей відводилася матері, яка була найріднішою людиною, доброю, мудрою та турботливою: *«Нема у світі цвіту цвітнішого над маківочки, нема ж роду ріднішого над матіночки»*; *«Матері ні купити, ні заслужити»*. Для кожної матері її дитина є найціннішою, найулюбленішою у всьому світі; вона вчить бути ввічливою та людяною. Якщо дитина захворіє, вона намагається оточити її особливим теплом та увагою. Мати завжди була невід'ємною частиною життя своїх дітей і зігріває своєю безмежною любов'ю на відстані, і подумки завжди поруч з дитиною: *«До людей по*

¹⁰⁵⁵ Твердохліб Т. С., Мажуга А. В. Моральне виховання в контексті виховної традиції християнської сім'ї. Інноваційна педагогіка. 2023. Вип. 65. Том. 2. С. 161-165

¹⁰⁵⁶ Трушко О. М. Мовні засоби створення образів дітей у художніх творах І. Франка. Нова філологія. 2021. № 2(81). С. 164-170

¹⁰⁵⁷ Башук Н. П. Репрезентація взаємин батьків та дітей у пареміях української та німецької лінгвокультур. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. 2021. № 48. Т. 4. С. 22-25

¹⁰⁵⁸ Корнева Л. Традиції етносу в українських прислів'ях про сім'ю. Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах. 2016. Вип. 34. С. 220-234

розум, до матері по серце»; *«Материн гнів, як весняний сніг: рясно випаде, та скоро розтане»*, *«Любов мамина і на віддалі гріє»*¹⁰⁵⁹.

Важливим фактором була кількість дітей у родині; вважалося чим більше дітей, тим повноцінніша та щасливіша оселя: *«син-одинак як не злодій, то пияк»; дитина людям як болото, а матері як золото*. У деяких фразеологізмах, що описують багатодітну родину, можна відчути певну скептичність та негативне ставлення. Це може бути пов'язано з випадками, коли сім'ї мали занадто багато дітей, які були без належного догляду або залишали на старших дітей.

Слід зауважити, що до другої половини ХХ ст., українська фольклористика та культура пройшли значні зміни під впливом різних історичних, політичних та соціокультурних подій. Після Другої світової війни багато сімей втратили своїх членів, що призвело до руйнування багатьох родин. Водночас, відбувалися соціальні та економічні зміни, які впливали на структуру родини. У цей період українська родина відзначалася великою солідарністю та підтримкою одне одного. Батьки намагалися забезпечити дітей якнайкращими умовами для розвитку та навчання. Зростання рівня освіти серед населення також вплинуло на родинні цінності, сприяючи більш відкритим та демократичним відносинам у сім'ї. Загалом, українська родина проходила складні випробування, але водночас зберігала свою традиційну цінність та значення для суспільства. Це вплинуло на систему образів, мовні засоби та методи передачі народної мудрості. Образ дітей в українських пареміях завжди залишався як важливий чинник у формуванні моральних цінностей та соціальних норм у різні історичні періоди¹⁰⁶⁰.

Українська паремія ХІХ ст. часто відображала дітей як символ невинності, чистоти та ніжності. Дітей висвітлювали як маленьких ангелів, які потребують захисту та догляду. Вони часто асоціювалися зі світлом, радістю та надією на майбутнє. Тоді як українська паремія ХХ ст. відображала дітей в контексті складних соціальних та політичних реалій. Діти ставали жертвами війн, голодоморів та репресій. Це відображало трагічну реальність життя дітей у той час.

У ХІХ ст. образ дітей в українських пареміях часто був пов'язаний з їхнім вихованням, підкреслюючи важливість дотримання традицій, поваги до старших та працелюбності: *«Дитина від діда, а дід від прадіда»*, що вказує на передачу цінностей і знань від покоління до покоління. У ХХ ст., зокрема в умовах модернізації та індустріалізації, образ дітей в пареміях відображав нові реалії суспільства: *«Дитина не пташка, в ліс не відлетить»*, що вказувало на необхідність бути обережними та відповідальними у прийнятті рішень¹⁰⁶¹.

Різниця в образі дітей в українській паремії ХІХ та ХХ ст. полягає в тому, що спочатку відображали дітей як символ невинності та радості, тоді як з плином часу, підкреслювали їхню безпеку та страждання в умовах складних історичних обставин. Також можна простежити спільні риси в прислів'ях, які висвітлювали образ дітей у ХІХ та ХХ ст.:

1. Звернення до батьківства: *«Як мати виховує, так і дитина росте»*, що вказувало на важливість виховання для формування характеру дитини.

2. Звернення до трудових цінностей: *«Тяжка дитина — легка старість»*, що підкреслює важливість працелюбності та наполегливості у досягненні успіху.

3. Звернення до моральних цінностей: *«Дитина — дзеркало батьків»*, що визначає важливість доброчесності, чесності та порядності у поведінці.

У цілому, українські прислів'я на висвітлення образу дітей відображали важливість сімейних цінностей, трудової дисципліни та моральної чесності у вихованні молодого покоління. Аналізуючи паремію ХХ ст., слід підкреслити, що українці завжди приділяли

¹⁰⁵⁹ Добролюба Г. Світ української родини у прислів'ях та приказках з порівняльним компонентом. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. 2002. № 9. С. 137-141.

¹⁰⁶⁰ Терешко І. Г. Традиційне родинне виховання українців: навчальний посібник. Умань: Софія, 2010. С. 7-9.

¹⁰⁶¹ Терешко І. Г. Традиційне родинне виховання українців: навчальний посібник. Умань: Софія, 2010. С. 11-15.

велике значення відображенню сімейного життя та вихованню дітей, розглядаючи їх як основу суспільства та важливу складову родинних відносин. У фразеологізмах відображено традиції та взаємини з дітьми, які існують протягом багатьох поколінь. Цікаво, що український народ здатний гумористично ставитися до життєвих труднощів і, за допомогою іронії, сарказму, подолує сімейні та життєві проблеми¹⁰⁶².

Найбільше висловів та прислів'їв на висвітлення образу дітей у ХХ ст. знаходимо в художній літературі. Один з найефективніших способів використання мови для відтворення образу дитини та вираження до неї ніжних почуттів — це лексика на позначення пестливих слів. У зменшувальних формах використовуються власні імена дітей, слова для позначення дрібних деталей зовнішності, одягу, предметів, світу, що оточує дитину. Естетична роль ніжних прізвиськ полягає у тому, що вони надають емоційного забарвлення, створюють відповідну емоційну атмосферу.

У художніх текстах дітей висвітлюють як позитивних та світлих особистостей, які втілюють у собі поняття добра, символізують людське щастя, виражають ідеал гармонійного життя: *«Мати таке маленьке-маленьке дитяточко, знати, що воно моє, могти його пестити і тулити до себе, — що за щастя!»*. Характерною особливістю є лексичні одиниці на позначення тварин, птахів, які вживаються у формах зі суфіксами, що вказують на зменшення: *«Не плач, перепілочко! Мати твоя, дасть бог, одужає, а жито ми вижнемо, не дамо вам згинуту з голоду»*; *«Ой сини мої, сини! Дітки мої, соловейки!»*. Мистецькі твори підтверджують, що у сприйнятті людей діти завжди асоціюються з позитивними цінностями; діти втілюють у собі поняття добра, стають символом і мірою людського щастя, втіленням ідеалу гармонійного життя: *«Мати одним закоханим поглядом обіймає батька й дітей. Слова завмерли в нього на устах, духу у грудях не стало, а коли в кінці отямився, коли вхопив обоє дітей в свої обійми, коли їх цілував і пестив, обливав слізьми»*¹⁰⁶³.

Подальші дослідження українських паремій на висвітлення образу дитини у ХХ столітті може зіткнутися з рядом проблем. Українські паремії та народні приказки часто передаються усно та можуть бути втрачені з часом. Це може ускладнити збір та аналіз паремій, які висвітлюють образ дитини у минулому столітті. Також у ХХ ст. в Україні відбувалися значні соціокультурні зміни, такі як колективізація, війни, репресії тощо. Ці зміни могли вплинути на сприйняття та використання паремій про дітей, що може ускладнити їх дослідження. Особливе значення вивчення паремій на висвітлення образу дітей в українській традиції є в ХХІ столітті.

Культурне значення, яке відображає уявлення та цінності суспільства. Дослідження образу дитини у пареміях дозволить краще зрозуміти традиції, цінності та погляди українців на виховання та розвиток молодого покоління в сучасному світі. Соціальне значення, що вказує на зміни у сприйнятті дитини в сучасному українському суспільстві. Це допоможе виявити нові тенденції у вихованні, ролі дитини в сім'ї та суспільстві, а також важливі аспекти дитячих прав та потреб у сучасному світі. Педагогічне значення, а саме розробки програм виховання та освіти, підвищення свідомості про важливість позитивного та правильного виховання дітей. Вивчення паремій є джерелом інформації для педагогів, батьків та інших осіб, які працюють з дітьми. Це допоможе зберегти культурну спадщину, зрозуміти сучасні соціокультурні процеси та покращити умови життя та виховання дітей в Україні.

Паремії є важливим джерелом для вивчення народної мудрості та світогляду, а образи дітей в них відображають важливі аспекти українського суспільства та психології. Вивчення цього аспекту розкриває зміни в уявленнях про дітей в різні історичні періоди, вплив культурних та соціальних чинників на формування образів дітей у народній мудрості. При-

¹⁰⁶² Бондаренко Д. В. Лінгвокультурний зміст українських паремій із концептом «родина». Філологія ХХІ століття : зб. наук. пр. студентства й наук. молоді. Харків: ХНПУ, 2020. С. 8-11.

¹⁰⁶³ Зелінська О. Мовні засоби змалювання дітей в українському художньому дискурсі // Філологічний часопис. 2017. Вип. 2(10). С. 129.

казки та прислів'я є важливою складовою мовної культури, яка не лише відображає світ, але й допомагає його тлумачити та оцінювати. Лінгвокультурний аналіз цих висловів неможливий без врахування зв'язку з історією, культурою та побутом народу, оскільки вони уособлюють у собі складний комплекс його образного мислення та психології.

Дослідження українських паремій, які висвітлюють образ дитини, має велике культурне та соціальне значення. З культурного погляду, паремії є важливою частиною національної культури, оскільки вони відображають уявлення та цінності суспільства щодо дітей. Вивчення українських паремій, які стосуються дітей, дозволяє краще зрозуміти українську культуру, традиції та погляди на виховання та розвиток молодого покоління. З соціального погляду, дослідження українських паремій про дітей може вказати на те, як сприймається дитина в українському суспільстві, які ролі та очікування на неї покладаються, які цінності вважаються важливими у вихованні. Це може бути корисним для розробки програм виховання та освіти, а також для розуміння та підтримки дитячих прав та потреб.

Дослідження образу дитини в українських пареміях має великий потенціал для розширення розуміння української культури, традицій та поглядів на виховання дітей. Загалом, результати дослідження свідчать про те, що українські прислів'я та приказки відображають різноманітні аспекти образу дитини, що відображаються в суспільному уявленні про дитинство та виховання. Аналізуючи українські паремії, можна виявити, які якості та характеристики дітей вважаються важливими, які цінності передаються через ці вислови, які підходи до виховання підтримуються. Вивчення українських паремій, які відображають образ дитини, сприяє збереженню культурної спадщини, розумінню соціокультурних процесів та покращенню умов життя дітей в українському суспільстві.

*Віра Кречетова,
Олександр Демчик*

*Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького*

ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ: УКРАЇНСЬКІ ОСОБЛИВОСТІ ТА СВІТОВІ ПАРАЛЕЛІ

**Громадянська ідентичність як формально зафіксована
приналежність до спільноти громадян певної держави**

Авторське визначення громадянської ідентичності, сформульоване і опубліковане на першому етапі досліджень («формально зафіксована приналежність індивіда до спільноти громадян тієї чи іншої держави, що усвідомлюється ним та має для нього значущий зміст» (Кречетова, 2013)¹⁰⁶⁴ після неодноразової апробації на

¹⁰⁶⁴ Кречетова В. А. Розбудова цілісного системного бачення конструювання громадянської ідентичності в рамках освітнього процесу вищої школи // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. Дніпропетровськ: ДНУ ім. Олеса Гончара, 2013. № 9 (101). С. 114–121.

конференціях було уточнено і остаточно сформульовано як «усвідомленість формально зафіксованої приналежності індивіда до спільноти громадян певної держави, що має для нього значущий зміст, а також зумовлює його актуальні чи потенційні громадянські практики» (Кречетова, 2018)¹⁰⁶⁵.

Варто зазначити, що словосполучення «спільнота громадян» є доволі загальним, тож доцільно поставити питання щодо необхідності дещо конкретизувати його визначення. Наприклад, чи належать до спільноти особи, які декілька (десять) років проживають за межами держави, громадянами якої вони є, або, з іншого боку, за все життя на території країни свого народження жодного разу не брали участі у виборах, чи продовжують жити без дійсного паспорту, що засвідчує громадянство.

У контексті нашої монографії відповідь на нього видається очевидною: мова має йти про групові характеристики найвищого рівня, що в суспільствознавчих науках позначається як «макрорівень». А це не тільки наявність паспорту з правом бути обраним до органів управління державою, що унаочнює найвищий рівень формально зафіксованої громадянської ідентичності. Меншими рівнями є свідоцтво про народження (для неповнолітніх), посвідчення на тимчасове перебування (temporary residence) і на постійне проживання (permanent residence), наближуючись до повноцінного громадянства. В країнах Європи це доволі складний шлях, і людина може прожити все своє життя в спільноті, так і не здобувши громадянства, при цьому успішно працювати і сплачувати податки.

Натомість на іншому полюсі знаходиться отримання громадянства за інвестиції. Так, European Citizenship by Investment Programs¹⁰⁶⁶ у 2024 році надає можливість за EUR 200,000 отримати громадянство Північної Македонії і разом з ним право вільно відвідувати країни Шенгенської зони, Туреччину, Японію, Гонконг і Сінгапур.

Офіційне (законодавчо встановлене для певних категорій) і фактичне (наприклад, як зазначено вище, для громадян, які тимчасово перебувають за межами країни свого громадянства) позбавлення прав на участь у виборах як виборця — тема, warta окремого дослідження. А перелік обмеження прав брати участь в управлінні державою (бути обраним під час відкритого загального голосування) настільки багатий і різноманітний навіть у країнах усталеної демократії, що може бути основою для декількох монографій. Так, в 2011 р. Барак Обама публічно підтверджував своє конституційне право продовжувати бути 44-м Президентом США, оприлюднивши власне свідоцтво про народження у місті Гонолулу, штат Гаваї¹⁰⁶⁷, а під час нещодавно завершених виборів 47-го Президента США саме за пунктом позбавлення права бути обраним точилися найзапекліші баталії щодо обох провідних кандидатів.

Порівняння громадянств світу відносно обмежень на участь у виборах виглядає таким же цікавим, як і, наприклад, глобальний індекс держав, які певним чином незадовільно виконують обов'язки перед своїми громадянами *Fragile States Index*¹⁰⁶⁸, який щорічно з 2005 року оприлюднює журнал *Foreign Policy*¹⁰⁶⁹, або також глобальний індекс громадянств світу *QNI* (The Henley & Partners — Kochenov Quality of Nationality Index)¹⁰⁷⁰,

¹⁰⁶⁵ Кречетова В. А. Вища школа як чинник формування громадянської ідентичності студентів у сучасній Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 — спеціальні та галузеві соціології / ХГУ «НУА»; Класичний приватний університет, Запоріжжя, 2018. С. 14.

¹⁰⁶⁶ Investment Migration Countries | Henley & Partners, 2024 — URL: <https://www.henleyglobal.com/countries> [Accessed 14 Nov 2024]

¹⁰⁶⁷ Pfeifer D. President Obama's Long Form Birth Certificate, April, 2011 — URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/blog/2011/04/27/president-obamas-long-form-birth-certificate> [Accessed 14 Nov 2024]

¹⁰⁶⁸ List of countries by Fragile States Index, 2024 — URL: https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_Fragile_States_Index [Accessed 14 Nov 2024]

¹⁰⁶⁹ Foreign Policy Magazine — URL: <https://foreignpolicy.com/> [Accessed 14 Nov 2024]

¹⁰⁷⁰ Kochenov, D., and Lindeboom, J. (2017). Empirical Assessment of the Quality of Nationalities: The Quality of Nationality Index (qni). *European Journal of Comparative Law and Governance* 4, 4, pp. 314-336 — URL: <https://doi.org/10.1163/22134514-00404007> [Accessed 14 Nov 2024]

що розраховувався з 2011 до 2018 року на базі ряду визнаних світових індексів розвитку держав і показував відносну престижність громадянств різних країн¹⁰⁷¹.

Громадянська ідентичність є найвищим виявом соціальної ідентичності, оскільки є не просто внутрішньо усвідомлюваною, але й супроводжує активну громадянську позицію, що виявляє себе у помітних для зовнішнього оточення діях. Традиційно в українській соціологічній науці для опису таких процесів часто використовується поняття «громадянськість». Тому варто провести стислий порівняльний аналіз понять «громадянська ідентичність» та «громадянськість».

Варто повторити, що авторське визначення терміну «громадянська ідентичність» було сформовано в 2013 р. шляхом поєднання внутрішнього та зовнішнього контексту приналежності й сформульоване як формально зафіксована приналежність індивіда до спільноти громадян тієї чи іншої держави, що усвідомлюється ним та має для нього значущий зміст¹. Але найбільш цитованим у соціологічній науці, станом на 2018 р., визначенням стало запропоноване В. Арбеніною у 2014 р.: «Під громадянською ідентичністю ми розуміємо не тільки усвідомлену особистістю приналежність до держави, громадянином якої вона є за своїм статусом, та приналежність до спільноти співгромадян, пов'язаних між собою перш за все економічними та політичними зв'язками (у цьому разі, мабуть, правомірне говорити про «ідентичність підданства»), але й ціннісну значущість для неї усіх атрибутів державності, її символіки (Конституції, прапора, гімну, визначних історичних дат, видатних осіб, що шануються як «національні герої» тощо), а також сприйняття спільної з іншими співгромадянами «території життя» як своєї Батьківщини»¹⁰⁷². Це визначення містить такі ж три складові частини (формальну зафіксованість, значущість змісту та самоусвідомлення), доповнені прикладами та поясненнями.

Громадянську ідентичність як «соціально-психологічний конструкт, що виникає у процесі суб'єктивного відображення і активної побудови громадянином соціальної реальності», розглядала також І. Петровська, яка на основі соціально-психологічного аналізу в публікації 2017 року визначає її як «самоототожнення з громадянином певної держави і водночас із членом громадянської спільноти певної держави»¹⁰⁷³. На жаль, таке визначення надає визначальної атрибутивної ваги самоусвідомленню, тому з соціологічної точки зору його не можна назвати вдалим, оскільки не враховано показники формальної зафіксованості. Таки чином, людина може самоототожнити себе з громадянином сусідньої держави, у суб'єктивно побудованій соціальній реальності вважати себе членом її громадянської спільноти (вести суспільно-політичне життя в соціальній мережі, переглядати телевізійні програми політичного змісту, спілкуватись з політиками, державними та громадськими діячами), і якщо наявність формального громадянства не є визначальною, а головним є самоусвідомлення, то чому б і не підтримати іредентистські прагнення, адже така людина вже ментально готова до цього.

Громадянська ідентичність як теоретичний конструкт — на такій основі С. Щудло, Л. Сокурянська та Г. Остроухова провели опитування студентів Харкова, Луцька та Дрогобича в березні 2014 року, використовуючи поняття «ідентитети громадянськості», до яких віднесли гордість за свою країну, її сприйняття як Батьківщини, шанобливе ставлення до української державної символіки. Ці поняття виявились більш вагомими для студентів, ніж прагнення працювати на благо України, готовність захищати свою країну у випадку загрози її суверенітету та цілісності, а також бажання пов'язати з нею свою долю та майбутнє, що виявилось найменш затребуваним: лише 52% у Луцьку і Дрогобичі

¹⁰⁷¹ Quality of Nationality Index — URL: <https://www.nationalityindex.com/> [Accessed 14 Nov 2024]

¹⁰⁷² Арбеніна В. Л., Сокурянская Л. Г. Сутність, прояви та чинники формування громадянської ідентичності українського студентства // Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / За ред. Арбеніної В. Л., Сокурянської Л. Г. Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. С. 44.

¹⁰⁷³ Петровська І. Громадянська ідентичність: теоретико-методологічні основи соціально-психологічного аналізу // Психологія і особистість. 2017. № 1 (11). С. 56.

та 25% у Харкові пов'язували своє майбутнє з Україною, і це свідчить про на той час дуже високий рівень еміграційних настроїв вітчизняного студентства¹⁰⁷⁴.

У контексті авторського визначення громадянської ідентичності більш вагомим для студентів «ідентитети громадянськості» зазначеного дослідження явно належать до категорії усвідомлення, менш популярні — до значущості змісту (і почуття відповідальності). На жаль, жоден з запропонованих ідентитетів не стосувався формальної зафіксованості приналежності до своєї держави, хоча наміри в майбутньому провести декілька (десяти) років за кордоном, залишаючись при цьому громадянином України, при цьому брати участь у виборах, допомагати тим, хто залишився, приїжджати у відпустку і, можливо, згодом повернутися, яке також, скоріше за все, було позначено як небажання пов'язати з Україною свою долю і майбутнє, відрізняється від наміру якнайшвидше емігрувати до іншої держави, намагатись стати її громадянином, інтегруватись до нового суспільства.

На відміну від наведених визначень громадянської ідентичності, існуючі визначення громадянськості спрямовані в першу чергу на значущість змісту і пов'язують її з відповідальністю перед державою. Наприклад, наведено на сайті osvita.ua визначення громадянськості як «усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов'язків щодо держави, суспільства; почуття відповідальності за їхнє становище»¹⁰⁷⁵. Всі знайдені визначення громадянськості так чи інакше пов'язані з відповідальністю.

Здійснювати соціологічне дослідження щодо реального стану громадянської ідентичності можливо з використанням показників, які відповідають певним змістовним критеріям — як зовнішнім умовам формальної належності, так і внутрішній самоідентифікації.

Можливі дії з формування громадянської ідентичності в рамках системи освіти, як і дії держави, наприклад, через засоби масової інформації, насамперед спрямовані на усвідомлення і значущість змісту, проте можливо вплинути і на бажання формально зафіксувати свою приналежність до спільноти (іноземний студент або спеціаліст може прийняти громадянство).

Завдяки участі в суспільних рухах, благодійних проектах, політичних заходах, голосуванням на виборах людина підтверджує значущість для неї своєї приналежності до спільноти, без такої участі індивід залишається лише з внутрішнім усвідомленням своєї приналежності. Значущий зміст також буває негативним, якщо людина принципово відмовляється від участі в суспільних заходах. У такому контексті питання негативної ідентичності були розглянуті в роботі (Кречетова, 2008)¹⁰⁷⁶.

У соціологічному розгляді зазвичай виокремлюють макро-, мезо- та мікрорівні тих чи інших процесів, тому й для аналізу формування громадянської ідентичності доцільно скористатися таким підходом.

Макрорівень — це вплив таких утворень, як держава, культура, ЗМІ, які створюють загальний єдиний соціально-політичний фон формування та розвитку громадянської ідентичності в цілому громадян і всіх осіб, що постійно проживають в країні. Роль ЗМІ на певному етапі була настільки значною, що деякі теорії, зокрема, теорія самореференції М.Лумана, теорія фреймінгу Е.Гофмана, теорія «спіралі мовчання» Е.Ноель-Нойман, теорія «порядок денний» Б.Когена вважають їх вирішальними¹⁰⁷⁷. Через призму показників громадянської ідентичності можна зазначити, що кожна з цих теорій встановлюють

¹⁰⁷⁴ Щудло С., Сокурская Л. Г., Остроухова Г. С. Феномени громадянської ідентичності у контексті еміграційних прагнень сучасних студентів: порівняльний аналіз студентства східного та західного регіонів України // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. 2014. № 20. С.338.

¹⁰⁷⁵ Поняття «громадянськості»: моделі нормативного обґрунтування — URL: <http://osvita.ua/vnz/reports/politolog/17533/> [перевірено 14.11.2024]

¹⁰⁷⁶ Кречетова В. А. Актуальність поняття «негативна ідентичність» Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. С. 169-170.

¹⁰⁷⁷ Різун В. В. Теорія масової комунікації: підруч. для студ. галузі 0303 «журналістика та інформація». К.: Видавничий центр «Просвіта», 2008. С. 213-215.

вплив ЗМІ на усвідомлення свого громадянства і значущість його змісту, проте не може достеменно визначити, позитивною чи негативною буде ця значущість. Так, регулярна демонстрація державних символів СРСР по телебаченню з часом викликала їх активне відторгнення у багатьох громадян. До того ж важко говорити про вирішальний вплив ЗМІ при їх величезній кількості і можливості вільного вибору бажаних промовців у сучасному інтернет-просторі.

Мезорівень — вплив соціальних інститутів, які адаптують макрорівневі політики в конкретних установах, наприклад, освіти як системи в цілому в конкретних навчальних закладах. Так, О. Філіппова визначає «інструменти та канали імплементації політик ідентичності, які є досить різноманітними: законодавство, система освіти, політичні рухи та неурядові організації, література й мистецтво (включаючи кінематограф і анімацію), свята і комерційні заходи»¹⁰⁷⁸. Мікрорівень — повсякденна практика взаємодії громадян, наприклад, викладачів і вчителів в освітніх закладах, у тому числі й особисте спілкування з учнями і студентами поза темами навчальних програм.

Важливо розуміти, що формування громадянської ідентичності відбувається під впливом всіх трьох зазначених рівнів.

Студентські роки є вирішальними для формування ідентичності, оскільки період між 17 і 25 значно відрізняється як від підліткового віку, так і від подальшого дорослого життя. Відомими популяризаторами цієї теорії тривалий час були Рональд Інгельхарт і Кристиан Вельцель¹⁰⁷⁹.

Одне з перших в Україні досліджень формування громадянської позиції студентства на трьох рівнях здійснено В. І. Астаховою, К. Г. Михайльовою і О. С. Овакімян¹⁰⁸⁰.

На макрорівні для всіх осіб першочергове значення має формальна зафіксована приналежність до країни, проте це визначали далеко не всі дослідники громадянської ідентичності, вважаючи її недостатньою. Так, В.Купчанко¹⁰⁸¹ на підставі аналізу праць М. Вебера вважає, що «факт громадянства не означає автоматичної приналежності до громадянської (політичної) нації <...> [і] є позитивним фактором національної самоідентифікації лише в тій мірі, в якій воно є цінністю для індивіда і в якій він усвідомлює важливість цього фактору, вступаючи в соціальні відносини з іншими індивідами — своїми співгромадянами чи іноземцями». Швидше за все, такий висновок є наслідком того, що об'єктом вивчення в дослідженнях М. Вебера були насамперед люди, які живуть в одній державі, переїжджають лише в її межах і отримали своє громадянство автоматично, за фактом досягнення певного віку або в момент створення держави, не зробивши свідомого вибору, а прийнявши це як даність. Можливо, в першу чергу такі погляди одного з класиків соціологічної науки обумовлені тим, що сам М. Вебер майже все життя жив і працював в межах Німеччини, виїжджаючи до іноземних країн (США, Швейцарія) лише в туристичні поїздки, і ніколи не був емігрантом, в той час як державний устрій Німеччини протягом його життя неодноразово змінювався, і кожного разу німці отримували нове громадянство автоматично. Також М.Вебер сам брав активну участь у процесі державотворен-

¹⁰⁷⁸ Філіппова О. А. Ідентифікація і ідентичність крізь призму концепту «політики ідентичностей» // Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / За ред. В. Л.Арбеніної, Л. Г.Сокур'янської. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. С. 23-37.

¹⁰⁷⁹ Inglehart R, Welzel C. Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence. Cambridge University Press; 2005 — URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511790881>

¹⁰⁸⁰ Астахова В. І., Михайльова К. Г., Овакімян О. С. Формування громадянської позиції студентства в умовах розвитку української державності (за матеріалами соціологічного дослідження): Посіб. для тьюторів акад. груп. Харків, 2002. 96 с.

¹⁰⁸¹ Купчанко В. Г. Нації та етнічні групи у поглядах М. Вебера // Науковий вісник Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. С. 103-111. (URL: <https://political-studies.com/?p=941> [Accessed 14 Nov 2024]).

ня на найвищому рівні, зокрема, як консультант з підготовки Веймарської Конституції¹⁰⁸², що почала діяти з 11 серпня 1919 р.¹⁰⁸³

Проте в сучасному світі, одночасно розділеному між національними державами й при цьому досі в цілому відкритому для міграційних процесів, спроби зупинити міграцію і прибуття нових громадян стають аргументами у передвиборчій риториці з метою активізації «корінного» електорату, який (і не тільки в Україні) часто ігнорує таку важливу громадянську активність, як участь у виборах. Зважаючи на відносно легку можливість зміни місця проживання і громадянства для кожної людини, формальна зафіксованість громадянської ідентичності є явним фізичним втіленням — це відповідний документ або, в цифровому світі, запис у певній базі даних, розміщений на офіційному державному сервері, що може бути неодноразово змінено протягом життя кожної людини. Натомість у XVII або XVIII столітті, виїзд за кордон, не обмежений конкретним терміном повернення, зазвичай означав еміграцію на все життя.

Як зазначено вище, формальний статус людини в певній державі може бути різним: подано заяву на отримання громадянства, отримано дозвіл на тимчасове перебування, видано робочу візу, отримано посвідчення на постійне проживання тощо. Всі ці формально зафіксовані статуси надають різний рівень можливостей і допомагають людині визначитись щодо подальшої інтеграції до нового суспільства, повернення до батьківщини або подальшої міграції у пошуках кращого місця проживання.

В більш далекому минулому, зокрема, як зазначає М. Чіксентміхайі, в Римській імперії позбавлення формального статусу жителя певного міста було для нього лише трохи меншим покаранням, ніж засудження на смерть, адже вигнаний громадянин ставав «невидимкою» для своїх колишніх співгромадян незалежно від того, яким пишним було його заміське володіння, яке ніхто не конфісковував. «На латині вираз «бути живим» звучить як “*inter hominem esse*”, що дослівно означає «бути серед людей», в той час як «бути мертвим» буквально перекладається як «перестати бути серед людей» (“*inter hominem esse descinere*”)¹⁰⁸⁴.

У наш час повноцінне включення до спільноти громадян не відбувається автоматично з наданням відповідного документа, до того ж існують як власники паспортів двох і більше держав, так і люди без паспорта, і особи з втраченими документами, які (часом протягом декількох років) перебувають у процесі їх відновлення, будучи в цей період обмежені у своїх правах.

Ще одна категорія — люди без прописки (реєстрації), які виписались зі старого місця і не прописались до нового, навіть у межах однієї країни. Вони можуть брати участь у реалізації деяких із зазначених у дослідженні О. Голоденко¹⁰⁸⁵ видів реалізації громадянської активності у конкретних діях: наприклад, спілкуватись державною мовою, активно протидіяти вчинкам, які завдають шкоди природі тощо; натомість категорично не зможуть брати участь у виборах і вступити до певної партії, а щодо дотримання звичаїв і вивчення історії місцевості свого проживання як перебувати у стані невизначеності, так і проявляти негативну ідентичність, зберігаючи культурні особливості і специфіку поведінки «малої батьківщини».

Держава визначає правила встановлення формальної зафіксованості й порядок їх дотримання. В ідеалі правові держави мають робити все можливе, щоб період зміни статусу громадянина з технічної точки зору займав якнайменше часу — стільки, скільки

¹⁰⁸² Radkau, J. *Max Weber: A Biography*. John Wiley & Sons, 2013 — 700 pp.

¹⁰⁸³ Die Weimarer Reichsverfassung — URL: https://www.1000dokumente.de/Dokumente/Die_Weimarer_Reichsverfassung [Accessed 14 Nov 2024]

¹⁰⁸⁴ Csikszentmihalyi, M. (1990). *Flow: The Psychology of Optimal Experience*. P. 213.

¹⁰⁸⁵ Голоденко О. Ю. Теоретичні та емпіричні можливості вивчення громадянської ідентичності // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2013. № 7. С. 60-68.

необхідно для внесення відповідного запису до реєстру, а перевірка статусу триватиме декілька секунд, необхідних для доступу до інформації через інтернет. Принципове питання — чи кожен бажаючий може перевірити статус громадянства будь-якої людини навіть без усвідомлення її про цей запит, або така перевірка може проводитись лише окремими уповноваженими особами, у певних ситуаціях та з дозволу самої людини.

Вплив на усвідомлення особою своєї приналежності до держави через громадянське суспільство. Теорія соціальної ідентичності

Поряд із вже досить детально розглянутим формально закріпленим громадянством важливим елементом громадянської ідентичності є усвідомлення особою своєї приналежності до держави та суспільства. Вплив держави на ці процеси здійснюється через громадянське суспільство. Як зазначає О. Скакун, «генезис громадянського суспільства припадає на період усунення юридичної нерівності, обмеження політичної влади правом, початок розквіту вільного підприємництва та приватної ініціативи (XVI-XVII ст.)»¹⁰⁸⁶.

Громадянське суспільство у різних державах завжди залежало від впливу державних осіб на відносини між людьми. Проте три з дев'яти ознак громадянського суспільства¹⁰⁸⁷ безпосередньо встановлюють необхідність відсутності державного впливу: «задоволення матеріальних і духовних потреб та інтересів людини та її добровільних об'єднань завдяки громадській співпраці, що відбувається поза безпосереднім втручанням держави», «добровільне формування інститутів — громадських об'єднань (прибуткових і неприбуткових) на засадах самоорганізації і самоврядування (знизу, а не конструюванням зверху за наказом держави)», «діяльність автономних осіб і їх об'єднань у межах різних соціальних норм та принципів — моральних, релігійних, звичаєвих».

Участь у громадянському суспільстві можлива і без наявності формальної зафіксованості громадянства, якщо самі люди співпрацюють один з одним без огляду на формальний статус (замовляють послуги, виконують один для одного деякі роботи тощо, не повідомляючи про це державні органи). Так працюють певні будівельні бригади: знаходять роботу за рекомендаціями тих, хто вже користався їх послугами, встановлюють ціни на свою роботу нижче, ніж ті, хто працює офіційно, і найголовніше — виконують свою роботу так, що задоволені замовники можуть рекомендувати їх своїм знайомим. Поруч з громадянами у їх складі можуть працювати як іноземці, так і особи без громадянства, адже для замовників це не є принциповим питанням.

Очевидно, що такі люди є активними учасниками суспільства, діючими поза безпосереднім втручанням держави, дотримуючись моральних і звичаєвих принципів, і якщо у конкретній місцевості не намагаються змінити такий соціальний порядок, наприклад, з метою переведення всіх послуг такого типу наближеним до місцевої влади структурам, вони можуть працювати так все своє активне життя, при цьому як громадяни перебуваючи, наприклад, в статусі безробітних або у безкоштовних безтермінових відпустках на непрацюючих підприємствах. Такі бригади будівельників є прикладом зазначеної О. Скакун тези «громадянське суспільство виправдовує свою назву не тим, що складається з громадян, а тим, що створює належні умови для реалізації їх можливостей працювати, для розвитку економічних відносин»¹⁰⁸⁸.

Результатом створення таких умов виявилось те, що люди, які в мирний час намагались брати мінімальну участь у взаємовідносинах з державою, при виникненні загрози

¹⁰⁸⁶ Скакун О. Ф. Теорія права і держави. К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 46.

¹⁰⁸⁷ Скакун О. Ф. Теорія права і держави. К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 47.

¹⁰⁸⁸ Скакун О. Ф. Теорія права і держави. К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 48

її знищення в результаті агресії ззовні почали активно відстоювати своє право жити у власній державі, категорично не бажаючи допустити її втрати.

В цьому аспекті, за результатами досліджень О. Голоденко, значущою є теорія соціальної ідентичності («SIT — Social Identity Theory by Henri Tajfel¹⁰⁸⁹ and John C. Turner¹⁰⁹⁰»), в якій соціальна ідентичність, складовою якої є громадянська, визначається як та частина ідентичності індивіда, «що виникає з усвідомлення свого членства в групі разом з ціннісним та емоційним значенням. Тобто це знання індивіда про приналежність до певної групи, а також емоційна значущість його групового членства»¹⁰⁹¹.

Варто нагадати, що теорія соціальної ідентичності встановлює схильність індивіда до віднесення інших людей до груп з метою спрощення процесу формування понять як про інших, так і про себе самого. Дослідники виходили з гіпотези, що люди схильні бачити світ крізь призму дихотомії «ми-вони», вважаючи при цьому, що «ми» кращі, ніж «вони». Під час експериментів, на основі яких підтверджена ця теорія, розподіл на дві групи проводився на основі різних довільно обраних незначних критеріїв. Доведено, що чисто номінальний поділ людей на групи може породжувати внутрішньогруповий фаворитизм і дискримінацію по відношенню до членів іншої групи навіть за відсутності тісних відносин між членами однієї групи, групової згуртованості. Учасники груп до експерименту ніяк не взаємодіяли між собою, не були знайомі, мали приблизно однаковий рівень доходів і соціальне становище. Тим не менш, експерименти наочно довели, що міжгрупова дискримінація дійсно може виникнути в умовах, коли немає ніякого змагання груп, жодного зв'язку між рішеннями випробовуваних осіб і їх власними матеріальними вигодами, а також відсутні підстави для виникнення ворожості. Єдиною метою такої дискримінації, на думку авторів теорії, було отримання преференцій на користь власної групи і приниження іншої групи¹⁰⁹².

Вплив держави на значущість змісту приналежності індивіда до спільноти громадян визначається в рамках однієї з дев'яти зазначених О. Скакун ролей цивілізованої держави у розвитку громадянського суспільства, а саме «не втручається в приватну сферу сім'ї, побуту, культури (перший рівень громадянського суспільства): таке втручання можливе лише з метою забезпечення особистої або громадської безпеки»¹⁰⁹³. Межа, за якою держава встановлює можливість втручання заради безпеки, і визначатиме значущість змісту — чим частіше воно відбуватиметься, тим вищою буде для конкретного індивіда. Але при цьому вона може стати як позитивною, якщо таке втручання йде йому на користь, так і негативною, якщо заважатиме досягненню особистих цілей громадянина.

В дослідженні О. Голоденко вимірювання формування громадянської ідентичності відбувається через такі показники: емоційне прийняття або неприйняття своєї приналежності до спільноти громадян; гордість/сором за свою країну, бажання/небажання проживати на її території; повага/зневага до Конституції і законів; дотримання/недотримання моральних норм у ставленні до інших людей (бути добрим, чесним, щирим, справедливим)¹⁰⁹⁴. Їх емпіричний вимір може надати інформацію про громадянську ідентичність.

¹⁰⁸⁹ Henri Tajfel: Polish-born British social psychologist — URL: <https://www.britannica.com/biography/Henri-Tajfel> [Accessed 15 Nov 2024]

¹⁰⁹⁰ Bourhis, R. Y. John C. Turner. *Journal of Language and Social Psychology*, 2012, 31(2), pp. 135-137 — URL <https://doi.org/10.1177/0261927X12438537> [Accessed 15 Nov 2024]

¹⁰⁹¹ Голоденко О. Ю. Теоретичні та емпіричні можливості вивчення громадянської ідентичності // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2013. № 7. С. 64.

¹⁰⁹² Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). *An integrative theory of intergroup conflict. The social psychology of intergroup relations*, Monterey, CA: Brooks-Cole, pp. 33-37.

¹⁰⁹³ Скакун О. Ф. Теорія права і держави: К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 49.

¹⁰⁹⁴ Голоденко О. Ю. Теоретичні та емпіричні можливості вивчення громадянської ідентичності // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2013. № 7. С. 64.

Питання побудови політичної або етнічної нації у 1990–2010 роки через порівняння України і балтійських країн

Головним питанням для визначення громадянської ідентичності від моменту проголошення незалежності України було вирішення, який з двох принципів — етнічного походження або території проживання — має бути основою для визначення приналежності до спільноти громадян України. Переважна більшість розглянутих робіт науковців з цього питання визначали, що найкращим варіантом є розбудова саме політичної, а не виключно етнічної нації. Проте українські дослідники дуже зрідка зазначають, як вказує Р. Брюейкер, що саме виникнення цього питання є прямим наслідком двозначних рішень режиму, який офіційно визнав нації «як у територіальному та політичному сенсі (як національній республіці), так і в сенсі екстратериторіальному, культурному (як національності)»¹⁰⁹⁵.

Кожен громадянин до 1991 р. мав графу «національність» і був прописаний у певній національній республіці або національному автономному окрузі. На відміну від Латвії та Естонії, які одразу визначили пріоритет національності у культурному сенсі, і хоча не встановили прямого зв'язку з її позначкою в дійсному паспорті, почали приймати жорсткі закони щодо підтримки державних мов, надаючи громадянство і можливість займати офіційні посади лише за умови їх знання¹⁰⁹⁶, Україна надала перевагу територіальному сенсу, автоматично визнавши громадянами всіх, хто мав прописку на її теренах, і далі намагалась інтегрувати їх у єдину державу. Так само, до речі, зробила і Литва, де громадянство було надано всім постійним мешканцям республіки, і хоча в її Конституції встановлена єдина державна литовська мова, питання її використання ніколи не стояло так гостро і не призводило до конфліктів, як у найближчих сусідів. Жодної загрози використанню литовської мови не було, отже, і поділ на громадян і не-громадян за цією ознакою не став юридично закріпленим.

Згідно з переписом 1989 році у Литві етнічні литовці становили 81% її населення, російськомовними були лише 10%, а ще 7% становили поляки, до того ж зосереджені переважно на південному сході навколо Вільнюса. І єдиний мовний конфлікт, широко висвітлюваний у місцевих ЗМІ у 1996–1997 роках, виник, коли міністр освіти заявив, що потреби у нових польських школах немає, а польські активісти, у свою чергу, намагались перешкодити відкриттю литовських шкіл. Проте поступово і у школах нацменшин, які продовжили працювати, литовська мова стала головною. Так, згідно Закону Литовської Республіки «Про державну мову» (Стаття 10. Офіційні заходи (сесії, з'їзди, збори, засідання, наради та ін.), які організовуються державними і віднесеними до самоврядування інституціями, державними установами, підприємствами, провадяться державною мовою. У випадку вживання промовцем іншої мови повинен здійснюватися переклад державною мовою». Також виключно литовською мовою має проводитись внутрішньодержавне діловодство. У Кодексі адміністративних правопорушень передбачені штрафи від 25 доларів, які можуть бути накладені лише за відсутність перекладу, а не за факт використання недержавної мови¹⁰⁹⁷.

Натомість етнічні естонці у 1989 році становили 61,5% населення (на відміну від 92,9% у 1940 і 87,7% у 1935 роках), лише 8% представників інших національностей вказали, що володіють естонською. При цьому у Нарві неестонське населення складало 94%, більшість з них становили мігранти, серед яких були українці, білоруси, поляки, татари та інші національності, а не нащадки тих, хто жив у Естонії до початку Другої світової війни.

¹⁰⁹⁵ Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. С. 57.

¹⁰⁹⁶ Куць О.М. Мовна політика деяких зарубіжних держав. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2001. С.26.

¹⁰⁹⁷ Куць О.М. Мовна політика деяких зарубіжних держав. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2001. С. 29-30.

Таке штучно створене середовище дуже мало контактувало з естонцями, перешкоджаючи інтеграції соціуму, тож питання збереження державної мови було принциповим. Головною проблемою Естонії було катастрофічне зростання російського монолінгвізму і низький статус естонської мови.

Тому лише особи, які були громадянами до анексії Естонії в 1940 році, та їх нащадки визнавалися громадянами, всі інші отримали право натуралізуватися, а головною умовою натуралізації стало володіння естонською мовою. Уряд Естонії під тиском демократичних інституцій ЄС спростив мовний тест, вилучивши 10 % найскладніших запитань. Але навіть таке законодавство суттєво вплинуло на процес формування естонської еліти через перерозподіл влади завдяки відповідності мовному критерію як головному при обійманні будь-якої посади.

Фактично естонський закон про мову не такий жорсткий, як цитований вище литовський. Його стаття 10 встановлює виняток: «особа, що звертається до органів державної влади і місцевого самоврядування, має право отримати відповідь поряд з естонською мовою також мовою національної меншини, коли щонайменше половина постійних жителів адміністративної одиниці належать до цієї національної меншини». Показовим є такий випадок: на початку 1999 року виявилось, що 17% новобранців естонського війська не знають естонської мови. Для них було заплановано проводити курси естонської мови, про успішність яких, на жаль, не повідомлялось. Проте з 12 липня 1999 року, згідно з поправками до Закону про громадянство, діти, народжені у Естонії після 26 лютого 1986 року, можуть набути естонське громадянство без іспиту з державної мови¹⁰⁹⁸.

Цікавим свідченням є спостереження вчителів з етнічно змішаних територій, які вказували, що у 2000-х роках учні різних етносів спілкувалися між собою англійською, а не естонською, що призводило до обмеження естонськими держаними кураторами вивчення англійської мови у молодших класах¹⁰⁹⁹.

У Латвії ситуація була ще складнішою, ніж в Естонії. Станом на 1989 рік латиші склали тільки 52,5% населення, і то лише за рахунок сільської місцевості: у Ризі і в 7ми найбільших містах латвійці стали не просто національною меншиною, а відокремленою частиною суспільства. Латиська мова фактично була усунута із активного суспільного життя, її носії вільно могли почувати себе тільки в селах та в середовищі національної творчої інтелігенції. Ті, хто хотів зберегти національну ідентичність і скеровував своїх дітей до школи із латиською мовою викладання, прирікав їх на те, що вони не могли отримати освіти у вищих навчальних закладах і професійно-технічних училищах, які були цілком російськомовними. Відповідно корінні латиші працювали переважно в сільському господарстві, а робітники і інженери на великі заводи в міста Латвійської РСР прибували з усіх радянських республік.

Отже, громадянство згідно Постанови Парламенту від 15.10.1991 року отримали лише ті, хто був громадянами незалежної Латвії до 17.06.1940 року і їх нащадки¹¹⁰⁰. Постанова Парламенту від 28.10.1992 року¹¹⁰¹ додала до їх числа тих, хто мешкав в Російській імперії на території сучасної Латвії до 01.08.1914 року. В цілому громадянство автоматично отримали лише приблизно 2/3 населення країни, статус решти залишався невизначеним до липня 1994 року, коли вони були визначені особливим статусом негромадян (non-citizens) з переліком обмежень, головні з яких — участь у виборах і можливість працювати в структурах держави. Також було встановлено обмежені «вікна натуралізації» навіть

¹⁰⁹⁸ Куць О.М. Мовна політика деяких зарубіжних держав. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2001. С.31.

¹⁰⁹⁹ Куць О.М. Мовна політика деяких зарубіжних держав. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2001. С.42.

¹¹⁰⁰ Minority Electronic Resources: Differences in rights between citizens and non-citizens in Latvia — URL: https://minires.lv/count/non_cit-rights_1.htm [visited 18.11.2024]

¹¹⁰¹ Augstākās padomes lēmums par latviešu valodas statusu — URL: <https://likumi.lv/doc.php?id=66531> [visited 18.11.2024].

за умови знання латиської мови, які згодом були розширені. Кількість тих осіб, які могли отримати статус громадянина без складання іспиту на знання мови, поступово зростала.

Закон Латвії про мови від 31.03.1992 року встановлював, що будь-хто, завітавши до приватної установи (наприклад, магазину чи перукарні), має право питати й одержувати відповідь латиською мовою, і кожен працівник, навіть для тих професій, які не вимагають спілкування (водій автобусу тощо), зобов'язаний мати мовний сертифікат, штраф за підробку якого у 2010 році становив 50 латів (86 доларів США)¹¹⁰².

Контролює дотримання законодавства створений у 1992 році Державний мовний центр Латвії зі штатом у 18 мовних інспекторів, 9 з яких мають працювати у Ризі, з правом як реагувати на скарги, так і самостійно проводити перевірку знання мови працівників приватних і державних установ. Так, у листопаді 1998 року під час перевірки Міністерства внутрішніх справ було виявлено, що 1629 його службовців не відповідають встановленим державою стандартам, тобто недостатньо володіють державною мовою та законодавством. До цього переліку потрапив і тогочасний голова Імміграційної поліції Айварс Курпніекс. В січні 1999 року близько 90 шкільних вчителів провалили найвищий державний мовний іспит, а ще 53 повинні були повторно скласти його до 1 червня того ж року. Проте всі ці вчителі могли бути звільнені лише у тому разі, якщо їм знайдуть заміну¹¹⁰³.

Однак до 2000 року згідно з законом про мову 1992 року уряд все ж приймав документи російською, англійською та німецькою, відповідаючи тією ж самою мовою, якою надійшло звернення.¹¹⁰⁴

В результаті такої політики станом на 2011 рік латиші становили 57%, а у 2023 році 62% загального населення Латвії.¹¹⁰⁵

Латвія і Естонія вдалися до моделі етнонаціонального самозахисту, суть якої полягає у забезпеченні привілейованого становища титульного етносу через вибіркові умови набуття громадянства. Встановлено чіткі формальні критерії належності до спільноти, що ототожнюється з титульним етносом і передбачає формування держави однієї, але все ж таки політичної нації, адже в її основу покладено не етнічний, а мовний критерій: для визнання громадянином достатньо належним чином оволодіти державною мовою. Ці вимоги відкриті для кожного негромадянина, як і громадянин інших держав, які бажають жити в Латвії чи Естонії, тому є цілком демократичними.

Для порівняння, в Україні за переписом 1989 року частка українців «за паспортом» у складі країни дорівнювала 72,7%, проте українську вважали рідною тільки 64,7% (більше, ніж у Латвії та Естонії, але менше, ніж у Литві) і саме такий стан справ створив ґрунт для апологетів «двох державотворчих націй», адже при цьому в 6 з 27 регіонів українська була рідною менш ніж для половини населення, на Харківщині — лише для 50,5%. Але з кожним роком відносна кількість росіян і російськомовних зменшувалась¹¹⁰⁶.

Так, як і в Литві, згідно з першим Законом про громадянство України (введено в дію з дня опублікування 13.11.1991 згідно з Постановою Верховної Ради України від 08.10.1991 № 1637-XII, втратив чинність 01.03.2001) громадянами були визнані всі «особи, які на момент набрання чинності цим Законом проживали в Україні, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі,

¹¹⁰² Latvijas Republikas LIKUMS 31.03.1992 — URL: <http://www.vvk.lv/index.php?sadala=135&id=165> (visited 18.11.2024).

¹¹⁰³ Куць О.М. Мовна політика деяких зарубіжних держав. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2001. С.27.

¹¹⁰⁴ Latvijas Republikas LIKUMS 31.03.1992 — URL: <http://www.vvk.lv/index.php?sadala=135&id=165> (visited 18.11.2024).

¹¹⁰⁵ Demographics of Latvia — URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Latvia (перевірено 18.11.2024).

¹¹⁰⁶ 78% українців вважають своєю рідною мовою українську: опитування проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 29 липня по 4 серпня 2021 року — URL: <https://litgazeta.com.ua/news/78-ukraintsiv-vvazhaiut-svoiei-ridnoiu-movoiu-ukrainsku/> (перевірено 18.11.2024).

освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, які не є громадянами інших держав і які не заперечують проти набуття громадянства України», а також особи, які «народилися чи довели, що постійно проживали на її території, не перебувають у громадянстві інших держав і не пізніше як через рік після набрання чинності цим Законом виявили бажання стати громадянами України»¹¹⁰⁷. Зразок та порядок видачі паспорту і свідоцтва про народження для неповнолітніх громадян було встановлено Постановою Верховної Ради лише в червні 1992 року¹¹⁰⁸, додана необхідність поставити штамп «Україна» і зображення тризубу до старого паспорту, при цьому термін виконання цієї умови неодноразово продовжувався, остаточно до 31 грудня 2004 року¹¹⁰⁹.

Підставами для формування громадянської ідентичності можуть слугувати: 1) належність до етносу; 2) психологічна схожість; 3) соціальна єдність; 4) політична репрезентованість у самостійній державі.

Належність до етносу як до певної спільноти «родин однієї крові» може бути значущим критерієм ідентифікації, але абсолютизація біологічного рівня, вочевидь, не є доцільною, адже жодна держава в світі не обмежує надання громадянства лише на підставі родинного походження.

Отже, варто детальніше розглянути питання психологічної схожості, яка в багатьох випадках базується на використанні однієї мови. Аналіз історичних ракурсів цього аспекту дозволяє стверджувати, що усталення мови якогось етносу може вважатись моментом виникнення нації. Так, Р. Брюейкер визначає Францію як класичний приклад створення нації на основі єдиної мови завдяки традиції перетворення селян та емігрантів в аборигенів у «французькому плавильному тиглі» (*le creuset français*), що триває з часів Третьої республіки (4 вересня 1870 року — 10 липня 1940 року), і розпочалась зі шкільних вчителів, які публічно принижували учнів, що розмовляли на мовах і діалектах, відмінних від стандартної французької¹¹¹⁰. Незалежно від національного походження, всі зобов'язані вчитися в школі французькою мовою і лише на ній звертатися до суду або поліції.

Не менш жорстка політика проводилася у Великобританії, де в першій половині ХХ ст. вчителі регулярно застосовували фізичні й моральні заходи до сільських школярів за фрази, вимовлені випадково ірландською або валлійською¹¹¹¹. Акт про освіту 1872 р. заборонив викладати шотландською і навіть просто спілкуватися нею¹¹¹². Лише з 1993 року Уельській мовний акт встановив рівність валлійської та англійської мов, разом з утворенням шотландського парламенту у 1999 р. офіційного статусу набула шотландська мова, а з 2005 р. відкрилась перша школа, де викладення ведеться виключно шотландською. Однак досі більшість громадян Великобританії незалежно від походження вважають достатнім для себе володіння лише англійською мовою для спілкування як всередині країни, так і за її межами¹¹¹³.

При цьому не варто вважати єдиним народом усіх осіб, які спілкуються однією мовою. І це не лише десятки країн, які були частинами колоніальних імперій. До кінця

¹¹⁰⁷ Закон України від 08.10.1991 № 1636-ХІІ. «Про громадянство України» — URL: https://ips.ligazakon.net/document/t163600?an=23&ed=0000_00_00 (перевірено 18.11.2024).

¹¹⁰⁸ Постанова Верховної Ради України від 26.06.1992 № 2503-ХІІ «Про затвердження положень про паспорт громадянина України та свідоцтво про народження» — URL: https://ips.ligazakon.net/document/t163700?an=2&ed=0000_00_00 (перевірено 18.11.2024).

¹¹⁰⁹ Закон України від 23.03.2000 р. № 1614-ІІІ. Про внесення змін до Закону України «Про громадянство України» — URL: https://ips.ligazakon.net/document/t001614?an=190&ed=0000_00_00 (перевірено 18.11.2024)

¹¹¹⁰ Брюейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі. Львів: Кальварія, 2006. С. 58.

¹¹¹¹ Куць О.М. Мовна політика деяких зарубіжних держав. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2001. С.5.

¹¹¹² Куць О.М. Мовна політика деяких зарубіжних держав. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2001. С.95.

¹¹¹³ Куць О.М. Мовна політика деяких зарубіжних держав. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2001. С.97.

XX ст. панувала думка про єдину сербохорватську мову, адже нею окрім сербів і хорватів, визнаних різними народами ще в середині XX століття, спілкуються також чорногорці й слов'яни-мусульмани боснійці, які формувалися переважно в сербському етновому середовищі, тому їх відносили до південнослов'янських народностей. Проте під час розпаду Югославії вони виразно стали окремими етносами, в першу чергу, завдяки різному віросповіданню, і саме сформованість їх як етносів призвела до створення незалежних держав.

Натомість конгломерат слов'янських, грецьких та романізованих іллірійсько-фракійських нащадків, який формувався з VII ст., в 1945 році вперше було визнано як окрему слов'янську націю з власною мовою¹¹¹⁴, яка також увійшла до складу Югославії і отримала незалежність без кривавих війн, на відміну від Косово та Боснії. З лютого 2019 року країна носить назву «Північна Македонія», на вимогу Греції, яка поставила таке перейменування умовою вступу до ЄС, адже назву «Македенія» носить провінція Греції.

Видатний французький психолог, історик і культуролог Г. Лебон у своїй знаменитій праці, відомій як «Психологія народів» (в оригіналі «Le Bon Gustave. Lois Psychologiques de l'Évolution des Peuples» — психологічні закони еволюції народів), вперше виданій у в 1894 році, на основі досліджень історії та культури різних народів і рас дійшов такого висновку: «кожний народ має душевний устрій так само стійкий, як і його анатомічні особливості, й саме від нього походять його почуття, його думки, його установи, його вірування і його мистецтва... для того, щоб якийсь народ змінив свої установи, вірування і мистецтва, він повинен спочатку переробити свою душу»¹¹¹⁵.

Також Г. Лебон зазначає: «Глибокі відмінності, що існують між психічним складом різних народів, призводять до того, що вони сприймають зовнішній світ зовсім по-різному. З цього випливає те, що вони відчувають, міркують і діють зовсім по-різному і що між ними існує розбіжність з усіх питань, коли вони контактують один з одним. Велика частина воєн, якими сповнена історія, виникала з цих розбіжностей»¹¹¹⁶.

Щодо соціальної єдності, у динамічному аспекті вона може розглядатися в якості передумови для нового етапу — становлення великої соціальної спільноти з усталеними (закарбованими в колективному підсвідомому) визначальними рисами. Важливим фактором її формування є наявність у відносно недалекому і постійно згадуваному минулому незалежної держави, що проводила власну міжнародну політику, навіть якщо згодом незалежність було втрачено.

Наприклад, Тибет, фактично незалежна держава у 1912-1951 рр., паспорти якого визнавались дійсними для в'їзду в іноземні країни в 1947-1949 рр., в тому числі в гомінданівський Китай — про це свідчить, зокрема, паспорт Ц. Шакабпи з численними візами¹¹¹⁷. Але у 1951 р. після незначного спротиву Тибет окуповано Народно-визвольною армією комуністичного Китаю, і така анексія без заперечень була визнана світовим співтовариством¹¹¹⁸.

На початку XXI століття існування виразно сформованих національних спільнот, які не мають своєї державності, є скоріше винятком. Хоча б у вигляді національно-державної автономії, як, наприклад, вище згадувані шотландці і валлійці, її мають десятки народів. Довгий період нашої історії відображає саме цей стан розвитку: національна самосвідомість — «ми — українці» була наявна, де-юре існувало представництво в ООН на рівні

¹¹¹⁴ Сучасні слов'янські народи, їхня етнічна спорідненість. — URL: <https://mybiblioteka.su/4-81352.html> (перевірено 18.11.2024).

¹¹¹⁵ Лебон Г. Психология народов и масс / Пер. с фр. А. Фридмана и Э. Пименовой. СПб: Ф. Павленков, 1896. С.3.

¹¹¹⁶ Le Bon G. Lois psychologiques de l'évolution des peuples / Troisième ed., review. Paris: F Alcan, 1898 226 p. — URL: <https://ia800902.us.archive.org/20/items/loispsychologiq01bongoog/loispsychologiq01bongoog.pdf> [Accessed 18 Nov 2024].

¹¹¹⁷ Tibetan passport for Shakabpa, with visas from various countries — URL: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/3/3a/Passeportshakabpa.jpg/220px-Passeportshakabpa.jpg> [Accessed 15 Nov 2024]

¹¹¹⁸ Tibet (1912–1951) — URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Tibet_\(1912–1951\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Tibet_(1912–1951)) [Accessed 15 Nov 2024].

незалежної країни, адже Україна входить до переліку її держав-засновниць «Original 51 Members» (що було визнанням внеску українського народу у перемогу над фашизмом та зміцнення миру в усьому світі), а 24.08.1991 лише змінила свою назву¹¹¹⁹, проте тільки з цього моменту має сенс говорити про остаточно сформовану політичну націю, репрезентовану і визнану в світі як самостійну незалежну державу.

Загальна тенденція розвитку полягає в тому, що з розвитком соціального рівня розуміння громадянської ідентичності втрачає значущість біологічний, який до того ж може і в реальності втрачати цілісність і монолітність.

Проте принципово важливим є те, що спочатку формується спільнота, яка має власну громадянську ідентичність, а вже потім вона здобуває політичну незалежність і отримує власну державу, визнану в світі. При зворотному порядку дій (штучне створення органів влади) новоутворення визнання не отримує і вважається квазідержавою.

Насамкінець варто згадати про існування Unpresented Nations and People Organizations (UNPO) — Організація непередставлених націй і народів, офіційно заснована в лютому 1991 року, до складу якої входять представники народів, які стоять на шляху визнання незалежності, і деякі з них таку державність згодом отримують — так, в складі організації були Естонія, Латвія, Грузія і Косово, і досі залишаються Тибет, Ассірія, Тайвань тощо¹¹²⁰. Найвідоміша із невизнаних Палестинська держава (State of Palestine) не входить до UNPO, оскільки з 29.11.2012 представлена в ООН у особливому статусі «держава-спостерігач, яка не є членом Організації»¹¹²¹.

Щоб унаочнити складний феномен, зазвичай вдаються до схематичних ілюстрацій. Такий системний погляд на формування громадянської ідентичності дає змогу більш усвідомлено надавати наукове розуміння цього феномена.

У нашому випадку постає завдання проілюструвати динамічний процес у його розгортанні (рис.1). Для цього позначимо насамперед те, що ілюструється, а саме велику соціальну групу. В ній позначимо рівні (знизу вгору), які відповідають ускладненню сутності великої групи, позначивши їх умовно: етно-, психо-, соціо-, політ-. Для унаочнення динаміки позначимо також етапи становлення великих груп.

Рівні	Етапи розвитку великої соціальної групи											
	1		2		3		4		5		6	7
політ-							+		+		+	+
соціо-					+		+		+		+	
психо-			+		+		+		+			
етно-	+	→	+	→	+	→	+	→		→		

Рисунок 1 — Етапи розвитку великої групи (країни)

З огляду на розглянуті підходи до вивчення великих соціальних груп стає зрозумілим, що первинним етапом є розгортання родових (племінних) спільнот до рівня протодержави, і коли етнічно однорідна група стає досить великою, де індивіди не знають усіх її членів особисто, то об'єднуючою є психологічна приналежність до спільноти, насамперед, мовна і культурна, що не тільки відображується у психіці, але й постає як феномен зачатків суспільної свідомості (на схемі це відповідає додаванню рівня «психо»).

¹¹¹⁹ Growth in United Nations membership: Original 51 Members — URL: <https://www.un.org/en/about-us/growth-in-un-membership> [Accessed 18 Nov 2024].

¹¹²⁰ Unpresented Nations and People Organizations (UNPO): our history — URL: <https://unpo.org/our-history/> [visited 19.11.2024].

¹¹²¹ Non-Member States — URL: <https://www.un.org/en/about-us/non-member-states> [visited 19.01.2024].

Наступний рівень («соціо») розглянуто вище як такий, на якому соціум готовий до створення держави, але ще не має її. І тільки на рівні «політ» виникає повноцінна держава. Зазначені члени UNPO, на нашу думку, можуть бути розміщені на рис.1 на етапах від 1 до 3, при цьому Палестинська держава є найближчою до рівня «політ», але це ще не означає, що вона отримає визнання раніше за членів UNPO, адже перебуває на цьому етапі чи не найдовше з усіх невизнаних країн світу.

Подальший розвиток соціумів у загальноневизнаних державах полягає у втіленні тенденцій до згортання нижніх рівнів: спочатку втрачається етнічна однорідність; потім відбувається те, що носії різних етносів втрачають не тільки етнічну, але й мовну самобутність; далі відносини населення країни з державою вичерпуються соціальними інститутами, поступово зменшуючи інтенсивність і внутрішню значущість цих відносин; а на останньому етапі залишається тільки те, що втілює в собі безпосередньо громадянство, як, наприклад, у Франції, яка є на сьогодні досить поліетнічною, і громадяни самоідентифікуються без зазначення національності.

Розроблену детальну побудову етапів розвитку великої групи (країни) (рис.1) можливо використовувати для емпіричних розвідок щодо громадянської ідентичності.

Для громадянської ідентичності також доречно запровадити градації, що можуть бути використані й для емпіричного її виявлення:

1) негативна ідентичність (у довільних контекстах це відповідало б ідентифікації через протиставлення «не знаю, хто я, але точно не той»; в нашому випадку це антиглобалістські тенденції або, навпаки, заперечення етнічного націоналізму; активне відкидання неприйнятної ідентичності);

2) вимушена ідентичність (наприклад, певна частка солдат строкової служби радянської доби, які потрапили до армії не за власним бажанням);

3) нейтральна ідентичність (у випадках ідентичності, яка має об'єктивний характер і не призводить до суттєвих емоційних переживань стосовно її предмета, наприклад, стать, дата народження тощо, в тому числі, можливо, і країна громадянства);

4) бажана ідентичність: наміри щодо набуття відсутньої ідентичності;

5) позитивна ідентичність: володіння визнаною ідентичністю та активне відстоювання її в соціальному середовищі.

В результаті вивчення питання громадянської ідентичності на підставі її авторського визначення («усвідомленість формально зафіксованої приналежності індивіда до спільноти громадян певної держави, що має для нього значущий зміст, а також зумовлює його актуальні чи потенційні громадянські практики»)¹¹²² :

— *розглянуто* формування громадянської ідентичності на макрорівні (вплив держави, культури, ЗМІ), на мезорівні (соціальні інститути, зокрема освіта, політичні рухи та неурядові організації), на мікрорівні (повсякденна практика взаємодії, зокрема викладачів і вчителів зі студентами та учнями);

— *встановлено*, що у сучасному світі з можливістю неодноразової зміни місця проживання формально зафіксоване громадянство є найбільш вагомим чинником визначення громадянської ідентичності особи і її основним фізичним втіленням, доступним для об'єктивного вимірювання; проте його відсутність не позбавляє можливості участі у деяких громадянських практиках;

— *зазначено*, що згідно з теорією соціальної ідентичності формально зафіксованої приналежності до певної, навіть цілком довільно визначеної, групи достатньо для виникнення внутрішньогрупового фаворитизму і міжгрупової дискримінації, тому формальне зафіксоване громадянство для переважної більшості осіб неминує буде призводити до

¹¹²² Кречетова В. А. Вища школа як чинник формування громадянської ідентичності студентів у сучасній Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 — спеціальні та галузеві соціології. ХГУ «НУА»; Класичний приватний університет, Запоріжжя, 2018. С. 14.

відчуття спільності з тими, хто має те ж саме громадянство, і протистояння до тих, хто його не має, особливо у критичних ситуаціях;

— *проведено* порівняння історії надання громадянства України і країн Прибалтики у 1990-2010 роки, показано, що Латвія і Естонія проводили політику обмеження надання громадянства, встановивши критерії володіння мовою, у зв'язку з критично низьким відсотком етнічного місцевого населення, а для України і Литви відсоток корінного населення був вищим, що дозволяло надати громадянство всім проживаючим на їх території;

— *наведено* етапи розвитку великої соціальної групи: етно-, психо-, соціо- і найвищий політ-, на якому відбувається визнання держави, наведено приклади народів світу, які пройшли через такі етапи і продовжують через них проходити;

— *запроваджено* до використання градації емпіричного виміру ідентичності: негативна, вимушена, нейтральна, бажана, позитивна.

*Людмила Афанасьєва, Ірина Букрєєва,
Наталя Глебова, Людмила Глинська,
Ігор Чичановський, Олексій Андрющенко,
Олександр Вишневський, Вікторія Гавріна,
Олексій Дворський, Ольга Ядловська,
Мілана Мазінова*

*Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького*

АДАПТАЦІЯ ТА ІНТЕГРАЦІЯ ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНИХ ІМЕНШИН: ЧИННИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ (досвід Мелітополя)

Укравіньському багатокультурному Мелітополі сьогодні 240 років. Місто пишається своїми глибокими віковими традиціями добросусідства та взаємоповаги представників понад 100-та національностей і етнічних культур. У нашому місті зареєстровано 31 національно-культурне товариство, які об'єднані у спілку Громадських Організацій «Спілка громадських організацій «Рада національних товариств», функціонує й постійно діючий консультативно-дорадчий орган при виконавчому комітеті Мелітопольської міської ради «Координаційна рада національно-культурних товариств».

Ці інституції, сприяють розвитку і збереженню культурного розмаїття, дотриманню прав і свобод етнічних спільнот, втіленню інклюзивної інтеграційної політики взаєморозуміння, міжкультурної взаємодії та консолідації багатокультурної громади, відстоюючи

в такий спосіб демократичні європейські цінності [Соціологічні маркери інтеркультурного картування Мелітополя / авт. колектив: Л. Афанасьєва, А. Орлов [ті ін.]; за заг. ред. Л. Афанасьєвої. Мелітополь, 2020. 63 с.].

Проте через важливе стратегічне розташування вже більше року Мелітополь живе під окупацією путінської орди, перебуваючи під тиском рашистської адміністрації й несе на собі страшне ярмо тимчасовій окупації.

Рашистська ідеологія втілює щодо мелітопольців скоординований план дій з ознаками геноциду та дискримінації: від руйнування політичної та соціальної систем до знищення культури, мови, порушення прав і свобод, і врешті-решт безпеки, гідності та життя людей. Рашистські загарбники принесли мелітопольцям так званий «руський мір», що заперечує європейський вибір української нації, а багатокультурний український народ окупанти вважають антируською конструкцією, незалежну ж Українську державу — «штучним утворення», одночасно пропагуючи взірць «совецької дружби народів».

Знищення усього українського та європейського почалося з перших днів окупації шляхом політичних репресій усіх не згодних з новими порядками. Одними з перших полонених стали наш мер — Іван Федоров, кримськотатарська активістка, директорка краєзнавчого музею — Лейла Ібрагімова, пастор, громадянин Америки — Дмитро Бодю, громадяни Ізраїлю — родина Кумок, батько полячки Світлани Залізецької, директори шкіл, місцеві бізнесмени.... Й це тільки в перший місяць війни. Наразі викрадені й опинилися у полоні понад 1000 місцевих мешканців — представники місцевої влади, етнічних спільнот, громадські діячі, пересічні громадсько активні мелітопольці. Намагаючись знищити нашу ідентичність окупанти разом з політичними репресіями піддали жорсткій цензурі інформаційну, культурну та освітню сфери. У місті не працює вітчизняне телебачення, відсутній український мобільний зв'язок та Інтернет, неправомірно конфісковане нерухоме майно та обладнання, тощо [Звіт за результатами контент-аналізу, фокус групових дискусій та глибинних інтерв'ю в рамках реалізації проєкту за підтримки Ради Європи «Етнічні спільноти і спільність: запорука громадської активності та довіри». Мелітопольська міська рада, Центр соціологічних досліджень Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького. Мелітополь-Запоріжжя, 2022. 114 с].

Мешканці міста не можуть вільно спілкуватися як українською, так і своєю етнічною мовою, а заклади освіти примусово переведені на російську мову й російські програми. У місцевому краєзнавчому музеї виготовлені «нові експонати», які перекидали справжню історію і культуру міста, називаючи наш край частиною малоросії або новоросії.

Вже більше двох з половиною років місто проходить випробування на витримку і стійкість, єднання і взаємодопомогу. І головне — це випробування нашої гідності, поваги до себе і своєї історії, багатой етнокультурної спадщини, відданості своїй Батьківщині.

У наслідок російської військової агресії та тимчасової окупації міста, 2/3 представників етноспільнот вимушено покинули місто, перемістившись як на підконтрольну Україні територію, так і за кордон. Це спричинило втрату комунікації, як зі своїми національно-культурними товариствами (НКТ), так і зі «Спілкою «Рада національних товариств», посилило соціальну ізоляцію, уповільнило громадську активність, міжкультурну взаємодію і спільну співпрацю з органами місцевого самоврядування. Зазначені чинники можуть призвести до припинення існування деяких національно-культурних товариств, виникнення міжетнічних непорозумінь та конфліктів після деокупації Мелітополя. [Кондур Земфіра, Афанасьєва Людмила, Семікін Михайло. Кейси згуртованості етнічних спільнот тимчасово окупованого Мелітополя в контексті втілення принципу єдності в розмаїтті: Проєктний підхід. Українознавчий альманах. 2023. Вип. 33. С. 216-223].

З метою визначення чинників, що сприятимуть відновленню ефективної роботи національно-культурних товариств Мелітополя, Центр соціологічних досліджень МДПУ імені Богдана Хмельницького провів анкетне опитування серед представників та

представниць національних меншин (спільнот) міста, які з початку повномасштабної війни та тимчасової окупації були вимушені переїхати на підконтрольну територію України, і отримали статус вимушено переміщених осіб (ВПО).

Анкетне опитування проводилося у термін з 06.09.2024 р. по 19.09.2024 р. із застосуванням Google Forms в онлайн режимі.

Спеціалізована анкета включає три блоки питань:

АНКЕТА ВІДНОВЛЕННЯ ЕФЕКТИВНОЇ РОБОТИ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ТОВАРИСТВ ОЧИМА ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ПРЕДСТАВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ТА РОМІВ МЕЛІТОПОЛЬЩИНИ

Мета

опитування: визначення чинників, які сприятимуть відновленню ефективної роботи національно-культурних товариств серед вимушено переміщених представників національних меншин та ромів, що компактно проживають у Запорізькій, Київській та Львівській областях

Блок 1: Нове житло — новий початок: критерії вибору та адаптації

Що для Вас нове місце проживання та чому Ви обрали саме його?

Чи зустрічали Ви або члени вашої родини з прояви упередженого ставлення за місцем нового проживання

Якщо «так», то що було причиною такого ставлення?

Які установи/структури, на вашу думку, є об'єднавчими для співпраці місцевих етно-спільнот та вимушено переміщених представників національних меншин Мелітополя?

Чи існують у регіоні де Ви зараз проживаєте національно-культурні товариства з якими Ви себе ідентифікуєте?

Блок 2: Адаптивні практики національно-культурних товариств в умовах війни

До повномасштабної війни об'єднавчим органом національно-культурних товариств (НКТ) міста була «Спілка громадських організацій “Рада національних товариств”». А чим, особисто, для Вас вона є?

Пригадайте найбільш успішні ініціативи/заходи/події, які проводились «Спілкою громадських організацій “Рада національних товариств”» до повномасштабної війни?

Чи знаєте Ви наразі про роботу свого національно-культурного товариства, проживаючи в іншому місті/селищі/селі?

Якщо «так», то чи берете Ви участь в його діяльності?

Якщо не берете участь, то чому?

Які дії Ви вважаєте першочерговими для активізації діяльності вашого національно-культурного товариства під час війни та вимушеного переміщення?

Блок 3: Чинники активізації діяльності національно-культурних товариств ВПО під час війни

На Вашу думку, які кроки місцевої влади сприятимуть активізації діяльності національно-культурних товариств Мелітополя під час війни та вимушеного переміщення?

Яких саме ресурсів, на Вашу думку, не вистачає для ефективної роботи національно-культурних товариств внутрішньо переміщених представників національних меншин

У нашому місті функціонували факультативи, недільні школи з вивчення рідної мови. Наразі, чи є у Вас можливість її вдосконалення?

Які, підходи /заходи/події роботи національно-культурного товариств у місцевості де наразі проживаєте, Ви б хотіли запровадити після повернення в Мелітополь?

Як і чим особисто Ви можете допомогти роботі вашого національно-культурного товариства під час війни та вимушеного переміщення?

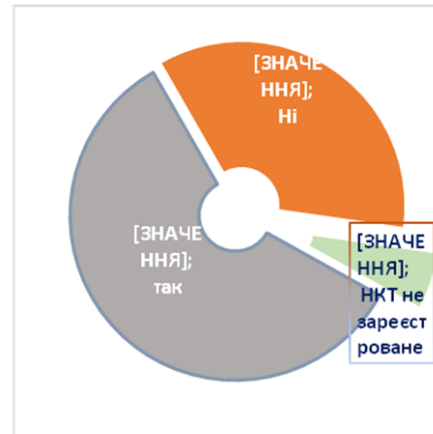
Вибіркову сукупність склали 404 представники національних меншин (спільнот) з числа вимушено переміщених осіб Мелітополя, серед яких 58,7 % є членами таких НКТ як: Мелітопольська міська єврейська громада 12,4 %, Товариство болгарської культури «Балкани» — 8,6 %, Мелітопольський регіональний комітет сприяння повернення

кримських татар на історичну Батьківщину «Азат» — 8,6%, Культурно-просвітницьке товариство «Богемія» — 7,8%, Мелітопольське товариство греків «Еллада» — 5,6%, Караїмське національно-культурне товариство «Джамаат» 3,8%, Мелітопольське україно-польське культурно-освітнє товариство «Полонія» — 2,7%, Білоруське товариство «Полісся» — 2,7%, Корейське національно-культурне товариство — 1,8%, Україно-німецьке товариство «Цухаузе» — 1,9%, Мелітопольське вірменське товариство «Масіс» — 1,9%, Народний кримськотатарський ансамбль пісні та танцю «Гузель Кирич» — 0,9%.

Члени національно-культурних товариств (НКТ) %

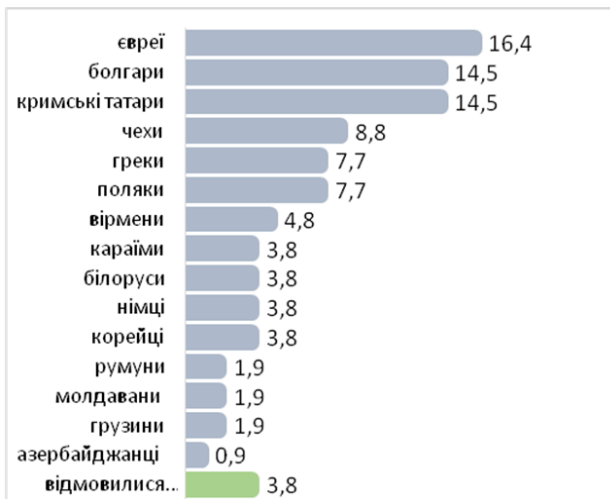

Члени НКТ: %

35,6% опитаних не є членами НКТ, а 5,8% — не мають власного НКТ, оскільки воно не зареєстровано у Мелітополі (румуні, азербайджанці, грузини).

Етнічна приналежність респондентів: %

Місце проживання респондентів: %

За етнічною приналежністю в опитуванні взяли участь: євреї — 16,4 %, болгари — 14,5 %, кримські татари — 14,5 %, чехи — 8,8 %, греки — 7,7 %, поляки — 7,7 %, вірмени — 4,8 %, караїми — 3,8 %, білоруси — 3,8 %, німці — 3,8 %, корейці — 3,8 %, румуні — 1,9 %, молдавани — 1,9 %, грузини — 1,9 %, азербайджанці — 0,9 %, 3,8 % — відмовилися називати свою національність

Респонденти проживають у різних регіонах на підконтрольній території України: Запорізька область — 29,90 %, Київська область — 13,5 %, Дніпропетровська

область — 11,6 %, Львівська область — 10,6 %, Одеська область — 7,7 %, Вінницька область — 3,8 %, Тернопільська область — 3,8 %, Миколаївська область — 3,8 %, Черкаська область — 2,9 %, Хмельницька область — 2,9 %, Чернівецька область — 2,9 %, Херсонська область — 1,9 %, Кіровоградська область — 1,9 %, Закарпатська область — 0,9 %, Волинська область — 0,9 %.

Вийшли з міста одразу після окупації 51,0 % опитаних, до року — 25,0 %, понад рік тому — 19,2 %, нещодавно (до 3-х місяців тому) — 4,8 %.

БЛОК 1. Нове житло — новий початок: критерії вибору та адаптації

Після тимчасової окупації міста Мелітополя частина мешканців була змушена виїхати на підконтрольну Україні територію, рятуючись від небезпеки. Представники національних меншин зіштовхнулися з подвійним вимушеним переміщенням: вони не лише покинули свої домівки, а й опинилися в новому соціокультурному контексті, де їм довелося адаптуватися до відмінних умов життя та шукати способи збереження своєї ідентичності та культурних традицій.

Для розуміння їхніх потреб, особливостей вибору нового місця проживання та з'ясування факторів, які вплинули на цей вибір, їм було запропоновано відповісти на питання, що саме вплинуло на вибір нового місця проживання. Учасники мали можливість обрати до декілька варіантів відповідей, що дозволило отримати більш детальну інформацію.

Результати анкетного опитування показали, що для 40,4 % вимушено переміщених представників етноспільнот Мелітопольщини важливим фактором є родичі та друзі, які нададуть необхідну допомогу на новому місці. Для них підтримка близьких та рідних людей є ключовим аспектом адаптації до нових умов.

Не менш значущим фактором при виборі нового місця проживання, на думку опитаних, є безпека. В умовах війни на перший план виходить потреба убезпечити своїх близьких і себе від бойових дій та інших загроз. Люди прагнуть переїхати до місцевостей, що розташовані далеко від зони активних бойових дій та від можливих загроз для їхнього життя, що підтверджують і результати опитування: для 31,7 % нове місце проживання — це місце, де вони і їхні сім'ї почуваються у безпеці. Тому, частина респондентів вибрала основним місцем проживання обрала такі західні області України як Закарпатська, Львівська, Тернопільська, Чернівецька.

Важливим чинником при виборі тимчасового місця проживання є прихисток, наданий місцевими громадами чи організаціями. Так, 20,2 % респондентів обрали нове місце проживання через те, що їм там надали житло. Така допомога дозволяє забезпечити базові потреби переселенців, що є вагомою причиною щоб залишитися на цьому місці. Такі умови на думку опитаних створені в м. Запоріжжі, яке є основним хабом ВПО і в якому релокована Мелітопольська міська рада та органи місцевого самоврядування, державні та комунальні підприємства, організації, установи.

18,3 % респондентів обрали нове місце проживання через можливість продовжувати свою професійну діяльність та працювати за своєю спеціальністю або кваліфікацією. Цей аспект важливий для збереження економічної стабільності родини, свого соціального статусу і продовження кар'єри.

Для 17,3 % людей важливо, щоб нове місце було неподалік від рідної домівки. Цей фактор відображає емоційний зв'язок з рідним краєм. Навіть при вимушеній евакуації багато хто прагне залишатися ближче до свого дому, зберігаючи можливість повернення або підтримку зв'язку з рідним містом або селом. Такими місцями тимчасового переміщення стали Запорізька та Дніпровська області.

Вартість оренди житла є ще одним вагомим чинником для 16,3 % респондентів, оскільки фінансові ресурси можуть бути обмеженими. Це особливо важливо для родин, які змушені адаптуватися до нових умов життя в умовах вимушеної міграції.

Доступність освіти для дітей як чинник назвали 10,6 % респондентів. Для багатьох родин важливо, щоб діти мали можливість продовжувати навчання в безпечних умовах, бо безперервність освіти — це гарантія майбутнього для дітей та емоційної стабільності для всієї родини.

УЗАГАЛЬНЕННЯ, ІДЕЇ, РЕКОМЕНДАЦІЇ

Вибір нового місця проживання вимушено переміщених представників національних меншин Мелітополя базується на поєднанні таких факторів: підтримки близьких, безпеки, доступності житла і можливості продовжувати звичне життя. Кожна сім'я обирає місце, яке найкраще відповідає її поточним потребам і обставинам і в своїй більшості не розраховує на підтримку держави. Інтеграція вимушено переміщених осіб є багатогранним процесом, який вимагає спільних зусиль держави, громадських організацій та місцевих жителів.

Ключовими факторами успішної адаптації є створення сприятливих умов, таких як:

- **Покращення доступу до інформації:** Варто створити інформаційні ресурси, які допоможуть вимушено переміщеним національним меншинам Мелітополя швидко дізнаватися про доступне житло, рівень безпеки та наявність культурних і соціальних спільнот у новому регіоні.
- **Підтримка місцевих громад:** Стимулювати розвиток місцевих ініціатив та волонтерських організацій, які зможуть надавати допомогу вимушено переміщеним національним меншинам міста, особливо в питаннях адаптації до нового життя без активної підтримки держави.
- **Забезпечення доступного житла:** Розробити програми з доступності житла для вимушено переміщених осіб, що враховують їхні матеріальні можливості та особливі потреби; впровадити програми підтримки орендного житла, зокрема, компенсації частини орендної плати.
- **Інформаційна кампанія:** Розробити та реалізовувати інформаційно-просвітницьку політику, спрямовану на ознайомлення місцевого населення про потреби ВПО та необхідність їхньої підтримки.

- ***Програми культурного обміну:*** Організовувати культурні заходи та фестивалі з участю ВПО та місцевих жителів для сприяння взаєморозумінню та інтеграції.

В ході анкетного опитування було виявлено, що більшість вимушено переміщених представників та представниць етнospільнот Мелітополя (73,1 %) не стикалися з проявами упередженого ставлення на новому місці проживання. Це свідчить про те, що в багатьох регіонах України створені більш-менш сприятливі умови для прийому переселенців. Громади, місцева влада та соціальні служби активно працюють над тим, щоб допомогти людям адаптуватися до нових умов життя. Така підтримка відіграє ключову роль у мінімізації стресу, спричиненого переїздом, та сприяє більш гнучкій їх інтеграції у нові громади.

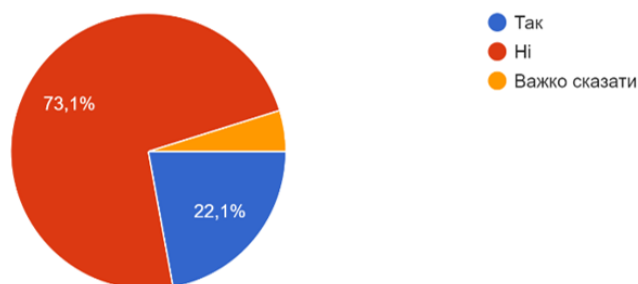
Проте, варто звернути увагу на те, що все ж 22,1 % вимушено переміщених представників й представниць національних меншин (спільнот) відзначили, що зіткнулися з проявами упередженого ставлення до себе через відмінності у культурі, походженні, соціальному статусі або навіть мовному бар'єрі. Важливо розуміти, що вимушено переміщені представники національних меншин (спільнот) часто знаходяться в емоційно-психологічно вразливому стані через втрату дому та зміну умов життя. Тому навіть незначні прояви негативного ставлення можуть сильно вплинути на їхнє самопочуття та процес адаптації до нових обставин.

Упереджене ставлення може проявлятися у формі дискримінації, стереотипів або непорозумінь між місцевим населенням і новоприбулими. Іноді подібне ставлення може виникати через недостатнє розуміння причин переселення або негативне сприйняття змін у громаді через прибуття нових жителів.

4,8 % респондентів відчували труднощі у визначенні упередженого ставлення до них. Це може вказувати на приховані форми дискримінації або на брак досвіду у розпізнаванні таких ситуацій. Люди можуть сумніватися, чи їхнє оточення ставиться до них упереджено, або ж це просто вплив особистих чи обставинних факторів.

Чи зустрічалися Ви або члени Вашої родини з проявами упередженого ставлення за місцем нового проживання?

404 відповіді

УЗАГАЛЬНЕННЯ, ІДЕЇ, РЕКОМЕНДАЦІЇ

Більшість вимушено переміщених представників національних меншин Мелітополя не стикаються з упередженим ставленням у нових місцях проживання. І все ж, незважаючи на загалом позитивне ставлення місцевих громад, частина вимушено переміщених представників національних меншин зіштовхується з упередженнями.

Для створення інклюзивного середовища необхідно продовжувати зусилля з підвищення толерантності та забезпечення психологічної підтримки переселенців. Ці заходи допоможуть мінімізувати проблеми, з якими стикаються національні меншини, і сприятимуть їх успішній інтеграції в нові громади.

Для успішної їхньої інтеграції необхідно зосередитися на таких аспектах:

- ***Підтримка інтеграційних програм:*** Розробляти та впроваджувати освітні та культурні програми, що спрямовані на сприяння інтеграції національних меншин у нових громадах. Це може включати мовні курси, ознайомлення з правами, соціальними послугами та місцевими традиціями.
- ***Підвищення рівня толерантності та міжкультурного діалогу:*** Проводити інформаційно-просвітницькі кампанії з метою підвищення обізнаності про культурні особливості та викорінення стереотипів щодо національних меншин серед місцевого населення.
- ***Співпраця з органами місцевого самоврядування:*** Розробка та реалізація місцевих програм інтеграції, що враховують специфіку кожної громади.
- ***Юридична підтримка:*** Забезпечити легкий доступ до юридичних консультацій для вирішення можливих випадків дискримінації або упередженого ставлення.
- ***Співпраця з медіа:*** Співпраця з медіа для формування позитивного іміджу переселенців та боротьби зі стереотипами.
- ***Моніторинг ситуації:*** Створити механізми моніторингу, що допоможуть виявляти випадки дискримінації та працювати над їх запобіганням на систематичному рівні.
- ***Соціальна підтримка:*** Надавати психологічну допомогу та підтримку тим, хто відчуває соціальний тиск або дискримінацію в новому середовищі.

Оскільки 22,1 % респондентів зіткнувся з упередженням з боку місцевих жителів, ми провели детальніший аналіз причин такої поведінки. Виявилось, що найпоширенішою причиною упередженого ставлення до них є географічний фактор, на що вказало 60,9 % опитаних, здебільшого проживаючих в західних областях України. Це свідчить про те, що стереотипи про певні регіони, з яких вони переїхали заважають успішній інтеграції представників національних меншин у нових громадах.

Мовне питання було визначено 39,1 % респондентів як ключовий чинник, що впливає на ставлення до внутрішньо переміщених осіб. Не володіння «місцевою мовою» часто призводить до мовної ізоляції, ускладнюючи соціокультурну інтеграцію нових мешканців. Сприйняття іншомовного спілкування як загрози для культурної ідентичності місцевого населення може породжувати негативні стереотипи та дискримінаційну поведінку. Варто зазначити, що мовне питання часто інструменталізується у політичних дискурсах чи засобами масової інформації, що може посилювати соціальну напруженість та створювати негативний імідж певних етнічних груп, поглиблювати розкол у суспільстві та створюють додаткові бар'єри для інтеграції.

Істотним чинником у формуванні упередженого ставлення до ВПО є також етнічна належність, на що вказали 13,0 % респондентів. Хоча цей фактор має менший вплив порівняно з мовними бар'єрами та місцем попереднього проживання, його не можна недооцінювати. Стереотипи, історичні конфлікти та сприйняття певних етнічних груп як «інших» або «недостатньо наших» можуть призводити до дискримінаційної поведінки. Позитивне ставлення до етнічних меншин значною мірою залежить від загального рівня толерантності та інклюзивності в місцевих громадах.

Прояви дискримінації та булінгу щодо дітей, представників вимушено переміщених національних меншин, з боку однолітків, за даними опитування (13,0 % респондентів), є серйозною проблемою, що негативно впливає як на індивідуальне благополуччя дітей, так і на загальні відносини між переселенцями та місцевим населенням.

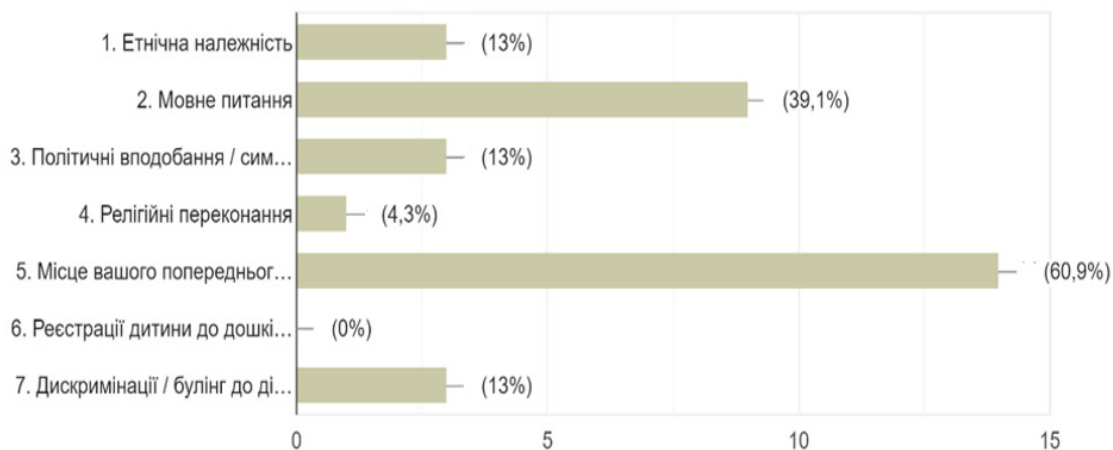
Діти, які відрізняються за етнічною належністю чи мовними характеристиками, стають особливо вразливими до проявів булінгу, що може призводити до серйозних наслідків для їхнього психологічного здоров'я та соціальної адаптації. Тривала травматизація внаслідок булінгу може ускладнювати процес навчання, обмежувати можливості для майбутнього та формувати негативне ставлення до суспільства в цілому.

13,0 % респондентів вказали на політичні погляди як одну з причин упередженого ставлення до них. Хоча цей фактор має менший вплив порівняно з мовними бар'єрами та місцем походження, він все ж може відігравати певну роль у формуванні міжособистісних відносин. Політичні симпатії можуть як посилювати, так і послаблювати соціальну інклюзію. Спільність політичних переконань може сприяти позитивному сприйняттю переселенців, тоді як ідеологічні розбіжності можуть призводити до відчуження.

Незважаючи на те, що лише 4,3 % респондентів відкрито визнали дискримінацію за релігійною ознакою, це не означає, що проблема відсутня. Таке упереджене ставлення часто має прихований характер і може проявлятися у формі мікроагресій, соціальної ізоляції, які не завжди легко ідентифікувати та визнати.

Якщо "так", то що було причиною такого ставлення?

93 відповіді

УЗАГАЛЬНЕННЯ, ІДЕЇ, РЕКОМЕНДАЦІЇ

Основними факторами, які послужили упередженому ставленню до вимушено переміщених національних меншин (спільнот) Мелітополя, є особливості попереднього місця проживання та загальна соціальна атмосфера в громаді, мовна адаптація, яка підтримує інклюзивність і толерантність. Упереджене ставлення до етнокультурних спільнот, які переїхали в інші регіони України, є складним явищем, яке має коріння в мовних, культурних, політичних та соціальних аспектах.

Для успішної інтеграції вимушено переміщених національних меншин Мелітополя необхідно подолати бар'єри, пов'язані з упередженням та недовірою: Створення інклюзивного суспільства, де кожна людина почувається безпечно та комфортно, є одним з ключових завдань сьогодення. Для цього необхідно вжити низку заходів, спрямованих на підтримку мовної адаптації, підвищення рівня толерантності та створення інклюзивної соціальної атмосфери:

- **Підвищення рівня толерантності та емпатії:** Проводити інформаційно-просвітницькі кампанії з акцентом на культурне різноманіття, які допоможуть

місцевим жителям краще зрозуміти етнокультурні особливості переселенців та подолати стереотипи, що ведуть до упередженого ставлення.

- ***Сприяння рівності освітніх можливостей:*** Комплексна підтримка з боку освітніх закладів та місцевих громад, спрямована на створення інклюзивного освітнього середовища та попередження проявів дискримінації та насильства.
- ***Підтримка соціальної атмосфери:*** Сприяти створенню інклюзивної соціальної атмосфери через співпрацю державних і громадських організацій, з метою посилення комунікації між місцевим населенням і переселенцями, забезпечуючи інклюзивність і соціальну згуртованість.

Для того, щоб отримати максимально повну інформацію про інституції, які сприяють інтеграції, респондентам було запропоновано відкрите запитання: «Які установи/структури, на вашу думку, є об'єднавчими для співпраці місцевої громади та вимушено переміщених представників національних меншин Мелітополя?». Учасники опитування могли вказати декілька варіантів відповідей, що дозволило їм висловити свою думку більш детально та отримати більш повну картину щодо їхніх очікувань та потреб.

Найбільшу довіру серед опитаних отримали громадські та волонтерські організації (56,7 %). Це свідчить про те, що саме такі ініціативи найоперативніше реагують на нагальні потреби ВПО, надаючи їм необхідну підтримку та сприяючи соціальній адаптації. Респонденти, ймовірно, цінують у громадських організаціях їхню гнучкість, персоналізований підхід та орієнтацію на потреби конкретних людей.

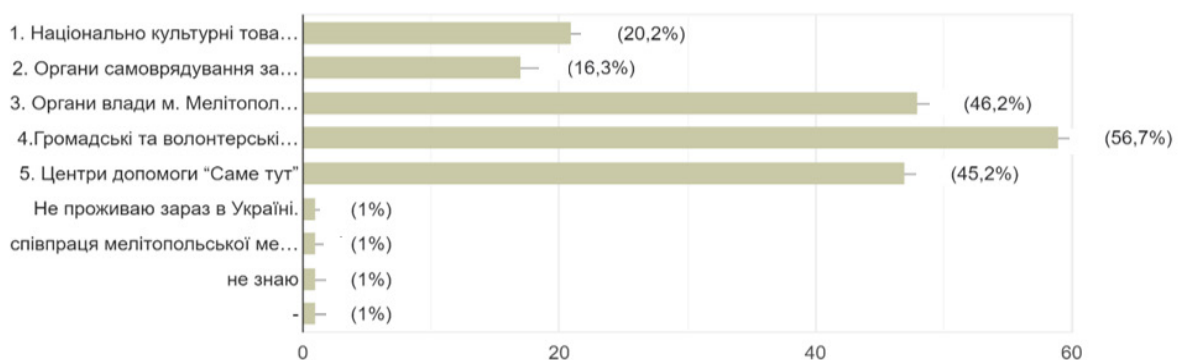
Органи місцевої влади Мелітополя також відіграють важливу роль в інтеграції ВПО (46,2 %). Це пов'язано з тим, що саме вони мають ресурси для вирішення системних проблем, таких як забезпечення житлом, працевлаштування та соціальна адаптація.

Центри допомоги «Саме тут» (45,2 %) виявилися одними з найпопулярніших платформ для об'єднання та взаємодопомоги серед респондентів. Їхній комплекс послуг, що включає гуманітарну допомогу, психологічну підтримку та юридичні консультації, робить їх важливим ресурсом для багатьох переселенців.

Національно-культурні товариства (20,2 %) користуються меншою популярністю, що, ймовірно, пов'язано з втратою комунікації з окремими лідерами/керівниками НКТ, які пішли на співпрацю з окупаційною владою чи померли; ті ж представники й представниці етноспільнот, які проживають в тимчасово окупованому Мелітополі та

Які установи/структури, на вашу думку, є об'єднавчими для співпраці місцевої громади та вимушено переміщених представників національних меншин Мелітополя?

404 відповіді

мають громадянську проукраїнську позицію знаходяться у небезпеці, що унеможлиблює їх публічну діяльність.

Органи самоврядування за місцем тимчасового проживання (16,3 %) також отримали відносно низький рівень підтримки. Це може свідчити про недостатню обізнаність людей щодо їхніх повноважень або про очікування більш активної участі цих органів у вирішенні проблем вимушено переміщених представників національних меншин. Структурованими платформами для ефективної роботи в регіонах покликані бути обласні Ради ВПО, але на сьогодні вони є мало дієвими, тому респонденти вказують на необхідність створення громадських організацій для захисту їхніх прав та інтересів з метою налагодження міжкультурної взаємодії в місцях тимчасового проживання.

УЗАГАЛЬНЕННЯ, ІДЕЇ, РЕКОМЕНДАЦІЇ

Громадські та волонтерські організації відіграють ключову роль у консолідації вимушено переміщених національних меншин Мелітополя, тоді як органи влади та спеціальні центри допомоги також є важливими об'єднувачими структурами.

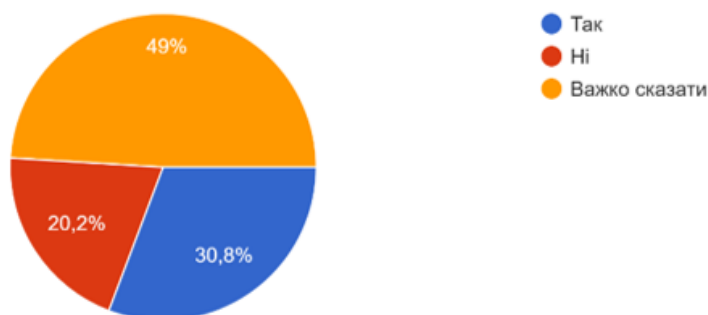
Існує декілька ефективних шляхів, які можуть сприяти інтеграції вимушено переміщених національних меншин Мелітополя та зміцненню міжкультурного діалогу в приймаючих громадах. Для забезпечення комплексного підходу до їх інтеграції необхідно:

- **Посилення співпраці між органами влади та громадськими організаціями:** Створити ефективні механізми взаємодії між державними установами, громадськими та волонтерськими організаціями для кращого надання допомоги переселенцям та етнічним спільнотам.
- **Підтримка національно-культурних товариств:** Забезпечити організаційно-консультативну підтримку представників етнічних спільнот, щоб вони могли ефективніше адаптуватися до нових умов і активно долучатися до процесів інтеграції в приймаючі громади.
- **Розширення волонтерських ініціатив:** Сприяти розвитку волонтерських програм, спрямованих на підтримку переселенців, що допоможе консолідувати етнічні спільноти та місцевих жителів через спільні проєкти та заходи.

Соціальна адаптація вимушено переміщених представників національних меншин (спільнот) Мелітополя значною мірою залежить від того, наскільки вони відчують себе частиною нової спільноти. Тому для них важливо відчувати підтримку та знайомі культурні зв'язки на новому місці проживання. Присутність представників їхніх етносів допо-

Чи існують у регіоні де Ви зараз проживаєте національно-культурні товариства з якими Ви себе ідентифікуєте?

404 відповіді

магає зберігати національні традиції, мову та забезпечує відчуття спільноти, що сприяє швидкій адаптації та емоційному комфорту.

Ми поцікавились в соціологічному дослідженні чи існують у регіоні де вони наразі тимчасово проживають, національно-культурні товариства з якими вони себе ідентифікують. 30,8 % опитаних стверджують що в регіоні існують національно-культурні товариства з якими вони себе ідентифікують, 20,2 % — не знають про їх існування і «важко сказати» майже половині опитаних — 49,0 %.

УЗАГАЛЬНЕННЯ, ІДЕЇ, РЕКОМЕНДАЦІЇ

Для значної частини вимушено переміщених представників національних меншин Мелітополь важливо зберігати культурні та етнічні зв'язки на новому місці проживання. Проте дослідження показує, що майже половина з них не має інформації про існування національно-культурних товариств у регіонах, де вони тимчасово проживають. Це вказує на необхідність покращення комунікації та підтримки таких спільнот для сприяння їхній адаптації та інтеграції.

Вимушено переміщені представники національних меншин Мелітополя прагнуть зберегти свою культурну спадщину. Однак, не достатність інформації про існуючі НКТ у регіонах тимчасового проживання обмежує їхні можливості для соціальної інтеграції.

Для успішної адаптації та інтеграції вимушено переміщених представників національних меншин Мелітополя необхідно створити ефективні механізми збереження їхньої культурної ідентичності.

Це потребує:

- **Посилення інформаційної кампанії про наявні національно-культурні товариства та їхні заходи.**
- **Залучення місцевих органів влади та громадських організацій до підтримки культурних ініціатив переселенців.**
- **Проведення культурних заходів: організовувати спільні культурні заходи для переселенців та місцевого населення.**
- **Співпраця з освітніми закладами: залучати школи та університети до проведення культурних заходів та лекцій.**
- **Підтримка волонтерів: залучати волонтерів для допомоги у проведенні заходів та наданні соціальної підтримки переселенцям.**
- **Адвокація на рівні політики: звертатися до органів влади з пропозиціями щодо розробки та реалізації державних програм підтримки культурної різноманітності.**

Запропоновані рекомендації допоможуть розробити більш ефективні стратегії для підтримки культурної ідентичності вимушено переміщених осіб та сприяти їхній успішній інтеграції у нове суспільство.

БЛОК 2: Адаптивні практики національно-культурних товариств в умовах війни

До повномасштабної війни об'єднавчим органом національно-культурних товариств (НКТ) міста була «Спілка громадських організацій «Рада національних товариств» (Спілка).

Важливою функцією цієї громадської організації, на думку 48,1 % респондентів, була налагоджена взаємодія з міською владою, оскільки вона представляла інтереси етнічних спільнот перед міським самоврядуванням, сприяла вирішенню проблем і питань НКТ, допомагала в реалізації політик, спрямованих на підтримку культурного різноманіття.

«Спілка громадських організацій «Рада національних товариств» була й своєрідною візитівкою наших спільнот для міста, на що вказали 44,2 % опитаних. Вона забезпечувала впізнаваність та видимість національно-культурних товариств для широкого загалу, виступаючи як платформа, через яку громадськість могла дізнатися про різноманітність культур та традицій, що сприяло підвищенню інтересу до культурних подій і традицій, а також посилювало соціальну інтеграцію національних меншин (спільнот) у міську громаду.

Крім того, дана організація, на думку 39,4 % опитаних, виконувала функцію координації та підтримки роботи НКТ, що включало організацію спільних заходів, координацію соціально-культурних програм і проєктів, а також надання допомоги в адміністративних і фінансових питаннях. Вона слугувала платформою для обміну досвідом між різними спільнотами.

На думку 26,0 % респондентів Спілка відігравала роль у збереженні і популяризації мовних та культурних традицій етнічних спільнот, оскільки організовувала мовні курси, культурні тренінги та інші заходи, спрямовані на збереження етнічної ідентичності.

24,0 % опитаних вважають, що Спілка виступала представником інтересів етнічних спільнот не тільки в межах міста, але й на регіональному, національному та навіть європейському рівнях, включаючи участь у міжнародних форумах, конференціях та ініціативах, що допомагало в просуванні інтересів та досягнень спільнот на більш високому рівні.

Організація також виконувала функцію захисту прав і свобод етнічних спільнот, забезпечуючи правову підтримку та адвокацію в питаннях, що стосуються конституційних прав, на що вказали 24,0 % представників вимушено переміщених національних спільнот (меншин) Мелітополя.

«Рада національних товариств», на думку 17,3 % респондентів просувала культурно-освітні ініціативи, спрямовані на збереження та розвиток культурних традицій. Вона організовувала культурні заходи, фестивалі, виставки, лекторії та інші події, які були важливими для підтримки та розвитку національно-культурних інтересів.

УЗАГАЛЬНЕННЯ, ІДЕЇ, РЕКОМЕНДАЦІЇ

«Спілка громадських організацій «Рада національних товариств» була багатофункціональною організацією, яка виконувала численні ролі з підтримки та розвитку етнічних спільнот, включаючи представлення інтересів на різних рівнях, захист прав і збереження культурних традицій, координацію соціально-культурної діяльності тощо. Проте в умовах війни та вимушеного переміщення, етнічні спільноти відчують недостатність підтримки та координації, яку раніше забезпечувала ця організація. Щоб подолати ці виклики, спільноти можуть зосередитися на наступних кроках:

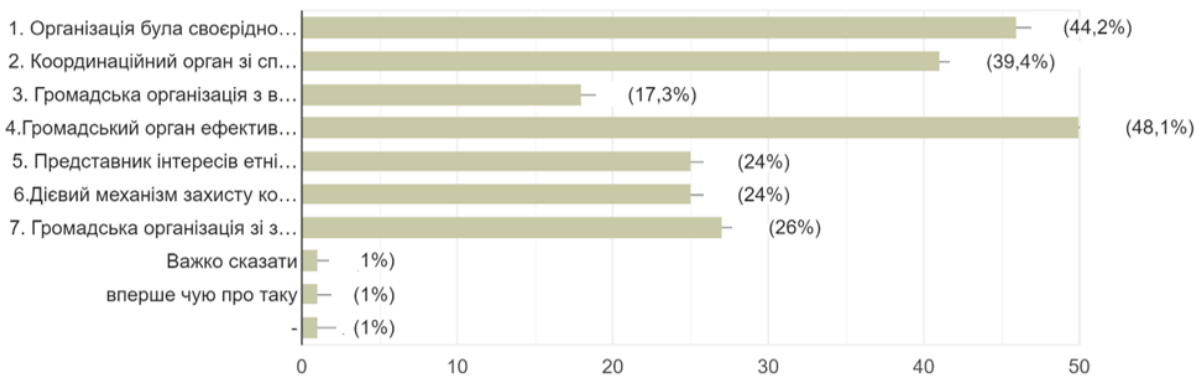
Співпраця з органами самоврядування: створення або відновлення платформи для постійного діалогу між національно-культурними товариствами та місцевою владою. Це дозволить етнічним спільнотам висловлювати свої потреби, вносити пропозиції щодо соціально-культурної політики та брати участь у прийнятті рішень. Організація регулярних зустрічей і круглих столів сприятиме кращій взаємодії та співпраці.

- **Ресурсне забезпечення:** залучення ресурсів для координації діяльності національно-культурних товариств, забезпечуючи адміністративну та фінансову допомогу. Це може включати підтримку в організації культурних заходів, програм збереження мовних та культурних традицій, а також заходів, спрямованих на соціальну інтеграцію переселенців.

- **Правова підтримка:** забезпечення доступу до правової допомоги та адвокації для представників національних меншин, які стикаються з викликами в умовах переміщення. Організація консультаційних центрів для вирішення проблем, що стосуються захисту конституційних прав, доступу до послуг та реєстрації організацій.
- **Збереження етнічної ідентичності:** розроблення програм з підтримки культурної спадщини етнічних спільнот, включаючи мовні курси, культурні заходи, фестивалі та виставки. Ці заходи допоможуть зберігати етнічну ідентичність і зміцнювати зв'язки між переселенцями та місцевими громадами.

До повномасштабної війни об'єднавчим органом національно-культурних товариств (НКТ) міста була "Спілка громадських організацій "Рад...еріть не більше 3-х варіантів або вкажіть свій

404 відповіді

Спілка громадських організацій «Рада національних товариств» завжди активно брала участь у розвитку культурного, освітнього та соціального життя Мелітополя. До повномасштабної війни вона організовувала і підтримувала численні успішні заходи, спрямовані на зміцнення міжнаціональних відносин і культурного обміну між різними етнічними спільнотами.

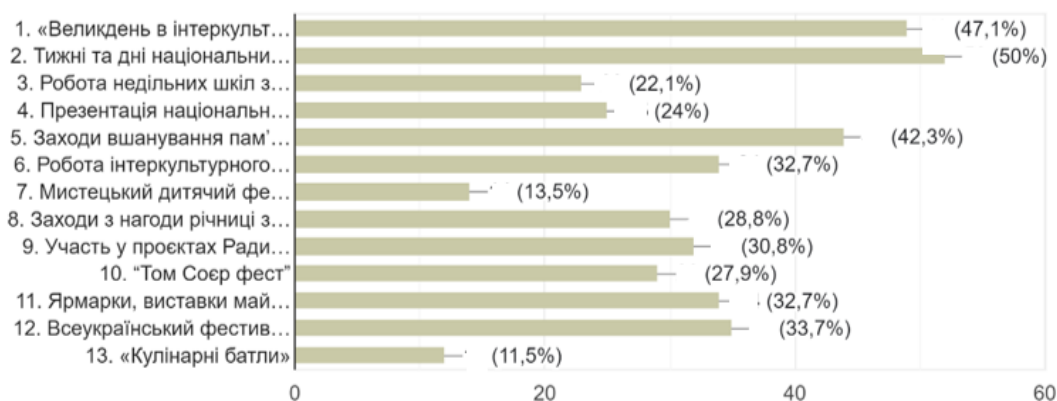
Найбільш успішні ініціативи Спілки громадських організацій «Рада національних товариств» для 47,1 % респондентів «Великдень в інтеркультурному місті Мелітополі» (Цей захід об'єднував різні етнічні громади та демонстрував традиції святкування Великодня, сприяючи взаєморозумінню та толерантності серед мешканців міста); 50,0 % «тижні та дні національних культур» (цей проект дозволяв представникам різних національностей презентувати свої традиції, культуру, музику та кухню, зміцнюючи міжкультурний діалог); 42,3 % заходи вшанування пам'яті жертв історичних подій (Голодомор, Голокост, геноцид кримськотатарського народу) (ці події акцентували увагу на важливості збереження історичної пам'яті та вшанування жертв трагедій, що сприяло вихованню толерантності та поваги); варто згадати Всеукраїнський фестиваль національних спільнот «МИ УКРАЇНСЬКІ», який зібрав 33,7 % голосів. Це один із найуспішніших заходів, який об'єднував етнічні громади з різних куточків України для демонстрації національних культур, кухонь, костюмів та звичаїв. Фестиваль не тільки популяризував культурне різноманіття, але й сприяв зміцненню відносин між громадами, що проживають в Україні.

32,7 % «робота інтеркультурного літнього табору для дітей «Інтеркультурна мозаїка» (табір надавав дітям можливість вивчати культури різних народів, розвивати навички міжкультурної комунікації та дружбу між представниками різних етнічних груп). Одним із таких заходів була подія до річниці заснування Мелітополя під назвою «Осенини в колі дружної родини». Цей захід об'єднував різні етнічні громади для спільного святкування,

підкреслюючи єдність і багатогранність національної культури. За даними, 28,8 % респондентів відзначили цей захід як один із найбільш успішних. Його важливість полягала в тому, що він сприяв підтримці культурної спадщини і традицій, збагачував міське життя різними проявами народної творчості. Серед успішних ініціатив також варто згадати «Том Соєр фест» (27,9 %). Це був фестиваль для молоді, де активні громадяни займалися благоустроєм міста, сприяючи розвитку місцевої громади та формуючи культуру спільної відповідальності. Ідея фесту полягала в тому, щоб залучити національні меншини (спільноти) до активної участі у житті міста, надаючи їм простір для самовираження та волонтерської діяльності. Іншим значущим напрямком діяльності було залучення до проєктів Ради Європи (30,8 %). Співпраця з міжнародними організаціями допомагала адаптувати найкращі практики міжкультурної комунікації, підвищувати обізнаність про права меншин та сприяти мирному співіснуванню різних народів. Це дозволяло громаді Мелітополя розвивати свої відносини на міжнародному рівні, що особливо важливо в контексті європейської інтеграції. 24,0 % «презентація національних подвір'їв та ярмарок національних страв до Дня міста «Мелітопольська родина — це маленька Україна» (захід демонстрував культурне багатство регіону через презентації національних подвір'їв та страв різних народів, що робило Мелітополь уособленням багатонаціональної України)

Дяльність «Спілки громадських організацій «Ради національних товариств» до повномасштабної війни була спрямована на розвиток культурної єдності, популяризацію національних традицій та залучення міжнародного досвіду, що зробило Мелітополь багатонаціональним і відкритим містом.

Пригадайте найбільш успішні ініціативи/заходи/події, які проводились "Спілкою громадських організацій "Рада національних тов...іть не більше 5-ти варіантів або вкажіть свій)
404 відповіді

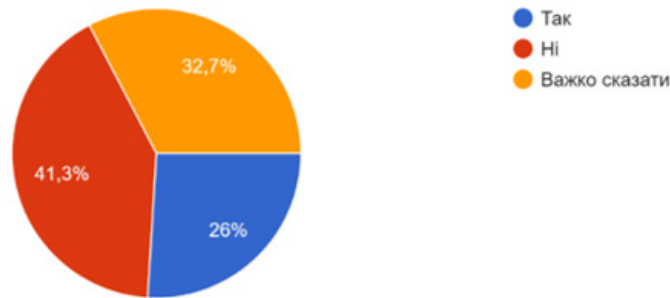

Навіть проживаючи у різних містах та селищах України більше третини представників етноспільнот проявляють активність на відстані через різноманітні форми участі, що допомагає підтримувати зв'язок з національно-культурним товариством та зберігати етнічну ідентичність.

Так, 26,0 % опитаних знають про роботу свого національно-культурного товариства і беруть участь у його діяльності в таких формах як: «спілкуємося онлайн» — 55,6 %, «час від часу виходжу на зв'язок з керівництвом та членами НКТ» — 37,0 %, «беру участь у реалізації Проєкту РЕ «Підтримка реформування законодавчої бази щодо національних меншин та зміцнення стійкості національних меншин і ромів в Україні» — 22,2 %, «викладаю/вивчаю мову, історію, культуру та етнічну спадщину свого народу» — 18,5 %, «отримую фінансову і гуманітарну підтримку» — 11,1 %, «отримую/надаю психологічну допомогу» — 3,7 %.

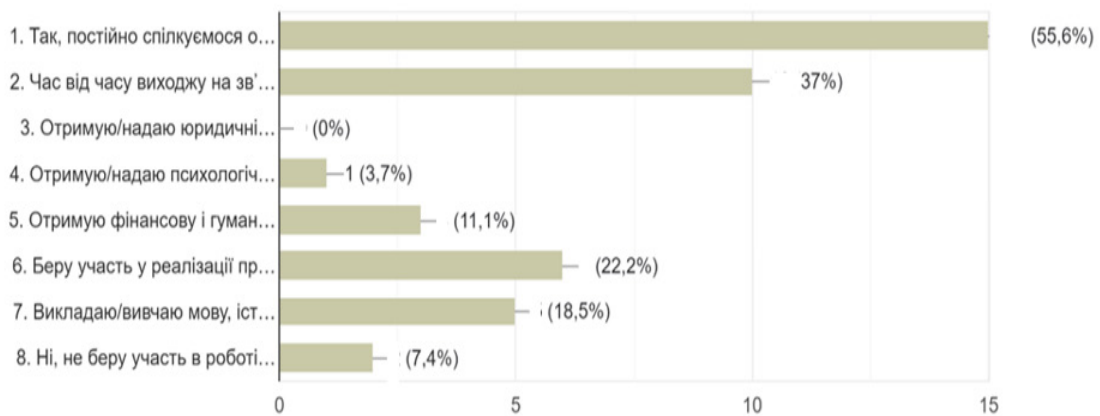
Чи знаєте Ви наразі про роботу свого національно-культурного товариства, проживаючи в іншому місті/селищі/селі?

404 відповіді

Якщо "так", то в якій формі Ви берете участь в його діяльності?

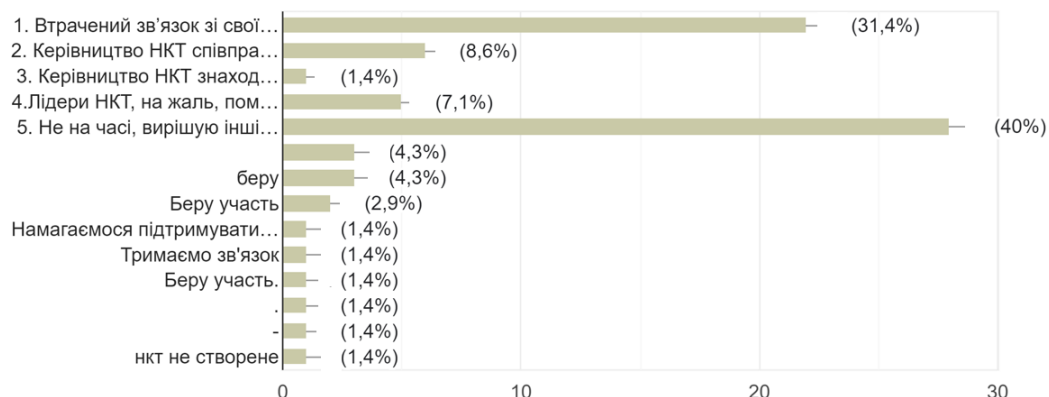
109 відповіді

32,7 % респондентам «важко оцінити роботу свого НКТ», а 41,3 % «не мають жодної інформації про своє національно-культурне товариство (НКТ)», що вказує на недостатню обізнаність або відсутність активної участі в його діяльності.

Якщо "не берете участь", то чому саме?

280 відповіді

Респонденти зазначили, що причинами їхньої пасивності є «вирішення інших нагальних проблем» — 40,0 %, «втрата зв'язку зі своїм НКТ» — 31,4 %, «співпраця керівництва з окупантами» — 8,6 %, «смерть лідерів» — 7,1 %, «з міркувань безпеки, оскільки керів-

ництво НКТ перебуває в окупації і не виходить на зв'язок» — 1,4 %. Ці дані відображають складні реалії, з якими стикаються члени НКТ під час війни та тимчасової окупації, що суттєво впливає на їхню активність і участь у діяльності товариства. Багато з них зазначають, що через війну змінилися пріоритети, і на перший план вийшли особисті або сімейні проблеми. Інші не мають можливості або ресурсів для підтримки зв'язку, що може бути наслідком переміщення або інших обставин. Окрім цього, недовіра до керівництва організацій через співпрацю з окупантами або втрату лідерів також негативно впливає на мотивацію брати участь у роботі НКТ. Важливо у майбутньому враховувати ці фактори для розробки стратегій підтримки та відновлення міжетнічної взаємодії внутрішньо-переміщених представників національних меншин Мелітополя

УЗАГАЛЬНЕННЯ, ІДЕЇ, РЕКОМЕНДАЦІЇ

Не дивлячись на розпорошеність, все ж представники й представниці етноспільнот міста знаходять дієві засоби комунікації, які дозволяють підтримувати зв'язки з членами свого товариства і незалежно від свого місця перебування отримувати інформацію про його роботу, що особливо важливо в умовах війни та вимушеного переміщення.

Враховуючи специфіку зазначених обставин вкрай необхідно відновити повноцінну комунікацію членів НКТ, що передбачає:

- **Інформаційну підтримку:** створення централізованого інформаційного джерела або використання існуючих платформ (групи в соціальних мережах, форуми, вебінари, електронні розсилки) для поширення інформації про діяльність НКТ, обміну думками та ідеями, організації віртуальних зустрічей.
Розробку регулярних інформаційних бюлетнів, які міститимуть новини, ресурси та корисну інформацію для членів НКТ.
- **Промоція довіри до керівництва:** Проведення відкритих зустрічей та обговорень, де члени НКТ можуть висловити свої занепокоєння та пропозиції, підвищуючи рівень прозорості в діяльності НКТ. Залучати нових лідерів, які мають довіру членів спільноти та готові активно працювати на благо товариства. Це можуть бути як представники молодшого покоління, так і ті, хто зберігав активність навіть під час війни.
- **Організаційну підтримку:** Координація діяльності НКТ повинна відбуватися через регулярні онлайн-конференції, планування спільних проєктів і створення нових комунікаційних каналів. НКТ повинні сфокусуватися на актуальних для своїх членів питаннях, таких як: допомога в інтеграції в нові громади, надання соціальних і юридичних послуг, організація психологічних консультацій онлайн, де члени спільноти можуть отримати підтримку та ділитися своїми переживаннями; проведення онлайн-зустрічей, лекцій, майстер-класів з мови, культури та історії народу, що допоможе зберегти етнічну ідентичність. Крім того, організація віртуальних культурних заходів (фестивалів, концертів, виставок) допоможе створити відчуття належності до своєї спільноти, навіть на відстані.
- **Забезпечення доступу до ресурсів:** Налагодження механізмів для обміну інформацією про доступні ресурси (житло, робота, юридична допомога) для переміщених осіб. Важливо розробити програми, які допоможуть членам спільноти адаптуватися до нових реалій, зокрема через підтримку у працевлаштуванні, освіті або наданні юридичних консультацій.

- ***Співпраця з іншими організаціями:*** *Налагодження партнерство з міжнародними та місцевими ГО для обміну досвідом та ресурсами, участі у проєктах, спрямованих на підтримку культурної ідентичності, прав національних меншин і соціальну інтеграцію. Це може бути як участь у форумах і конференціях, так і співпраця в гуманітарних або освітніх проєктах, що сприятиме зміцненню спільноти.*

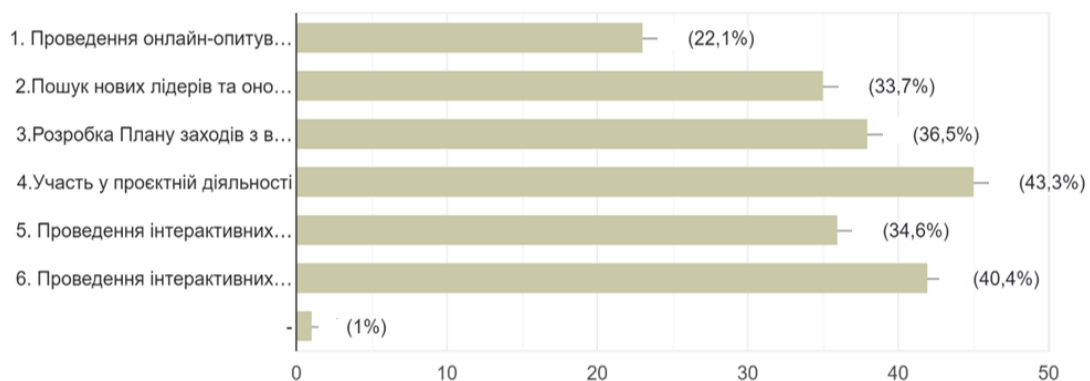
Першочерговими діями для активізації діяльності свого національно-культурного товариства під час війни та вимушеного переміщення, на думку 43,3 % опитаних, є «участь у проєктній діяльності», оскільки співпраця з міжнародними організаціями та фондами посприє фінансовій підтримці заходів зі збереження національної ідентичності. 40,4 % — важливими вважають проведення інтерактивних заходів з популяризації мови, культури, історичної та етнічної спадщини. 36,5 % — вказали на необхідність розробки «Плану заходів, який би враховував пропозиції і можливості НКТ в умовах війни». Такі види діяльності дозволять переглянути традиційні заходи, адаптуючи їх до змін ситуацій та нових викликів, призвести до впровадження нових форматів ідей, які раніше не розглядалися, посилити комунікаційні зв'язки, зробити програми та проєкти більш релевантними та цікавими. З іншого ж боку, члени національно-культурних товариств відчують важливість своєї думки, що підвищить їхню активність і залученість.

Третина опитаних (33,7 %) вважають важливим завданням «пошук нових лідерів та оновлення керівного складу», бо значення лідерів НКТ важко переоцінити, оскільки вони забезпечують стабільність, керують його діяльністю, визначають стратегічні напрямки та підтримують ідентичність своєї громади.

Для 34,6 % респондентів значимим є «проведення інтерактивних заходів з інформаційної безпеки, безпеки життєдіяльності, соціально-правової підтримки тощо», оскільки вони, на думку представників й представниць національних меншин (спільнот) Мелітополя, допомагають бути обізнаними з правами переселенців, можливостями соціальної підтримки, працевлаштування, підвищити рівень критичного мислення, розпізнавати дезінформацію, пропаганду та маніпулятивні повідомлення, що особливо важливо в умовах війни.

Які дії Ви вважаєте першочерговими для активізації діяльності вашого національно-культурного товариства під час війни та вимушеного переміщення?

404 відповіді

22,1 % опитаних наголошують на необхідності «проведення онлайн-опитувань з виявлення потреб представників НКТ». Такий метод партисипативної участі дозволить, на їх думку, виявляти проблеми, запити та зібрати банк даних про ініціативи від широкого кола представників НКТ, що допоможе керівникам товариств швидше реагувати на поточні виклики, краще спланувати свою роботу, враховувати ініціативи членів НКТ у воєнний час.

УЗАГАЛЬНЕННЯ, ІДЕЇ, РЕКОМЕНДАЦІЇ

Вимушено переміщені представники та представниці НКТ Мелітополя вважають необхідним адаптувати програми та діяльність своїх організацій до реальних викликів, і головним у цьому процесі вбачають збереження власної культури, виявлення культурної інтеграції. Завдяки зворотному зв'язку з представниками етноспільнот, керівники можуть приймати обґрунтовані рішення, підвищувати ефективність своєї роботи та залучати нових членів до своїх НКТ. Така форма роботи допоможе національно-культурним товариствам підтримувати стабільність, розвиватися та зберігати свою самобутність у складних умовах. Зазначені кроки дозволять не лише підтримати членів національно-культурного товариства, а й сприятимуть інтеграції національно-культурного товариства в місцеві громади.

Адаптація вимушено переміщених представників та представниць НКТ до сучасних реалій життя в умовах війни та тимчасової окупації Мелітополя вимагає комплексного підходу, що включає:

- **Інноваційні формати:** проведення інтерактивних онлайн-фестивалів, культурних хакатонів, віртуальних екскурсій, створення цифрових архівів з етнічними матеріалами. Такі заходи не лише допоможуть зберегти та популяризувати культурної спадщину, але й залучать молоде покоління, яке більш активно сприймає цифрові інструменти.
- **Менторські програми:** створення програм наставництва для молоді, які бажають брати участь у керівництві організацією. Вони можуть включати навчання з управління проєктами, комунікаційними стратегіями та лідерськими навичками, що забезпечить спадкоємність та адаптивність організації до змін.
- **Цифровізація, відкритість НКТ:** Створення загальнонаціональної платформи для обміну досвідом, де б організації з різних регіонів могли ділитися кращими практиками щодо підтримки своїх членів, захисту прав переселенців, працевлаштування та протидії дезінформації.
- **Організації повинні** активніше використовувати соціальні медіа, месенджери та інші цифрові платформи для інформування своїх членів для забезпечення оперативного зв'язку, поширювання важливої інформації і сприяння залучення нових членів до діяльності організації.
- **Адаптивні опитування:** НКТ мають впровадити систематичні онлайн-опитування та консультації для виявлення актуальних потреб своїх членів, що дозволить швидше реагувати на виклики та адаптувати програми діяльності до змін, а також збереже зворотний зв'язок між членами НКТ та керівництвом, що важливо для прийняття обґрунтованих рішень.
- **Кризова допомога/психоемоційна підтримка:** організувати постійну психологічну підтримку для членів НКТ, які постраждали від війни. Це можуть бути групові або індивідуальні сесії з психологами, тренінги з емоційної стійкості та кризового менеджменту.
- **Соціально-правові послуги:** Організації можуть розробити юридичні консультації для переселенців, які допоможуть їм з правовими питаннями, працевлаштуванням та соціальною підтримкою.

Основними напрямками мають бути залучення проєктного фінансування, розвиток інформаційної безпеки, пошук нових лідерів та активізація участі через інноваційні форми комунікації. Це дозволить зберегти культурну спадщину та ідентичність спільнот навіть в умовах військових дій.

БЛОК 3: Чинники активізація діяльності національно-культурних товариств ВПО під час війни

Щодо кроків, які можуть сприяти активізації діяльності національно-культурних товариств Мелітополя під час війни та вимушеного переміщення, (респондентам надали можливість обрати до 3 варіантів відповідей) можна виділити кілька ключових моментів. Найвищу підтримку (47,5 %) отримала пропозиція залучати представників етноспільнот до прийняття управлінських рішень через створення комунікаційної платформи для обговорень та внесення пропозицій. Це свідчить про важливість відкритого діалогу і взаємодії з місцевою владою, що дасть можливість етнічним громадам брати участь у вирішенні суспільних питань.

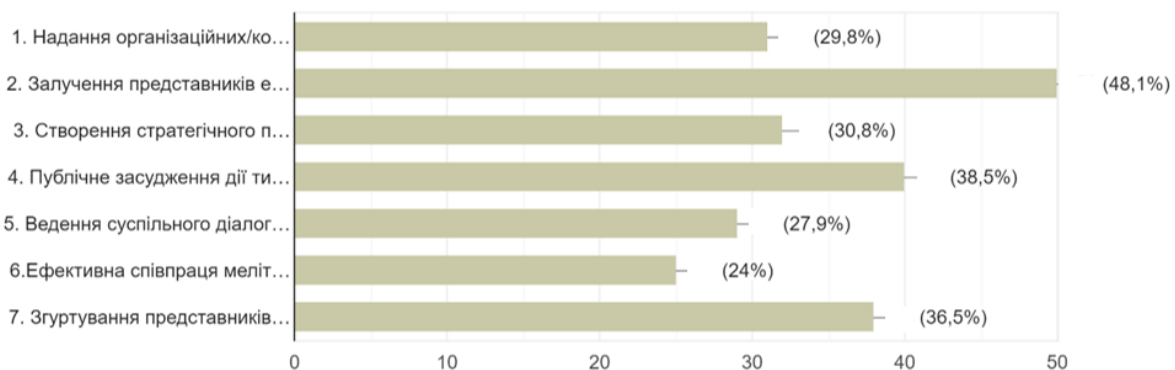
Публічне засудження тих, хто дискредитував роботу національно-культурних товариств, підтримують 36,6 % опитаних, що вказує на важливість репутації та захисту НКТ від негативного впливу.

Значна кількість опитаних (35,6 %) підтримують згуртування національних меншин навколо ідеї української державності, що свідчить про готовність до спільної роботи на благо країни, навіть у складних умовах війни

31,7 % респондентів вважають за необхідне створити стратегічний план роботи Спільки громадських організацій «Рада національних товариств», що говорить про усвідомлення необхідності довгострокового бачення та планування діяльності НКТ в умовах війни.

29,7 % опитаних підтримують ідею надання майданчиків для проведення заходів, що є важливим інструментом для консолідації та розвитку діяльності національних культурних товариств.

На Вашу думку, які кроки місцевої влади сприятимуть активізації діяльності національно-культурних товариств Мелітополя під час війни та вимушеного переміщення?
404 відповіді

28,7 % респондентів наголошують на необхідності ведення суспільного діалогу з представниками етнічних меншин для вирішення їхніх нагальних питань, особливо в умовах переміщення. Це підкреслює актуальність вирішення поточних проблем меншин. Ідея ефективної співпраці мелітопольського виконкому з місцевою владою у містах компак-

тного проживання ВПО отримала підтримку 24,8 %, що вказує на важливість підтримки на місцевому рівні.

УЗАГАЛЬНЕННЯ, ІДЕЇ, РЕКОМЕНДАЦІЇ

Основними напрямками для активізації діяльності НКТ є залучення етнічних спільнот до процесу прийняття управлінських рішень через створення комунікаційної платформи, необхідність ведення суспільного діалогу, стратегічне планування, а також консолідацію навколо ідеї української державності.

Для активізації діяльності НКТ Мелітополя в умовах війни та вимушеного переміщення, місцева влада може реалізувати кілька важливих кроків, що впливають з даних соціологічного дослідження:

- Створення комунікаційної платформи: Для обговорення та внесення пропозицій з боку представників етнічних громад. Це дозволить представникам національних спільнот брати участь у прийнятті рішень, що зміцнить довіру до влади та покращить взаємодію.
- Публічне засудження тих, хто дискредитує роботу НКТ: Це захистить репутацію товариств і підвищить їхню роль у громаді, що сприятиме активізації їхньої діяльності.
- Важливо працювати на консолідацію національних меншин, що сприятиме спільним діям на благо країни в умовах війни.
- Створення довгострокової стратегії: Дозволить підвищити ефективність роботи НКТ та забезпечить сталий розвиток їхньої діяльності в складних умовах.
- Надання майданчиків для проведення культурних заходів: Це дасть змогу національним громадам підтримувати та розвивати свою культуру, що сприятиме їх інтеграції та зміцненню зв'язків з місцевою громадою.
- Ведення відкритого діалогу: Важливо постійно вести відкритий діалог з представниками національних меншин для вирішення їхніх проблем, особливо тих, що стосуються переселення та адаптації в нових умовах.
- Співпраця з владою міст, де компактно проживають ВПО: Координація дій з місцевою владою на місцях допоможе забезпечити кращі умови для переселенців і сприяти інтеграції національних меншин у нових громадах.

Всі вище вказані заходи можуть допомогти не тільки активізувати діяльність НКТ, а й створити сприятливі умови для їхнього розвитку та зміцнення в умовах війни та переміщення.

Аналіз результатів анкетного опитування щодо ресурсів, яких бракує для ефективної роботи національно-культурних товариств внутрішньо переміщених представників національних меншин, показує певні пріоритети та проблеми, з якими стикаються ці спільноти. Найбільший відсоток респондентів вказав на нестачу людських ресурсів (19 %) та ефективних лідерів (14 %). Успіх роботи національно-культурних товариств ВПО значною мірою залежить від наявності талановитих, ініціативних і компетентних лідерів, здатних організувати роботу та волонтерів, спеціалістів, працівників, які здатні допомогти в організації та функціонуванні товариств. Тому важливо розвивати кадрову базу через

тренінги та залучення нових членів. Для ефективної роботи багатьом громадам бракує структурованої платформи, яка б їх об'єднувала і надавала підтримку. Саме тому 15,3 % респондентів вказують на необхідність створення громадських організації ВПО в місцях їх тимчасового проживання. Важливим чинником для 14,2 % опитаних є адміністративні ресурси, що можуть включати в себе допомогу з боку органів місцевого самоврядування Мелітопольщини і органів влади на місцях через доступ до інфраструктурних можливостей та медіа для популяризації культурних ініціатив, а також налагодження комунікації між різними товариствами та місцевими громадами.

Внутрішньо переміщені представники національних меншин стикаються з недостатністю фінансування для реалізації проектів, проведення культурних заходів та підтримки активностей, пов'язаних із збереженням національної ідентичності, на важливість фінансових ресурсів вказує 12,2 % опитаних. Національно-культурним товариствам потрібні приміщення для зустрічей, офісні ресурси, техніка (комп'ютери, принтери тощо) для забезпечення адміністративної роботи, саме тому 7,8 % респондентів вважають за необхідне покращити матеріальну базу своїх організацій. У ВПО часто виникає потреба в консультаціях щодо правового статусу, реєстрації організацій, отримання грантів та субсидій, саме тому 7,1 % важливим ресурсом вважають правову (юридичну) допомогу. Враховуючи умови переміщення, багато представників меншин стикаються з травмами і стресом. Потрібна допомога психологів та соціальних працівників для адаптації та інтеграції саме на це вказали 6,8 % респондентів. Щодо ресурсів, яких бракує для ефективної роботи національно-культурних товариств внутрішньо переміщених представників національних меншин респонденти зазначають також навчальні та освітні програми. Важливо створювати програми з вивчення мови, культури та історії для представників національних меншин. Це також включає тренінги для лідерів товариств щодо управління проектами, фандрейзингу та правової підтримки.

УЗАГАЛЬНЕННЯ, ІДЕЇ, РЕКОМЕНДАЦІЇ

Для ефективної роботи національно-культурних товариств внутрішньо переміщених осіб (ВПО) бракує кількох ключових ресурсів. Найбільш критичною є нестача людських ресурсів та ефективних лідерів, що вимагає розвитку кадрової бази та лідерства через навчання і залучення волонтерів. Також є потреба у створенні структурованих громадських організацій та доступі до адміністративних ресурсів. Фінансова підтримка, матеріальна база та правова допомога також є важливими, згідно з респондентами, для реалізації проектів та підтримки діяльності. Надання цих ресурсів сприятиме збереженню національної ідентичності та інтеграції національних меншин у нові громади.

Для покращення роботи національно-культурних товариств внутрішньо переміщених осіб (ВПО) на основі результатів соціологічного дослідження можна виділити наступні рекомендації щодо ресурсів, яких бракує для їхньої ефективної діяльності:

- ***Розвиток людських ресурсів та лідерства:*** найбільше респондентів вказали на брак людських ресурсів та на нестачу ефективних лідерів. Для вирішення цієї проблеми необхідно проводити тренінги та освітні програми для розвитку волонтерів і спеціалістів, а також для формування компетентних лідерів.
- ***Створення громадських організацій:*** у місцях тимчасового проживання ВПО, що сприятиме кращій координації, підтримці та об'єднанню етнічних спільнот.
- ***Адміністративні ресурси:*** покращити доступ до адміністративних ресурсів що включають підтримку від місцевої влади, доступ до інфраструктури та можливості популяризації культурних ініціатив через місцеві медіа.

- **Фінансові ресурси:** залучати додаткові джерела фінансування через гранти та субсидії.
- **Матеріальні ресурси:** забезпечення товариств офісними приміщеннями, технікою (комп'ютери, принтери) та іншими ресурсами, необхідними для адміністративної роботи.
- **Правова допомога:** Надання юридичної підтримки, зокрема щодо питань правового статусу, реєстрації організацій, отримання грантів та субсидій. Це може включати консультації з правових питань для НКТ ВПО.
- **Соціальна та психологічна допомога:** Надання психологічної допомоги та підтримка соціальних працівників для інтеграції та адаптації переміщених осіб, особливо тих, хто постраждав від травм і стресу через війну.
- **Підтримка освітніх програм:** Вивчення мови, історії, культури національних меншин, а також тренінги для лідерів щодо управління проектами та фандрейзингу, є необхідною умовою для ефективної роботи НКТ.

Таким чином, основними ресурсами, яких не вистачає для ефективної діяльності НКТ ВПО, є людські та лідерські ресурси, адміністративна та фінансова підтримка, матеріальна база, правова допомога та освітні програми. Надання цих ресурсів сприятиме збереженню національної ідентичності та інтеграції національних меншин у нові громади.

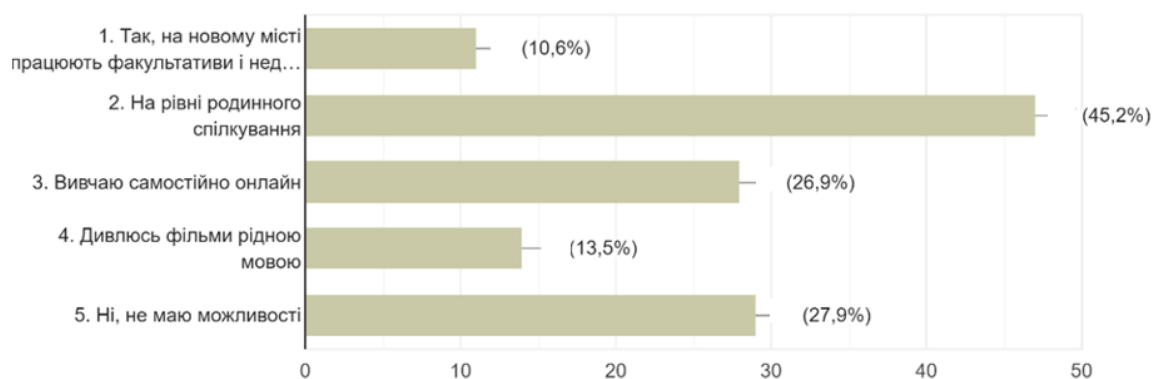
Найбільша частка вимушено переміщених представників національних меншин Мелітопольщини (43,6 %) вдосконалює рідну мову на рівні родинного спілкування. Це вказує на те, що в умовах війни та вимушеного переміщення зберігається важливість сімейного середовища для підтримки мовної ідентичності. Значна частка опитаних (27,7 %) використовує можливості самостійного навчання онлайн. Це вказує на важливу роль цифрових ресурсів, які стають альтернативою традиційним освітнім установам.

13,9 % респондентів вдосконалюють рідну мову, переглядаючи фільми рідною мовою. Це свідчить про те, що медіа-ресурси, зокрема фільми, можуть бути корисним інструментом для підтримки мовної компетенції.

Лише 10,9 % респондентів повідомили, що на новому місці є можливість відвідувати факультативи та недільні школи з вивчення рідної мови. Це свідчить про брак доступних навчальних закладів або програм, що спеціалізуються на вивченні рідної мови, що може стати перешкодою для мовного розвитку.

У нашому місті функціонували факультативи, недільні школи з вивчення рідної мови. Чи є у Вас можливість її вдосконалення зараз?

404 відповіді

Варто звернути увагу на те, що 28,7 % опитаних не мають можливості вдосконалювати рідну мову. Це вказує на проблему доступності ресурсів для мовного розвитку, особливо в умовах війни та переселення.

УЗАГАЛЬНЕННЯ, ІДЕЇ, РЕКОМЕНДАЦІЇ

Основним джерелом вдосконалення рідної мови залишається родинне спілкування та самостійне онлайн-навчання, тоді як формальні можливості, такі як факультативи і недільні школи, є обмеженими. Значна частина людей взагалі не має можливості вдосконалювати мову, що вимагає додаткових заходів підтримки мовної освіти серед переселенців.

Виходячи з результатів соціологічного дослідження, для підтримки та вдосконалення рідної мови внутрішньо переміщеними особами (ВПО) можна запропонувати наступні рекомендації:

- Підтримка родинного середовища для вивчення мови: оскільки 43,6 % респондентів вдосконалюють рідну мову через спілкування в родині, важливо заохочувати та підтримувати це середовище. Можна розробити освітні матеріали для сімейного використання, які сприятимуть покращенню мовних навичок у дітей і дорослих, такі як книги, ігри, онлайн-ресурси для сімейного навчання.
- Розширення доступу до онлайн-ресурсів: місцева влада та громадські організації можуть сприяти розвитку безкоштовних онлайн-платформ для вивчення рідних мов, забезпечуючи різноманітні курси, відеоуроки, інтерактивні вправи.
- Популяризація медіа-контенту рідною мовою: варто розширити доступ до медіа-контенту (фільмів, серіалів, музики, аудіокниг) рідною мовою через локальні та міжнародні онлайн-платформи. Створення спільнот для обговорення таких матеріалів може сприяти мовній практиці.
- Створення факультативів та недільних шкіл: необхідно збільшити кількість таких програм у місцях компактного проживання ВПО. Для цього можна залучати волонтерів та місцевих викладачів, створювати культурні центри, де надаватиметься підтримка вивченню мови.
- Забезпечення доступності мовних програм: Важливо створювати освітні ініціативи, спрямовані на поширення мовної освіти серед ВПО, залучати гранти для фінансування програм, забезпечувати доступ до відповідних навчальних матеріалів.
- Проведення навчальних семінарів та тренінгів для лідерів спільнот: для стимулювання мовного розвитку на місцях варто організовувати тренінги для лідерів національних меншин, які зможуть допомагати у створенні мовних шкіл і програм для своїх громад.
- Підтримка мовної освіти через культурні заходи: організація культурних заходів, таких як театральні вистави, літературні вечори та конкурси, може слугувати важливим елементом у вдосконаленні мовних навичок і популяризації рідної мови серед переселенців.

Ці кроки допоможуть забезпечити збереження та розвиток мовної ідентичності ВПО, сприяючи їхній інтеграції та культурному самовираженню в умовах переміщення.

Щодо бажаних заходів, які респонденти хотіли б впровадити після повернення в Мелітополь багато відповідей вказують на важливість збереження мови та культури. Респонденти згадують заходи, що стосуються вивчення мови, культури, танців, традицій, а також організацію культурно-мистецьких виставок. Це свідчить про потребу в підтримці національної ідентичності через культурні події.

Частина відповідей акцентує увагу на необхідності проведення правових годин, просвітницьких заходів та боротьби з фейковими новинами. Це свідчить про бажання респондентів поглибити знання у правових питаннях і розвивати інформаційну грамотність. Чимало респондентів бачать необхідність у спільних проектах з владою та в організації громадських центрів для різних національних спільнот, таких як центри допомоги або платформи для митців.

Деякі учасники анкетування згадують про релігійні свята (іудейські, католицькі, різдвяні), а також заходи державного значення.

Відзначається також потреба в спільних зустрічах та волонтерських подіях, і необхідність у більш активному спілкуванні між спільнотами та співпраці з владою.

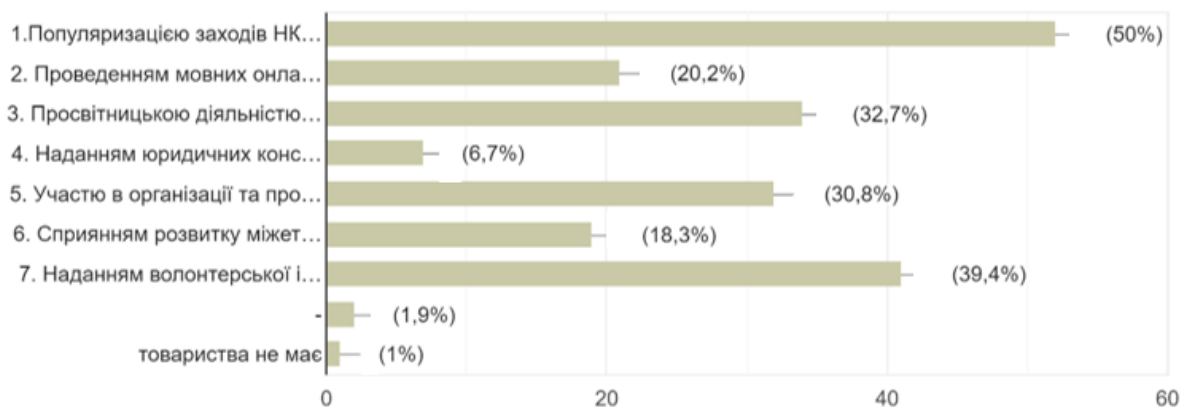
На основі відповідей респондентів можна зробити висновок, що після повернення в Мелітополь вони хотіли б впровадити кілька важливих підходів і заходів для активізації роботи національно-культурних товариств спрямованих на збереження мови та культури, правової освіти та інформаційної грамотності, релігійних та державних свят.

Таким чином, респонденти бачать майбутню діяльність національно-культурних товариств у Мелітополі як поєднання культурно-освітніх, правових та соціальних ініціатив, спрямованих на збереження національної ідентичності, налагодження співпраці з владою та посилення взаємодії між різними громадами.

Особиста допомога представників етноспільнот роботі свого національно-культурного товариства (НКТ) під час війни та вимушеного переміщення безпосередньо сприяє підтримці громади, збереженню культурної ідентичності та допомагає долати складні обставини. Усвідомлюючи це, респонденти готові особисто допомагати роботі свого товариства під час війни та вимушеного переміщення (респондентам надали можливість обрати до 3 варіантів відповідей) такими формами роботи як «Популяризацією заходів НКТ Мелітополя через соціальні мережі, платформу ютуб» — 49,5 %, «Наданням волонтерської і спонсорської допомоги» 37,6 %, «Просвітницькою діяльністю зі збереження та відтворення етнокультурної спадщина спільнот Мелітополя» 33,7 %, «Участью в організації та проведенні онлайн/офлайн заходів (конференції, круглих столів, семінарів) для

Як і чим особисто Ви можете допомогти роботі вашого національно-культурного товариства під час війни та вимушеного переміщення?

404 відповіді

представників НКТ Мелітополя» 31, 7 %, *Проведенням мовних онлайн курси для дітей та дорослих* 19,8 %, *Сприянням розвитку міжетнічних і партнерських міжнародних відносин* 17,8 %, *Наданням юридичних консультації для представників НКТ Мелітополя* 6,9 %.

УЗАГАЛЬНЕННЯ, ІДЕЇ, РЕКОМЕНДАЦІЇ

Вимушено переміщені представники національних меншин Мелітополя виявляють високий рівень залученості та готовність підтримувати НКТ через різноманітні форми діяльності, відповідно до своїх можливостей і компетенцій, що сприяє інтеграції переселенців, розвитку лідерства та волонтерства, зміцненню громади та її активної діяльності у складних умовах.

Для максимально ефективного використання ініціатив респондентів у допомозі національно-культурним товариствам (НКТ) під час війни та вимушеного переміщення, можна запропонувати наступні рекомендації:

- *Популяризація заходів через соціальні мережі та YouTube:* створити активні платформи на соціальних мережах і YouTube для поширення культурного контенту та анонсів подій. Це дасть можливість залучити більше людей до діяльності НКТ, підтримати зв'язок з громадами та сприяти поширенню культурної спадщини національних меншин навіть під час переміщення.
- *Волонтерська та спонсорська допомога:* створити спеціальні волонтерські програми для НКТ, де кожен може долучитися, а також організувати збори коштів для підтримки діяльності громад і проведення заходів.
- *Просвітницька діяльність щодо етнокультурної спадщини:* стимулювати ініціативи щодо проведення культурно-просвітницьких заходів, таких як лекції, вебінари, виставки, які допомагають зберегти та популяризувати етнічні традиції і мову. Це підтримає культурну ідентичність переселенців і сприятиме їх інтеграції в нові громади.
- *Організація онлайн та офлайн заходів:* для підтримки діяльності НКТ можна активно організовувати онлайн-конференції, круглі столи, семінари. Це допоможе зберегти активність товариства в умовах обмежень через війну та переміщення, а також залучити нових учасників та партнерів.
- *Мовні онлайн-курси:* розробка онлайн-курсів з вивчення рідної мови для дітей і дорослих є важливим інструментом збереження мовної ідентичності. Це може бути реалізовано через платформи дистанційного навчання або у форматі вебінарів, зокрема за допомогою волонтерів та педагогів із числа переселенців.
- *Розвиток міжетнічних та міжнародних відносин:* залучати респондентів до проєктів, які сприяють співпраці між різними етнічними громадами та міжнародними партнерами. Це допоможе побудувати мережі підтримки та обміну досвідом на глобальному рівні.
- *Юридичні консультації:* ті мають юридичні знання, можуть надавати консультації представникам НКТ. Важливо створити платформу, де юристи-волонтери можуть допомагати з правовими питаннями, такими як реєстрація організацій, отримання грантів чи правова допомога переселенцям.

Таким чином, ініціативи респондентів охоплюють широкий спектр діяльності, що сприяє не лише підтримці національно-культурних товариств, але й розвитку лідерства, волонтерства, культурного обміну та інтеграції переселенців у нові умови. Реалізація цих ініціатив допоможе зміцнити громаду і підвищити її стійкість у складних умовах війни.

КЛЮЧОВІ ПРИНЦИПИ УСПІШНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

Інтеграція внутрішньо переміщених осіб (ВПО), особливо представників національних меншин, в умовах повномасштабної війни є складним, але надзвичайно важливим завданням.

Для успішної реалізації цього процесу необхідно дотримуватися кількох ключових принципів:

1. Індивідуальний підхід та врахування культурних особливостей

Співпраця з лідерами громад: Залучення лідерів національних меншин до розробки та реалізації програм інтеграції.

Культурна чутливість: Надання послуг з урахуванням культурних особливостей, традицій та мовних потреб ВПО.

Психологічна підтримка: Надання психологічної допомоги для подолання травматичних переживань та адаптації до нового середовища.

2. Забезпечення безпеки та стабільності

Гарантування житла: Надання гідних умов проживання, включаючи доступ до житла, комунальних послуг та інфраструктури.

Захист від дискримінації: Створення безпечного середовища, вільного від дискримінації за національною ознакою.

Правова допомога: Надання безкоштовної правової допомоги для захисту прав ВПО.

3. Сприяння соціальній інклюзії

Освіта та професійна підготовка: Забезпечення доступу до освіти та професійної підготовки для дорослих і дітей.

Соціальні мережі: Створення можливостей для спілкування та взаємодії ВПО з місцевими громадами.

Волонтерські ініціативи: Заохочення волонтерської діяльності серед ВПО та місцевих жителів для зміцнення соціальних зв'язків.

4. Підтримка економічної активності

Працевлаштування: Сприяння працевлаштуванню ВПО, зокрема, через створення спеціальних програм та заходів.

Підприємництво: Підтримка розвитку малого та середнього бізнесу серед ВПО.

Фінансова допомога: Надання фінансової допомоги для подолання матеріальних труднощів.

5. Співпраця між державними органами, громадськими організаціями та міжнародними партнерами

Координація зусиль: Створення ефективної системи координації між різними рівнями влади, громадськими організаціями та міжнародними партнерами.

Обмін досвідом: Обмін досвідом та кращими практиками з іншими країнами, які стикаються з подібними проблемами.

Залучення ресурсів: Залучення додаткових ресурсів для реалізації програм інтеграції ВПО.

6. Моніторинг та оцінка

Систематичний збір даних: Регулярний збір даних про потреби та проблеми ВПО.

Оцінка ефективності програм: Оцінка ефективності реалізованих програм та внесення необхідних змін.

Залучення ВПО до оцінки: Залучення ВПО до процесу оцінки для забезпечення їхньої участі у прийнятті рішень.

Успішна інтеграція вимушено переміщених національних меншин потребує комплексного підходу, що враховує як їхні індивідуальні потреби, так і загальні соціально-економічні умови регіону. Тісна співпраця всіх зацікавлених сторін є ключовою для створення сприятливого середовища для життя та розвитку цих громадян. Важливими аспектами такого підходу є:

Індивідуальний підхід: Кожна людина унікальна, і її потреби мають бути враховані.

Культурна чутливість: Збереження культурної ідентичності є важливим для добробуту ВПО.

Соціальна інклюзія: Включення ВПО у всі сфери життя громади.

Партнерство: Співпраця з усіма зацікавленими сторонами: місцевою владою, громадськими організаціями, бізнесом, самими ВПО.

Гнучкість: Готовність адаптувати програми та заходи до мінливих потреб ВПО.

Стійкість: Створення системної підтримки ВПО, яка забезпечувала б їхню довгострокову інтеграцію.

Співпраця: Тільки спільними зусиллями можна досягти успіху.

Temporis filia veritas.
Monographie collective
à l'occasion du 100e anniversaire
de l'historien français
Jacques Le Goff

ISBN 978-2-583-39712-6

© Éditions:
Consortium scientifico-éducatif international
Lucien Febvre, 2024

Międzynarodowa konferencja naukowa

«Granice i ludzie. Społeczne następstwa powojennych podziałów państwowych w Europie Centralnej i Wschodniej 1918-1939»

13 i 14 czerwca 2024 roku w dawnym pałacu hrabiów Starzeńskich obecnie znajdującym się na terenie Muzeum Rolnictwa im. Księdza Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu odbyła się międzynarodowa konferencja naukowa pt. «*Granice i ludzie. Społeczne następstwa powojennych podziałów państwowych w Europie Centralnej i Wschodniej 1918-1939*».

Organizatorami spotkania, pod kierunkiem naukowym prof. Doroty Michaluk byli: Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka w Ciechanowcu, Departament Kultury i Dziedzictwa Narodowego Województwa Podlaskiego w Białymstoku, Katedra Historii Wojskowej, Instytut Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

Współorganizatorami naukowymi byli: Zarząd Główny Polskiego Towarzystwa Historycznego, Archiwum Główne Akt Dawnych, Lituvos Istorijos Institutas w Wilnie oraz Polska Misja Historyczna UMK w Würzburgu. Kierownikami naukowymi byli prof. Dorota Michaluk, prof. Krzysztof Kania i kustosz Marlena Brzozowska. Podczas konferencji swoje referaty wygłosili badacze z Litwy, Łotwy, Białorusi, Ukrainy, Węgier i Polski.

Podczas konferencji podjęto tematy związane z mniejszościami narodowymi, ich przynależnością etniczną i ruchliwością. Dyskutowano nad stosunkiem narodów i grup etnicznych do wprowadzonych podziałów administracyjnych oraz wytyczaniem nowych, niekiedy sztucznych granic, a przez to powstawaniem nowych pograniczy. Przemiany początku okresu międzywojennego miały wpływ na niezgodne z prawem praktyki, związane z przemytem towarów i przekraczaniem granic w celach zarobkowych oraz z powodów politycznych. Wiele miejsca poświęcono aspektom związanym z ustalaniem przebiegu granic po upadku monarchii Habsburgów, Romanowów i Hohenzollernów.

<https://www.muzeumrolnictwa.pl/aktualnosci/aktualnosci-biezace/relacja-z-konferencji-granice-i-ludzie-spoleczne-nastepstwa-powojennych-podzialow-panstwowych-w-europie-centralnej-i-wschodniej-1918-1939>

MUZEUM ROLNICTWA IM. KS. KRZYSZTOFA KLUKA

(ul. Pałacowa 5, 18-230 Ciechanowiec,
woj. Podlaskie, Polska)

Muzeum Rolnictwa im. ks. Krzysztofa Kluka powstało w 1962 r. z inicjatywy Towarzystwa Miłośników Ciechanowca pod organizacyjnym kierownictwem lekarza dr Pawła Olszewskiego i nauczyciela mgr Kazimierza Uszyńskiego. Muzeum znajduje się w zespole pałacowo-parkowym z połowy XIX wieku (dawna posiadłość rodziny Starzeńskich), odbudowanym ze zniszczeń wojennych w latach 1966–1969.

Muzeum posiada jedenaście działów: Etnograficzny, Historyczny, Budownictwa Wiejskiego, Techniki Rolniczej, Historii Uprawy Roślin i Hodowli Zwierząt, Tradycji Zielarskich, Sztuki, Weterynarii, Promocji, Zbiorów, Biblioteka.

Zbiory Muzeum liczą ponad 33 000 eksponatów (w tym ponad 850 maszyn i narzędzi rolniczych), które prezentowane są zwiedzającym w 45 ekspozycjach stałych. W Skansenie Mazowiecko-Podlaskim zgromadzono 57 zabytkowe obiekty architektury drewnianej (XVIII — pocz. XX w.), które ulokowano w trzech zespołach, z pełnym wyposażeniem wnętrza.

Muzeum jest organizatorem wielu interesujących imprez o zasięgu ponad lokalnym, mających wieloletnie tradycje, są to m.in. «Niedziela Palmowa — Konkurs Palm Wielkanocnych», «Jarmark Św. Wojciecha», «Podlaskie Święto Chleba», «Wykopki pod Wiatrakami», «Konkurs Gry na Instrumentach Pasterskich im. Kazimierza Uszyńskiego» i inne.

Źródło: <https://www.muzeumrolnictwa.pl/muzeum/o-muzeum>

